ISCEMR 2022

QARABAĞDA BİZNES MÜHİTİ VƏ KİÇİK VƏ ORTA BİZNESİN İNKİŞAFI

ISCEMR 2022

Qarabağda Biznes Mühiti və Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı

IV İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ SAHƏSİNDƏ TƏDQİQATÇILARIN BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSI

ISCEMR 2022

Qarabağda Biznes Mühiti və Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı

UNEC

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

ISCEMR

Bu kitab, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə baş tutan IV İqtisadiyyat və İdarəetmə Sahəsində Tədqiqatçıların Beynəlxalq Elmi Konfransı çərçivəsində Pasha Holding Şirkətlər Qrupunun dəstəyi ilə Qarabağın yenidən qurulması və inkişafı ilə bağlı göndərilmiş məqalələr əsasında hazırlanmış, 44 günlük Vətən Müharibəsində canından keçmiş qəhrəman şəhidlərimizin əziz xatirəsinə həsr olunur.

PASHA Holding

"...Azərbaycan iş adamlarına bu gün burada – Ağdam Cümə məscidinin önündə çağırış edirəm ki, gəlsinlər həm Ağdama, həm də azad edilmiş bütün digər ərazilərə sərmayə qoysunlar, vəsait qoysunlar.

...Əlbəttə ki, bölgələrdə infrastruktur layihələrinin icrası sahibkarlıq üçün də gözəl imkanlar yaradır. Ona görə Azərbaycan sahibkarları gərək azad edilmiş torpaqlara gəlsinlər və burada müəssisələr qursunlar, iş yerləri yaratsınlar. Biz azad edilmiş torpaqları ancaq bu yolla tezliklə canlandıra bilərik".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı
İlham Əliyev

LAYİHƏ RƏHBƏRİ
i.ü.f.d., dos. Fariz S. Əhmədov

ELMİ VƏ BƏDİİ REDAKTORLAR
i.e.d., prof. Yaşar A. Kəlbiyev
i.ü.f.d., dos. Aytən T. Hüseynli
i.ü.f.d., dos. Samirə O. Şamxalova
i.ü.f.d., müəl. Cəbrayıl X. Vəliyev

KORREKTOR VƏ DİZAYNERLƏR
İlkin M. Məmmədov
Mirlazım D. Dadaşov
Jalə F. Həmzəyeva
Əli S. Həsənov

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ 8

1.THE ROLE AND IMPORTANCE OF SME's IN THE RESTORATION OF THE KARABAKH ECONOMIC REGION IN THE POST-WAR PERIOD 12
Assoc.prof. Ismayilzade Aliaga
Mehdizade Khadija

2.KARABAĞ EKONOMİSİNİN GELİŞMESİNDE KÜÇÜK VE ORTA BÜYÜKLÜKTEKİ İŞLETMELERİN POTANSİYEL ROLÜ 39
Doç. Dr. Ahmadov Fariz
Caferli Güzel

3.İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ ƏLVERİŞLİ İQTİSADİ ŞƏRAİTİN YARADILMASI 76
i.e.n., dos. Həmidov Həmid
Məmmədova Fatma

4.KARABAĞ BÖLGESİNDE YENİ GİRİŞİM İMKANLARININ ÜLKE VE KÜRESEL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ 98
Dr. Akbulayev Nurkhodja
Zeynalov Xəyal

5.SMALL BUSINESS DEVELOPMENT ON FOREIGN EXPERIENCE OF AND ITS DEVELOPMENT POTENTIAL KARABAKH 122
Assoc.prof. Muradli Neman
Alipanahov Kamran

MÜNDƏRİCAT

6.QARABAĞ VƏ ŞƏRGİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARININ BƏRPASI VƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞI MODELLƏRİNİN TƏTBİQİ 148

i.ü.f.d. Əhmədov Adil
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl
i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə

7.QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA QADIN SAHİBKARLIĞININ POTENSİAL İMKANLARI VƏ TƏŞVİQİ 165

Bayramova Ülkər

8.AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ KOB-LARIN İNKİŞAF İMKANLARI VƏ SOSİAL-İQTİSADİ PERSPEKTİVLƏRİ 177

Cabbarov Vahid

9.FÜZULİ RAYONUNDA BİZNES SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN ŞƏRAİTİN TƏHLİLİ VƏ ZƏRURİ İNFRASTRUKTURUN İNKİŞAFI 194

i.ü.f.d., dos. Hüseynli Aytən
Abbasova Afət

10.ZƏNGİLAN RAYONUNDA BİZNES MÜHİTİNİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTİNDƏ MÜASİR TƏCRÜBƏ VƏ MEXANİZMLƏRİN TƏTBİQİ 220

i.e.n., dos. Həmidov Həmid
Hüseynli İlahə

11.ŞUŞA ŞEHRİNİN MARKALAŞMASI İÇİN YOL HARİTASI 257

Doç. Dr. Ahmadov Fariz
Adgüzelli Firuze

MÜNDƏRİCAT

12.TURİZM BİZNESİNİN İNKİŞAFINDA BEYNƏLXALQ VƏ YERLİ TƏCRÜBƏLƏRİN TƏTBİQİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: QARABAĞ VƏ ŞƏRGİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARI TİMSALINDA 294
Dos. *Quliyev Elsevər*
Musayev Asiman

13.QARABAĞDA TURİZMİN DAYANIQLI İNKİŞAFINDA KOB-LARIN FƏALİYYƏTİNİN QURULMASI: (EKO-OTELLƏRİN YARADILMASI KONTEKSTİNDƏ) 307
İsmayılova Pərvanə
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl

14.QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ ZONASINDA MİKRO, KİÇİK VƏ ORTA BİZNESİN ALTERNATİV MALİYYƏLƏŞMƏ MƏSƏLƏLƏRİ 332
i.ü.f.d. Atakişiyev Ruslan
Qəhrəmanlı Qafqaz

15.THE IMPACT OF THE ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT OF THE LIBERATED REGIONS ON THE NATIONAL ECONOMY 347
Assoc.prof. Aghayeva Konul
Isayeva Sabina

16.İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ 367
Dos. Kaşıyeva Flora
Həsənli Gülnar

GİRİŞ

44 günlük rəhbər, xalq, ordu həmrəyliyi ölkəmizin illərdir işğalda olan ərazilərimizin azad edilməsi və möhtəşəm qələbəmiz ilə nəticələnmişdir. Azad edilmiş bölgələrdə ölkə başçısının qərarı ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradılmış və bundan sonra hər iki iqtisadi rayonun iqtisadiyyatının bərpası və ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası əsas prioritet məsələlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) – Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi dünyanın müxtəlif ölkələrinin iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində çalışan tədqiqatçılarını bir araya gətirmək üçün “Tədqiqatçıların İqtisadiyyat və İdarəetmə Sahəsində Beynəlxalq Elmi Konfransı” nı təşkil edir. Bu konfransın keçirilməsində əsas məqsəd elmlərarası tədqiqatların inkişafının dəstəklənməsi, elmin müasir meyilləri üzrə fikir mübadiləsinin aparılmsı və təcrübə paylaşımı, tədqiqatların əlçatanlığının və keyfiyyətinin yüksəldiməsi, eləcə də elmi əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və yeni beynəlxalq elmi platformanın yaradılması ilə bağlıdır. 2019–cu ildən etibarən hər il təşkil olunan və ənənəvi xarakter alan bu konfrans İqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində aktual elmi-praktiki problemlərin müzakirəsinə istiqamətlənir. 2022-ci il konfransımızın əsas mövzularından biri çox təbii olaraq Qarabağ mövzusudur. Məhz bu səbəblə konfransımıza daxil olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə əlaqədar məqalələrdən bir hissəsi seçilərək kitablaşdırılması planlaşdırılmışdır. Bu kitablardan birinin mövzusu “Qarabağda Biznes Mühiti və Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı”na həsr olunmuşdur.

Azərbaycanda kiçik və orta biznesin inkişafı iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta biznesin ÜDM-də və məşğulluqda yüksək payı onu göstərir ki ölkəmizdə də davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində kiçik və orta biznesin əsas hərəkətverici amilə çevrilməlidir. Buna görə ölkə başçısı tərəfindən müxtəlif zamanlarda kiçik və orta sahbkarlığın inkişaf etdirilməsi və dəstəklənməsi ilə əlaqədar müxtəlif fərman və sərəncamlar verilmiş, strateji yol xəritələrində prioritet istiqamətlərdən biri kimi daim diqqətdə qalmışdır.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin və islahatların davamlılığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərindən təhlili və yeni iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 əsas sektoru üzrə strateji yol xəritələri təsdiq edilib. Strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışı əhatə edir. Sənədin məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və rəqabət qabiliyyətliyinin gücləndirilməsi, neftdən asılılığın aradan qaldırılması, qeyri-neft sektorunun və keyfiyyətli ixrac məhsullarının artırılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin və rifahının daha da yüksəldilməsidir.

Strateji yol xəritələrindən biri də “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”dir. Qeyd edilən Strateji Yol Xəritəsi kiçik və orta sahibkarlıqda iqtisadi islahatların və inkişafın qısa, orta və uzunmüddətli perspektivdə əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Bu sənəd 2020-ci ilədək strateji baxışdan, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışdan və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir. Sənəddə Kiçik və Orta Sahibkarlığın inkişafı 4 strateji hədəf altında 10 prioritet istiqamətdə şaxələndirilmiş və ayrıca maliyyələşdirmə mexanizmləri və tədbirlər planı ilə əhatə olunmuşdur. Bundan sonra Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılmış və dövlət başçısının 26 iyun 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə Agentliyin nizamnaməsi və strukturu təsdiq edilmişdir. Agentlik ölkədə kiçik və orta biznesin inkişafını dəstəkləyən, KOB subyektlərinə bir sıra xidmətlər göstərən, dövlət orqanlarının bu sahədə xidmətlərinin əlaqələndirilməsini və tənzimlənməsini həyata keçirən publik hüquqi şəxs kimi İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərir. Bu cür sənədlərin qəbul edilməsi və qərarların alınması ölkə başçısı tərəfindən Kiçik və Orta Biznes subyektlərinin inkişaf etdirilmısi və ölkə iqtisadiyyatında əsas hərəkətverici amillərdən biri kimi qəbul edilməsini əks etdirir. Bu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də də öz əksini tapmışdır. Sərəncamda qeyd edildiyi kimi: *“Özəl sektorun, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi artımın və məşğulluğun başlıca mənbəyinə çevrilməsi üçün işgüzar mühit əhəmiyyətli dərəcədə*

yaxşılaşdırılmalı, məhkəmə-hüquq sistemində şəffaflıq artırılmalı, haqsız rəqabətin qarşısı alınmalıdır. Yeni və şəffaf özəlləşmə strategiyası həyata keçirilməlidir. Biznesin təşviqi mexanizmlərinin iqtisadi səmərəsi artırılmalıdır. Vergi və gömrük siyasəti dövlət büdcəsinin xərclərinin təmin edilməsi üçün adekvat imkanlar yaratmaqla yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına xidmət etməlidir."

Dövlət başçısının bu sərancamının "İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərə Böyük Qayıdış" hissəsində isə əsas istiqamətlər dayanıqlı məskunlaşma və iqtisadi fəaliyyətlərə reinteqrasiyadır. İşğaldan azad edilmiş rayonlarımızda yeni iqtisadi-coğrafi bölgü ilə iki iqtisadi rayonun və iqtisadi strukturların yaradılması, bu iqtisadi rayonlarda biznes mühitinin inkişafı üçün əlverişli infrastrukturun qurulması fəaliyyətləri artıq başladılmışdır. Dayanıqlı məskunlaşma və iqtisadi fəaliyyətlərə reinteqrasiyanın effektiv həyata keçirilməsi üçün bölgələrdə əlverişli biznes mühitinin qurulması, məskunlaşacaq ev təsərrüfatlarının biznes fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması və dəstəklənməsi, iştirakçılığın və inklüzivliyin təmin olunması və bu istiqamətdə xüsusilə kiçik və orta biznesin inkişafının prioritetləşdirilməsi vacibdir. Biz də təqdiqatçılarımızın bu istiqamətdəki elmi-tədqiqat məqalələrini kitablaşdıraraq gələcək fəaliyyətlərə işıq tutması və faydalı olması niyyətilə yola çıxdıq.

Kitab üçün seçilən məqalələrin əsas mövzu istiqamətləri, Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda biznes mühiti, kiçik və orta biznesin inkişafı, kiçik və orta biznesin maliyyələşdirilməsi məsələləri, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadiyyatının bərpası və sahibkarlığın inkişafında dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı, Füzuli və Zəngilan rayonlarında biznes mühitinin formalaşması, kiçik və orta biznesin inkişafı və Qarabağda turizm sektorunda sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədardır.

Kitabdakı tədqiqatlardan biri isə Qarabağımızın və vətənimizin gözəl guşəsi olan Şuşaya həsr olunmuşdur. Türk dilində aparılmış tədqiqat olan "Şuşa şehrinin markalaşması" məqaləsi Şuşanın bu istiqamətdə mövcud potansialının işıqlandırılması və dəyərləndirilməsini önə çıxararaq Şuşa şəhərinin brendləşməsi istiqamətində gələcək fəaliyyətlərdə faydalı olmaq məqsədilə yazılmışdır. Şuşa ilində Şuşa şəhərinin brend-şəhərə çevrilməsi istiqamətində tədqiqatçıların töhfəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Ümumilikdə kitab Azərbaycan, türk və ingilis dilləri olmaq üzrə 3 dildə 15 elmi-tədqiqat ağırlıqlı məqalələr toplusu şəklindədir. Bu mövzuda tədqiqatların

gələcəkdə də davam etdiriləcəyi şübhəsiz vacibdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadiyyatının bərpası, ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası və bu istiqamətdə xüsusilə həmin iqtisadi rayonlarımızda əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması və kiçik və orta biznesin inkişafı istiqamətli tədbirlərin həyata keçirilməsi məcmusunda kitabımızın faydalı olacağına ümid edir və buna inanırıq.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF SME's IN THE RESTORATION OF THE KARABAKH ECONOMIC REGION IN THE POST-WAR PERIOD

Assoc.prof. Ismayilzade Aliagha
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Mehdizade Khadija
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Abstract

The article deals with theoretical and practical issues of the role of small and medium-sized businesses in the development of the national economy. The advantages of this form of business in saving resources, solving employment problems, high flexibility in decision-making and mastering the production of new, especially innovative, products, and being well informed about the needs of consumers are investigated. On the example of the developed countries of Europe, the growing role of small and medium-sized businesses in the successful development of the European economy is shown. The main problems of development of this business in Azerbaijan have been studied. Analyzed the measures taken by government agencies for the development of this business in the country. The article also presents the results of a survey of the indigenous people of Karabakh regarding their views on the development of the economy of the liberated regions and the main measures necessary for the development of small businesses in this region. In conclusion, the authors propose recommendations on creating more favorable conditions for small businesses and increasing their contribution to the restoration and further development of the economy of the liberated regions of Azerbaijan.

Key words: *small and medium business, innovations, national economy*

The role of small and medium-sized businesses in development national economy

An exceptional role in the development of a market economy belongs to small and medium-sized businesses. They played an important role during the primitive accumulation of capital at the dawn of the emergence of a market economy. They play an important role in the development of countries with economies in transition, their role is also significant in countries with developing market economies, developed countries that play a key role in the formation of a modern economy and the formation of a modern market structure. They are an important indicator of the development of free market competition, many scientific and technical innovations are being developed here, and significant savings in the resources used are achieved. small and medium-sized businesses are well aware of the needs of consumers, directly focused on their satisfaction. It is the main source of new jobs and plays an important role in increasing employment in the country. Small business is effective in those niches, segments of the economy that, due to their narrowness, do not allow large enterprises to operate. when consumers still perceive new products and services with optimism. They have proven themselves as contracting organizations working on the orders of large firms and companies, producing the necessary components for them at minimal cost. Thus, the experience of the developed countries of the world shows that both large enterprises and consumers are interested in the development of small and medium-sized businesses. Small enterprises might be tricky to identify accurately on the document, but the majority are not tricky to distinguish once they are obvious in activities (Stokes D. and Wilson N., 2010). Not only due to the superior probability of facing small and medium companies, in order to better share compared to big enterprises, but also due to the basic experiences and systems, SMEs are connected with straightforwardly different from a poll. Two elementary to discriminate small and medium businesses from large businesses, “human resource principles” and “consolidation of leaders and capital”.

The human resource principle means that the enterprise employer plays a central factor in the enterprise decision-making procedures, this person is aware of the enterprise as a lifelong doing and preserves direct agreement with workers, and purchasers, and sellers. The principle of consolidation of leadership and capital implies that the enterprise employer owner is one and

the only individual, the employee-owner besides leadership doings takes up the whole or at least a number of the liability risk. The idea of integration of capital and administration, properly addressing the accountability and answerability is filled in the requirements of the European Commission (2003), who insert to quantitative requirements another criterion described the highest with the possession percentage of less than 25% from other enterprises and/or outsiders to identify enterprise sovereignty. Bolton Report, the necessary reference for the qualitative explanation of SMEs for all following literature in the major, identifies three important specifics of small enterprises: administration of enterprise by its proprietor(s) in a customized treat; relatively small interest of the market in financial aspects; not relatively with in the understanding that it does not make part of a greater firm is properly liberate from external regulation in its functional decisions (Stokes D. and Wilson N., 2010).

Although a number of workers constitute a claim and comfortably applicable specifics, it has essential restrictions, especially since a number of employees hired rely on the area of the enterprise and that makes a customized comparison between areas hard (Stokes D. and Wilson N., 2010). Bolton Committee Report, which supplies an explanation of SMEs formed in the UK, identifies the scale of the company in terms of the relationship. A trade in a large market in a determined area may be taken into account small, although another in a small market in any special area of the enterprise might be medium or large. In the north of America, the Small Business Act mentions a small business is individualistically owned and regulated and not leading in its area of activities but knows that the definition will be different from production to production to imitate productions differences. Small business scale standards differ by the product within which the business functions: building, production stage, mining, transference, extensive trade, retail trade, and services. Suggesting modern work and becoming a favorable climate for workers perfectioning which succeed the global experience specialized for transmissions in large firms in which the incentive is better. The favoring of technology and elasticity. Plenty of modern services and innovational procedures were made in small and medium-sized firms as the large firms intend to concentrate their attempts on developing previous products, in spite of having strong research departments, which they want to produce in larger numbers acquiring common privileges of the diversification of the economy. Large companies don`t have the identical elasticity as small and medium-

sized firms. SMEs, because of getting the achievement, have to concentrate their attempts on making modern outcomes and services, consequently becoming to adjust their industry quicker to the altering market demands.

- The motivation of the rival- SMEs have got a dynamic role in making a modern better enough.
- Those motivational rivals as for the charges, products design, and effectiveness. Without SMEs, large companies make a monopoly on common spheres of action.
- Assisting the large companies in determining actions that may be better provided by SMEs.
- That's why, if those companies may be at once revealed, large companies are made to clarify more actions that are not effective for them. Actions that may be more economically improved in SMEs are providing raw products and portions (those enterprises principal like sub traders for large enterprises), properly delivering the services made by large companies.
- Making products or services effectively.
- The proof which SMEs last to survive in a modest financial surrounding is proof of their efficient actions. If they wouldn`t be effective and couldn't have a helpful assistance in economy and they could have been absorbed by their great competitors. A research made in USA illustrated that SMEs have a benefit 4 times superior for one dollar funded than large enterprises.

There is a common thought that the efficiency of a typical SME is very much connected to the "quality" of its proprietor/employer. "Quality" is, in that passage, very much connected to the human resource of the companies, in turn, impacted by a collection of official education, instruction, and empirical learning. In several OECD nations, it is also the situation that:

− the official informative qualifications of people ruling smaller businesses are not sufficient for these ruling larger businesses; and

− the possibility which an employee or employer is in receipt of official training is incredibly less in small, than in large, businesses.

Some G7 states have pursued to boost the “quality” of proprietor/employers of SMEs either by motivating (subsidizing) coaching and/or by equipping enter to (subsidized) consulting and consultancy services. The accurate nature of those products differs largely from one G7 nation to another. Undoubtedly the most widespread assistance is supported by Japan, that has not only a greatly improved procedure of consulting services but also SME personnel. Official instructions are held in courses, of up to 1 years’ period, that are evaluated by the Ministry of International Trade and Industry (MITI). In 1993 short- and long-term instruction plans, and guides were equipped for more than 11 000 individuals. Until 1994 the United Kingdom had an advisory inventiveness where SMEs hiring external consultants in finance, quality, management, etc., for up to 15 days were promoted at up to 50 %. The impact of the consultant was to produce a development program, in relation with the SME, which the SME would then apply after the consultant’s leaving.

Figure 1: The positive relationships with the number of Small and Medium Enterprises (SMEs)

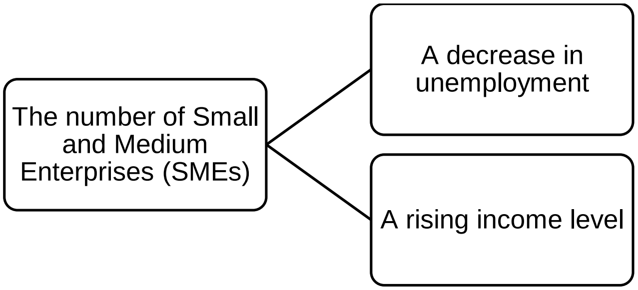

Source: The Relationship Between Small and Medium-Sized Enterprises, Tourism and Economic Development | Tatjana Dimoska - Academia.edu

Consider the indicators of participation of small and medium-sized businesses in the development of the economies of the most developed countries of the world, using the example of the European Union (EU).

Table 1: SMEs and large enterprises: number of enterprises, employment, and value-added in 2016 in the EU-28 non-financial business sector

	Micro	Small	Medium	SME	Large	Total
Number of enterprises						
In thousands	22,232	1,392	225	23,849	45	23,894
In % of total enterprise population	93.0%	5.8%	0.9%	99.8%	0.2%	100.0%
Number of persons employed						
In thousands	41,669	27,982	23,398	93,049	46,665	139,7141
In % of total enterprise population	29.8%	20.0%	16.7%	66.6%	33.4%	100.0%
Value-added						
In EUR Trillion	1,482	1,260	1,288	4,030	3,065	7,095
In % of total enterprises value	20.09%	17.8%	18.2%	56.8%	43.2%	100.0%

Source: Archive: Business economy - size class analysis - Statistics Explained (europa.eu)

The role and importance of small and medium-sized businesses for developed countries can be judged from the data in Table 1. In the EU countries, more than 98% of all enterprises and 67% of all employment account for this type of business. 57% of all added value is accounted for by small and medium-sized businesses. For comparison, it is enough to say that only 16,7% of all value added in the republic is produced by small enterprises (https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship).

The main economy areas of specialization of the economy of Karabakh

As a consequence of Armenia's violence against the our country's government and population, occupation keeping going on for 30 years, our regions and territories, besides thousands of habitants, domestic houses, government ownerships and private property, many infrastructure amenities were destructed and entirely condenced helpless. At once after the final of the fighting operations, the doings of the Azerbaijani Millitary internal matters and safety institutions, the agencies of mine permission operations, as well as the

realization of activities connected with the reestablishment of natural resources as well as the building of way organization started in the whole freed areas.

Commencing from the recent year, there is a requirement to fund calculations to go on those operations on a bigger size in the coming periods, to arrange circumstances for living and enterprise operations of our residents coming back to their native land, and to renovate financial operation in those territories. Simultaneously, it is arranged to compensate the harm led to the civilian people, government belongings, infrastructure amenities, business enterprises in the habitants situated outside the battleground and exposed to obliteration under the persistent fire of the hostile armed services at the expenditure of the government. Simultaneously, the government will concentrate on providing the development of material and common cases of military servicemen and relatives of martyrs, insuring their compulsory demands, payment of physical, medicinal and other social expenditures. According to this, relevant financial resources are ensured to motivate the work to be done across the government funding strategy, particularly on freed places. Each consideration purposed at intensifying the efficient of the job to be done in the freed areas, besides the centralized community, will be performed on the foundation of a solitary perception under the Strategic Operation Program.

The rebuilding of the area with the appliance of the most uplevel modernisations founded on the contemporary urban programming perception and, simultaneously, taking into considerations the access of adequate alternative power sources in the freed regions, the alterations of the area into a “green power” zone is of wonderful necessity.

As a result, taking into considerations the professional International experience, districts and regions of the country will be rebuilt on the foundation of the perception of “smart City” (“Smart City”), “Smart Village” (“Smart Village”), that in turn will make cases for the agencies and improvement of each styles of tourism in that area at the peakest level. Along with the funds collected to those purposes from the goverment account, growing the impact of internal enterprises, besides enticing other investors, especially outlandish investors will contribute in an appropriate way. Commonly, the reestablishment of our freed areas on the foundation of a single perception will cause to the extending of the Azerbaijan’s financial possibility. The

rehabilitation of these areas will have a positive role on the Azerbaijan's market and contribute to economic upsurge. As the procedure of restoration of Karabakh is multi-layered, contemporary chances will be made for the improvement of plenty of branches of the economy not only in those territories, but also in common. The Wonderful Come back to the freed areas has been observed in the "Azerbaijan 2021: National Priorities for socio-economic development" accepted by the Statement of the president of the Republic of Azerbaijan on 02.02.2030, and the willpower of that matter like one of the five local significances for the country's socio-economic improvement over the subsequent decade. In accordance with the decision of the Azerbaijani government, it was decided to develop the following priority sectors of the economy in Karabakh and eastern Zangezur, which are reflected in Figure 2.

Figure 2: Priority sectors in the Karabakh

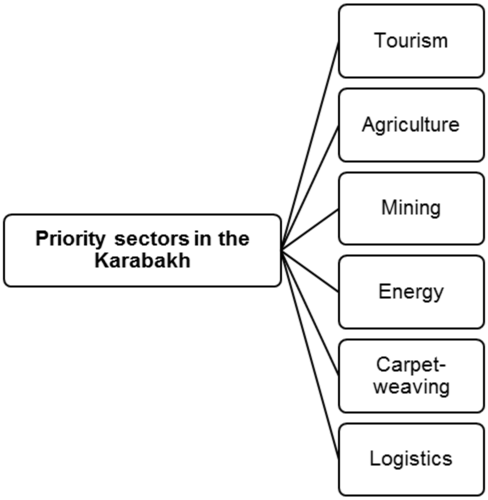

Source: Author's calculations

The main areas of economic activity indicated in Figure 2 involve an active combination of small and medium-sized businesses with large enterprises. The development of the mining industry in Karabakh, as a heavy industry, requires the presence of rich natural resources, modern technologies and professional specialists. The same can be said about the development of energy. The experience of foreign companies in developed countries shows that both large and medium and small enterprises can fruitfully cooperate here.

Agricultural production is inherently specific. In Karabakh and Eastern Zangezur, both vast plains and mountainous and hilly areas are widely combined. If the plains create good opportunities for the use of modern machine production, then in the mountains there are more opportunities for the development of small and medium-sized farms.

The development of tourism, logistics, handicraft production, due to the specifics of the technologies used here, is an area more for the development of individual or collective creativity, which is possible in the conditions of small9 and medium-sized businesses.

If the mining and electric power industries of the economy require large investments and the use of complex technologies, and agriculture is a mixed combination of large and small enterprises, then tourism, logistics, carpet weaving, most consumer services are an area where small and medium-sized enterprises can fully develop. It is in these areas that small businesses operate very vigorously and effectively.

On the other hand, all business projects should be implemented, as the President of Azerbaijan said, on the basis of close cooperation between business and state enterprises, on the basis of the principle of public-private entrepreneurship. For small and medium-sized businesses, conditions must be created for their active involvement, both government projects, as is done in the United States, and projects of large private businesses.

An important feature of small business is the ability to combine modern production technologies with traditional ones. This is especially evident in the development of carpet weaving and other folk crafts, in the construction and repair work in small buildings and private houses, in the improvement of public places, and in the holding of cultural and entertainment events.

The main directions of participation of SMEs in the restoration of the economy of the liberated territories

In November 2020, the historical lands of Azerbaijan, located in Karabakh and Eastern Zangezur, were liberated after a 44-day war against the Armenian occupiers. The time has come to solve the difficult problems of restoring the economy on these lands.

The historical position of the freed areas in the financial and social imagination of Karabakh must be restored. The modern area must be one of the leading series of financial operation and have a level of improvement corresponding to other areas of the country. The maintainable improvement of the area will rely on the provision of the economic demands with the appropriate richness of Natural Resources and the obtained historical picture will let us attract usable financial foundations to those regions.

By ensuring a life construction on a solid basement, we could grow the proportion of the area in the country's financial operation to the pre-captivation government and steadily upsurge it. In that process, an understandable advertisement of private start-ups founded on the important motivations, as well as the improvement of Public-Private Partnership, is necessary. The rehabilitation of a modern global and regional transmission and logistics hall in the area will both surge our country's entry to global economy and give a noteworthy stimulus to the improvement of freed areas, so foreign investors will think about the advantages of Karabakh.

It is a fact, the regulation headquarters for the centralized habitants of matters in the freed regions of the Republic of Azerbaijan, a Center has been founded under it to act the secretariat and connection functions and equip the important analytical and organizational motivation. There are 17 operating groups of various types in the center. Systematic empirical researches in the branch of effective agency of the deportation of Internally Displaced People to Karabakh are recently being realized by the Working Group, investigative on academic and educational matters that I represent. Those studies will perform a type of simple role in the programming and effective agency of post-conflict restoration, because the major task facing all restoration tasks, in addition to the rebuilding of life support procedures and bodily infrastructure, is to make an environment for the provision of relevant, prosperous and eternal living and employment of population coming back to the liberated regions.

The layers of the ground and the underground is prosperous with natural resources, metals, ores, gold, mercury, chromite, perlite, lime, marble, agate, mineral waters and other common minerals that are so vital in todays' world, as well as extensive tourism and recreational capability. Before the captivation, the conquered areas ensured around 35-40 percent of the agricultural goods produced in my country. In spite of the fact that there are

more than 250,000 hectares of fruitful grounds in the areas of Karabakh, just 7% of those regions have been utilized. Currently, my country has wonderful capability for the improvement of viticulture, tobacco, cotton, cocoons, fruits and vegetables, melons and livestock in the freed places. Simultaneously, there is possible for the improvement of the processing and food productions. The liberation of Azerbaijani areas will make an incredible contribution to providing food security in Azerbaijan. Especially, the cognitive level of self-adequacy in livestock good will develop throughly.

Small and medium-sized businesses will expand their activities, primarily in those six main areas of specialization, which are indicated in Figure 2. If the mining and electric power industries of the economy require large investments and the use of complex technologies, and agriculture is a mixed combination of large and small enterprises, then tourism, logistics, carpet weaving, most consumer services are an area where small and medium-sized enterprises can fully develop. It is in these areas that small businesses operate very vigorously and effectively.

On the other hand, all business projects should be implemented, as the President of Azerbaijan said, on the basis of close cooperation between business and state enterprises, on the basis of the principle of public-private entrepreneurship. For small and medium-sized businesses, conditions must be created for their active involvement, both government projects, as is done in the United States, and projects of large private businesses.

An important feature of small business is the ability to combine modern production technologies with traditional ones. This is especially evident in the development of carpet weaving and other folk crafts, in the construction and repair work in small buildings and private houses, in the improvement of public places, and in the holding of cultural and entertainment events. Thus, small and medium-sized businesses will be able to actively, through the creation of new jobs, their organizational abilities, play a big role in the restoration and development of the economy of this region.

The main challengers of development the SME's in Karabakh and ways his decision

The development of small and medium-sized businesses in Karabakh is facing problems common to the entire republic. One of the features of the republic's economic development is the uneven distribution of economic potential across its regions. Its largest part falls on Baku and the Absheron region. It is in this region that most of the enterprises of the republic are concentrated, the most favorable conditions for business development have been created. This was reflected in the distribution of small and medium-sized businesses across the regions of the republic. Most of them are concentrated in the Baku-Absheron economic region.

As can be seen from Figure 3, in 2019-2020, about 48% of all small and medium-sized enterprises of the republic were registered in Baku. It should be taken into account that Baku makes up approximately 15% of the territory and 20% of the population of the republic.

In the Karabakh and East Zangezur economic regions, at the beginning of 2021, about 1200small and medium-sized enterprises were registered, which accounted for 6% of the total number of these enterprises in the republic (MICRO, SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN.Baku,p.25). This economic region makes up about 20% of the entire territory of the republic, while the functioning here is only 3 times less than what should be proportional to its territory.

The distribution of small enterprises by spheres of economic activity is also extremely uneven. Thus, no more than 35% of all small enterprises of the republic are employed in the sphere of construction, agriculture and industry. 65% of all small and medium-sized enterprises of the republic are engaged in trade, public catering and services. This is evidence of the presence of significant difficulties for them to carry out their activities in the manufacturing sector.

Figure 3: Number structure of acting entrepreneurship subjects

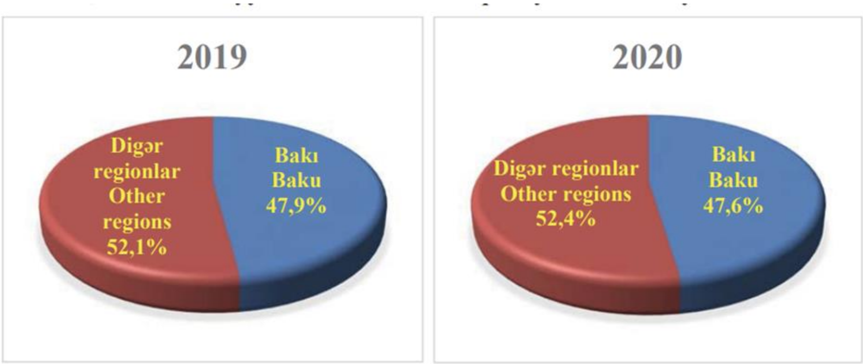

Source: Small entrepreneurship in Azerbaijan | The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan Micro, small and medium entrepreneurship in Azerbaijan. Baku,2021., p.13

For the successful functioning of small and medium-sized businesses, primarily in the manufacturing sector, as the main area of social life, it is necessary to create appropriate conditions for them. Many sociological studies testify to the presence of significant difficulties here. Necessary measures are being taken for the development of small and medium-sized businesses in the republic. Nevertheless, there are still significant reserves for further improvement of their activities, increasing their contribution to the development of both the national and regional economies. At present, their inclusion in the production process for the restoration and development of the economy of the liberated territories of Karabakh is of particular importance.

Figure 4: Distribution of valued added created by MSM entrepreneurship subjects by types of economic activity

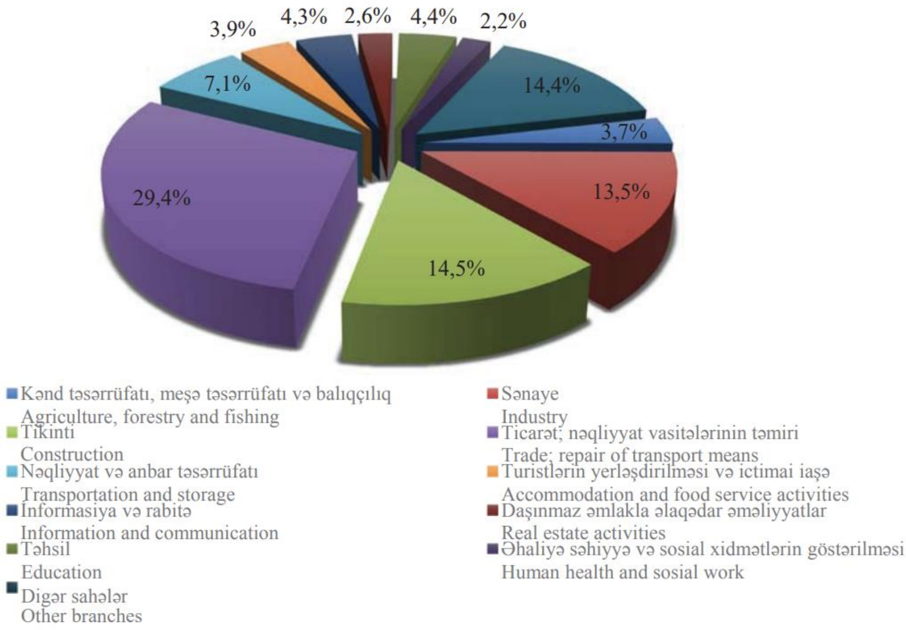

Source: Small entrepreneurship in Azerbaijan | The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan Micro, small and medium entrepreneurship in Azerbaijan. Baku,2021., p.14

One of the world-renowned international sources characterizing the objective conditions for the activities of small and medium-sized businesses is the World Bank report on Doing Business. This report presents objective measures of business practices and compliance across 190 countries and selected cities at the subnational and regional level. Doing business covers several important aspects of the regulatory environment as applied to local firms. It provides quantitative indicators on regulation, starting a business, obtaining building permits, obtaining electricity, registering property, obtaining credit, protecting minority investors, paying taxes, trading across borders, enforcing contracts and resolving insolvency, and also measures the characteristics of hiring workers.

According to the Doing Business 2020 report, Azerbaijan ranked 34th among 190 countries, having improved its position compared to 2005 by more than 60 points. This can be seen as a significant progress in creating favorable conditions for business development in the country. However, Azerbaijan's position in this report varies significantly in 11 indicators for assessing the ease of doing business. As can be seen from Figure 4, the republic has achieved the best results in terms of such indicators as Getting Credit and Starting a Business, taking 1st and 9th places, respectively. According to the Enforcing Contracts indicator, the republic was in 28th place.

For four indicators, such as Enforcing Contracts, Paying Taxes, Registering Property, Resolving Insolvency Republic was in the middle of the participants, taking 28th, 40th, 44th and 47th places, respectively. For the remaining 4 indicators, Dealing with Construction Permit, Getting Electricity, Trading across Borders, Protecting Minority Investors, the republic showed the worst results, taking, respectively, 59, 80, 83, 105 places in the rating among 190 countries of the world.

Thus, the activation of small and medium-sized businesses in the country as a whole, in the Karabakh and East Zangezur economic regions of the republic requires the creation of more favorable conditions for 7 out of 11 indicators characterizing their activities. First of all, these are “Execution of contracts”, “Payment of taxes”, “Registration of property”, “Settlement of insolvency”, “Issuance of building permits”, “Getting electricity”, “Trade across borders”, “Protection of minority investors”.

Figure 5: Rankings on Doing Business topics-Azerbaijan

Source: Doing Business 2020. Economy Profile Azerbaijan.
https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/a/azerbaijan/AZE.pdf

To carry out their activities, small businesses need to create favorable conditions for obtaining loans. There are still many problems here.

Access to finance: There are different aspects that strongly and badly affect the principle of SMEs. In our country, SMEs have a bounded opportunity to use trade banks' debts. One cause for that notice is that the interest grades suggested by banks are up a level, particularly when banks choose short-term debts, that difficulty the steady of payment of SMEs. Even though Azerbaijani law makes an environment the making of security interests in meanings of not only mobile but also immobile ownership, in fact, banks seldom expand economics secured by mobile ownership, excluding registered mobile ownership. A non-ownership security interest, that gives the debtor an opportunity to save equipment and utilize it as collateral, is an essential specific of contemporary secured transmission legislation, that is

undeveloped in our country in order to the shortage of a warranty registry and provide legal framework.

Mostly, banks demand collateral in the form of immobile ownerships, that makes SMEs’ financial cases difficult. According to an EBRD convey titled, ‘Business Environment and Enterprise Performance’, in our country, more than 45% of all companies are dissuaded to take debts (EBRD, 2014). The identical survey consists that the major cause is a high-interest grade (more than 50% of companies mentioned that cause) and then complicated processes, security, and not preceding acceptance are all other matters which follow. All of these cases together urge the reunite of the banking area, at least from the points of view of SMEs. The World Bank reports other constraints to accessing compulsory investing, besides, many numbers prior investments and difficulties in finding business partners (World Bank, 2013). Kuriakose (2013) says that the highest three mentioned hinders to organizing up or operating a company in our country are: hardship finding the compulsory funding, big prior investment, and challenges finding business colleagues. The most generally mentioned legal and organized obstacles were constantly altering taxation regulations and bankruptcy legislation making the cost of failure immense.

A common summary by the International Finance Corporation (IFC, 2009) has illustrated that, in our country, banks do not desire to present debts to SMEs since of their low probability of repayment in the situation of bankruptcy. That method, whereas, regards the quickening of SME improvement and real financial increase. Founded on a World Bank statement (2013), our country is far beyond other OECD nations’ index for insolvency. In other OECD regions, that element is 73 cents per dollar, but in our country, that element illustrates 39.6 cents per dollar. Founded on a later OECD convey (2016), among 390 respondents, around 2/3 of them cited that this was much more tricky to reconstruct their companies after insolvency. In order, East Invest Survey (2012), around half of businesses commence-up and go on their companies with the assistance of their particular sources. Just 25% of them are likely to get debt from trade banks. Selective loan alternatives as global financial bodies and public economic processes are mostly untilized by business people. Each of those database shows that SMEs getting funds is not completely diversified in our country.

Bounded entry to markets (internal & global). Inadequate literacy according to market conscious is anotherobstacle for the feasibility of internal SMEs. It delays SMEs' capability to extend their boundaries into global regions. Irrespective of their local or global reach, almost all of SMEs don't have enough information about economy's demands, that build a boundary in front of SMEs. The majority of the time, business people don't take into considerations market requirements or market probabilities and therefore, they make benefits just for the short term. Especially with a point to collobareting into the European Union (EU) market, SMEs in Azerbaijan must interact with EU market demands. Additionally, in Azerbaijan, a decreasing level of entry to economic markets is another obstacle for SMEs technology and improvement.

Legal Constraints. It was noticed that business people who want to start enterprises suggest to register as identifical business people, rather than legal companies. The abovementioned researchs could be taught in many methods:

1. The registration procuderes is basic for each entrepreneur than for legal companies;
2. Expenditures as registration, license and allowance, have decreasing costs for each entrepreneur;
3. Taxer check and supervision. In businessmen's thoughts, all entrepreneurs are not frequently monitored by the internal or global sectors of the examination services, as contrasted to SMEs, because the headquarters of bodies and social media places do not have information of registered each businessman or businesswoman. Legal companies should register with institutions and social meadi places' headquarters; so, they are observed by those state institutions on ordinary elements;
4. The easiness of the processes in case of annihilation of entrepreneurship operations.

Another obstacle on entrepreneurial operations in our country is obvious while one thinks the matter of legal bodies; the shortage of belief to law implementation mechanisms and a hard business sphere in common. That is seen across the observation that most of business people are keen on running away courts in the establishment of economic arguments. Additionally, the

subsequent can aid in flaking light on the quiet level of court processes: effective entrepreneurships are told to accept resolutions in their advantage frequently irrespective of evidence, the non- apparent nature of processes, the probabilities of presenting unofficial payments, long operations that are inappropriate for energgetic business people and the uplevel cost of procedures. The abovementioned come together to motivate business people to get rid of taking the risk of boarding on the whole procedure and losing more funds than they or else would in the lengthy run. In order to an IFC convey (2009) between business people in my country, 50 % of the selected business people did not consent with the subsequent sentences;

1. The internal authorities obviously and stable obey each legislation and requirements of the central state institutions;
2. The internal authorities help business improvement by supporting the same cases for running companies;
3. State representatives explain the lesgislations and standard statements and organize enterprise operation, in an apparent and foreseeing treatment;
4. The business opportunities in my city help to the improvement of funding and companies;
5. The business opportunities in my city is more appealing than in other districts of Azerbaijan.

A third vital legal constraint is connected with inspections. In spite of its necessity, inspections could be larger obstacles for business people and entrepreneurial operations. Drawbacks in the legislation that manage reviews in a systematic method are a big issue for business people. In spite of current developments in the legal frame connected with reviews and licenses, such as unified e-registries of reviews and for licenses – either of which is motivated by the IFC – growth is ineffective as preceding. Transparency and doubtedness could be expanded; the state must insure it sticks to its legally founded ways and purposes, that must be resolute, transparent and accessible to each firm.

Limited knowledge base / business skills. In my country, the low market matching of major education and the inactivity of the educational process in

answer to the altering requirements of the workforce market force the school-to-job transmission hard. So, there is a big gap between the necessity of the internal job market and the advanced qualifications of the job force, resulting in a shortage of relevantly skilled workers and a labour mismatch to the national and native market. Additionally, the incredible transformation of the native rival has persuaded a uplevel requirements for advanced reconversion. Overall of small and medium-size businesses policy, common plan in that field.

Current reforms in Azerbaijan have made more profitable cases according to improve identical and small-size entrepreneurship, if we contrast with previous period. Azerbaijan has accepted several legislative treatments purposed to organize the improvemet of small and medium businesses, besides a scheme of economic and legal connections. Instances contain the Law on State Registration and State Registry of Legal Entities the Law on Entrepreneurship the Law on State Support for Small Business, etc. Simultaneously, my country has taken a lot of steps to boost the manageable, institutional and functioning environment for SMEs, particularly across simplifying procedures connecting with company registration and improving e-government affairs. The regulatory support for SMEs has also been improved with the foundation of the Department of Entrepreneurial Development Policy under the Minister of Economy and Industry.

The Department of Entrepreneurial Development Policy in the Ministry of Economy and enterprises are responsible for not only the improvement but also legislation of SME policy in my country. At the same time, there are many places under the Ministry of Economy as the Baku Business Training Centre, the National Fund for Entrepreneurship Support and AZPROMO – that organized operations due to motivate SMEs. Sadly, among those organizations, departments and businessman or business woman, there isn’t official ordination stage for making and forming SME policies. Besides the state organizations, departments and companies that platform might expand the efficiency of SME policy creating.

There was adopted “The Strategic Road Map on Production of Consumer Goods at Small and Medium Enterprises in the Republic of Azerbaijan,” accepted by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on December 6, 2016. That Road Map has been improved as portion of the country-wide calculations to insure competitiveness, comprehensiveness and

maintainance in the Azerbaijan’s economy. At the same time, for business improvement and connected factors many state plans were held, as the Poverty Reduction Program (2008-2015), the Food Security Program (2008-2015), the Program on Social Economic Development of Regions (2014-2018) and Azerbaijan 2020 Development Concept due to develop the preserving schemes of business people's rights and reasonable interests, improve entrepreneurship, additional develop the business conditions. Improvemet of that type of wide-ranging tactics would tend to avoid policy fragmentation and expand ordination among state and non-state.

Simultaneously, my country has put into practice “National Action Plan on Promotion of Open Government and Fight against Corruption (2012-2015)” to grow clearness, answerability, reliability in public bodies and public attending policy realizing.

Not like the other plans listed upper, in modern years, the National Fund for Entrepreneurship Support and the ASAN service have made a partnership to solve such problems like restricting credit funds of trade banks, uplevel interest grades also shortage of expert and qualified human resource via the improvement of the "ABAD" Centre and Support Services. In order to experts from Centre for Economic and Social Development, Hasanov and Orucova (2016), the subsequent activities will be put into operation via the ABAD Centre:

- Putting into operation of projects to motivate family works, small and medium-sized enterprises, and founding a fund to invest those things appropriately;
- Identifying of family farms, small and medium business people for ABAD works and making of cases for utilize of contemporary innovative production supplyment for manufacture of farm goods;
- Organization of transportation and sales of produced goods;
- Trainings on the utilize of manufacture equipment, supporting technical issues for those equipments, besides database on the most professional innovative things utilized in farming.
- Checking and measuring in the project, so on.

Technology on the portion of SMEs in my country was noticed just on a soft stage, which can in part be in order to the reality there is intensive, all-embracing local technology policy. Whereas, many arms of state have represented their own innovative inventiveness, shared through different government plans and policy papers, as the “National ICT Strategy of the Republic of Azerbaijan 2014-2020,” “National Industrial Strategy 2015-2020” and “Azerbaijan 2020 Vision”. At the same time, several state organizations and bodies, But there is not any official co-ordination organizing among the abovesaid schemes, so, in practice, attempts are gradual to emerge.

In 2012, the Ministry of Communication and High Technologies of Republic of Azerbaijan founded the State Fund for Development of Information Technology (ICT Fund). It fundes those operations with the help of government budget, motivates technolojical ICT matters in many ways; for example, it shares loans via banks with a supreme 5% interest rates. Loans could be small (between 10,000 AZN and 50,000 – until 3 years), medium (between 50,000 AZN and 500,000 until 5 years) or large (between 500,000 AZN and 5,000,000 until 10 years). It also makes an environment venture capital for improvement launches, innovations and programming. The ICT prizes, honors, mostly to SMEs, for improvement of programming goods and technological infrastructure launches. Even though the supreme probable grade of awards that are granted by the ICT Source is 300,000 manats, however this source gave grants from 10,000 manats to 12,000 manats to 30 enterprises.

Commonly, my country made a large amount of progress in SME entry to finance via the National Fund for Entrepreneurship Support. Whereas, entry to funds via banks stay a main difficulty since business people do not think banks like an efficient, accessible mechanism for funding because of uplevel grade. In order to that cause, the state bodies present a economical motivation to SMEs with subsidies funding, via National fund for Entrepreneurship Support, the State Service on Management of Agriculture Projects and Credits, Azerbaijan Investment Company and Mortgage Fond and the State Fond for Development of Information Technologies.

"Azerbaijan Investment Company" (AIC): besides local and regional funds motivate the improvement of other areas, excluding of the oil and gas sphere, via considerable capital fundings, too. The AIC's portion insure that this capital

is minimum$1 million dollars. The AIC's budget is multidimensional, collects different fields, like mining, oil producing, farming, logistics and so on.

Azerbaijan Export and Investment Promotion Foundation (AZPROMO): In my country, AZPROMO is the heading organization that is responsible for the motivation of global trade chances for native enterprises, including SMEs. AZPROMO was founded by the Ministry of Economy with a yearly budget of around 1 million EUR and suggests each service limitless of account. AZPROMO assists draw economic funds to non-oil area SMEs. In my country 2.1% of small and 1% of medium-sized businesses sell abroad straight or circuitously. The major issue is lackness of operating capital because 68.2% of our countries' firms use their own or family funds to invest exports and just 20.5% utilize trade banks (East Invest, 2014). Whereas, in 2015, those processes were explained –a number of documents declined and e-custom services was accessible via the Resolution of the Cabinet of Minister and a Presidential Decree. Additionally, motivations and instructing activities, AZPROMO collects money for SMEs to take part in global sales exhibitions. In 2015, AZPROMO founded the Exporter Club, whose major principle is to motivate enterprises in exporting native goods to international markets. Whereas, in order to these SMEs conveyed by the OECD in 2015, majority of them were conscious of those state programs for motivating enterprises to sell abroad.

State Service for Agricultural Projects and Credit Management under the Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan: Utilizing loans represented by the Government Service at a rate of 2% per year, banks can collect loans to businessman or businesswoman and farmers on priviliged terms, without appealing an extra interest rate of more than 5 %. In a conclusion, attending SMEs can accept interest rates of 7% or decreasing in national currency.

Respondent's attitude to Karabakh's economic situation (on based the survey)

I have organized a survey of the Azerbaijan population about the future development perception of SMEs in the Karabakh region. About 52% of respondents are male and 48% of respondents are female. The age category of the range is 18 to 50 years. 50% of respondents work in the public sector

and 21% of them work in the private sector. 29% of respondents are unemployed or work in other activities.

I have demonstrated the respondent's views graphically below and you can come a result via these figures (Figure 6, 7).

Figure 6: Portions of the areas where people want to work in Karabakh

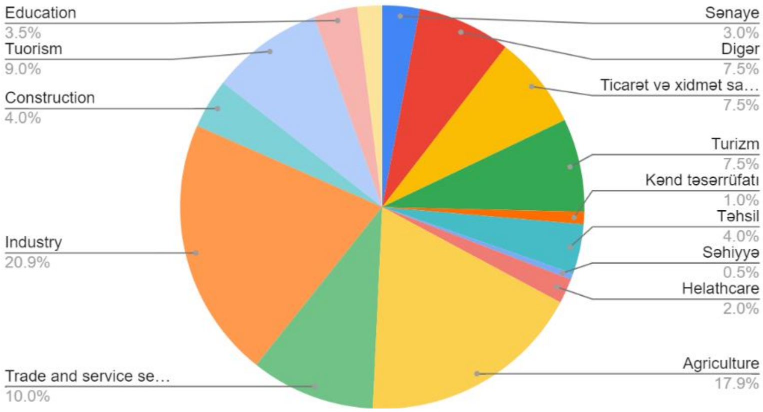

Source: Questionnaire results

Figure 7: Respondent's views about future prospects of Region

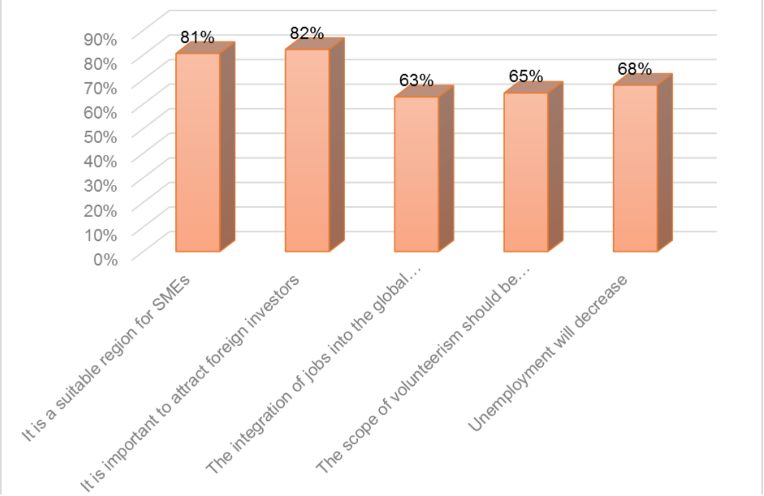

Source: Questionnaire results

The results of our study show that more than 80% of respondents believe with optimism in the development of the economy of Karabakh, more than 60% believe that the activities of small businesses will minimize unemployment in the region. Most of them (more than 60%) support the idea of attracting foreign investors and providing opportunities for direct access to product sales markets.

Recommended policy and strategies for the development of SMEs in Azerbaijan

1. *Developing Statistic information on SMEs*

Recently, there is not enough and exact database in local statistics to define entrepreneurs' improvement lines and compare them with other nations. That's why statements of the State Statistical Committee and other state institutions should be completed in agreement with the grouping of entrepreneurship individuals trained by the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan

2. *Acquiring of Finance*

A distinguished credit policy (DCP) – DCP is a credit strategy that considers the financial situations of various districts and the classes of SMEs in the share of the credit. That strategy will assist to equalize the interest rates of bank debts to determine categories of SMEs that are necessary, improved and preserved as the future support for economic stability of the country. Similarly, the strategy of the DCP, taking into account the economic possibilities of the areas, will assist to balance market requirements and supply, not only in the regions themselves but also in the country as a whole.

3. *Entrance to Market*

Farmer Markets – or specific areas where farmers could trade their products without limitations. That type of market must help small businesses in the agricultural area trade their goods more apparently, without outgoings for transference, storing, and operation. Pros of such styles of markets are which they have much more goods with a larger selection, in order to the reality that many merchants collect to trade their stuff.

4. *Logistics*

Logistics is an important factor for businesses. The major aim of it is to improve a journey for products in the briefest time probable and at a minimum price. Tariffs for transportations for internal business people aren't still low. The issues of uplevel transportation grades are led by dearness and under improvement of manufacture and uplevel oil prices.

5. *Cooperation with big business*

Adoption of a law on the need to transfer at least 10% of the volume of work performed by large state and private enterprises to small and medium-sized businesses.

REFERENCES

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"-nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidnetinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında" 2020-ci il 29 oktyabr tarixli 1170 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Sahibkarlığı inkişafına dövlət dəstəyi haqqında", 11 oktyabr 2021-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
4. ACAPS Secondary Data Review (21.12.2020), "Pre-existing situation and impact of the 2020 Nagorno-Karabakh conflict", Available at: https://www.acaps.org/sites/acaps/files/products/files/20201221_acaps_secondary_data_review_azerbaijan_nagorno-karabakh_conflict.pdf
5. Aliyeva M. (2006), "Brief Information of the History of Karabakh", Baku: "Heydar Aliyev Foundation" - 12 pages.
6. Almeida, P., Phene A. (26.07.2004), "Subsidiaries and knowledge creation: The influence of the MNC and host country on innovation" , Strategic Management Journal, pp. 847-864.
7. AlphaBeta analysis for the Business and Sustainable Development Commission, based on data from: Institute for Economics and Peace, 2015. Global Peace

Index 2015, 127 pages. Available at: https://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/06/Global-Peace-Index-Report-2015_0.pdf.

8. Bayramov V., Hasanov R., Aghayarli L., Kadyrov Z., Aghahasanli I., Isayev S., (2017), "A Comparative Study on Development of Small and Medium Enterprises (SMEs) in Azerbaijan", Baku, CESD Press, 74 pages.
9. Kobilere sağlanan desteklerin kobilerin performanslarına etkisi" - Oya Erdil, Adnan Kalkan, 2005
10. Rzayeva Ü., "Qarabağda kiçik və orta müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin stimullaşdirilmasi və perspektivləri". UNEC Ekspert jurnalı, 2021, Mart ayı nömrəsi, səh. 36-37
11. Şükürov K.K., "Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (Qədim zamanlardan müasir dövrədək)". Bakı, Elm nəşriyyatı, 2004, 974 s.
12. https://minenergy.gov.az/en/xeberler-arxivi/dagliq-qarabag-ve-etraf-regionlarin-enerji-potensiali
13. https://arxkom.gov.az/index.php/ru/bakinin-bas-plani/xeberler/isgaldan-azad-olunmus-erazilerde-sehersalma-meseleleri-haqqinda-azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-fermani
14. https://en.president.az/articles/49937
15. https://eurasianet.org/following-war-with-armenia-azerbaijan-gains-control-of-lucrative-gold-mines
16. https://apa.az/en/xeber/social-news/president-ilham-aliyev-attended-ceremony-to-give-out-apartments-and-cars-to-families-of-martyrs-and-war-disabled-in-khojasan-settlement-updated-353855
17. Archive: Business economy - size class analysis - Statistics Explained (europa.eu)
18. https://www.academia.edu/66999422/The_Relationship_Between_Small_and_Medium_Sized_Enterprises_Tourism_and_Economic_Development
19. https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/a/azerbaijan/AZE.pdf
20. Small entrepreneurship in Azerbaijan | The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan
21. https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

KARABAĞ EKONOMİSİNİN GELİŞMESİNDE KÜÇÜK VE ORTA BÜYÜKLÜKTEKİ İŞLETMELERİN POTANSİYEL ROLÜ

Doç. Dr. Ahmadov Fariz
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC)

Caferli Güzel
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC)

Özet

Zengin ekonomik potansiyele ve büyük ölçekli yatırım fırsatlarına sahip Karabağ topraklarında hayatın ve ekonominin canlanması, yeniden inşası ve şekillenmesi, ister altyapı, isterse de üst yapıda atılacak adımlar ve gerekli koşullar önem arz etmektedir. Ülkemizde KOBİ'lere yönelik mevcut deneyim iyileştirilmeli, özellikle Karabağ'daki mevcut durum dikkate alınarak ilgili politika ve programlar geliştirilmeli, bu alanda değerlendirme ve daha fazla araştırma yapılmalıdır.

Araştırma sırasında analiz, gözlem, karşılaştırma, istatistik, sistemleştirme ve genelleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın veritabanında Ekonomi Bakanlığı, Girişimciliği Geliştirme Fonu, Devlet İstatistik Komitesi ve diğer ulusal ve uluslararası dergiler, elektronik yayınlar, makaleler ve internet sitesinde mevcut olan resmi materyaller kullanılmıştır.

Amaç, dünya tecrübesine dayalı kapsamlı bir çalışma yaparak kurtarılan Karabağ topraklarında ekonominin gelişmesinde küçük ve orta ölçekli işletmelerin rolünü belirlemek ve bu doğrultuda atılacak adımları belirtmektir.

Makale, Karabağ ve Doğu Zengazur bölgelerinde KOBİ'lerde çalışmaya başlayanlar için faydalı bir veri tabanı olacak, doğru yönü gösterecek ve girişimcilerin etkin bir şekilde faaliyet göstermelerine katkıda bulunacaktır. Aynı zamanda üniversitelerde araştırma kapsamında ele alınan konuların öğretiminde gerekli bir kaynak olarak kullanılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Karabağ, ekonomi, girişimcilik, küçük ve orta büyüklükteki işletmeler*

Giriş

44 günlük mücadelenin ardından yaklaşık 30 yıllık işgalden kurtarılan Karabağ bölgesi tarihi, kültürel ve manevi değeri temsil etmekle beraber, aynı zamanda Azerbaycan için zengin ekonomik potansiyele ve büyük ölçekli yatırım fırsatlarına sahiptir. Çok elverişli doğa koşulları, doğal yeraltı ve yer üstü kaynakları, madenleri ve turizm potansiyeli ile zengin Karabağ topraklarında hayatın ve ekonominin canlanması, yeniden inşası ve şekillenmesi, ister altyapı, isterse de üst yapıda atılacak adımlar ve gerekli koşullar önem arz etmektedir. Karabağ'ın zengin doğal kaynakları ülkemizin kalkınmasında, gücüne güç katmasında, halkın refahına hizmet etmesinde önemli rol oynamaktadır. Küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin (KOBİ) Karabağ bölgesinde iş kurma, istihdam yaratma ve gerçekleştirilecek kalkınma projelerinde aktif rol almaları kaçınılmazdır. Ülkemizin, özellikle Karabağ bölgesinin sosyo-ekonomik kalkınmasında KOBİ'lerin rolünün artırılması doğrultusunda atılacak adımlar konunun güncellik düzeyini onaylar.

KOBİ'lerin küresel rekabet ortamında ulusal sosyo-ekonomik sisteme katkılarını incelemek, Karabağ'da mevcut durumu ve gelişimi değerlendirerek yereldeki kaynakları aktifleştirmek, zamanla oluşan bilgi ve becerilerden esinlenerek ilgili sektör ve alanlarda yüksek düzeyleri yakalamak ve bu sayede yerele daha büyük ölçütlerde gelişim olanağı sağlamak gerekiyor.

Ülkede etkin bir ulusal ekonominin oluşturulması girişimcilik sektörünün gelişmesini gerektirir. Ekonomik olarak gelişmiş ülkelerin tecrübesi gösteriyor ki, girişimciliğin gelişimi GSYİH-nın, nüfusun geliri, üretim ve hizmet hacmi, ekonomide özel sermaye (yatırım) vb. makroekonomik göstergelerin büyümesi üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Bu sektör iç pazara kaliteli ürün ve hizmetler sunar, ihracat potansiyelini artırır, istihdam düzeyini yükseltir, devlet bütçesinin oluşumunda önemli rol oynar, rekabeti güçlendirerek ülke ekonomisinin verimliliğini etkiler.

Dünyada KOBİ'ler ülkelerin sosyo-ekonomik yapısında yeni işler yaratan, istihdam alanları oluşturan, dengeli gelir dağılımı sağlayan, sosyal refahı yükselten, rekabet ortamı sağlayan, istikrarlı büyüyen, katma değer, ihracat ve yatırım içindeki payları artmakta olan vazgeçilmez birim olarak bilinmektedir. Son zamanlarda ülkelerde ekonominin temel taşlarını oluşturan ve en çok katkı sağlayan KOBİ'leri geliştirme ve destekleme politikaları izlenmektedir.

İhracat ve yatırımı teşvik etmek için etkin mekanizmaların devreye alınması, yerli üretimin desteklenmesine yönelik çok sayıda önlem alınması, vergi tabanının genişletilerek vergi yükünün azaltılması, yumuşak kredi alma prosedürlerinin basitleştirilmesi ve diğer finansal destek mekanizmalarının kullanımı dahil olmak üzere bu alandaki reformlar girişimcilerin ilgisini çekmektedir.

KOBİ'lerin ülke ekonomisindeki rolünü güçlendirmek, bölgelerde girişimcilik için uygun koşullar oluşturmak, onlara yönelik destek mekanizmalarını geliştirmek, rekabet gücünü artırmak, bu alana yerli ve yabancı yatırımları çekmek, ülke ekonomisini çeşitlendirmek ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için yürütülen çalışmalar devlet politikasının en önemli stratejik hedeflerinden biridir.

KOBİ'lerin dünya ekonomisindeki önemli rolü ve uyguladığı başarılı stratejiler

Ülkenin kalkınması kendi dahilinde ayrı ayrı bölgelerin kalkınmasıyla mümkündür. Bu durumda ulusal kalkınmayı bölgesel kalkınma eylemleri ile ilişkilendirebiliriz. Kalkınma ekonominin yanı sıra insanların her şeyden önce refah düzeylerini etkileyen içerik ifade etmektedir. Bölgesel kalkınma, sosyoekonomik varlıkları hareketlendirerek bölge refahının arttırılmasını amaç edinen faaliyetler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde ekonomik kalkınma, yerli ahalini üretime yöneltmek, lokal iş imkanları oluşturarak istihdam yaratmak, yerel bazda adam başına düşen milli gelirin artırmasını sağlamak gibi yerel bir boyut edinmiştir. Kalkınma politikası, bölgelerin ekonomik kalkınması karşısındaki güçlükleri ve bu zorlukları aşmak için gereken stratejileri en iyi o alanda yaşayanların bileceği düşüncesi boyutunda şekillenmiştir. Yeni biçimlenen bu bölgesel kalkınma kavramı, bölgede bulunan doğal, teknolojik, kültürel ve ekonomik kaynakların kullanılması yöntemiyle, yerel fırsatlardan en yüksek seviyede fayda sağlamayı amaçlamaktadır. KOBİ’ler bu anlamda büyük önem arz etmektedir (Kutluay Tutar, F., Tutar, E. ve Öktem, H., 2020: s.131-134).

KOBİ'ler, esnek üretim yapıları, değişen piyasa şartlarına hızlı adaptasyon becerileri, yeni iş alanlarının açılması, işsizlik düşüşüne katkı, bölgeler arası dengeli büyüme açısından pozitif özelliklerinden dolayı ülkelerin sosyal ve ekonomik kalkınmasının temel taşlarıdır. Genel olarak KOBİler, yenilikçi etkin

çözümlerin kaynağı olmakla ve önemli iş fırsatları yaratmakla küresel, ulusal ve bölgesel ekonomilerde uzun süreli etki yaratmaktadır (Kosa G., 2019: s.1793).

KOBİ'lerin istihdam yaratma, inovasyon yapabilme, yeni iş kolları doğurma, dış ticarete pozitif katkı, fırsat eşitliği sağlayabilme gibi ekonomik katkılarının beraberinde, orta sınıfı güçlendirmesi ve kırdan kente göçü engellemek gibi sosyal etkileri de vardır. Günümüzde tüm ülkeler, tam rekabetin sağlanmasında, kalifiye eleman yetiştirilmesinde, politika oluşturmasında ve stratejilerinin belirlenmesinde mühim yere sahip olan KOBİ'lerin sosyal birleşme, istihdam, bölgesel ve yerel kalkınma, ekonomik büyümeye sağladığı katkıların farkındadırlar (Kutluay Tutar vd., 2020).

KOBİ'ler talebe göre uygun kalitede ve maliyette mamul üretebiliyor ve bu mamulleri yurtdışına ihraç edebiliyorsa, o zaman yarattıkları katma değerle beraber hem istihdama hem de bölgesel gelişmeye önemli bir katkıda bulunabilirler. KOBİ'lerin istihdamı çoğaltmaya ve işsizliği azaltmaya, ihracatı ve yatırımları artırmaya ve ekonomik krizlere karşı dayanıklı ekonomiye sahip olması için teşvik edici politikaları sürdürme gerekmektedir (Tutar ve Aknur, 2019: s.2659-2960).

KOBİ'ler, ülkelerin gelişmesi yolunda rekabet edilebilirliğini arttırmak, küresel pazarlara giriş yapabilmek ve sürdürülebilirliğini sağlamak için çeşitli stratejiler uygulamaktadırlar.

Schumpeter'e göre inovasyon, girişimci tarafından maliyetleri azaltmak ve kar elde etmek için var olan üretim sisteminde değişiklik yapılması olarak tanımlanabilir. Yenilikler aşağıdaki yönlerden oluşabilir (Langroodi, 2021: s.69):

- Yeni hammadde kaynağının keşfi;
- Yeni bir ürünün sunumu;
- Modern üretim yönteminin uygulanması;
- Yeni pazar arayışı;
- Bir tekel yaratılması veya yeni bir tür endüstriyel örgütlenmenin kurulması.

Schumpeter, bu sebepten dolayı, ekonomik kalkınmaya neden olan teknolojik veya başka ekonomik ve ekonomik olmayan kaynakların gelişmesiyle yeni ürünlerin tanıtılmasını vurgular.

Schumpeter'in iktisadi kalkınmanın ve büyümenin sağlanmasında itici güç rolünü üstlenen “yaratıcı yıkım” kavramı, daha yüksek kalitede ve yeni ürün ortaya koyan firmaların eski ürünleri üretmeye devam eden, yeniliklerin hızına yetişemeyen firmaları ortadan kaldırması ve teknolojinin üretim proseslerine hâkim olması olarak ifade edilmektedir (Kitapcı İ., 2019: s.57).

Kümeler, bölgesel kalkınmaya olan katkılarıyla birlikte birçok ülkede doğal kaynaklara olan yakınlık, inovasyona ait fikirlerin ve uygun işgücünün o bölgede mevcut olması gibi özelliklerden dolayı ortaya çıkmışlardır. Ancak dünyamızın değişen koşulları KOBİ’lerin yaşadığı ve karşılaştığı çeşitli sorunlara karşı tek başlarına başarılı olmalarını zorlaştırmış ve kümelenmenin öneminin artmasına neden olmuştur. İşletmeler kümelenme aracılığıyla girdi, hammadde, işgücü, üretim, pazarlara erişim ve lojistik gibi birçok konuda üstünlük sağlayarak maliyetlerini azaltmaktadırlar. Küme halinde olan KOBİ’ler, güç, güven, yenilikçilik ve işbirliği ortamında varlıklarını sürdürebilme imkanı sağlamakta ve ülkelerin, bölgelerin, hatta kentlerin rekabet gücünü artırmaktadırlar (Erer B., 2018: s.1263).

Faiz oranları dışında, milli gelirin özel sektör yatırımlarında etkili olduğu belirlenmiştir. Gelir seviyesindeki gelişmelerle ilgili olarak değişken piyasadaki talep seviyesinin yatırımları etkileyen esas faktör olduğu gösterilmiştir. Çünki piyasada talebin canlanması ile beraber kar ve hasılat beklentileri artan girişimciler daha fazla yatırım yapma kararı almaktadır (Bayır M. ve Karahan Ö., 2020: s.240).

Günümüzde online satış sisteminin yaygınlaşması, firmanın rekabetinin artmasına neden olmuştur. Satıcıların daha az maliyet ile ürünlerini müşterilere ulaştırması ve müşterilerin daha münasip fiyatta ürüne sahip olması hem firmaların ciro oranlarını arttırmakta hem de müşteri memnuniyetini sağlamaktadır. KOBİ’ler açısından firmaların daha fazla alıcı kitlesine hitap edebilmesi maksadıyla e-tedarik sistemini benimsemeye ait çalışmalar yapması gerektiğini belirtmektedirler (Osman Alkaş, Şeyda Gür ve Tamer Eren, 2020: s.518).

AR-GE faaliyetleri, mevcut bilgi stokunun üretiminde yeni uygulamalar tasarlanması doğrultusunda geliştirilmesini amaçlayan sistematik seviyede

yürütülen yaratıcı çalışmalar olarak tanımlanabilir. AR-GE faaliyetleri birçok ekonomik gösterge üzerinde müspet etki yaparak toplumsal refahı artıran bir potansiyele sahiptir. AR-GE faaliyetlerinin yarattığı etkilere dair üç temel yönde yürütüldüğü belirlenmektedir (Bayır M. ve Karahan Ö., 2020: s.111-115):

✓ AR-GE çalışmalarının doğrudan doğruya iktisadi büyüme üzerinde yarattığı etkiler;

- AR-GE faaliyetleri neticesinde elde edilen yeni bilgilerle üretim sürecinde kullanılan faktörlerin verimliliğini artırarak daha çok mal ve hizmet üretilmesi mümkündür.
- AR-GE faaliyetleri neticesinde gelişen üretim teknolojileri firmaların işleyişlerinde önemli değişimlere neden olarak daha fazla üretmelerine imkân vermektedir. Böylelikle imalat sanayisinde yüksek teknolojili üretim yapan sektör geliştirmekle büyümeye daha fazla katkı sağlamaktadır.

✓ AR-GE çalışmalarının bütün ihracat hacmi üzerindeki etkileri;

- Son zamanlarda yüksek refaha sahip olan gelişmiş ülkelerde büyüme dinamikleri iç talepten çok dış talep kaynaklı olduğundan uluslararası ticarette yüksek büyüme oranlarına ulaşmak için rekabet üstünlüğü sağlayarak ihracat kapasitesini artırmak temel koşul haline gelmiştir. AR-GE çalışmalarının yeni üretim teknolojilerini geliştirmesi neticesinde üretim süreçlerinde elde edilen verimlilik artışı uluslararası ticarette ülkelerin rekabet güçlerini artırarak ihracat kapasitelerini pozitif yönde etkilemektedir.

✓ AR-GE çalışmaları ile yüksek teknolojili ürün ihracatı arasındaki etkileşim.

- AR-GE faaliyetleri ile sağlanan teknolojik ilerlemeler sayesinde rekabet üstünlüğü sağlayarak toplam ihracat miktarının yanı sıra aynı zamanda ihracatın niteliğini de değiştirdiği için ihracat yapılarında da büyük dönüşümler yaşanmıştır. Söz konusu ülkelerin ihracat yapısında düşük ve orta teknoloji ürünlerin yerini yüksek teknolojili ürünler almıştır. Yüksek texnoloji ürünlerin daha fazla katma değer yaratmasında üretim süreçlerinde emek ve sermayeden daha çok yeni bilgilerin kaynaklık etmesi görülmektedir. Böylelikle uluslararası rekabette yüksek

teknolojili ürünlerin ihracatını artırıp yüksek sürdürülebilir büyümeye ulaşmak için AR-GE faaliyetlerini desteklemek gerekmektedir.

Az gelişmiş bir ülkede kişi başına düşen milli gelirini arttırıp gelişmiş ülkelere yaklaşması için önce gelişmiş ülkelerin odaklandığı önemli ve stratejik sektörlerin belirlenmesi gerektir. Belirlenen bu sektörlerde yatırımı teşvik edici politikalar uygulanmalı, doğrudan yabancı yatırımla teknoloji transferi sağlanmalı ve özel sektörde Ar-Ge harcamaları teşvik edilmelidir. Böylelikle üstünlük sağlayarak artan rekabet gücü ile yüksek teknoloji gerektiren sektörlerin toplam ihracatta payının artması, bir ülkenin sürdürülebilir ekonomik büyüme performansı yakalayıp refah seviyelerini yükseltmelerine olanak sağlayacaktır (Hüseyni İ. ve Çakmak E., 2017: s.461).

Dünyada ve Azerbaycan'da KOBİ'lerin özellikleri, ekonomideki payı ve kalkınmaya etkileri

KOBİ'lerin üretkenliğini artırmak, çok çalışmayı hak eden bir iştir. Aslında, KOBİ'lerin ülkenin büyümesini teşvik etmesinin iki nedeni olabilir. Öncelikle, KOBİ'ler yenilerini test etmek yerine gelişmekte olan pazarların kanıtlanmış teknolojilerini entegre ederek ve uygulamalarını benimseyerek büyük şirketlerden daha güvenli ve hızlı büyüyebilir. İkincisi, modası geçmiş stratejiler ve eski sistemler tarafından engellenmedikleri için inovasyon kaynakları haline gelen start-up'lar ile geleneksel endüstri sınırları aşılabilir ve yerleşik uygulamalar yeniden düşünülebilir.

Deneyimlere göre, KOBİ'ler tipik olarak altı kategoriden birine girer. Tablo 1'de KOBİ'lerin 6 alt bölümü sahip olduğu farklı özellikler ve ihtiyaçlar verilmiştir.

Tablo 1: KOBİ alt bölümlerinin özellikleri ve ihtiyaçları

KOBİ alt bölümleri		Temel özellikler	En çok ihtiyaç duyulan alanlar
1	Erken aşamadaki yenilikçi start-up'lar	Prototip veya kavram kanıtı aşamalarında yenilikçi bir fikre sahip gruplar	Girişimciliği teşvik eden kültürel ve eğitim ekosistemi
		Kuruluştan önce erken bir planı olan gruplar	Birden çok hizmete ve etkinliğe erişim
2	Kurulmuş başarılı start-up'lar	Minimum düzeyde uygulanabilir bir ürün veya hizmet ve iş modeli oluşturmuş gruplar	Kurulan süreçler (örneğin, üretim veya hizmet sunumu, tederik ve dağıtım zinciri, pazarlama ve satış stratejisi)
			Finansman ve yönetim yeteneklerine erişim

3	Büyüyen orta ölçekli şirketler	Yıllık geliri 10-200 milyon dolar olan olgun şirketler	Büyümeyi sağlamak için (örneğin, dış pazarlara erişim, artan operasyonel verimlilik, teknolojinin benimsenmesi yoluyla) danışmanlık ve taktiki iş desteği (örneğin, ölçek büyütme programları aracalığıyla)
		Rekabet avantajı ve ılımlı büyüme sağlayan iş modelleri	
		Çok yıkıcı değil	
4	Durgun veya mücadele eden orta ölçekli şirketler	Büyümeyi bırakan veya gelirler karlılık gibi önlemlerle mücadele eden olgun ve büyük şirketler	İşlerini çevirmede ve iflastan kaçınma konusunda destek (örneğin, üretkenliği artıran faaliyetler, strateji desteği, ürünün yeniden tasarımı yoluyla)
			Acil krediler ve anlaşmazlık çözümü için destek
5	Yerel odaklı küçük işletmeler	Potansiyel olarak 10-dan az çalışanı olan, yıllık geliri 1 milyon doların altında olan ve işçi başına düşük veya negatif üretkenliğe sahip işletmeler	Belirsiz: bu alt bölümü destekleme çabaları hükümetler için zordu ve çoğu zaman kaynakların dağılması ile sonuçlandı.
		Yerel tüketici gelirleri ve sınırlı yönetimsel, teknolojik ve finansal becerilerle sınırlı büyüme	Talebi ve krediye erişimi artırmak için potansiyel olarak yerel tamamlayıcı para birimleri
		Ticarete konu olmayan hizmet bileşenine sahip işletmeler (örneğin, restoran, kuaför, dişçi ofisi)	
6	Kayıt dışı mikro işletmeler	Çeşitli alanlarda serbest çalışanlar ve bağımsız çalışanlar (örneğin, ev tabanlı işletmeler, tamir atölyeleri, kuaför hizmetleri, taksi hizmetleri)	Resmi borç verme (örneğin, işi büyütmek için ucuz kredi)
		Gelişmekte olan piyasalardaki istihdamın yüzde 70'ini oluşturuyor.	İşçiler, müşteriler, tedarikçiler için destek.
		Düşük verimlilik, vergi gelirleri ve işçi ücretleri	

Kaynak: McKinsey & Company, (https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/unlocking-growth-in-small-and-medium-size-enterprises

KOBİ'ler, çoğu ekonomide, özellikle de gelişmekte olan ülkelerde önemli bir rol oynamaktadır. Tüm işletmelerin çoğunluğunu oluşturan KOBİ'ler, istihdam yaratılmasına ve küresel ekonomik kalkınmaya önemli katkılarda bulunmaktadır. Devlet iyi ve sağlıklı bir performans gösteren KOBİ ekosisteminin üç özelliğini desteklemeye odaklanmalıdır (Jörg Schubert vd., 2020):

- KOBİ'lerin ticari güvenini artırmak;
- KOBİ'lerin yüksek performans gösterenler için büyümesini sağlamak;
- KOBİ'lerin rekabet gücünü artırmak.

KOBİ alt bölümlerini iyi anlayan devlet kurumları ve STK'lar, KOBİ'lerin ihtiyaçlarını karşılamak için programlarını daha iyi uyarlayabilir. Jörg Schubert vd. (2020), dünya çapındaki KOBİ destek programlarını araştırdılar ve bunları 10 yaklaşımdan oluşan bir matriste sınıflandırdılar. Bazıları tek bir alt segmente uyarlanırken, diğerleri çoğu veya tüm alt segment için altı karşılanmamış ihtiyaçtan birini ele alır. Küresel KOBİ destek programları aşağıdakilerdir:

1. Girişimcilik kültürü ve eğitimi,
2. Başlangıç merkezleri,
3. Devlet girişim sermayesi fonları,
4. Ölçek büyütme programları,
5. Verimlilik programları,
6. Dijital ve yapay zeka benimseme programları,
7. Yerel tamamlayıcı para birimleri,
8. Kayıt dışı işletmelerin resmileştirilmesi,
9. Kredi-garanti planları,
10. KOBİ dijital platformla

Grafik 1: Küresel KOBİ destek programları ile alt segmentleri ve özellikleri arasında ilişki

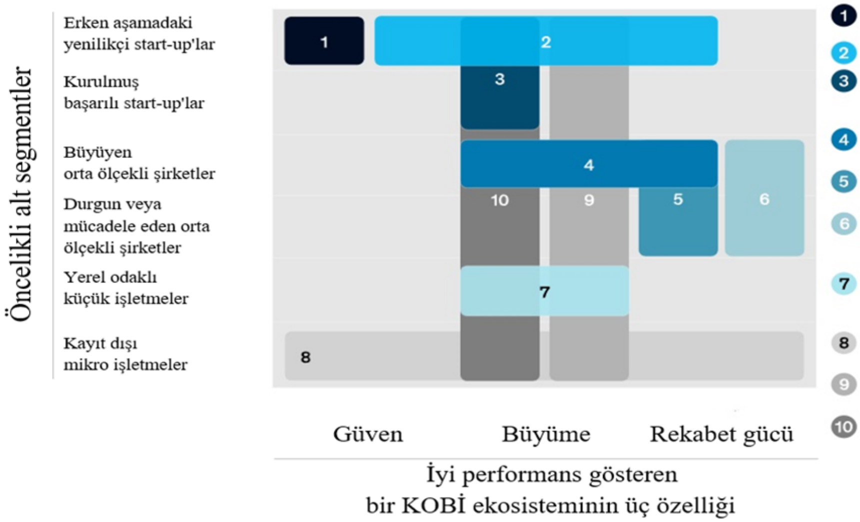

Kaynak: Jörg Schubert vd. (2020),"Unlocking growth in small and medium-size enterprises," McKinsey & Company.

Ülkelerin ulusal ve uluslararası hedefleri doğrultusunda, KOBİ'lerin sağladıkları katma değerin ve rekabet güçlerinin yükseltilmesinin yanı sıra ekonomideki etkinliklerinin ve paylarının arttırılması amacıyla, onları destekleyen proje ve uygulamalar hazırlanmalıdır. Ülkemizde de dünyada izlenen başarılı KOBİ politikaları uygulayarak ekonomik kalkınmaya olumlu etkiler sağlayabiliriz.

Dünya çapında işletmelerin yaklaşık %90'ını ve istihdamın %50'sinden fazlasını temsil ederler. Gelişmekte olan ekonomilerde kayıtlı KOBİ'ler milli gelirin (GSYİH) %40'ına kadar katkıda bulunur. Kayıt dışı KOBİ'ler dahil edildiğinde bu sayılar önemli ölçüde daha yüksektir. Tahminlere göre, artan küresel işgücünü sağlamak için 2030 yılına kadar 600 milyon işe ihtiyaç duyulacak, bu da KOBİ'lerin gelişimini dünyadaki birçok hükümet için yüksek bir öncelik haline getiriyor. Gelişmekte olan pazarlarda, kayıtlı işlerin çoğu, 10 işten 7'si KOBİ'ler tarafından yaratılmaktadır (https://www.worldbank.org/en/topic/smefinance).

OECD ülkelerinde işletmeler büyüklüklerine göre farklı kategorilerde sınıflandırılabilir. Kullanılan farklı kriterler arasında en yaygın olanı istihdam edilen kişi sayısıdır. KOBİ'lerde 250'den az kişi istihdam edilmektedir. KOBİ'ler ayrıca mikro işletmeler (10'dan az çalışan), küçük işletmeler (10 ila 49 çalışan), orta ölçekli işletmeler (50 ila 249 çalışan) olarak alt bölümlere ayrılmıştır. Büyük işletmeler 250 veya daha fazla kişiyi istihdam etmektedir (OECD (2022), Enterprises by business size (indicator). doi: 10.1787/31d5eeaf-en (Accessed on 22 May 2022)).

Ülkeye bağlı olarak, dünya iş gücünün %50 ila %90'ı KOBİ'ler tarafından istihdam edilmektedir. Örneğin, OECD iş istatistiklerine göre Kanada, Güney Kore ve Çin'deki özel sektör çalışanlarının %80'inden fazlası KOBİ'lerde çalışmaktadır.

Avrupa'da bulunan 25 milyon KOBİ, Avrupa Birliği (AB)'deki tüm işletmelerin %99'unu temsil etmektedir. Her üç çalışandan ikisi olmakla yaklaşık 100 milyon kişiyi istihdam etmekle, tüm yeni işlerin %85'ini yaratmakla, Avrupa'nın GSYİH'nın yarısından fazlasını ve AB katma değerinin yaklaşık beşte üçünü oluşturmakla kilit rol oynamaktadır. KOBİ'ler sosyal uyum, kaynak verimliliği ve iklim değişikliği gibi zorluklara yenilikçi çözümler getirerek, bu yeniliğin Avrupa'nın bölgelerine yayılmasına yardımcı olmaktadır. Dijital ve sürdürülebilir ekonominin merkezinde yer alan KOBİ'ler, Avrupa'nın rekabet gücü ve refahı, ekonomik ve teknolojik egemenlik, endüstriyel ekosistemler ve dış şoklara karşı dayanıklılık için gereklidirler. Rekabetçi kalabilmek uğrunda KOBİ'lerin inovasyon, beceri geliştirme, ölçek büyütmeler, start-up'lar, uluslararasılaşma ve dijitalleşme için dış finansmana erişimi ve özellikle bu işletmelere yönelik destek programlarının hazırlanması amacıyla tanımının yapılması çok önemlidir (https://ec.europa.eu/growth/smes_en, https://ec.europa.eu/growth/access-finance-smes_en).

AB'de bir işletmenin “KOBİ” olarak tanımlanması için yıllık net satış hasılatının 50 Milyon Euro veya mali bilanço toplamı üst sınırının 43 milyon Euro olması gerekmektedir. AB'ye göre KOBİ, "250 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı 50 milyon Euro'yu aşmayan ve kendi içerisinde mikro işletme, küçük işletme ve orta büyüklükteki işletme olarak sınıflandırılan ekonomik birimlerdir (https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/756d9260-ee54-11ea-991b-01aa75ed71a1, 2022)

2021'de Avrupada en çok KOBİ'ye sahip olan ülke İtaliya, KOBİ'lerin istihdam payının en yüksek olduğu ülke Kıbrıs, katma değer payının yüksek olduğu ülke Estonya, AB'de en fazla KOBİ'ye sahip olan sektör dağıtım hizmetleri olarak biliniyor (https://www.statista.com/topics/8231/smes-in-europe/).

Almanya, AB'de en büyük ekonomiye sahip olmasına rağmen, hem İtalya hem de Fransa'nın arkasından yalnızca üçüncü en yüksek sayıda KOBİ'ye sahiptir. Bunun nedeni, hem İtalya 3,39 milyon hem de Fransa'nın 2,7 milyon ile AB'de en fazla mikro ölçekli işletmeye sahip olmalarıdır. Almanya'da 354.800 küçük işletme ve 55.600 orta ölçekli işletme vardır. Daha büyük KOBİ'ler, sayıca mikro ölçekli işletmelerden daha az olmakla birlikte, istihdam ve katma değerde nispeten benzer bir paya sahiptir. KOBİ'ler arasında toptan ve perakende ticaret sektörü en yaygın sanayi sektörü iken, orta ölçekli işletmeler arasında imalat sektörü en yaygın sanayi sektörü olmuştur (https://www.statista.com/topics/8231/smes-in-europe/).

Ülkemizde KOBİ'lerin çalışan sayısıyla ilgili kriterleri AB tanımıyla kısmen uyumludur. KOBİ'ler, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi Bakanlar Kurulu'nun 21 Aralık 2018 tarih ve 556 sayılı onayladığı mikro, küçük, orta ve büyük girişimci kriterlerine göre belirlenmiştir. Tablo 2'de Azerbaycan'da KOBİ kriterleri gösterilmiştir.

Tablo 2: Azerbaycan’da mikro, küçük ve orta ölçekli işletme kriterleri

Ölçek	Çalışan sayısı	Yıllık geliri
Mikro ölçekli işletmeler	<10	< 200 bin AZN
Küçük ölçekli işletmeler	<50	< 3 milyon AZN
Orta ölçekli işletmeler	<250	< 30 milyon AZN

Kaynak: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/, 2022

Tablo 3'te KOBİ'lerin 2020 yılında Azerbaycan ekonomisindeki payı yüzde olarak gösterilmiştir.

Tablo 2: KOBİ'lerin Azerbaycan ekonomisindeki payı, 2020

Kaynak: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik Məcmuə,

Göstergeler	Yüzde olarak			
	Toplam	**Mikro**	**Küçük**	**Orta**
Katma değer	16,7	6,8	2,5	7,4
petrol ve gaz dışı sektörde	23,7	9,9	3,5	10,3
Çalışan Sayısı	42,1	4,9	11,1	26,1
petrol ve gaz dışı sektörde	43,8	6,1	12,9	24,8
Sabit sermaye yatırımları	23,2	8,4	3,3	11,5
petrol ve gaz dışı sektörde	11,5	3,4	7,7	0,4
Toplam işletme sayısı sayısında	99,7	96,9	1,9	0,9

2021

Grafik 2: Azerbaycan'da KOBİ'lerin sektörel dağılımı, 2020

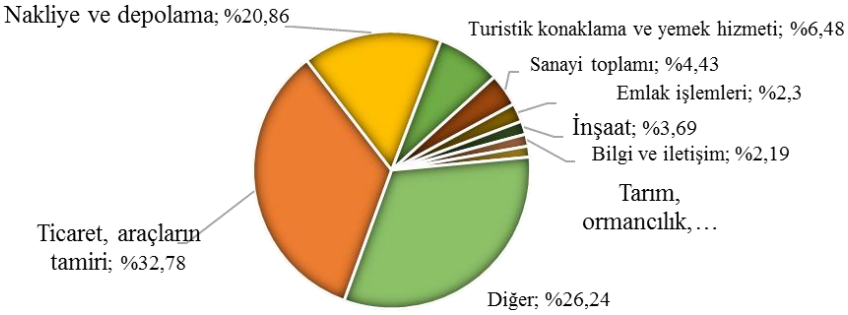

Not: "Diğer", işleme ve maden endüstrisini, su temini, atık arıtma ve bertarafı, elektrik, gaz ve buhar üretimi, dağıtımı ve temini, finans ve sigorta faaliyetleri, eğitim, kamu yönetimi, halka sağlık ve sosyal hizmetlerin sağlanması, sanat ve eğlenceyi içerir.

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nden alınan verilere dayanarak yazar tarafından hesaplanmıştır, 2022

Grafik 3: KOBİ sektörünün Azerbaycan ekonomisindeki rolü, 2020

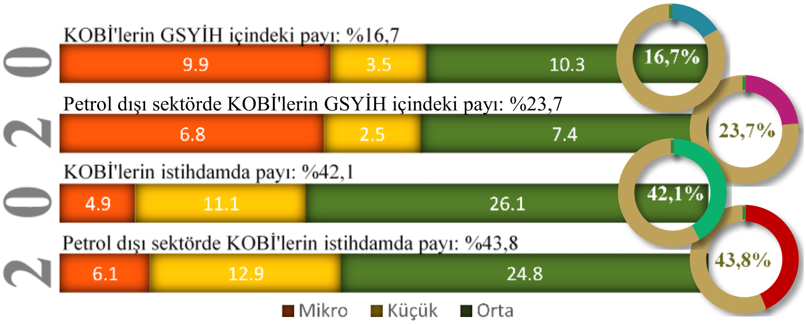

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nden alınan verilere dayanarak yazar tarafından hesaplanmıştır, 2022

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 2 Şubat 2021 tarihli talimatı temelinde hazırlanan "2022-2026'da Sosyo-Ekonomik Kalkınma Stratejisi"nin nihai taslağı, KOBİ'lerin makroekonomik göstergeler üzerindeki hedeflerini sunuyor. Petrol/gaz dışı sektörde KOBİ'lerin payının GSYİH'nın %35'ine ve istihdamda %60'a çıkarılması planlanmaktadır (KOBİA-nın 2021-ci il üzrə fəaliyyətinə dair icmal" 2021, s.16).

Girişimciliğin geliştirilmesi alanında yürütülen devlet politikası ve çalışmalar sonucunda, kayıtlı işletme sayısı toplamda 1 Nisan 2022 itibarıyla 1.365.429'a ulaştı. Bunların %12,5'i (170.248) tüzel kişi ve %87.5'i (1.195.181) bireysel girişimcidir. Kayıtlı istatistik birimlerin 142.883'ü mikro, 6.852'si küçük, 2.653'ü orta ve 604'ü büyük işletmelerdir ("Aylıq makroiqtisadi göstəricilər", 2022, s.93-114).

Genel olarak, 1 Nisan 2022 itibarıyla ülkedeki toplam ticari kuruluş sayısının %93,4'ü mikro işletmeler, %4,5'i küçük işletmeler ve %1,7'si orta ölçekli işletmelerdir ("Aylıq makroiqtisadi göstəricilər", 2022, s.103-106).

Azerbaycan'da KOBİ'lerin gelişimini engelleyen çeşitli kısıtlamalar ve sorunlar şu şekilde gösterilmektedir (Ahmadov F. ve Veliyev C., 2019):

- ✓ KOBİ'lerin cumhuriyetin başkentinde yüksek düzeyde merkezileşmesi;
- ✓ Finansmana erişim, özellikle ulusal para biriminin devalüasyonundan sonra;
- ✓ Pazarlara sınırlı erişim;

- ✓ Yasal kısıtlamalar;
- ✓ Girişimcilik becerilerinin eksikliği.

Araştırmacılar sonuç olarak, Azerbaycan'da KOBİ'leri geliştirmek için atılan esas adımların vergi idaresinin iyileştirilmesi ve ticaret sicil işlemlerinin basitleştirilmesi ile ilgili olduğunu söylemektedirler. Fakat istatistiksel göstergelere dayanarak bu adımların hala yeterli olmadığını ve dünya tecrübesinden yararlanılarak daha teşvik edici yöntemlerin uygulanması gerektiğini düşünüyorlar. Ve bu nedenlerle, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme Ajansı (KOBİA), ülkemizde KOBİ'lerin kalkınmasında önemli bir rol oynayabilir. Seviye olarak tüketim malları için Stratejik Yol Haritasında belirtilen stratejik hedeflere yönelik sürdürülebilir ve verimli faaliyetler olmalıdır. Böylelikle, Azerbaycan'da KOBİ'lerin ekonomideki önemi artacaktır. Ve tüm bu gelişmeler ülkenin makroekonomik göstergelerini olumlu etkileyecektir.

Karabağ'ın stratejik önemi ve işgal sonucundaki durum

Avrupa ve Asya kıtasını birleştiren Güney Kafkasya, stratejik önemi yüksek bir noktada olup, coğrafi konumu ve doğal kaynakları nedeniyle tarih boyunca güçlü devletlerin mücadele alanı olmuştur. Şubat 1988 olaylarından sonra Güney Kafkasya'da yer alan Karabağ bölgesini ele geçirmek için askeri operasyonlar başlatan ayrılıkçı-terörist gruplar ve Ermeni silahlı kuvvetleri, mayıs 1992'de Şuşa'yı da ele geçirerek Karabağ'ın neredeyse tamamını işgal etti. 27 Eylül 2020'de Ermenistan'ın bir sonraki askeri provokasyonundan sonra, Azerbaycan Ordusunun 44 günlük karşı taarruz harekatı, 10 Kasım'da tarihi zaferimizle sona erdi. Böylece halkımızın 30 yıllık toprak hasreti sona erdi ve adalet yeniden tesis edildi.

Azerbaycan'ın Birleşmiş Milletler Daimi Temsilcisinin Genel Sekretere hitaben yazdığı 12 Kasım 2003 tarihli "Azerbaycan'a karşı Ermeni saldırganlığının sonuçları ve işgal altındaki Azerbaycan topraklarındaki son gelişmeler hakkında rapor", işgal döneminde Karabağ bölgesi ve diğer Azerbaycan topraklarındaki duruma genel bir bakış sunmak ve sosyo-ekonomik alana, çevreye, doğal kaynaklara, kültürel varlıklara vb. verilen zararlar da dahil olmak üzere Ermenistan'ın bu topraklarda gerçekleştirdiği yasadışı faaliyetlere ışık tutmak için tasarlanmıştır (Report on Armenian aggression against Azerbaijan and recent developments (A/58/594-S/2003/1090), 2003).

Karabağ ve Doğu Zengazur ekonomik bölgelerine dahil olan toprakların yeraltı ve yerüstü kaynakları Ermeni vandalları tarafından 30 yıl boyunca yağmalanmış, çalınmış ve Ermenistan'a nakledilmiştir. Saldırganlık sonucu, ülkenin sosyo-ekonomik alanına ciddi şekilde zarar verilmiştir. Bazı ilgili gerçekler aşağıda gösterilmiştir:

- ✓ İşgal altındaki topraklarda 6 şehir, 12 kasaba tipli köy, 830 yerleşim yeri, 700 hastane ve tıbbi tesis yakıldı veya başka bir şekilde tahrip edildi;
- ✓ 150.000'den fazla ev ve apartman (toplam 9,1 milyon mil kare) yıkıldı ve yağmalandı;
- ✓ 4.366 sosyal ve tıbbi bina (693 ortaokul, 855 okul öncesi, 4 sanatoryum kompleksi ve diğer bazı halk sağlığı yapıları dahil olmak üzere);
- ✓ 927 kütüphane yağmalandı, yaklaşık 4,6 milyon kitap ve değerli el yazması yakıldı veya başka bir şekilde yok edildi;
- ✓ 6 devlet tiyatrosu, 368 kulüp ve 85 müzik okulu yıkıldı;
- ✓ 6.000 imalat, tarım ve diğer türdeki fabrika ve tesisler yağmalandı;
- ✓ 1.200 km'lik sulama sistemi tamamen yok edildi;
- ✓ 244.000 koyun ve 69.000 sığır sürüsü işgal altındaki topraklardan Ermenistan'a sürüldü;
- ✓ Azerbaycan'ın yazlık otlaklarının %70'i işgal bölgesinde kalıyor;
- ✓ 35 bin aboneye ait telefon santralleri, 2.500 trafo istasyonu ve 15000 km elektrik hattının yağmalanması veya çalınması;
- ✓ 160 köprü, 800 km yol, 2.300 km su boru hattı, 2 bin gaz boru hattı ve 35 gaz dağıtım istasyonu imha edildi;
- ✓ Sadece 1993 yılında Ermenistan'a 206.6 bin metreküp değerli kereste götürülmüştür.

Doğal kaynaklar bakımından son derece zengin olan işgal altındaki Karabağda 1.230.000 ha alandan 595.600 ha tarıma uygun, 246.200 ha ormanlık ve 10.100 ha eve bitişik ekili alanlardı. 1989-91 yıllarında, çatışmanın başlangıcından itibaren Azerbaycan'ın çevresine verilen zararın yaklaşık 4,73 milyon ABD Doları olduğu tahmin ediliyordu. Ön verilere göre, Ermeni

saldırganlığının ülkemize verdiği toplam zarar 20 milyar doları aşıyor. Genel olarak işgalci, düşmandan temizlenmiş tüm bölgelerimizde büyük çaplı barbarca eylemler gerçekleştirdi. Bu, topraklarımızın yasadışı olarak sömürülmesidir. Şüphesiz bu yağmanın karşılığı verilecek ve zarar tazmin edilecektir.

Azerbaycan'ın 16 Ağustos 2016 tarihinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine sunduğu, Ermeni basını ve resmi makamlarınca 2010 ve 2015 yılları arasında yayınlanan 500'ün üzerinde haber ve rapora dayanan veriler çerçevesinde hazırlanan 107 sayfalık "İşgal altındaki Azerbaycan topraklarında ekonomik ve diğer yasadışı faaliyetler" başlıklı rapor, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarında yürüttüğü ve uluslararası hukuku ihlal eden yerleşim politikalarını; tarihsel ve kültürel mirasın yok edilmesini veya ihraz edilmesini; doğal kaynaklar ve diğer zenginliklerin sömürüsünü; işgal altındaki bölgelerde yasadışı ticari faaliyetleri; özel ve kamusal mülkiyet hakkı ihlallerini belgeleyen önemli bir belge niteliğindedir. Bu rapor, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının kasıtlı olarak işgalini pekiştirme amaçlı girişimlerini doğrulayan yeterli ve ikna edici kanıtlar sunmaktadır ("Illegal Economic and Other Activities in The Occupied Territories of Azerbaijan", 2016).

Azerbaycan'ın Şuşa, Hocavend, Kelbecer, Laçın, Gubadlı ve Zengilan gibi bölgelerindeki madenler, orman ve tarım alanları illegal bir şekilde işletilerek Ermenistan menşeyli olarak dünyaya pazarlanıyordu. Yalnız Ermenistan değil, yabancı menşeli şirketler de, genellikle Ermenistan'da kayıtlı paravan şirketler ve aracı bankalar aracılığıyla yasadışı faaliyetler içinde yer almış ve işgalden ekonomik çıkar elde etmişler. Bu şirketler arasında ABD, Almanya, Bulgaristan, Fransa, Güney Kıbrıs, Hollanda, İsviçre ve Rusya gibi ülkelerde kayıtlı şirketler mevcuttu. Bu yasadışı ekonomik faaliyetler, ikincil ayrılıkçı rejimi finanse etmek, Ermenistan ve diğer yerlerdeki bireylerin özel kazançları için kullanılıyor ve bu bölgelerin Ermenistan tarafından işgalinin sürdürülmesine ve silahlı çatışmanın uzatılmasına hizmet ediyordu. Böylece birçok yabancı kuruluş, yatırım yaptıkları sektörlerdeki hisseleri karşılığında bu yasadışı faaliyetleri sürdürmek için umutsuzca ihtiyaç duyulan yatırımları sağlıyor ve böylece işgali destekliyordu.

İşgal altındaki topraklarda faaliyet gösteren Ermeni şirketleriyle rutin ticari faaliyetlerde bulunarak işgalden kazanç sağlayan çok sayıda yabancı kuruluş vardı. Birçoğu Ermeniler tarafından yönetiliyor veya Ermeni başkentine dayanıyordu. Tablo 3'te detaylı olarak gösterilmektedir:

Tablo 3: Karabağ ekonomisinde büyük yatırımlar (1999-2002)

İsim	Yatırım	Oluşturu-lan İşler	Etkinlik Alanı	Ülke
Yabancı Ülkelerden Yatırımlar				
Karabakh Telecom Co.	15.000.000 $	30	Telekomüni-kasyon	Lübnan
ATA-Vank-Les Co.	1.500.000$	120	Parke karo üretimi	ABD
Sirkap Armenia Co.	1.500.000$	50	Otel işi	İsviçre
Haik Watch and Jewelry Co.	1.200.000$	118	Takı üretimi	İsviçre
ArtsakhBank Co.	1.000.000$		Bankacılık	İsviçre
Sirkap Armenia Co.	650.000 $	85	İnşaat malzemesi üretimi	İsviçre
Iceberg-A	500.000$	9	Soğutma	Rusya
Arvard Co.	380.000 $	37	Süt üretimi	ABD
Shishmanian Ltd.	350.000$	20	Gıda işleme, makarna üretimi	Monako
Andranik Shpon Co.	340.000 $	25	Ahşap işleme	İsviçre
Mika Ltd.	287.000 $		Şarap yapımı	Birleşik Krallık
Australia Nairi Ltd.	200.000$	17	Otel işi	Avustralya
Yerkir Tour Co.	200.000$	19	Otel işi	ABD
Sasun Co.	123.000 $	12	Polietilen boru üretimi	İran
Minasian Co.	100.000$	35	Halı üretimi	ABD
Oil Cracking Co.	100.000$	20	Yağ rafinerisi	Rusya
Artsakh Gorg Ltd.	50.000$	45	Halı üretimi	ABD

Stepanakert Bread Factory Co.	26.000 $		Fırın, makarna üretimi	ABD
ARA TOPLAM	23.506.000 $	642		
Ermenistan'dan Yatırımlar				
Base Metals Ltd.	10.000.000$	320	Metal madenciliği	Ermenistan
ArtsakhCable Co.	500.000$	23	Kablo üretimi	Ermenistan
Nairi Ltd.	442.600$	150	Şarap yapımı	Ermenistan
Lusakert Ltd.	300.000 $	150	Kanatlı üretimi	Ermenistan
ArmTechnoMashExport Co.	203.600$		Tıbbi çay üretimi	Ermenistan
Max Wood Ltd.	144.300 $	40	Ahşap işleme	Ermenistan
ARA TOPLAM	$11.590.500	683		
Karabağ (Yerel) Yatırımları				
Artsakh Alco CO.	1.500.000$	96	Şarap, votka ve alkollü içki üretimi	Karabağ
Shoe Factory Co.	$494.300	114	Giyim üretimi	Karabağ
Varanda Co.	260.000$	30	Varil üretimi	Karabağ
Urartu	160.000$	70	Elmas parlatma	Karabağ
GF Ltd.	130.000 $	18	Mobilya üretimi	Karabağ
Arj Co.	85.000 $	25	Konserve gıda üretimi	Karabağ
Dvin Ltd.	70.000$	18	Kanatlı üretimi	Karabağ
Narek Co.	46.000 $	29	Konserve gıda üretimi	Karabağ
ARA TOPLAM	2.745.300$	400		

TOPLAM	37.841.800 $	1.725		

Kaynak: http://www.nkrusa.org/business_economy/major_investments.shtml, 2022

Barış anlaşmasına ilişkin bildiri yayınlandıktan sonra Azerbaycan'da seslendirilen talepler arasında, Ermenistan'ın Azerbaycan'a hem son savaş karşılığında, hem de 30 yıl boyunca Karabağ'ın yeraltı ve yer üstü kaynaklarından elde ettiği hukuk dışı gelirler dikkate alınarak belirlenecek olan miktarda tezminat ödeyeceği bulunmaktadır. Bu tazminat konusu Azerbaycan için çok önemlidir, zira Karabağ'ın maden yatakları (altın, gümüş yatakları da dahil), tarım alanları yoğun biçimde kullanılmış olup, bu kaynaklardan elde edilen gelirleri BM kaynaklarına göre 53.5 milyar ABD doları olarak tespit edilmiştir. Ayrıca yüzlerce kültürel anıt (mabetler, kütüphane ve müzeler dahil) yağmalanmış, yıkılmıştır. Camiler ya yıkılmış ya da domuz ahırları olarak kullanılmıştır. Bölgedeki hemen hemen tüm yapılar temellerine kadar sökülmüş, malzemeleri taşınarak satılmıştır (Acaloğlu A., (2020/2021), s.93). Karabağ'ın çalınan serveti bir adalet meselesidir ve yasadışı ticari faaliyetlerin kovuşturulmasının uluslararası hukuka göre bir bedeli vardır, Azerbaycan tarafı ısrarla bunun ödenmesini talep etmektedir. Son savaşın masrafları da dahil olmak üzere, toplam tutarın birkaç yüz milyarı bulabileceği de düşünülebilir.

Karabağ'ın ekonomisi ve mevcut durumun değerlendirilmesi

48 milyar dolarlık milli geliri, 10 milyon nüfusu ile ticari geçiş yollarının üzerinde yer alan ve Hazar Denizi'ne kıyısı olan Azerbaycan, milli gelirinin büyük bir kısmını ise petrol, doğalgaz ve yeraltı kaynaklarından sağlıyor. 2020 yılında işgalden kurtarılarak yeniden ülke topraklarına katılan Karabağ bölgesine de yatırım yaparak bu bölgeyi tekrardan yaşanır hale getirmek ana hedefimizdir.

Karabağ bölgesi sadece tarihi, kültürel ve manevi değeri temsil etmekle kalmaz, aynı zamanda Azerbaycan için zengin bir ekonomik potansiyele ve büyük ölçekli yatırım fırsatlarına sahiptir. Ülkenin kalkınmasını sağlamak, gücünü güçlendirmek ve halkın refahına hizmet etmek için Karabağ'daki yaşamı ve ekonomisini canlandırmak, yeniden inşa etmek ve şekillendirmek önemli adımlardan biridir.

7 Temmuz 2021'de Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Azerbaycan Cumhuriyeti'n-de ekonomik bölgelerin yeni bölünmesine ilişkin bir kararname imzaladı. Yeni bölüme göre 14 ekonomik bölge oluşturuldu. Karabağ ekonomik bölgesi Hankendi, Ağcabadi, Ağdam, Berde, Füzuli, Hocalı, Hocavend, Şuşa ve Tartar bölgeleri, Doğu Zengazur ekonomik bölgesi Cebrayıl, Kelbecer, Gubadlı, Laçın ve Zengilan bölgelerinden oluşmaktadır (https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/yeni-iqtisadi-rayonlar-olkemizin-gelecek-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-acir-1625780115).

Şekil 1: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ekonomik bölgeleri

Kaynak: http://zaqatala-ih.gov.az/news/1083.html, 2022

Böyle bir bölünme, şüphesiz Azerbaycan topraklarının tarihi isimlerinin eski haline getirilmesi, ekonomik uzmanlığın sağlanması, etkin yatırım politikasının uygulanması, yönetimde esnekliğin artırılması açısından özel bir önem taşıyacaktır. Kararnamede belirtildiği gibi, kurtarılan bölgelerin eski haline getirilmesi, gelecekteki gelişiminin sağlanması, gerekli altyapının oluşturulma-sı ve nüfusu ana topraklarına geri döndürmek için geniş çaplı önlemler alınmaktadır. Bu alanların zengin ekonomik potansiyelini, doğal kaynaklarını ve geniş turizm olanaklarını etkin bir şekilde kullanarak eşit gelişmelerini

sağlamak için tüm çalışmaların tek bir program temelinde yürütülmesi hedeflenmektedir. Düşmandan temizlenen topraklarımızın yeniden canlanması ve ilerlemesi için önemli bir itici güç olacaktır. Ekonomik bölgelerin uyumlu ve kapsamlı bir şekilde geliştirilmesi, hem ülkemizin ekonomisine hem de halkımızın refahına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle, kurtarılan bölgelerin ekonomik bölgelere bölünmesini yeniden gözden geçirmek gerekiyordu.

Karabağ ihtilafında yoğun mücadelenin ardından, Karabağ çevresindeki bölgelerde yeni yatırımlar arayan Azerbaycan'ın 2021 bütçesi, bu bölgelerin restorasyonu ve yeniden inşası için 2,2 milyar AZN (1,3 milyar ABD Doları) tutarında bir ödenek içermektedir. Bu fonların yol altyapısı, elektrik, gaz, su, iletişim altyapısı, eğitim ve sağlık sektörlerinin yanı sıra kültürel ve tarihi anıtların restorasyonu için kullanılacağı bildiriliyor. Bu bölgelerin yeniden inşası ve yeniden yerleşimi için sağlanan özel bütçe tahsislerinin devam etmesiyle birlikte, yeniden yapılanmanın önümüzdeki yıllarda da devam etmesi bekleniyor. Yeniden yapılanma çabalarının bir parçası olarak bu bölgelerin mayınlarının temizlenmesi Azerbaycan hükümetinin önceliği olmaya devam ediyor (https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/azerbaijan/).

Tablo 4: Kurtarılan alanlardaki mineraller

Bölgenin adı	Mineral türü
Ağdere	Altın, kurşun, çinko, bakır, talaş, geç
Şuşa	Kaplama taşı, kil, yapı taşı
Hocalı	Kil, kaplama taşı, kum ve çakıl
Hocavend	Kaplama taşı, inşaat taşı
Kelbecer	Altın, cıva, biçilmiş taş, kil, perlit, kum-çakıl, inşaat taşları, kaplama taşları, demir dışı (renkli) taşlar
Laçın	Cıva, biçilmiş taş, kaplama taşı, yapı taşı, kil, kum-çakıl, pomza, vermukülit, volkanik kül, akik, yeşim
Gubadlı	Testere taşı, kil, yapı taşı, kaplama taşı, renkli taş
Zengilan	Altın, gümüş, kaplama taşı, kireçtaşı, kil, yapı taşı, kum ve çakıl
Cebrayıl	Testere taşı, kil, kum, çimento, geç, yapı taşı, sıva, ahidrit, pomza, volkanik kül, renkli taşlar
Füzuli	Testere taşı, kaplama taşı, çimento hammaddeleri, kil, kum ve çakıl

Kaynak: İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Bakı, Noyabr 2021

Yer altı ve yer üstü doğal kaynakları bakımından da zengin olan bu topraklarda 5 altın, 6 cıva, 2 bakır, 1 kurşun ve çinko, 19 kaplama taş olmak üzere 155 farklı maden yatağı bulunuyor. 132,6 tonluk kanıtlanmış sanayi rezervine sahip altının dünya piyasa fiyatı 8 milyar dolar civarındadır

(https://oxu.az/economy/434682). Önemli bakır-çinko cevheri rezervleri Küçük Kafkasya'nın doğusundaki Mehmana yataklarında yoğunlaşmıştır. Endüstriyel açıdan önemli cıva rezervleri, Kelbecer bölgesinde Şorbulag ve Ağyatag'da bulunmaktadır.

Kurtarılan topraklar, Azerbaycan'ın sanayisinde ve inşaatında büyük önem taşıyan çeşitli yapı malzemeleri bakımından oldukça zengindir. Bu tür malzemelerin büyük rezervleri Ağdam bölgesindeki Çobandağ (140 milyon ton kireç, 20 milyon ton kil), Şahbulag (25 milyon ton kil), Boyahmedli (45 milyon ton kil) ve diğer yataklarda bulunmaktadır. Ayrıca, Hankendi'de büyük inşaat taşı yatakları ve Harov'da mermer bulunmaktadır.

Ermeni-Azerbaycan ihtilafı sırasında bile, Azerbaycan dünyanın yatırım için en cazip ülkelerinden biriydi. 1995-2018 yılları arasında Azerbaycan'a toplam 140 milyar dolarlık yabancı yatırım çekildi (http://www.ulfet-az.com/Home/SinglePost?PostId=492).

Azerbaycan'ın kendi topraklarını işgalden kurtarması, ekonomik işbirliği ve yatırımlar için birçok fırsatı beraberinde getirdi. Arazilerin verimliliği, hammadde ve doğal kaynaklar açısından zenginliği dikkate alındığında, yakın gelecekte bu bölgelerde üretim 8 kat artması bekleniyor. Ülkede, inşaat sektörünün yanında sanayi, tarım, turizm ve hizmet sektörlerinde de yatırım fırsatı bulunuyor. Bu alanların yeniden yaşanabilir ortama dönüşmesi için yapılacak yatırımlarda Azerbaycan, dost ülkelerle müzakere aşamasında. Şimdiye kadar bu ülkelerin Türkiye ve İtalya olduğu biliniyor. İlk sözleşmeler Türk firmalarıyla imzalandı. Azerbaycan ile "Bir millet birlikte gelecek" sloganıyla hareket eden Türkiye, Karabağ bölgesinin yeniden imarına hazırlanıyor. Bölgeye 27 milyar dolar yatırım ile 1.5 milyon insanın yuvasına döndürülmesi planlanıyor
(https://www.itohaber.com/haber/dunya/215556/karabag_in_imari_icin_27_milyar_dolar.html).

Mayıs-Temmuz 2021'de gerçekleştirilen İş Ortamı Anketi, Azerbaycan'da faaliyet gösteren ve 30 ülkeyi (Almanya, İngiltere, ABD, İsviçre, Türkiye vb.) temsil eden 270 yabancı şirkete anket göndermiştir. Ankete katılan yabancı şirketlerin %88'i mikro işletmeler ve KOBİ'lerdi. Bunların %67'si 10 yılı aşkın süredir ülkemizde faaliyet göstermekte ve ekonomik gerçekleri iyi bilmektedir. Ankete katılan şirketler, Azerbaycan'ı ticari yatırım için önemli bir alan olarak değerlendirdi. Katılımcıların %57'si ülkemizde faaliyetlerini genişletmeyi veya yeni

yatırımlar yapmayı düşündüklerini söyledi. Firmaların %61'i bu projelerde müteahhit/taşeron olarak hareket etmek veya kamu-özel sektör ortaklıklarına katılmakla ilgilenmektedir. Bu nedenle ankete katılan yabancı şirketlerin %43'ü Karabağ ve Doğu Zengazur ekonomik bölgelerindeki projelere katılabileceklerini, %22'si bu projelere katılma olasılığını belirtmiştir. Bunların çoğu inşaat, telekomünikasyon ve bilgi teknolojisi ile daha fazla ilgileniyor (https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qelebeden-sonra-azerbaycan-xarici-investorlar-ucun-daha-celbedici-olub-1632952135, 2022).

24 Aralık 2021'de Yeni Azerbaycan Partisi tarafından "Karabağ: Güney Kafkasya'dan dünyaya yeni bir manzara" konulu bilimsel-pratik bir konferans düzenlendi. KOBİA Yönetim Kurulu Başkanı Orhan Mammadov, "Karabağ'a Dönüş: İş için Yeni Fırsatlar ve Beklentiler" konulu konferansta yaptığı konuşmada, KOBİA'nın kurtarılmış topraklarda iş kurmak isteyen girişimcilerden bugüne kadar 929 başvuru aldığını söyledi. Bunlardan 441'i yatırım projeleri ile, 488'i ise sözleşmeye dayalı projeler başta olmak üzere diğer iş ve hizmetlerin uygulanmasına ilişkindir. Başvuruların %27'si inşaat, %27'si ticaret ve hizmetler, %20'si sanayi, %18'i tarım ve %8'i turizm, sağlık, eğitim, kültür, ulaştırma ve lojistiği kapsamaktadır. Başvuruların 111'i Şuşa, 109'u Ağdam, 62'si Füzuli, 49'u Kelbecer, 25'i Hocavend, 25'i Cebrayıl, 28'i Zengilan, 21'i Gubadlı ve 13'ü Laçin'deki yatırımlara ilişkindi. Ayrıca 485 başvuru, Karabağ'ın herhangi bir yerinde iş kurmakla ilgilendiklerini belirtiyor. Yabancı yatırımcılardan gelen başvurularda ise 31 ülkede toplam 305 proje alındı. Bunlardan Türkiye, İran, Rusya, İsrail ve Kazakistan'dan gelen başvurular sayıca üstündür.

Orhan Mammadov'a göre, mevcut aşamada toplam 44 olan onaylanmış yatırım projelerinin hacmi 272 milyon manat. 568 istihdama sahip 33 proje halihazırda başlatıldı ve 11'i devam ediyor. 44 projeden 42'si yerel yatırımcılara aittir (https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/yap-in-teskilatciligi-ile-qarabag-cenubi-qafqazdan-dunyaya-acilan-yeni-menzere-movzusunda-konfrans-kecirilib-1640379968).

Karabağ'da KOBİ'lerin potansiyel gelişim yönleri

Girişimcilik faaliyetinde bulunmak ve bu alanda yerli ve yabancı yatırımların çekilmesi Karabağda hayatın canlanması için önemli adımlardan biridir. Yabancı yatırımın ülkemiz için en önemli sosyo-ekonomik faydaları istihdam

yaratmak, teknoloji transferini sağlamak, ihracatı artırmak, yerel ekonomiyi canlandırmak ve ülke tanıtımına olumlu katkı sağlamaktır.

Karabağ'ın ekonomik potansiyeli ve yatırım fırsatlarına yönelik aktif propaganda çalışmaları bir önceliktir. Kurtarılan bölgelerdeki faaliyetler, KOBİ'lere bir dizi önemli fayda sağlayacak ve bölgenin ekonomik potansiyelini gerçekleştirmek için önemli iş projelerinin uygulanması için koşullar yaratacaktır. Kurtarılmış topraklarda iş kurmak ve yatırım yapmak isteyen girişimcilere gerekli bilgi, koordinasyon ve danışmanlık hizmetlerini sağlamak öncelik taşımaktadır.

KOBİA'nın desteğiyle Karabağ'da mikro, küçük ve orta ölçekli girişimcilerin yetiştirilmesine yönelik eğitim ve seminerler düzenlemek, gıda güvenliği, gümrük, vergi, kamu hizmetlerine erişim ve finansal kaynaklara erişim konularında bilinçlendirme etkinliklerinin düzenlenmesi, KOBİ'lerin çeşitli etkinliklere katılımını, ürün ve hizmetlerin tanıtımını ve satışını, iş bağlantılarının genişletilmesini desteklemek amacıyla Bakü ve ülkenin diğer bölgelerinde düzenlenen sergi ve festivallere mikro ve küçük girişimcilerin katılımının sağlanması önemli adımlardan biridir.

İşgalden kurtarılan topraklarımızın zengin doğal kaynakları, elverişli coğrafi konumu, iklim koşulları ve kaynak potansiyeli ülkemizin ekonomik gücünün büyümesine önemli katkı sağlayacaktır. Karabağ bölgesinde geliştirilecek sosyo-ekonomik projelerde, bölgenin geçmiş istatistikler de dahil olmak üzere mevcut potansiyelinin değerlendirilmesi dikkate alınarak, geleneksel alanların yanı sıra birçok yeni alanın geliştirilmesi önemlidir.

Tarım sektörü - Bölgedeki elverişli iklim koşullarının yanı sıra kurtarılan topraklarımızda tarıma uygun 1,7 milyon hektardan çok arazinin varlığı, çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesine, meyve ve sebze üretimi, bitkisel üretim ve hayvancılığın gelişmesine büyük bir ivme kazandıracaktır. Bölgenin mayınlardan arındırılmasından sonra nüfusun yerleşmesi bu ürünlerin işlenmesi için koşullar yaratacak ve gıda endüstrisinde güvenilir bir tedarik tabanının oluşmasını sağlayacaktır. Ayrıca bölgenin zengin su kaynakları tarım için ayrı bir önem taşımaktadır. Tarım arazileri üzerinde modern sulama sistemlerine sahip büyük çiftliklerin yüksek potansiyeli, gelecekte verimliliği iki katına çıkaracak ve ithalatı azaltacaktır. Bu da 2 milyondan fazla insanın gıda ve tarım ihtiyaçlarının karşılanması anlamına geliyor. Bu sektörün en son

teknolojilerle gelişmesi sadece iç talebi karşılamakla kalmayacak, ihracatın artmasına da katkı sağlayacaktır.

Turizm sektörü - Geri kazanılan alanların ağırlıklı olarak Küçük Kafkas Dağları'nda yer alması ve özel potansiyel coğrafi konuma sahip olması, turizm potansiyelinin gelişmesi için önemli koşullar yaratmaktadır. Bu amaçla, bölgenin ve tarihi mekanların doğası ve ekolojik potansiyeli restore edilmeli ve uluslararası turizm örgütlerinin belirlediği hedefler uygulanarak çağdaş turizm koşulları oluşturulmalıdır.

Karabağ bölgesi tarih boyunca başlıca turistik cazibe merkezlerinden biri olmuştur. Orada yapılan imar faaliyetlerine tarihi eserlerin restorasyonuyla başlanılmış olması çok değerli. Bu bölgenin turistik potansiyelinin ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir. Çeşitli turizm türlerinin gelişimi için geniş fırsatlar vardır. Örneğin Alban tapınakları, Karabağ hanlığının mirası, İpek Yolu gibi kültür turizmi ürünleri burada zengin kültür turizminin varlığının göstergeleri olarak kabul ediliyor. Ayrıca "Karabağ" halıları, "Karabağ" muğam okulu, "Karabağ atları" kültür turizmi ile ilgilenen turistleri cezbetmektedir. Karabağ bölgesinin ana turizm merkezi olan Şuşa'nın kurtarılmasından sonra, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev burayı cumhuriyetin kültür başkenti ilan etti. Bu bölgede bulunan Turşsu otlakları, İsa çeşmesi, Topkhana ormanı, Cıdır ovası gibi yerler turizm açısından büyük umutlar vaat ediyor.

Şuşa, Laçın ve Kelbecer ilçeleri başta olmak üzere kurtarılan bölgelerde medikal turizm geliştirilebilir. Bu semtler, Sovyet döneminde sağlık merkezleri, huzur evleri ve keyifli mekanları ile ünlüydü. Bölgede 6 sanatoryum ve dinlenme tesisi ile 2 bin kişilik kamp vardı.

Bölgedeki trajedileri dünyaya tanıtmak için, asıl amacı ülkenin tarihi önemi olan, yani trajedilerin gelecek nesillere ve turistlere aktarılması olan "Dark Turizm"in yaratılmasında yarar vardır. Bu tür turistik yerler arasında Belçika'daki ünlü Waterloo savaş alanı, İtalya'daki Etna yanardağının harap ettiği bölgeler, atom bombalarının atıldığı Hiroşima ve Nagazaki (Japonya), Nazi Almanyası'nın ölüm kampları ve Çanakkale Savaşı'nın savaş alanları gösterilebilir.

2019 yılında Karabağ topraklarını 42.000 turist ziyaret etti ve turistlerin %60'ı Rusya'ya, %22'si ABD'ne, %5'i Fransa'ya ve geri kalanı Almanya, Polonya, Çin, Kanada ve diğer ülkelere düştü. Toplamda 87 ülkeden turist ağırlandı. Karşılaştırma için, Sovyet döneminde, sadece Kelbecer'deki İstisu beldesini

ziyaret eden turist sayısı yılda 50.000'i aştı (https://stm.az/az/news/271/ikinci-qarabag-muharibesinin-qondarma-dqr-ve-ermenistan-ucun-neticeleri)

Sanayide madencilik sektörü - Bölgede madencilik ve kimyasal (kükürt piritler, soda külü, litografi) hammaddeleri, değerli mücevher (jadeit, akik, obsidiyen (deve gözü), nefritoidler) ve mücevherat (jasper, mermer, oniks, felzit tüf, listvenit), demir dışı metaller (altın, gümüş, bakır), ayrıca toplam rezervi on milyon metreküp olan talaş, kaplama ve yapı taşları, çimento hammaddeleri, büzücüler, mineral boyalar, yapı tuğlaları için hammaddeler ve yol yapım hammaddeleri mevcuttur. Geleneksel ekonominin tipik özelliği olan demir dışı metaller ve inşaat malzemeleri ile bölgenin mevcut kaynakları, yeni üretim alanlarının ve bu alanlarda uzmanlaşmış işlerin yaratılması için geniş fırsatlar sağlayacaktır.

Maden suları - Azerbaycan'ın maden sularının toplam jeolojik rezervlerinin %39,6'sı kurtarılmış bölgelere düştüğü için bölgenin sanayi ve rekreasyon potansiyeli de geniştir. Bölgede, 7,805 m^3/gün'lük büyük tedavi edici değere sahip, farklı bileşimde yaklaşık 120 maden suyu yatağı bulunmaktadır. Bunların arasında Kelbecer bölgesinde Bağırsağ, Keşdek, Yukarı ve Aşağı İstisu, Laçın bölgesinde İligsu, Minkend, Şuşa bölgesinde Turşsu, Şirlan ve diğer maden suları özel bir öneme sahiptir (https://oxu.az/economy/436065). Zengin maden suyu kaynaklarına sahip olan bölgelerde maden suyu işleme endüstrisinde yeni işleme tesislerinin açılması istihdamı artırabilir ve bölgenin endüstriyel rekreasyon potansiyelinin etkin kullanımı için koşullar yaratabilir.

Şarapçılık - Bölgede 30 adet üzüm işleme tesisi ve 320 bin ton işleme kapasiteli 10 adet şarap filt- rasyon hattı bulunuyordu. Bu açıdan şarap imalathaneleri ve üzüm bağları inşa etmek yerinde olur.

Halı dokuma - Azerbaycan el dokuması halıları dünyaca ünlüdür. Azerbaycanın geleneksel halı dokuma sanatı, UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi'nde yer almaktadır. Azerbaycan halıları New York "Metropolitan", İstanbul "Topkapı", Londra "Victoria ve Albert", Paris "Louvre", Roma, Berlin, Tahran, Kahire, Moskova ve Viyana gibi ünlü müzelerde sergilenmektedir. Karabağ halıları yoğun yüksek ve yumuşak bir halıya sahiptir. Parlak renklere sahip halılar dört gruba ayrılır: madalyasız, madalyonlu, dualı ve arsalı. Bu alan Karabağ'ın dağlık kesimlerinde, özellikle Malibeyli, Muradhanlı, Taşbulag, Cebrayıl ve Horadizde gelişmiştir.

Halı endüstrisinin birçok belirgin avantajı vardır ve bu alandaki ihracat fırsatları oldukça fazladır. Bunları dünya pazarlarına kazandırmak için aktif pazarlama ve reklam faaliyetleri yürütmek gerekmektedir. Halı dokuma, uzmanlaşmış fabrikalarda veya evde de organize edilebilir ve üretim sürecinin kurulması ve etkinleştirilmesi açısından bu kadar büyük bir yatırım gerektirmez. Halı dokumanın kendine has özelliklerinden biri de, diğer koşulların eşitliği ile el emeği miktarı ne kadar fazlaysa, o kadar pahalıdır. Bu, ipliğin eğrilmesinden ve boyanmasından halının dokunmasına kadar üretimin tüm aşamaları için geçerlidir.

Kurtarılmış bölgelerde hayvancılık ve tarımın en öncelikli ve en hızlı büyüyen alanlar arasında olması bekleniyor. Deri, deri ürünleri ve ayakkabının işleme sanayindeki payı %3 civarındadır. İç piyasada ise çoğu ithal edilen yerli firmaların ürettiği deri ürünleri yok denecek kadar azdır. Genel tablo, Azerbaycan'ın ülkede hammadde olarak topladığı hayvan derilerini diğer ülkelere ihraç etmesi ve karşılığında ayakkabı veya diğer bitmiş deri ürünleri ithal etmesidir. Deri ürünlerine olan talep ağırlıklı olarak ithalatla karşılanmaktadır. Bu bakımdan Karabağ'da hayvancılıkla birlikte deri sektörünün gelişmesi, ülke ihtiyaçlarının karşılanması ve ihracat potansiyelinin genişletilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Koza ve ipek işleme - Kurtarılmış bölgelerin güney kesiminde yer alan bölgelerin ana faaliyetlerinden biri koza ve ipek işlemeydi. Bu açıdan Zengilan, Cebrayıl, Gubadlı, Füzuli bölgelerinde özel koza ve ipek üretim noktalarının işletilmesi, bölgenin ve aynı zamanda akaryakıt sektörünün kalkınmasında özel bir etki yaratacaktır. Ayrıca işgalden önce Hankendi'de bir Karabağ ipek fabrikası vardı.

Karabağ madencilik, metalurji, yaratıcı endüstriler, gıda endüstrisi, triko, turizm, tarım ve yeşil enerji alanlarında olağanüstü bir gelişme potansiyeline sahiptir. Karabağ'daki kamu yatırımları, kamu dışı yatırımlara zemin hazırlayan katalizör olacaktır. Karabağ'ın yeniden inşası için Türkiye, İtalya, İngiltere, Pakistan ve İsrail'den yatırım akışı devam ediyor. Karabağ sorununun çözümü, bölgesel ekonomik ve ticari ilişkilerin canlanmasının ve ulaşım ve iletişim bağlarının yeniden canlandırılmasının önünü açmaktadır.

Karabağ, Azerbaycan'ın yaratıcı endüstrisi için bir merkez haline gelebilir. Karabağ'da müzik, edebiyat, el sanatları, tiyatro, halı dokuma ve diğer yaratıcı endüstrileri geliştirmek mümkündür. Karabağ bölgesi, tarih boyunca sanatıyla

ünlü bölgelerden biridir. Buna göre bölgede müzik festivalleri ve kültürel etkinliklerin düzenlenmesini tercih etmek mümkündür. Ayrıca uluslararası etkinliklerin bu alana odaklanması bölgenin dünya arenasında tanınmasına katkı sağlayacaktır.

Önemli görevlerden biri, yeniden yapılanma çalışmalarının ardından memleketlerine dönmeleri beklenen yerinden edilmiş kişilerin istihdam sorununu çözmektir. Nüfusun kurtarılmış topraklara dönüşüyle birlikte asıl mesele, onların yerleşimi ve kalıcı işlerin sağlanmasıdır. Kurtarılan bölgelerde temel ihtiyaçların karşılanması için ilgili devlet kurumları, bireysel girişimciler ve şirketler ile işyerlerinin açılması için toplantılar yapılmaktadır. Bu bölgelerde birçok ticari, halka açık yemek ve servis tesislerinin işletilmesi, hem ihtiyaçların karşılanması hem de istihdam açısından oldukça önemlidir. Araştırmalara göre, topraklarımızın restorasyon ve imar aşamasından sonra Azerbaycan ekonomisinin %8'ni oluşturması bekleniyor, 5 milyar manattan fazla yeni değer yaratılması anlamına geliyor. Bu, Karabağ'da büyük ölçekli projelerle önümüzdeki yıllarda 10.000 yeni istihdam yaratılması anlamına geliyor.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma sırasında anlaşıldı ki, KOBİ'ler istihdam sağlamakla, nüfusun işsizlik sorununu aradan kaldırarak ve refah düzeyini artırarak ülkelerin ekonomik ve sosyal kalkınmasında çok değerli bir rol oynamaktadır. Dünya deneyiminden yola çıkılarak belirlendi ki, KOBİ'ler, verimlilik ve etkinlik yaratacak AR-GE faaliyetleri, inovasyon uygulamaları, yatırım ve ihracat potansiyelini artırmaya yönelik teşvikler, kümelenme stratejileri uygulayarak rekabet edilebilirliğini arttırmakta ve sürdürülebilirliğini sağlamaktadırlar.

KOBİ'lerin ekonomimizdeki katma değerini, verimliliğini ve payını artırmak için ulusal ve uluslararası hedeflere uygun olarak dünya ülkelerinde geliştirilen ve test edilen başarılı uygulama, proje ve programları hayata geçirerek ekonomik kalkınma üzerinde olumlu bir etki sağlayabiliriz.

Ermenistanın Karabağ'da uluslararası hukuka aykırı politikaları, yasadışı faaliyetleri, ülkemizin sosyo-ekonomik alanına, çevreye, kültürel varlıklara, yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklara vb. verdiği zararların kapsamlı bir incelemesi,

Azerbaycan'ın yaklaşık 30 yıl boyunca kaybettiklerinin değerini ve makul bir tazminat talebi olduğunu gösterdi.

Çalışma sırasında, ülkenin genel refahını ve sosyo-ekonomik durumunu iyileştirmek, petrol dışı sektörlerin geliştirmek, özellikle zengin Karabağ bölgesinde KOBİ'lerin rolünü artırmak amacıyla, geçmiş ve mevcut zamanları birlikte analiz ederek, Karabağ ekonomisinde başlıca potansiyel yatırım alanları ve doğal kaynakları ayrıntılı olarak araştırılmıştır.

Bölgelerin mayınlardan arındırılması, güvenliğin sağlanması, altyapının restorasyonu ve yeniden inşası, nüfusun topraklarına dönmesiyle birlikte, onları yeniden yerleştirmek ve onlara kalıcı işler sağlamak devletin izlediği politikanın en önemli adımları olarak kabul edilmektedir.

Mevcut analizlere dayanarak Karabağ'da yaşamın sıfırdan inşa edildiği gerçeğini göz önünde bulundurarak, nüfusun istihdamı için inşaat, üretim ve işleme, tarım ve gıda, toplu yemek, eğitim ve sosyal, ticaret (satış), madencilik, sağlık, turizm, yaratıcılık ve hizmet sektörlerinde KOBİ'lerin faaliyet alanlarına ilişkin önerilerim aşağıda verilmiştir:

İnşaat:

- Çevrenin ana kaynakları (hava, su, toprak, biyolojik çeşitlilik) kalitesini iyileştirerek, bu kaynakları verimli kullanarak, iklim değişikliğinin olumsuz yönlerini ortadan kaldırarak, ekonomik ve sosyal faydalar elde etmek için uygun önlemleri alarak “Yeşil Şehir” yaklaşımını uygulamak;
- Üst yapı inşaatı (binalar, okullar, hastaneler, fabrikalar, köprüler vb.);
- Altyapı inşaatı (su kanalları, kanalizasyon, gaz hatları, elektrik, iletişim, operatör istasyonları, yol yapımı aydınlatma sistemi, vb.);
- Transit taşımacılığın geliştirilmesinin yanı sıra yolcu ve yük taşımacılığı amacıyla havaalanları ve demiryolları inşaatı;
- Tarihi anıtların, kiliselerin, manastırların ve medeniyet evlerinin restorasyonu;
- Hasarlı binaların yıkımı ve tasnifi için yıkım ve atık arıtma tesisi;

- Mimarlık ve planlama, bina ve yapıların tasarımı, projelendirme hizmetleri;
- Çevre düzenlemesi (peyzaj) çalışmaları;
- Tuğla, taş, kaplama taşı, dekoratif taş, yapı taşı, duvar blokları, çatı kaplama, çakıl, kum, beton ve diğer inşaat malzemelerinin üretimi, satışı ve nakliyesini yapan işletmelerin kurulması;
- Isıtma sistemleri, beyaz eşya, kapı ve pencerelerin üretimi veya satışı;

Üretim ve işleme:

- Alternatif yenilenebilir enerji teşvik edilmesi, bu alanda hizmet sağlanması, ekipman ve tesislerin üretimine yönelik projelerin desteklenmesi;
- Bol sulu nehirlerin olduğu bölgelerde elektrik üretmek için küçük santrallerin kurulması;
- Tarımsal atıklarla, dağlık ve ormanlık alanlardan elde edilen ağaç yaprakları ile kağıt hamuru ve kağıt işleme tesisi kurulması;
- Ekonomik faydaların yanı sıra bölgenin ekolojik durumunu korumak amacıyla atık bertaraf ve geri dönüşüm tesislerinin kurulması;
- Demirli/ demir dışı metal atıkların toplanması ve işlenmesi için metal izabe tesisi kurulması;
- Sofra suyu (gazlı ve gazsız), maden suyu ve meyve suyu üretim şirketlerinin kurulması;
- Konserve tarım ürünleri (meyve nektarı ve kompostosu, reçel üretimi, turşu, dana konservesi, havyar) üretimi ve işlemesi için işletmelerin kurulması;
- Ekmek ve unlu mamuller üretimi ve hijyenik paketleme tesisleri oluşturma;
- Tekstil, dikiş ve dokumacılık faaliyetlerinde bulunan şirketin kurulması;
- Yumuşak ve panel mobilya imalat fabrikası kurulması;

Tarım ve gıda:

- Modern sulama sistemleri (damlama, yağmurlama, sızdırma yöntemi) ve diğer modern teknolojilerin uygulanması ile tarımsal, yoğun bahçecilik ve fide çiftliklerinin kurulması;
- Sulama sistemi malzemelerinin üretimi, satışı ve montajını yapan işletmenin kurulması;
- Modern ve verimli tarım için sera komplekslerinin oluşturulması;
- Tarım sektöründe işleme tesislerinin ve çiftçi pazarının kurulması;
- Tarım için gübre, pestisit, tohumlar, tingler, fideler üretimi ve satışı;
- Nadir bulunan Karabağ atlarının soyağacının korunması ve geliştirilmesi, bu alanda seleksiyon ve ıslah çalışmalarının bilimsel temellere dayalı olarak yürütülmesi, atların yetiştirilmesi, bakımı, kullanımı ve test edilmesi amacıyla atçılık kompleksinin oluşturulması;
- Arıcılık ve bal üretimi ile uğraşan arılıkların kurulması;
- Kanatlı eti ve yumurta üretimi için kümes hayvanları çiftliklerinin kurulması;
- Mera ve kışlık mera şeklinde küçük ve büyükbaş hayvancılık çiftliklerinin oluşturarak et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri üretimi, işlenmesi, paketlenmesi ve etiketlenmesi için et ve süt hayvancılığı kompleksinin kurulması;
- Yün ve deri ürünleri üretimi için işletmelerin kurulması;
- Meyve (elma, armut, şaraplık üzüm, kayısı, kiraz, vişne, dut, ceviz), sebze (patates, patlıcan, domates, biber), kavun, yem (yonca), tahıl (arpa, buğday, mısır), pamuk, ayçiçeği, keten, soya, tütün bitkileri ve koza yetiştiriciliği;
- Tarım ürünlerinin depolanması, paketlenmesi ve ihracatı için antrepo kurulması;
- Tahıl ürünlerinin taşınması, depolanması, öğütülmesi, paketlenmesi ve satışı için bir değirmen kompleksinin kurulması;

Toplu yemek:

- Bölgesel ve ulusal yemekler sunan bir restoran hizmetinin oluşturulması;
- Kafe, çayhane, şarap evi, tatlı dükkanı, kantin, restoran hizmeti, aynı zamanda yemek siparişi ve teslimat hizmeti;
- Çiftlikten gelen tarımsal ürünlerini restoranlarda menülerde müşterilere ve çiftlik pazarlarında alıcılara sunmak; Kümeleme stratejisi ile çiftlik, restoran ve çiftçi pazarı ağının kurulması;

Eğitim ve sosyal:

- Anaokulları, müzik okulları, satranç kulüpleri, spor salonları, resim ve eğitim kursları kurulması;
- Kütüphanelerin, sinemaların, tiyatroların, müzelerin açılması;

Ticaret (satış):

- Gıda ve gıda dışı ürünlerin ticaret merkezlerinde toptan veya perakende satışı;

Madencilik:

- Madencilik endüstrisinin geliştirilmesine yönelik projelerin desteklenmesi;
- Kireç, testere taşı, çakıl vb. madenlerde taş ocakları oluşturmak;

Sağlık:

- Tedavi odaklı tıbbi sağlık merkezi kurulması;
- Tıbbi hizmetler sunmak için kliniklerin açılması ve eczanelerin kurulması;
- Tıbbi malzeme ve ilaç (özellikle şifalı bitkilerden yapılmış) üretimi ve depolama hizmeti;

- Ormanlarda sanatoryumlar oluşturarak meditasyon, yoga, nefes egzersizleri vb. rehabilitasyon için tıbbi hizmetler sağlamak;

Turizm:

- Sağlık, ekoturizm, kış, köy, macera, gezi, dark turizmin geliştirilmesi;
- Otel, konaklama, sanatoryum ve rekreasyon merkezlerinin kurulması;
- Turistleri çekme faaliyetlerinde bulunan turizm ofislerinin kurulması;
- Şehir merkezi ve kasabalarda büyük, orta ve küçük park ve dinlenme merkezlerinin kurulması;

Yaratıcılık:

- Geleneksel ve milli manevi değerleri yansıtan eski halk sanatlarının gelişimi için bu alanlara destek sağlanması;
- Halı dokuma, ipek dokuma, boyacılık, hediyelik eşya üretimi, terzilik, kuyumculuk, bakırcılık, çömlekçilik, porselen tabak imalatı, demircilik, ayakkabıcılık, şapkacılık geliştirilmesi;

Hizmetler:

- Girişimcilerin yetiştirilmesine yönelik eğitim, seminer ve bilinçlendirme etkinliklerinin düzenlenmesi;
- Ürünleri dünya pazarlarına ulaştırmak ve ihracatı artırmak için aktif pazarlama ve reklam faaliyetleri yürütmek;
- Kamu ve özel kurum, lojistik merkez, "ASAN hizmet" gibi hizmet merkezlerinin kurulması;
- E-ticaretin/e-ihracatın geliştirilmesi için dijitalleşmenin teşvik edilmesi, bu alanda hizmet sağlanmasına yönelik projelerin desteklenmesi;

- Bölgenin tanıtılması, yatırımcıların çekilmesi ve turizm için tek bir veri tabanı oluşturulması;
- Ulusal ve uluslararası organizasyonel faaliyetlerde bulunan kurum ve kuruluşların (fuarlar, festivaller, şenlikler, sergiler, yarışmalar, seminerler, konferanslar, kongreler) kurulması;
- Kasap, kuaför, güzellik salonu, çamaşır ve kuru temizleme, fotoğraf stüdyosu, ev aletlerinin, mobil cihazların ve bilgisayarların tamiri, saatçi, bilgisayar ve internet hizmetleri, reklam faaliyetleri, ATM, yakıt ikmali istasyonu, taksiler, yük taşımacılığı, araba, tarım makineleri ve diğer ekipman yedek parça mağazası ve tamiri servisi;

KAYNAKÇA

1. "2021 Investment Climate Statements: Azerbaijan", U.S. Department of State, 21 July 2021, https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/azerbaijan/
2. "Illegal Economic and Other Activities in The Occupied Territories of Azerbaijan", Report by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, March 2016, https://mfa.gov.az/files/shares/MFA%20Report%20on%20the%20occupied%20territories_March%202016.pdf
3. "İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialının təhlili", İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Bakı, Noyabr 2021
4. "KOBİA-nın 2021-ci il üzrə fəaliyyətinə dair icmal", KOBİA, 2021
5. "Letter from Azerbaijan to the UN SG: Report on Armenian aggression against Azerbaijan and recent developments (A/58/594-S/2003/1090)", Reliefweb, 13 november 2003
6. Abdulaziz Albaz, Marco Dondi, Tarek Rida, Jörg Schubert, "Unlocking growth in small and medium-size enterprises," McKinsey & Company, 2020
7. Arif Acaloğlu, "Karabağ: Başlangıçtan günümüze sorunlar ve çözümler", Kuşak ve Yol Girişimi Dergisi, 2020/2021, 2(1), s.76-93
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq, Statistik Məcmuə, 2021

9. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/, 2022
10. Beyza Erer, "Kümelenme stratejisinin KOBİ'ler için önemi", Atlas İnternational Refereed Journal On Social Sciences, 2018, Cilt 4, Sayı 13, s.1262-1269
11. Fariz Ahmadov, Jabrrayil Valiyev, (2019), "The evaluation of small and medium enterprises role in economic development of Azerbaijan", Economic and Social Development: Book of Proceedings, p. 397-408
12. Farrokh Emami Langroodi, "Schumpeter's Theory of Economic Development: A Study of the Creative Destruction and Entrepreneurship Effects on the Economic Growth", Journal of Insurance and Financial Management, 2021, Vol. 4, Issue 3, p. 65-81
13. İbrahim Hüseyni, Erol Çakmak, "Sofistike Ürün İhracatı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye ve Güney Kore Örneği", Turkish Studies, 2017, Cilt 12, Sayı 31, s. 449-465
14. İsmail Kitapcı, "Joseph Schumpeter'in girişimcilik ve inovasyon anlayışı: yaratıcı yıkım kavramı ve geçmişten günümüze yansımaları", Uygulamalı Ekonomi ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2019, Cilt 1, Sayı 2, s.54-74
15. Kosa G., Yöneticilerinin Girişimcilik ve İnovasyon Algılarının İncelenmesi: Kobi Yöneticileri Üzerine Bir Araştırma, İşletme Araştırmaları Dergisi, 2019, 11 (3), 1792-1806
16. Kutluay Tutar, F., Tutar, E. & Öktem, H., "Yerel Ekonomik Kalkınmada Kobi'lerin Rolü: Niğde Örneği", Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences, 2020, 6(22): 130-145
17. Musa Bayır, Özcan Karahan, "Gelişmekte Olan Ülkelerde Özel Sektör Yatırımlarını Etkileyen Faktörler", 7. Bilimsel Araştırmalar ve Güncel Trendler Kongresi, 2020, Azerbaycan
18. Musa Bayır, Özcan Karahan, "OECD ülkelerinde ARGE harcamalarının yüksek teknolojili ürün ihracatındaki rolü", IV. Uluslararası Kaoru İshikawa İşletme Yönetimi ve Ekonomi Kongresi, 2020, Hindistan.
19. Osman Alkaş, Şeyda Gür, Tamer Eren, "Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde E-Tedarik Zincirinin Benimsenmesinde Etkili Olan Faktörlerin Değerlendirilmesi", Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi, 2020, Cilt 8, Sayı 1, s. 511-521

20. Tutar, E. ve Aknur, N., "Yerel Ekonomik Kalkınmada Devletin Kobilere Yönelik İhracat Teşviklerinin Rolü: Kayseri Uygulaması", International Social Sciences Studies Journal, 2019, 5(35):2658-2668
21. https://www.worldbank.org/en/topic/smefinance, 2022
22. https://ec.europa.eu/growth/smes_en, 2022
23. https://ec.europa.eu/growth/access-finance-smes_en, 2022
24. https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/756d9260-ee54-11ea-991b-01aa75ed71a1, 2022
25. https://www.statista.com/topics/8231/smes-in-europe/, 2022
26. OECD (2022), Enterprises by business size (indicator). doi: 10.1787/31d5eeaf-en (Accessed on 22 May 2022)
27. http://zaqatala-ih.gov.az/news/1083.html, 2022
28. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/yeni-iqtisadi-rayonlar-olkemizin-gelecek-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-acir-1625780115, 2022
29. http://www.nkrusa.org/business_economy/major_investments.shtml, 2022
30. https://oxu.az/economy/434682, 2022
31. https://www.itohaber.com/haber/dunya/215556/karabag_in_imari_icin_27_milyar_dolar.html, 2022
32. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qelebeden-sonra-azerbaycan-xarici-investorlar-ucun-daha-celbedici-olub-1632952135, 2022
33. https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/yap-in-teskilatciligi-ile-qarabag-cenubi-qafqazdan-dunyaya-acilan-yeni-menzere-movzusunda-konfrans-kecirilib-1640379968, 2022
34. http://www.ulfet-az.com/Home/SinglePost?PostId=492, 2022
35. https://stm.az/az/news/271/ikinci-qarabag-muharibesinin-qondarma-dqr-ve-ermenistan-ucun-neticeleri, 2022
36. https://oxu.az/economy/436065, 2022

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ ƏLVERİŞLİ İQTİSADİ ŞƏRAİTİN YARADILMASI

i.e.n., dos. Həmidov Həmid
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Məmmədova Fatma
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xülasə

Məqalənin mövzusu Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpa olunması, milli iqtisadiyyata intensiv inteqrasiyası, dayanıqlı inkişafının təmin olunması, orada ən yeni infrastrukturun qurulması, mədəni-tarixi abidələrin bərpası və layiqli yaşayış şəraitinin yaradılması sahəsində xüsusi tədbirlər həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu çərçivədə icra olunan layihələr həmin ərazilərin qısa müddət ərzində sülh və əməkdaşlıq bölgəsinə çevrilməsində və sosial-iqtisadi tərəqqisində vacib rol oynayacaqdır. Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad edilmiş bölgələrin bərpası və tərəqqisi üzrə tərtib edilmiş layihələrin tətbiqi yolu ilə sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olmaqdır. Tədqiqat zamanı işğaldan azad olunmuş rayonlarda sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilmiş, sektoral inkişafda maliyyələşmə mexanizmi probleminin həlli üzrə və bu inkişafın davamlılığı üçün maliyyə nəzarəti mexanizminin formalaşdırılmasında müəyyən təkliflər verilmişdir. Dövlət işğaldan azad olunmuş rayonlarda yaradılacaq müəssisələri müəyyən edərək, yaradılma qaydasını əsaslandırmaqla bu ərazilərdə məhdud iqtisadi resursların məkan və zaman baxımından səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edə bilər. Məqalədə sektoral inkişaf istiqamətində gələcək inkişafı strategiyasının ən mühüm vəzifələrindən olan vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, işğaldan azad olunan ərazilərdə vergi güzəştlərinin tətbiqi və vergi sisteminin sadələşdirilməsi məsələrinə diqqət edilmişdir. Fikrimcə, azad edilmiş rayonlarda turizm və rekresiya, qida sənayesi, mədənçıxarma, tikinti sənayesi, tibb, metallurgiya, sənaye, taxılçılıq, heyvandarlıq, arıçılıq, üzümçülük, pambıqçılıq, meyvəçilik, quşçuluq, tərəvəzçilik, tikinti və s. kimi bir çox sektorlar üzrə potensial mövcuddur. Qeyd edilən sahələrin inkişafı üçün investisiyaların cəlb olunması istər qeyri-neft idxalın və ixracının artırılması, istərsə də dəyər zəncirlərinin birləşməsi üçün əhəmiyyətli olacaqdır.

Açar sözlər: *Qarabağ, innovasiya, iqtisadiyyat*

Giriş

Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə "Azərbaycan 2030" sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri təsdiq edilib. Sənəddə növbəti onillik üçün beş prioritet sahə müəyyən edilib. Xüsusilə, növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının beş milli prioritetini həyata keçirmək lazımdır:

- davamlı inkişaf edən rəqabət iqtisadiyyatı;
- dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
- rəqabət qabiliyyətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
- işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış;
- təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi.

Bütün bu sahələr, təbii ki, bir-biri ilə bağlıdır. Azərbaycanın Baş Naziri Əli Əsədov "Azərbaycan 2030-cu ilədək sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri"nin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Prezidentinin sərəncamının icrasının təmin edilməsi haqqında sənədi artıq imzalayıb. "Bu sahədə strateji planlaşdırma və idarəetmənin səmərəli təşkili və əlaqələndirilməsi, o cümlədən siyasətin və islahatların müvafiq istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə "2021-2025-ci illər üçün Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası"nın formalaşdırılması ilə bağlı qərarlar öz əksini tapmışdır:

Məqsəd 1 - "davamlı rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat".

Özəl sektorun, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi artımın və məşğulluğun başlıca mənbəyinə çevrilməsi üçün işgüzar mühit əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmalı, məhkəmə-hüquq sistemində şəffaflıq artırılmalı, haqsız rəqabətin qarşısı alınmalıdır. Yeni və şəffaf özəlləşmə strategiyası həyata keçirilməlidir. Biznesin təşviqi mexanizmlərinin iqtisadi səmərəsi artırılmalıdır. Vergi və gömrük siyasəti dövlət büdcəsinin xərclərinin təmin edilməsi üçün adekvat imkanlar yaratmaqla yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına xidmət etməlidir.

Məqsəd 2 - "dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət".

Davamlı və yüksək iqtisadi artım dinamik və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına xidmət etməli, hər bir vətəndaş öz həyatında bu inkişafı hiss

etməlidir. İnsanların sosial statusundan və yaşadığı ərazidən asılı olmayaraq iqtisadi imkanlara çıxışı bərabər və ədalətli olmalıdır. Bu prioritet aşağıdakı üç məqsəd əsasında uğurla reallaşa bilər:

- inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi;

- yüksək və ədalətli sosial təminat, inklüziv cəmiyyət;

- paytaxt və regionların tarazlı inkişafı.

Məqsəd 3 - "rəqabət qabiliyyətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı".

Son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklər şəraitində ölkələrarası rəqabət daha da artmışdır. Perspektiv həyat dərin rəqəmsallaşma, yeni texnologiyaların aktiv tətbiqi və insan iştirakı olmadan ən müasir sahələrin sürətli inkişafı ilə səciyyəvi olacaqdır.

Gələcək illərdə dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas şərtdir.

Məqsəd 4 - "işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış".

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan insanların təhlükəsiz yaşayışı təmin edilməli, bu region ölkənin ən abad guşələrindən birinə çevrilməlidir. Müasir həyatın əsası olan layiqli yaşayışın bərpası üçün bütün sahələrdə quruculuğa nail olunmalıdır. Bu, stimullar əsasında və dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Yalnız belə şəraitdə işğaldan azad olunan ərazilərin Azərbaycanın böyük gələcəyinə tam inteqrasiyasını təmin etmək mümkündür.

Bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün aşağıdakı iki məqsədə nail olunmalıdır:

- dayanıqlı məskunlaşma;

- iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya.

Məqsəd 5 - təmiz ətraf mühit və "yaşıl inkişaf" ölkəsi.

Ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilməlidir. Bu prioritet daxilində strateji dövrdə aşağıdakı iki məqsədin effektiv reallaşdırılmasına nail olunmalıdır:

- yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit;

- yaşıl enerji məkanı.

Heç kimə sirr deyil ki, "yaşıl texnologiyalar" və ya bərpa olunan enerji dünyada yeni tendensiyadır. Qarabağda bərpa olunan enerjinin həyata keçirilməsi üçün bütün vasitələr və imkanlar var. Lakin Azərbaycan üçün burada məsələ qiymətdir. Bizim su elektrik stansiyalarımız var və bu müddət ərzində biz yalnız su elektrik stansiyaları və istilik elektrik stansiyaları tikmişik - başqa heç nə yoxdur. Bizim heç vaxt atom elektrik stansiyasımız olmayıb və bürokratik məsuliyyətsizliyimizlə AES-in olması bəşəriyyət üçün təhlükəlidir, ona görə də nüvə texnologiyalarından qaçmaq daha yaxşıdır. Bununla belə, bizdə "yaşıl texnologiya" sənayesi də yoxdur. Məhdud sayda ölkədə bunlar var və bu texnologiyaları almaq çox baha başa gələcək (http://iqtisadiislahat.org, www.ecoreform.az, 2022).

Azərbaycan hökuməti qətiyyətli hədəflər müəyyənləşdirən və karbonsuz, iqlimə dayanıqlı inkişaf sahəsində investisiyaları təşviq edən mexanizm yaradan müxtəlif siyasi sənədlər hazırlamışdır.

• Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış Konsepsiya sənədində iqlim dəyişikliyinin ölkənin sosialictimai həyatına və iqtisadiyyatına mümkün təsirləri və bunun üçün də vacib siyasi tədbirlərin hazırlanmasının əhəmiyyətinə yer verilir. Sənəddə həmçinin qeyd olunur ki, bir vahid ÜDM-in istehsal edilməsi üçün istifadə edilən enerjinin və CO_2-nin miqdarı 2020-ci il etibarı ilə İƏİT ölkələrinin müvafiq standartları ilə eyni olmalıdır.

• Azərbaycanın nəzərdə tutulan milli səviyyədə müəyyən olunmuş töhfələri CO_2-də azaldılma aparılacaq bir neçə prioritet sektorları müəyyənləşdirir. Bu prioritetlərə yaşayış və kommersiya binaları, neft və qaz sektorundan çıxan uçucu qazlar və nəqliyyat sektoru daxildir.

• Alternativ və Bərpa olunan Enerji Mənbələrinin İnkişafı üzrə Strategiya 2020-ci ilə qədər ümumi enerji istehlakında 9.7% olmaqla istehlak edilən elektrik

enerjisinin payını bərpa olunan enerji mənbələri hesabına 20%-ə çatdırmağı nəzərdə tutur. Qeyd olunan məqsəd 2020-ci il etibarilə alternativ enerji sahəsinə 7 milyard dollar məbləğində investisiyalar qoymaq və 2 QVt yeni generasiya gücləri (ümumi enerji tələbatının 20%-i) yaratmaqdır. Hədəflənən texnologiyalar günəş və külək energetikası sahəsindədir. Bərpa olunan enerji üzrə 2030-cu ilədək dövrü əhatə edəcək yeni strategiya hazırlıq mərhələsindədir. İnvestisiyaları dəstəkləmək üçün bir çox siyasi/inzibati tədbirlər mövcuddur. Bərpa olunan enerji sahəsi üçün bunlara güzəştli tariflərin, enerji alqı-satqı müqavilələrinin, sadələşdirilmiş şəbəkəyə qoşulmanın, sürətləndirilmiş lisensiyalaşmanın (1 MVt-dan böyük güclər üçün), qrantlar və güzəştli kreditlərin və investisiyanın təşviqi sertifikatların (gəlir, torpaq və gömrük vergilərindən azad olunma) təmin edilməsi daxildir.

Analiz

2020-ci ilin payızı Azərbaycan üçün mühüm və tarixi hadisə ilə yadda qaldı. Belə ki, də ölkə hərbi yolla öz ərazi bütövlüyünü erməni işğalından xilas etdi. Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri azad olunandan sonra indi həll edilməli olan başlıca vəzifə həmin ərazilərin bərpası və məcburi köçkünlərin öz evlərinə qaytarılmasıdır. Bu ərazilərdə məcburi köçkünlərin geri qaytarılması üçün müvafiq mühit, o cümlədən sabit və rahat şərait yaradılmalıdır. Azad edilmiş ərazilərin iqtisadi tərkib hissəsi həyati əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Bu məqsədlə indi tamamilə Azərbaycanın suveren nəzarətində olan torpaqların iqtisadi potensialına yenidən baxılması vacibdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə yeni bölgü əsasında Azərbaycanın iqtisadi rayonları müəyyən edilib: Bakı, Naxçıvan, Gəncə-Daşkəsən, Qarabağ, Qazax-Tovuz, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Mərkəzi Aran, Abşeron-Xızı, Dağlıq Şirvan, Mil-Muğan, Şəki-Zaqatala, Şərqi Zəngəzur, Şirvan-Salyan (https://e-qanun.az/framework/47788, 2021).

İqtisadi rayonların yeni bölgüsü Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində qələbə qazanması və ölkənin regional sabitliyinin bərpası ilə bağlıdır. Qarabağda azad edilmiş ərazilərin bərpası və onların yenidən Azərbaycan iqtisadiyyatına daxil edilməsi zərurətini nəzərə alaraq, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi bölgəsinin təşkili seçimi edildi. Qarabağ iqtisadi zonasına Xankəndi şəhəri, həmçinin Bərdə, Füzuli, Xocalı, Ağcabədi, Ağdam,

Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları daxildir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi sahəsinə Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonları daxildir**.**

Şəkil 1: Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının təklif/təsdiq olunan yeni bölgüsü

Mənbə: https://e-qanun.az/framework/510, 2021

Aşağıda verilən cədvəl 1-də yeni iqtisadi rayonlar və onların əsas göstəriciləri qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 1: Yeni iqtisadi rayonlar və onların əsas göstəriciləri (2021)

İqtisadi rayonlar	Ərazi, Kvadrat km	Əhali, Min nəfər	Ümumi məhsul istehsalı, Milyard manat
Qarabağ	8990	905	1,6
Şəki-Zaqatala	8840	627	2
Şərqi Zəngəzur	7470	342	0,124
Qazax-Tovuz	7030	687	2,5
Quba-Xaçmaz	6960	555	2,2
Mərkəzi Aran	6690	648	2,55
Dağlıq Şirvan	6130	323	1,1
Şirvan-Salyan	6080	630	2,5
Lənkəran-Astara	6070	950	1,9
Mil-Muğan	5670	521	1,86
Naxçıvan	5500	460	3,8
Gəncə-Daşkəsən	5230	613	1,9
Abşeron-Xızı	3730	576	5,4
Bakı	2140	2300	61

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/regions/, 2021

İnkişaf həmişə məqsəd və ya hədəf sistemini müəyyən edən bir istiqamətə malikdir. Əgər bu istiqamət müsbətdirsə, onda biz tərəqqidən danışa bilərik, əgər bu istiqamət mənfidirsə, onda biz tədricən və ya birbaşa tənəzzüldən danışa bilərik. Başqa sözlə, regionların regional inkişafının xarakteri həmişə müəyyən məqsəd və ya bir neçə məqsədi nəzərdə tutur. Regionun inkişafı çoxplanlı və çoxşaxəli prosesdir. Adətən bu, müxtəlif sosial və iqtisadi məqsədlərin cəlb edilməsi baxımından nəzərdən keçirilir. İqtisadi və sosial inkişaf aşağıdakı fikirləri əhatə edir (Babayev M. və Babayeva L., 2021: s.17):

– İstehsalın və gəlirlərin artması

– cəmiyyətin institusional, sosial və inzibati strukturlarında dəyişikliklər

– ictimai şüurda dəyişikliklər-ənənələrdə dəyişikliklər.

Hazırda bir çox ölkələrin və onların regionlarının iqtisadi inkişafının əsas məqsədi əhalinin həyat keyfiyyətinin artırılmasıdır. Buna görə də iqtisadi və sosial inkişaf prosesi özündə üç komponenti birləşdirir:

Qrafik 1: Regionların iqtisadi və sosial inkişafında üç komponent

Mənbə: müəllif tərəfindən aparılan tədqiqat nəticəsində tərtib edilmişdir.

Qarabağın iqtisadi inkişafı üçün görülməli olan işərin siyahası ilə aşağıdakı cədvəl 2-də tanış ola bilərik.

Cədvəl 2: Qarabağın iqtisadi inkişafı üçün görülməli işlərin siyahsı

№	İşlərin siyahısı
1	Torpaq islahatı yolu ilə minalardan təmizlənmiş kənd təsərrüfatı torpaqlarının bu ərazilərə köçürüləcək ailə təsərrüfatlarına paylanması
2	Yeni aqroparkların və eyni zamanda soyuducu anbarların tikintisi

3	Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan ailə təsərrüfatlarına dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərin verilməsi
4	Yeni sənaye qovşaqlarının tikintisi
5	Təbii bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə obyektlərinin tikintisi
6	Sənaye parklarının yaradılması
7	Yerli bələdiyyələrin formalaşdırılması üçün dövlət büdcəsindən bələdiyyələrə maliyyə vəsaitinin ayrılması
8	İşğaldan azad olunmuş rayonarda fəaliyyət göstərən müəssisələrə vergi güzəştlərinin tətbiqi

Mənbə: müəllif tərəfindən aparılan tədqiqat nəticəsində tərtib edilmişdir

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında koordinasiya ilə arxada qalan həm ümumi əhali, həm də özəl sahələrdən kapital qoyuluşlarının daşınması, yeni yaradılış zəncirlərinin yaradılmasının başqa bir planlaşdırma planı çərçivəsində həyata keçirilməsi və bütün sahələri əhatə etməsi çox normal ola bilər.

Məlum olduğu kimi, xalqın beş illik maliyyə tərəqqi dövrünü əhatə edən fundamental arxivlərdən biri də Azərbaycanın rayonlarının maliyyə abadlaşdırılması üzrə dövlət proqramlarıdır. Bunların hesabına rayonların qeyri-neft sahəsində mütləq rüsum gəlirlərinin payı 2005-ci illə müqayisədə dəfələrlə artaraq 15%-ə çatmışdır. Sonuncu belə proqram 2019-cu ildə təsdiqlənib və 2023-cü ilə qədər davam edəcək. Onun icrasına 17,4 milyard manat vəsait qoyulması və 12 min yeni vəzifənin yaradılması nəzərdə tutulur (https://www.stat.gov.az/source/regions/, 2022).

Qaytarılan ərazilərdə iqtisadiyyatın əsas sahəsi kənd təsərrüfatı olmalıdır, bu sahə bütün Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük töhfə verəcəkdir. Lakin buna rayonda əhəmiyyətli ərazilərin minalanması mane olur. Minalardan tam təmizləmə təxminən 10 il çəkə bilər. Hökumət də öz növbəsində regionun inkişafına sərmayə qoymağa hazırdır. Bakı 10 il ərzində Qarabağın bərpasına təxminən 60 milyard dollar xərcləyə bilər (https://www.stat.gov.az/source/regions/, 2022).

İşğaldan azad edilmiş torpaqların kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə bütün qeyd olunan iqtisadi perspektivləri göstərir ki, onların həyata keçirilməsi və bölgü yolu ilə səriştəli idarə olunması Qarabağın və Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir. Deməli, Qarabağın dirçəlişinin məqsədlərindən biri də Ermənistanla münaqişədən əvvəl Azərbaycanın iqtisadiyyatındakı payını qaytarmaqdır. Bu regionların inkişafı və sonradan “Şimal-Cənub”, “Şərq-Qərb” beynəlxalq

nəqliyyat dəhlizlərində iştirak Qarabağı Zaqafqaziyanın yaxşı təşkil olunmuş regionuna çevirəcək. Bu iqtisadi amil erməni işğalı zamanı olduğu kimi çəkişmə yerinə deyil, regional əməkdaşlığın simvoluna çevriləcək (https://www.stat.gov.az/source/regions/#, 2022).

İşğaldan azad olunmuş ərazilər işğaldan əvvəlki dövr üçün Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi 35-40% qədərini təmin edirdi. Ermənistanın işğal nəzarəti zamanı bu zona düşmən üçün səmərəsiz olmuş və kənd təsərrüfatı sektoru üzrə potensialından istifadə edə bilməmişdir. Təkcə Qarabağ ərazisi üzrə 250 min hektardan çox məhsuldar torpaqların mövcud olmasına baxmayaraq, həmin ərazilərin cəmi 7 %-i bu məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Beləliklə də, çayların əsasən şimalda yerləşməsi, bu ərazilərdə yeraltı suların dərində yerləşməsi, əkin üçün sahələrin cənubda olması, işğaldan əvvəl mövcud olmuş irriqasiya sisteminin məhv edilməsi ilə bu ərazilərin istifadə üçün səmərəsiz olaraq qalması ilə nəticələnmişdir. Əkin sahələri üzrə məhsuldarlıq aşağı səviyyədə olmuş və hər hektarda cəmi 10-12 sentner taxıl götürülmüşdür. Halbuki bu rəqəm Azərbaycanın işğalından əvvəl 21-25 sentner olub (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022). İşğaldan azad olunan torpaqlarımızda üzümçülük, pambıqçılıq, tütünçülük, meyvə-tərəvəz, baramaçılıq, bostançılıq və bir çox heyvandarlığın inkişafında böyük potensial mövcuddur. Eyni zamanda burada emal sektoru və ərzaq sənayesinin inkişafı üçün potensial var.

Ərazilərin işğaldan azad olunması həm də ölkəmizdəki ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına ciddi töhfələr verəcək. Xüsusən də heyvandarlıq sektoru üzrə məhsulların özünütəminetmə səviyyəsi yaxşılaşacaqdır. Hal-hazırda ölkəmizdə özünütəminetmə səviyyəsini təhlil etdikdə ət və ət məhsullarının 82,5 %, süd ilə süd məhsulları üzrə ümumi 86,2% olduğunu görə bilərik (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022). Proqnozlara əsasən, işğaldan azad olunan ərazilərdə təsərrüfat sektoru bərpa ediləndən sonra burada həmin məhsullarla özümüzü tam təmin etməmiz mümkün olacaqdır. Həmçinin Azərbaycanda olan dənli (çəltik daxil deyil) bitkilər üzrə təhlil zamanı özünü təmin etmə səviyyəsinin 70 faizə çatdığını görə bilərik. Torpaqlarımızın azad edilməsi bizə geniş imkan verəcəkdir ki, həmin bu sektorlarda da vəziyyəti yaxşılaşdıraq.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları mühüm təbii sərvətlərə malikdir ki, bu sərvətlər işləndikdə Azərbaycana öz iqtisadiyyatını yüksəltməyə və

vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmağa imkan verəcək. İşğal nəticəsində 647,9 min hektar münbit torpaq dağıdılmışdır ki, bu torpaqların əksəriyyəti müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli becərilməsi üçün yararlıdır. Məsələn, müharibədən əvvəl 199 min hektar torpaq əkin üçün istifadə olunurdu və ümumilikdə 1,7 milyon hektar ərazi işğal edilmişdi (Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2019). İndi bu nəhəng sahə Azərbaycan kənd təsərrüfatının ixtiyarına verilib. Bu ərazilərdə bitkiçilikdən tutmuş sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və istehsalına qədər bütün istehsal zəncirini yenidən qurmaq mümkün olacaq.

Bərpa olunan ərazilər faydalı qazıntılarla da zəngindir. Bu ərazilərdə 155 faydalı qazıntı yatağı var, onlardan beşi qızıldır (işğaldan əvvəlki illərin hesablamalarına görə, bu yataqlarda 132 tona yaxın qızıl var). Azərbaycanın ən böyük qızıl yatağı Zod-Söyüdlü Ermənistanla Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu arasında sərhəddə yerləşir (torpağın 74%-i və ya 219 hektar Azərbaycan tərəfində, 26%-i isə Ermənistan tərəfindədir). Kəlbəcər rayonundakı Zod-Söyüdlü yatağının ümumi sənaye ehtiyatının həcmi 112,5 ton, bu yataqdan minimum filiz hasilatı isə bir ton üçün 0,8 qramdır (https://azertag.az/xeber/Rauf_Haciyev_Kelbecer_rayonunun_tebietine_ve_abidelerine_vurulmus_ziyan_qisa_muddetde_hesablanacaq_ve_muvafiq_tedbirler_gorulecek-1655635, 2020).

Qeyd edək ki, Kəlbəcər rayonu qaytarılmamışdan əvvəl erməni qəsbkarları orada qeyri-qanuni qızıl ehtiyatlarını çıxarıblar. Rusiyanın “GeoPro Mining Ltd” şirkətinin törəmə şirkəti olan GPM Gold 2007-ci ildən Söyüdlü kəndində filiz hasilatı ilə məşğuldur (Omarov V., 2020). Daha əvvəl Kanadanın Birinci Dynasty Mines şirkəti Söyüdlüdə oxşar fəaliyyətlər aparmağa çalışmışdı; 1998-ci ildə Ermənistanın “Ararat Gold Recovery Company” şirkətinin qalan 50%-lik səhmlərini alıb və səhm paketini 100%-ə çatdırıb. GPM Gold-un bu yataqdan ümumi qızıl hasilatı 130000 unsiya təşkil edib. Ermənilər həmçinin Kəlbəcər rayonunda yerləşən və ehtiyatı 13 tondan çox olan Ağduzdağ və Tutxun qızıl yataqlarını da istismar ediblər (Nuriyev Q., 2020).

Cənubda Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında İranla birgə istifadə olunan Araz çayı üzərindəki Xudafərin bəndi də buraxılıb. Bu su anbarı təxminən 75 min hektar ərazini suvarmağa imkan verəcək. Bəzi hesablamalara görə, bu su anbarının həcmi təxminən 1,6 milyard m3 təşkil edir. Bərpa edilmiş ərazilərdə gündə iki milyon m3-ə qədər həcm təmin edə bilən yeraltı içməli su mənbələri də var (İbrahimov V., 2020).

Bu su ehtiyatlarının əhəmiyyəti su elektrik stansiyalarının enerji istehsal gücü ilə gücləndirilir. İşğal olunmuş ərazilərdə sonradan erməni qəsbkarları tərəfindən tikilənlər də daxil olmaqla 34-ə yaxın su elektrik stansiyası (SES) var. Bunlardan ən böyüyü 50 MVt istehsal gücünə malik Sərsəng SES və İranla birlikdə Araz çayı üzərində tikilən Xudafərin SES-dir (102 MVt). Bundan əlavə, Araz çayı üzərində yerləşəcək Qız Qalası SES-in tikintisi nəzərdə tutulur (İbrahimov V., 2020). Qeyd edək ki, “Xudafərin” və “Qız qalası” SES-lərin tikintisi 1982-ci ildə SSRİ ilə İran arasında birgə layihə kimi qəbul edilib. Lakin 2016-cı ildə birbaşa Azərbaycanla İran arasında yeni saziş imzalanıb. Əslində Xudafərin SES-in tikintisini İran başa çatdırıb, lakin hələ də istifadəyə verilməyib. Su və elektrik təchizatından bərabər dəyər gözlənilir. “Xudafərin” və “Qız qalası” SES-lərin istehsal etdiyi elektrik enerjisinin satışından əldə olunacaq gəlirin iki ölkə arasında bərabər şəkildə bölüşdürüləcəyi gözlənilir. Bu da azad olunmuş bölgələrin iqtisadi potensialına bir töhfədir (https://report.az/energetika/xudaferin-ve-qiz-qalasi-ses-lerinin-tikintisi-2024-cu-iledek-yekunlasacaq, 2021).

Azərbaycan Respublikasının mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatının (müxtəlif tərkibli və müalicəvi əhəmiyyətə malik 120 bulaq) 39,6%-ə yaxını işğaldan azad edilmiş torpaqlardadır. Bu ərazilərdə yerləşən mineral su yataqlarının potensial ehtiyatı sutkada 7800 m3 civarındadır (http://www.ecoreform.az/contact-us, 2020). Onların arasında Turşsu (Şuşa şəhərindən bir qədər aralıda), İstisu (Kəlbəcər rayonu), və Sırlan (Şuşa şəhəri) bulaqları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin mineral sular kimyəvi tərkibi ilə seçilir və bir çox xəstəliklərə təbii dərmandır. Münaqişədən əvvəl İstisu bulağındakı böyük kurort və sanatoriya və mineral su qablaşdırma zavodu işğal zamanı tamamilə dağıdılıb. Turşsu və Sırlan bulaqlarının suyunun müxtəlif daxili xəstəliklərə dərman olduğuna inanılır.

Cədvəl 3: Qarabağın inkişaf etdirilməsi üçün yeddi rayon üzrə sənaye, tikinti, ticarət və digər xidmət sahələri üzrə yerli aktiv bölmələrinə aiddir

Rayon	1990	1991	1992	1993	1994	2020	2021
1 Füzuli	85,673	91,222	101,068	106,958	10,8911	115,831	134,251
2 Cəbrayil	88,253	95,354	106,679	114,973	119,574	126,904	143,313
3 Laçın	60,414	61,355	67,979	75,897	75,251	77,896	89,131
4 Zəngəzur	86,943	93,476	103,380	115,446	106,792	106,701	106,377
5 Agdam	97,848	107,136	128,467	132,425	130,652	137,503	145,959
6 Kəlbəcər	316,201	332,956	360,042	363,868	363,665	381,902	430,203
7 Şuşa	65,975	70,786	82,110	89,207	91,037	97,804	117,095

Mənbə: https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf

Cədvəl 3-də altı nömrəli bölgə olan Kəlbəcər üçün digər ərazilərlə müqayisədə daha yüksək inkişaf səviyyəsinin olduğunu müşahidə edirik. Bu, çox güman ki, həm yeni şirkətlər üçün imkanlar, həm də idarəetmədə böyük təcrübəyə malik ixtisaslı, təlim keçmiş kadrlar, müxtəlif resurslara, infrastruktura, mütəxəssislərə və akademiklərlə əlaqələrə daha yaxşı çıxış imkanı təklif edən daha cəlbedici biznes mühiti səbəbindən baş verə bilər.

Özəl sektor bu sahələrdə mühüm rol oynamalıdır. 30 ildən artıqdır ki, silahlı münaqişələr yaşayan Qarabağ bölgəsində fiziki infrastruktur çox bərbad vəziyyətdədir. Yenidənqurma səyləri buna görə də müharibə zamanı zədələnmiş və ya dağılmış şəhər mərkəzlərində yollar, körpülər, telefon xətləri, dəmir yolu xətləri, enerji təchizatı, elektrik xətləri, su və kanalizasiya sistemləri kimi mühüm infrastrukturu bərpa etməlidir.

Cədvəl 4: İnfrastuktur potensialı

Kateqoriya Kapital	**Mövcud ehtiyatın məhv edilməsi**	**Yeni investisiyalara təsir göstərir**
Məhsuldar kapital, bitki torpaqları minalanmış, zavod avadanlıqları və Binalar	torpaq minalanmış, zavod avadanlıqları məhv edilmişdir	Şəxsi məhsuldar investisiyaların azalması
İqtisadi infrastruktur	nəqliyyat və rabitə sistemi enerji mənbələri sıradan çıxır	İnfrastruktur üçün dövlət xərclərinin azalması
sosial infrastruktur	məktəblərə, xəstəxanalara, poliklinikalara ziyan dəyib	
insan kapitalı	ölüm, bacarıqların miqrasiyası, pisləşən qidalanma və işçi qüvvəsinin pis sağlamlığı	Xüsusilə səhiyyə və təhsildə dövlət xidmətlərinin azalması
Təşkilatın kapitalı	Dövlət qurumları, banklar, elm və texnologiya məhv edilir	Formal sektorda heç bir resurs QHT kimi yeni qeyri-rəsmi təşkilatlar inkişaf etmir
Sosial kapital	Etibarın, iş etikasının, mülkiyyət hüquqlarına hörmətin məhv edilməsi	Müharibədə əlaqələri inkişaf etdirən sosial kapitalın yeni formaları

Mənbə:
https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf

Milli səviyyədə böyük, fəal şirkətlər və KOS-lar tərəfindən həyata keçirilən illik dövriyyə Cədvəl 5-də təqdim olunur.

Cədvəl 5: Fəal şirkətlərin, kiçik və orta müəssisələrin (KOB) və iri müəssisələrin dövriyyəsi

Illik/No. Işci güvvəsi	0–9	10–49	50–249	>250
1990	172,783	209,784	226,239	242,028
1991	178,450	221,111	236,806	266,871
1992	193,513	241,214	264,461	307,963
1993	212,861	264,998	267,928	314,721
1994	200,138	258,106	182,285	224,469
2020	212,025	176,365	287,391	129,936
2021	220,570	303,257	337,667	370,994

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərətindən tərtib olunub.

Diaqram 2: KOS (0-249 işçi) və iri müəssisələrin dövriyyəsi

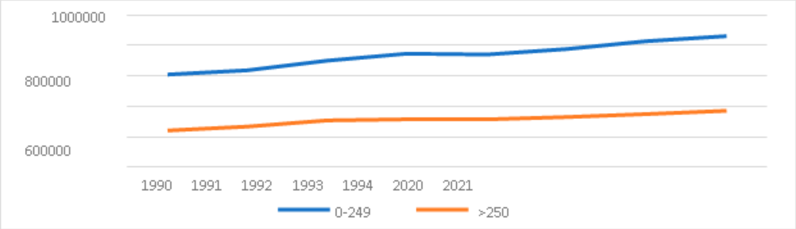

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərətindən tərtib olunub.

Beləliklə, yerli və mərkəzi inzibati siyasətçilərə aid olan hökumət, Asiya və ya regional siyasətlər vasitəsilə ərazi inkişafının sütunu kimi KOS-ların dəstəklənməsinə və inkişafına daha böyük əhəmiyyət verilməli olduğu sübut edilmişdir.

Cədvəl 6: Fəal şirkətlərin dövriyyəsi və ölçü kateqoriyaları

Illər	KOB (0–249)	İri şirkətlər (>250)
1990	608,806	242,028
1991	636,367	266,871
1992	699,188	307,963
1993	745,787	314,721

1994	740,529	314,464
2020	775,781	329,936
2021	861,494	370,994

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərətindən tərtib olunub.

Cədvəl 6-da göstərildiyi kimi müxtəlif ölçülü müəssisələrin dövriyyəsini təhlil edərək, hətta onların hamısı eyni yüksəliş trayektoriyasını yaşasalar belə, müəssisələrin bu göstərici üçün daha böyük dəyərə malik olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq, bütün bu yığılmış məlumatlar göstərir ki, KOS-lar bu dəyəri xeyli keçə bilər.

Diaqram 3: Ölçü kateqoriyası üzrə müəssisələrin dövriyyəsi

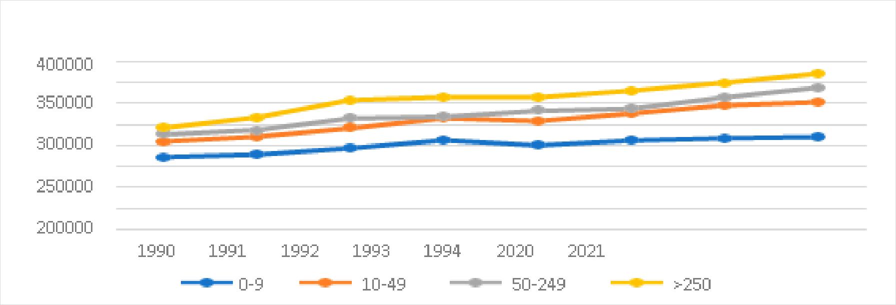

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, Qarabağ yenidənqurma səylərində 30 il əvvəl mövcud olan infrastrukturu bərpa etmək, lakin ən son kommunikasiya texnologiyaları ilə XXI əsrə sıçrayış etmək niyyətindədir. Özəl sektor infrastrukturun yenidən qurulmasında əsas rol oynaya bilər. İxtisaslaşmış xarici firmalar adətən Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və ya Asiya İnkişaf Bankı kimi Regional İnkişaf Bankları kimi çoxtərəfli qurumlar tərəfindən maliyyələşdirilən böyük infrastrukturun bərpası müqavilələrini təmin edə bilərlər.

Yerli özəl firmalar bu səylərdə iştirak edə bilsələr də, tələb olunan keyfiyyət standartlarına cavab vermək üçün lazımi avadanlıq və texniki heyətə malik olmaya bilərlər. Onlar yenidənqurma işlərini xammalla təmin edə bilirlər. Proqramların bəziləri əmək tutumlu texnika ilə həyata keçirilərsə, ölkələrin gənclərini, tərxis olunmuş əsgərləri, geri qayıdan qaçqınları və məcburi

köçkünləri işlə təmin edə bilər və beləliklə, reinteqrasiya səylərinə kömək edə bilər. Bundan əlavə, yenidənqurma proqramının tam şəkildə həyata keçirilməsi mal və xidmətlərə tələbat yarada bilər, beləliklə, iqtisadiyyatın işə salınmasına kömək edəcəkdir.

30 ilə yaxındır ki, Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsindəki torpaqlar Ermənistan tərəfindən işğal olunub. Bu səbəbdən bu torpaqların azad edilməsi AR-ın həm daxili, həm də xarici siyasətinin əsas prioriteti idi. Azərbaycan uzun illər ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri (Fransa, Rusiya Federasiyası və ABŞ) vasitəsilə danışıqlar apararaq problemi sülh yolu ilə həll etməyə çalışıb, lakin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllini bilərəkdən ləngitməklə, Ermənistan 1994-cü il atəşkəs sazişindən sonra yaradılmış status-kvonu qoruyub saxlamağa çalışıb (https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57859747, 2021). Həmin vaxt Ermənistan təkcə keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ərazisini deyil, həm də ona bitişik yeddi rayonu işğal etmiş, bununla da bütün yerli əhalini öz ev-eşiyini tərk edərək öz ölkəsinə köçürməyə məcbur etmişdi. Ermənistan ordusu tarix ərzində Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlərinə də ziyan vurduğu halda, ümumilikdə 950 kitabxana, 44 məbəd və 9 məscid dağıdılmışdır. Beynəlxalq hüquqa məhəl qoymayaraq işğalını davam etdirən Ermənistanın regionda vurduğu maliyyə itkisinin ümumilikdə 320 milyard dolları ötdüyü təxmin edilir (https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanin-isgal-altindaki-topraklari-karabag/1989594, 2020).

Cədvəl 7: Azərbaycanda əsas ətraf mühit üzrə siyasətin Tədbirlər Planı

Siyəsat	Təsvir
Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış 2012	Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış 2012-ci ildə Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmişdir. Azərbaycan 2020 iqlim dəyişikliyinin ölkə cəmiyyətinə və iqtisadiyyatına təsirinin və zəruri siyasət tədbirlərinin hazırlanmasının vacibliyini vurğulayır. Həmçinin bildirir ki, bir ədəd ÜDM əmələ gəlməsi üçün istifadə olunan enerji miqdarı, həm də CO2 miqdarı 2020 İqtisadi Əməkdaşlıq
2015-2020-ci illər üçün ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə dair Tədbirlər Planı	Plan digərləri arasında inkişafın vacibliyini vurğulayır: (i) Milli Uyğunlaşma Planı (NAP) və Milli Müvafiq Yumşaldılma Tədbirləri (NAMA) ölçmə, hesabatlandırma və yoxlama (MRV) sistemlərinə aid elementləri birləşdirir.

"2012-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə dair Dövlət Strategiyası"	Bu strategiya ölkədə bir sıra bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafına kömək etmək üçün hazırlanmışdır. Tədbirlərə daxildir: alternativ və bərpa olunan mənbələrdən elektrik və istilik enerjisi istehsalına 2020-ci il üçün əsas istiqamətlərin müəyyən edilməsi; qanunvericilik bazasına riayət olunmasının təmin edilməsi; stimullaşdırma tədbirləri (məsələn, təminatlı tariflər və birbaşa subsidiyalar); alternativ və bərpa olunan enerji inkişafı layihələrinin həyata keçirilməsi
"Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"	Bu Dövlət Proqramı ölkənin milli davamlı inkişaf strategiyasıdır, baxmayaraq ki, onun əsas məqsədi yoxsulluğun azaldılmasıdır.
Atmosfer Havasının Mühafizəsi Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu	Müxtəlif qurumların hava çirkliliyi üçün standartlar və limitləri hazırlaması üzrə məsuliyyətlərini müəyyənləşdirən, hava çirkliliyi və emissiyalar barədə qaydaların yaradılması üçün hüquqi çərçivə
Enerji resurslarından istifadə haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu	Qanun enerji resurslarının istifadəsi ilə bağlı Dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarının tətbiq mexanizminin əsas istiqamətini müəyyənləşdirir və bu sahədə dövlət və hüquqi şəxslərin əlaqələrini tənzimləyir
"Energetika haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu	Bu qanun energetika sektorundakı bütün sahələrə və enerjinin istehsalında istifadə olunan materiallara və məhsullara aiddir. Dövlətin enerji siyasətinin məqsədlərini bildirir. Enerjidən səmərəli istifadə üçün tələblər və ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlığı və təhlükəsizliyi ilə bağlı öhdəliklər üçün müddəalar da öz əksini tapmışdır.
Sahibkarlıq formasından asılı olmayaraq Enerji Sektoru müəssisələri üçün enerji səmərəliliyi, itkilərin və texnoloji istehlakın azaldılması üzrə Fəaliyyət Planı	Bu sərəncam, sərəncamda göstərilən dörd vəzifəyə nəzarəti Yanacaq və Energetika Nazirliyinə (bundan sonra Sənaye və Energetika Nazirliyinə) təyin edilir. Vəzifələri ikisinə ölçü və texniki itkilərin azaldılması daxildir.

Mənbə:
http://www.greeneconomieseap.org/resources/Azerbaijan_Scaling%20up%20Finance_AZERI%20VERSION_Reduced.pdf

Belə ki, ölkəmizin daxili siyasəti və Milli Prioritetində insanların rifah halının yüksəldilməsində iqtisadi artımla yanaşı, təmiz ətraf mühit məsələlərinin həlli öz əksini tapmışdır. Milli Priotetin müddəalarından irəli gələn məsələlərdə ölkədə iqtisadi artımı zəiflətmədən istehsalat fəaliyyətinin artırılmasına təkan vermək, bunula yanaşı, Resurs Səmərəliliyi və Daha Təmiz İstehsalata (RSTİ) keçidi stimullaşdıraraq ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinin inkişaf etdirilməsi əsas götürülmüşdür. Burada həmçinin, "yaşıl enerji" mənbələrindən istifadəni təmin etmək, tullantıların əmələ gəlməsini minimallaşdırmaq və təkrar emal istiqamətində mühüm işlər həyata keçirmək, habelə, çirklənmiş ərazilərin bərpası, ekoloji problemlərin və ətraf mühitə təsirin azaldılmasına diqqətli yanaşma öz əksini tapmışdır. Bütün bu

məsələlərin həlli,əlbəttə ki, ölkəyə iqtisadi töhfə verməklə yanaşı, həm ekoloji və sosial faydalar əldə etməyə imkan yaradacaqdır (http://iqtisadiislahat.org, www.ecoreform.az, 2022).

Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" priotetinin effektiv reallaşdırılmasına nail olmaq üçün perspektiv iqtisadi inkişafla bərabər, ölkədə ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadəni təmin edilməsinə diqqət edilməlidir. Bu məqsədlə ölkənin hər yerində yaşıl zolaqlar və yaşıl sahələrin salınmasına şərait yaradılmalı, mütəxəssislərin iştirakı ilə ərazinin iqlim şəraiti, əlverişli təbiəti öyrənilməklə gərəkli işlər həyata keçirilməlidir.

Salınacaq yaşıl sahələr, meşə parklar ətraf mühitin qorunması ilə yanaşı, insanların, ən əsası isə uşaqların təbiətlə sıx əlaqəsini təmin edəcək, onların "eko dostluğuna" və torpaq sevgisinə gətirib çıxaracaqdır. Bu istiqamətdə ictimai fəallıq da yüksələcəkdir ki, müxtəlif təşkilatlar və fəallar, məktəblilər və gənclər arasında rəqabət prinsipi, yarışların keçirilməsi, ictimai işlərin yönəldilməsində böyük rol oynayacaqdır. Dövlətimizin daxili siyasətini təşkil edən "Təmiz atraf mühit və "yaşıl artım" prioteti, həmçinin, uşaqların və gənclərin ekologiya və təbiətlə bağlılığının möhkəmləndirilməsində və yüksəldilməsində, onlarınsağlam həyat tərzinin bir hissəsinə çevrilməsində böyük rol oynayacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

44 günlük müharibədən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa və tikinti işlərinə başlanılıb. Bu prosesə yerli müəssisə və təşkilatlarla yanaşı, müxtəlif xarici şirkətlər də cəlb olunub. Qarabağın yenidən qurulması zamanı ən müasir texnologiyalardan istifadə edilir, "ağıllı" şəhər və kəndlərin salınması nəzərdə tutulur.

Dünya iqtisadiyyatında iqtisadi artımın əsas mənbəyi istehlak olduğu halda, Çində investisiya aparıcı rol oynayır. İstehlak yolu ilə artım dayanıqlı deyil, birdəfəlikdir, investisiya hesabına artım isə daha davamlıdır. Azərbaycana dövlət və qeyri-dövlət sərmayələrinin cəlb edilməsi, xüsusilə Qarabağın yenidən qurulması davamlı iqtisadi artıma zəmin yaradır.

Təhlillər göstərir ki, 2021-ci ildə dövlət büdcəsi hesabına Qarabağa 2,2 milyard manatlıq investisiya qoyuluşu potensial qeyri-neft ümumi məhsulunu artıracaqdır. Bu nəticəni başa düşmək olar: əsas vəsaitlər - yollar, elektrik enerjisi, qaz və digər infrastrukturlar iqtisadiyyatın potensialını artırır. Lakin bu potensialın qeyri-neft ÜDM-ə təsiri daha vacibdir. Fakt budur ki, dövlət xərcləri təkcə ÜDM-i artırmır, həm də xalis ixracı azaldır, daha doğrusu, idxalı artırır və bununla da real ÜDM-ə təsirini azaldır.

Buna baxmayaraq, ekonometrik hesablamalar göstərir ki, real və nominal ÜDM arasındakı fərq olan məhsul buraxılış fərqi bu il mənfi zonadan çıxa və sıfıra düşə bilər. Dövlət investisiyaları Qarabağda katalizator rolunu oynayacaq və qeyri-dövlət investisiyalarına zəmin yaradacaq. Artıq Türkiyə, İtaliya, Böyük Britaniya, Pakistan və İsraildən Qarabağın bərpasına yönəlmiş sərmayə axını başlayıb. Qarabağda mədənçıxarma sənayesi, metallurgiya, kreativ sənaye, yeyinti sənayesi, trikotaj istehsalı, turizm, kənd təsərrüfatı və yaşıl enerjinin inkişafı üçün böyük potensial var. Qarabağ Dirçəliş Fondu qeyri-dövlət investisiyalarının cəlb edilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Azad olunmuş rayonlarda sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərində qoyulacaq maliyyələşmə mexanizmi probleminin həlli üzrə müəyyən təkliflər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1) İlkin olaraq nəqliyyat sektorunda investisiya cəlb etmək üçün mövcud mexanizm təkmilləşdirilməlidir. Azad olunmuş rayonlarda nəqliyyat sektoru üzrə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün bütün səviyyələrdə vahid informasiya sisteminin inkişafı və milli nəqliyyat informasiya şəbəkəsinin yaradılması təklif olunur.

2) Azad edilmiş rayonlarda turizm və rekreasiya sektorlarına investisiyaların cəlb olunması üçün mövcud maliyyə mexanizm daha da inkişaf etdirilməlidir. Bunun üçün də investisiyaların cəlb edilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması üçün bu ərazilərdə ilk əvvəl vergi güzəştləri tətbiq edilməlidir. Turizm, rekreasiya və mədəniyyət sektorlarına investisiya cəlbi üçün mövcud mexanizm daha da inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər planı hazırlanması təklif olunur.

3) İşğaldan azad edilmiş rayonlarda enerji sektoru üzrə xarici investisiyalar cəlb edilməlidir, o cümlədən də sektorun idarə olunması üzrə maliyyə mexanizm daha da təkminləşdirilməlidir. Bu sektora xarici investisiyaların cəlb olunması üçün mövcud investisiya sistemində müəyyən baza sistemi istifadə

edilə bilər. Azad olunan rayonlarda yarımstansiyaların və əlaqələndirici enerji xətlərin çəkilməsi ilə ölkənin ümumi enerji sistemi ilə əlaqələndirilməsinə zərurət var. Bunun üçün də dövlətin müəyyən büdcə xərclərini ayırması təklif olunur.

4) Digər vacib sektorlardan olan aqrar sahəsi üzrə maliyyə mexanizminin təkminləşdirilməsində investisiya cəlbini artırmasına ehtiyac var. Belə ki, bu ərazilərdə rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sahələri üzrə investisiyaların cəlb edilməsi və ixracın yaxşılaşdırılması üçün bütün səviyyələrdə vahid informasiya sisteminin inkişaf etdirilməlidir. Bu sahə üzrə məşğul olmaq istəyən əhaliyə vergi güzəştləri və pay torpaqlar verilməsi bu sektorun daha sürətli inkişafına səbəb ola bilər.

5) Azad olunan rayonlarda xarici investisiyaların tikinti sektoruna cəlb edilməsi ərazidə rəqabət qabiliyyətini artırmağa və tikintinin maya dəyərini azaltmağa kömək edəcəkdir. Bu rayonlarda vahid informasiya şəbəkəsini yaratmaq üçün bütün səviyyələrdə vahid məlumat bazası hazırlamağa ehtiyac var. Tikinti sektoru üzrə dövlətin xarici investisiyaları cəlb etmək üçün vahid informasiya sistemini inkişaf etdirməsini və xarici sərmayənin şərtləri haqqında milli məlumat şəbəkəsini yaratmağı təklif olunur.

6) Sosial-iqtisadi inkişaf üzrə kiçik biznesin və özəl sahibkarlığın təşviqi bu ərazilərdə strateji amillərdən biridir. Dövlətin bu ərazilərdə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması və onların həvəsləndirilməsi üçün müəyyən tədbirlər planı gələcək illərdə iqtisadiyyatda vacib müsbət dəyişikliklərə səbəb olacaqdır. Bu ərazilərdə dövlət və nəzarət orqanları tərəfindən kiçik biznesin və özəl sahibkarlığın fəaliyyətinə qeyri-qanuni müdaxilələrin qarşısı alınmalıdır, dövlət orqanlarından sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyata alınması proseduru sadələşdirilməli və inkişaf üçün maliyyə nəzarət mexanizmi qurulmalıdır.

7) Azad olunmuş regionlarda aşağı gəlirli, iqlim şəraitindən asılı, riskli və bazar şərtlə rinə həssas olan sektorlar üzrə maliyyə mexanizmlərindən istifadə olunmalıdır. İlk əvvəl isə bölgənin ərzaq bazarının maddi əsasını təşkil edəcək kənd təsərrüfatı sektorunda dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında iqtisadi mexanizmlərdən istifadənin səmərəliliyinin artırılmalıdır. Bu tələblərə cavab olaraq isə iqtisadi mexanizmin tərkib hissəsi olan maliyyə mexanizminin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi üzrə davamlı mühüm addımlar atılmalıdır.

8) Azad olunmuş ərazilərdə iri korporasiyaların formalaşması üzrə prioritet sektorların seçilməsinə üstünlük verilməlidir. Bu çərçivədə isə maliyyələşdirmə tədbirləri, o cümlədən də maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməsinə zərurət var. Qarabağ regionunda iri müəssisələr iqtisadi cəhətdən səmərəli olan sahibkarlıq üzrə xarici rəqabətin mənfi təsirlərini azaltmalıdır. Bunun üçün də dövlət lazımi tədbirlər planı hazırlamlı və daxili bazarın qorunması üzrə tədbirləri tamamlamalıdır, o cümlədən də istehsalı stimullaşdırmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası", Bakı, 2012.
2. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
3. "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı", Bakı.
4. Alıyev İ. (2014), Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası, Yeni Azərbaycan qəzeti, Bakı, Azərnəşr, 233 səh.
5. Alıyev İ.H., Məmmədov Y.Ə. (2014), "Azərbaycan 2020, gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının tətbiqi Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin inkişaf proqramı Bakı, "Avropa", 134 səh.
6. Aydınoğlu T. (2021), "Qarabağın inkişaf modeli: dəyərli və zəngin mədəni irs nümunələri bərpa ediləcək, lazım olanlar isə yaradılacaq", Xalq qəzeti , 5 səh.
7. Azərbaycan İqtisadiyyatı, Prof. Dr. O.N. Aras, Dr. Süleymanov E. Bakı, 2016.
8. Azərbaycan rəqəmlərdə, Bakı, "DSK", 2017, 286 səh.
9. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin illik hesabatları, Bakı, 2016.
10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il "29" dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 17 avqust tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı.

12. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 14 may 2010-cu il, Bakı.

13. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı.

14. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 2021 (https://president.az/az/articles/view/44886).

15. Bağırov E. "İqtisadiyyatda yeni mərhələ: Qarabağ iqtisadiyyatı dövriyyəyə qayıdır", Azərtac, 08.07.2021, səh.14-16.

16. Bağırov T. "Nəhəng korporasiyalar Qarabağa investisiya qoymaqda maraqlıdır", İki Sahil qəzeti, 21 Dekabr 2021.

17. Baxşəliyev R. "Qarabağ böyük investisiya məkanına çevrilir", Azərbaycan qəzeti, 14 mart 2021, səh.1-2.

18. Cabbarov Ə. (2020), "İşğal sonrası Qarabağ iqtisadiyyatı və turizmin inkişafı", Şərq Qapısı qəzeti.

19. Cabbarov Ə. (2020), "İşğal sonrası Qarabağ iqtisadiyyatı-Turizm", MİA, 19 Noyabr, 145 səh.

20. Cabbarov Ə. "İşğal sonrası Qarabağ iqtisadiyyatı və turizmin inkişafı", Şərq Qapısı qəzeti, 10.12.2020, səh.3-8.

21. Cəfərli R. (2020), "İlham Əliyev Qarabağı Azərbaycanın ən inkişaf etmiş məkanına çevirəcək", Azərbaycan qəzeti, səh.1-4.

22. Əbülfət M. "Regionların sosial-iqtisadi inkişafının təşfiq edilməsi", Ədalət qəzeti, 19 iyun 2021, səh.4-10.

23. Əliyev Ə. "Postkonflikt ərazilərdə innovativ inkişaf infrastrukturunun formalaşması problemləri", AMEA-nın Xəbərləri jurnalı (İqtisadiyyat seriyası), 17.06.2021, səh.60-70.

24. Əliyeva T. "İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kommunikasiya problemlərinin həlli yolları", UNEC Ekspert, 2021, səh.30-33.

25. Əsgərova M. "Qarabağın iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri", İki Sahil qəzeti, 20 Avqust 2021.

26. Firmanın iqtisadiyyatı, Prof. i.e.d Hüseynov T.Ə. Bakı, 2009.

27. Hacıyev F. "İşğaldan azad olunmuş ərazilərə investisiya qoyuluşlarının təhlili və qiymətləndirilməsi", UNEC Ekspert, 2021, səh.24-26.

28. İktisada Giriş: Prof. Dr. Orhan Oğuz, İstanbul, 2001.

29. Leyla R. "İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri", Xalq qəzeti, 09.12.2020, səh.9-15.

30. Manafov Q. "İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsinin iqtisadi aspektləri", UNEC Ekspert, 2021, səh.6-9.

31. Mehdiyev R. "Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti", Azərbaycan qəzeti, 2011, №201, 91 səh.

32. Məmmədov S. "Ağıllı kənd" layihəsi bizə nə vəd edir?", Xalq qəzeti, 25 Fevral 2021, səh.6-18.

33. Məmmədov S.M. "Yüngül sənayenin mövcud vəziyyəti və restrukturizasiya problemləri", Dövlət büdcəli elmi-tədqiqat işi, Bakı, 2012-ci il.

34. Musayev A. (2021), "Qarabağın bərpası və inkişafı prosesində xarici dəstək mühüm amildir", Azərbaycan qəzeti, 9 səh.

35. Musayev A. "Qarabağın bərpası və inkişafı prosesində xarici dəstək mühüm amildir", Azərbaycan qəzeti, 27.01.2021, səh.9-12.

36. Novruzova A.Q. (2016), Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya siyasətinin rolu, elmi məqalə, Bakı, Qanun, 285 səh.

KARABAĞ BÖLGESİNDE YENİ GİRİŞİM İMKANLARININ ÜLKE VE KÜRESEL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Akbulayev Nurkhodja
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC)

Zeynalov Xəyal
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC)

Özet

Karabağ, Azerbaycan'ın en eski tarihi bölgelerinden biri ve ayrılmaz parçasıdır. Her millet, tarihinin acılı ve aynı zamanda mutlu yıllarının kaydını tutar. 2020'de tarihimizin yeni bir aşaması başlamıştır. Bu zafer aşamasıdır. Geçtiğimiz yıllar içinde ülke ekonomisinin güçlenmesi, döviz rezervlerinin oluşturulması, ordunun modern teçhizatla temini, diplomasi alanındaki başarılar, Azerbaycan Ordusu'nun zafer yürüyüşüne başlaması için şartlar yarattı. 2020 yılında ermeni provokasyonuna tepki olarak 27 Eylül'de başlayan karşı saldırı, 44 günde zaferle sonuçlandı. Dünyanın en güçlü 50 ordusu arasında yer alan Azerbaycan Ordusu, İkinci Karabağ Savaşı'ndaki cesaretiyle dünya askeri tarihine yeni bir sayfa yazdı. 2020 sonbaharında askeri çatışmada kazanılan zaferin bir sonucu olarak Azerbaycan, Karabağda altyapıyı yeniden kurma ve bu bölgeleri geliştirme işlerine başlamıştır. Şu anda, serbest bırakılan bölgeleri mayınlardan ve diğer patlayıcı cihazlardan temizleme süreci başladı. Şuşa yeniden kültürümüzün başkenti ilan edildi. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev çatışma sonrası yeniden yapılanmanın çerçevesini belirlemiştir. Azerbaycan'ın işgalden kurtulan topraklarının kalkınması, uluslararası kalkınma ortaklarının ve yatırımcıların katılımıyla yeniden inşa, inşaat ve insani faaliyetler, devlet ile özel sektör arasındaki işbirliği, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşü ve sosyal sermayenin geliştirilmesi özel devlet programlarının uygulanması yaklaşımı uygulanarak uygulanabilir. Bu çalışmanın amacı, işgalden kurtarılan topraklarda madencilik endüstrisi, metalurji, gıda endüstrisi, işleme endüstrisi, turizm ve rekreasyon, yaratıcı endüstri, ilaç, tahıl yetiştirme, sebze yetiştirme, bağcılık, pamuk yetiştirme, meyvecilik ve hayvan geliştirme potansiyeli yüksek olan alanların incelemektir. Ayrıca da bu alanlara yatırım, hem petrol dışı ihracatın ve ithal ikamenin büyümesi hem de değer zincirlerine katılım açısından çalışmayı önemli kılmaktadır.

Anahtar sözler: *Karabağ, Azerbaycan, zafer, yeniden yapılandırma, yatırım, kamu, özel.*

Giriş

En gizemli ekonomik figür hala girişimci figürüdür. Toprak sahibinin, kapitalistin, yatırımcının, yöneticinin, çalışanın sosyo-ekonomik rollerinin tanımları çok fazla tartışmaya ve şüpheye neden olmazsa, bir girişimcinin rolünün özelliklerinin belirlenmesi uzun süredir bilimsel tartışma konusu olmuştur. Girişimcilik vizyon, değişim ve yaratıcılık unsurlarını içeren dinamik bir süreçtir (Yalçıntaş M. 2010: s.1).

“Girişimcilik” kavramı ilk olarak 18. yüzyılda İngiliz bankacı ve ekonomist Richard Cantillon (1680-1734) tarafından kullanılmıştır. Cantillon'a göre girişimcilik, sürekli risk koşulları altında ürün arz ve talebinin eşleştiği süreçteki ekonomik bir faaliyettir. Girişimci Cantillon altında, piyasada üretim araçları edinerek onları sermayeye dönüştüren bir kişi anladı. Sermayenin işleyişinin sonucu, piyasada girişimcinin üretim maliyetlerinden daha yüksek bir piyasa fiyatından satılan ürünlerdir. Üretilen ürünün piyasa fiyatı önceden bilinmediği için işletme her zaman ticari bir risk taşır.

Girişimcilik, insan faaliyeti türlerinden biridir ve bu tür faaliyetlerin ana hedefine yani kara ulaşmayı amaçlayan çeşitli eylemleri, işlemleri temsil eder. Girişimciliğin gelişimi, belirli sosyal katmanlar için bu tür faaliyetlerin güvence altına alınmasıyla ilişkilidir. Bu anlamda, girişimciliğin tarihi, hem sosyal tabanının oluşumu ve gelişimi açısından hem de girişimci tabakalarla ilgili devlet politikası, hak ve yükümlülüklerinin yasal olarak kaydedilmesi açısından düşünülebilir.

Fransız ekonomist Jean-Baptiste Say (1767-1832), girişimciliği, risk koşullarında iki üretim faktörünün - emek ve sermayenin - yaratıcı bir kombinasyonunu ve koordinasyonunu görerek daha derin bir analize tabi tutmuştur. O, bir girişimcinin ve bir yöneticininişlevleri arasında ayrım yapmıştır. Say, bir girişimcinin işini yaratıcı, bir yöneticinin işini monoton ve rutin olarak görmüştür.

Çalışmanın temel amacı, kurtarılmış bölgelerdeki iş fırsatlarını değerlendirmektir. Araştırmanın tanımlanan amacına uygun olarak, Azerbaycan'ın kurtarılmış topraklarında girişimciliğin gelişimini değerlendirmektir.

Araştırmanın amacı, kurtarılmış topraklarda kalkınma için en önemli alan olan girişimciliktir.

Araştırmanın teorik temelini girişimcilik alanında yerli ve yabancı bilim adamlarının çalışmaları oluşturmaktadır. Girişimcilik üzerine bilimsel-pratik konferans ve seminerlerin materyalleri de kullanılmıştır.

Kurtarılan topraklarda girişimcilik fırsatlarının değerlendirilmesi güncel konulardan biridir. Bu araştırma çalışmasının araştırma sürecinde nitel araştırma yöntemi, yazılı dokümanların incelenmesi, literatür taraması yapılmıştır.

Azerbaycanda KOBİ'lerin Faaliyetinin Değerlendirilmesi

Azerbaycan'da küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) ülke ekonomisindeki rolünün güçlendirilmesi, rekabet gücünün artırılması, finansal kaynaklara erişimin genişletilmesi, bunlara yönelik destek mekanizmalarının iyileştirilmesi, yerel ekonomilere yatırımın iyileştirilmesi, bölgelerde girişimciliğin geliştirilmesi ve ülkenin kalkınmasını sağlamak, kamu politikasının önde gelen stratejik hedeflerinden biridir.

Azerbaycanda 2020 yılı sonu itibarıyla ülkede resmi olarak kayıtlı mikro, küçük ve orta (KOBİ) işletme sayısı 2019 yılına göre yüzde 12,7 artarak 1130048 adede, yeni kurulan KOBİ sayısı ise 16775 adet artarak yüzde 61,1'e yükselmiştir. 2020 yılında tasfiye edilen kuruluş sayısı ise yüzde 26,0 azalarak 22.572 adet olmuştur.

2020 yılında, faaliyet gösteren ticari kuruluşların sayısı, bir önceki yıldaki 271.304 den 316.370-e kadar yükselmiştir. Ticari kuruluşların %47,6'sı Bakü'de ve %52,4'ü diğer bölgelerde faaliyet göstermektedir.

Grafik 1: Aktif ticari kuruluşların sayı yapısı

KOBİ'lerin dağılımı

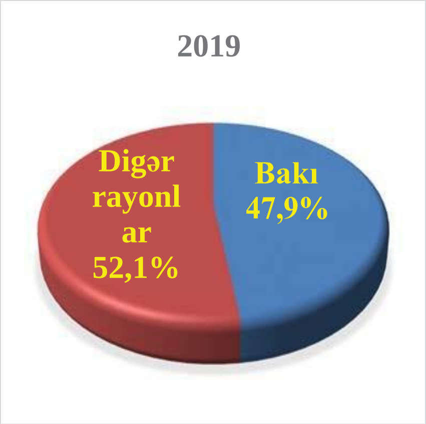

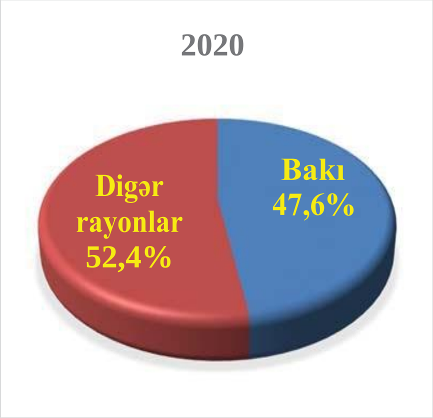

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi

2020 yılı sonuçlarına göre, Mikro, küçük, orta kuruluşların yarattığı ek değer bir önceki yıla göre nominal olarak yüzde 1,2 azalarak 10,9 milyar manat, yani ülke ekonomisine yaratılan katma değerin yüzde 16,7'si olarak gerçekleşmiştir. Petrol ve gaz dışı sektörde ise bu rakam 10,7 milyar manat oldu. Katma değerin yüzde 29,4'ü ticarete, yüzde 14,5'i inşaata, yüzde 13,5'i sanayiye, yüzde 3,7'si tarıma ve kalanı hizmetlere düşmüştür.

Grafik 2: Ticari kuruluşlar tarafından oluşturulan ekonomik faaliyet türlerine göre KOBİ'lerin dağılımı

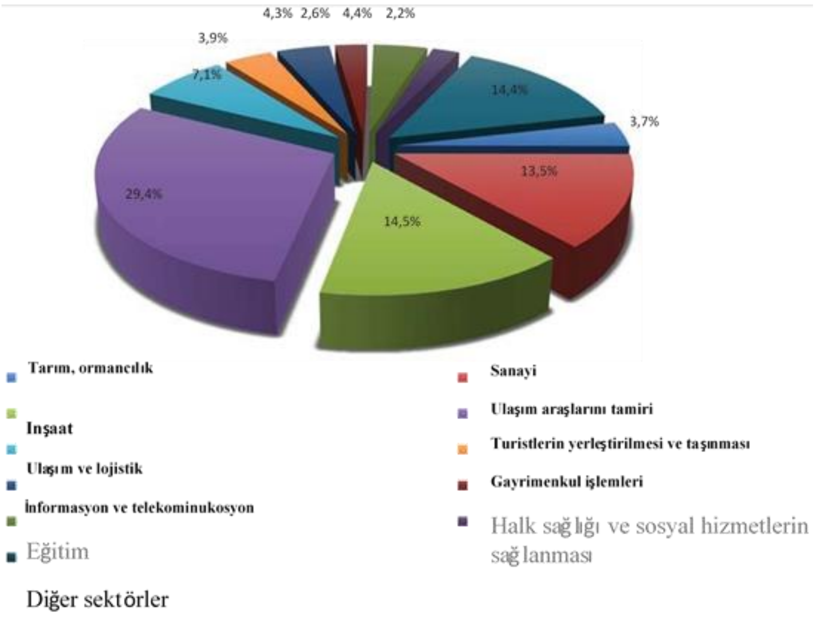

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi

Grafik 3: Ekonomik faaliyet türüne göre KOBİ'lere göre ülke ekonomisine yapılan yatırımlar, yüzde olarak

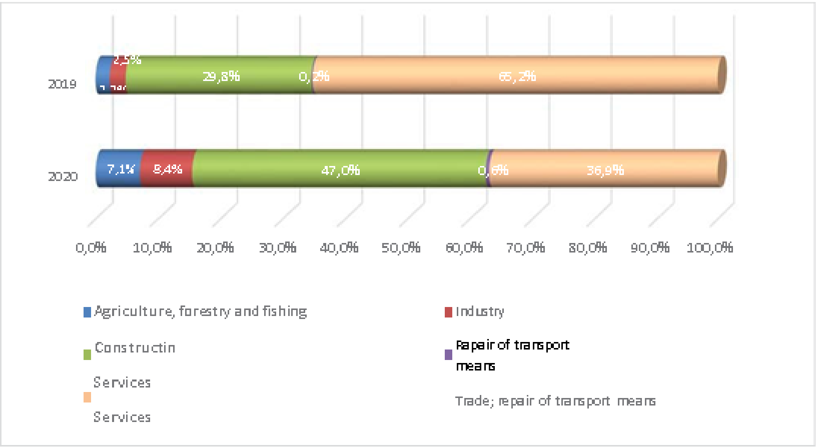

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi

2010 yılında KOBİ'ler 2006 yılına göre yaklaşık 3 kat, 2015 yılında 2010 yılına göre yaklaşık 1,8 kat, 2020 yılında ise 2015 yılına göre yaklaşık 5 kat katma değer yaratmıştır. İstihdam göstergelerine bakıldığında 2006-2020 yılları arasında KOBİ'lerde çalışan kişi sayısı önemli ölçüde artmıştır.

Tablo, 2006 ile 2020 yılları arasında ortalama aylık nominal ücretin de arttığını göstermektedir. Küçük işletmelerin aylık ortalama maaşı 2006 yılında 130 manat, 2010 yılında 207 manat, 2015 yılında 302.1 manat, 2020 yılında mikro işletmelerde 359,4 manat, küçük işletmelerde 533,8 manat ve orta ölçekli işletmelerde 714,4 manat olmuştur. ve toplam KOBİ'ler için ortalama 612,3 manat. Ne yazık ki ortalama reel ücret göstergelerinin yokluğunda bu yönde bir artış olup olmadığını daha net bir şekilde anlatmak mümkün değil.

Son olarak, KOBİ'lerin sabit sermaye yatırımları da bu yıllarda artış göstermiştir. 2016 yılında küçük girişimcilerin sabit kıymetlere yaptığı yatırım 199,1 milyon manat olarak gerçekleşti. 2010 yılında bu rakam 276,3 milyon manat'a ulaştı ve 2015'te küçük girişimciler sabit kıymetlere 807.2 milyon manat yatırım yaptı. 2020 yılında sadece mikro girişimcilerin sabit varlıklarına yapılan yatırım 970,2 milyon manat ve küçük girişimcilerin yatırımı 380,4 milyon manat oldu.

Yukarıda bahsedilen tüm makroekonomik göstergelere baktığımızda KOBİ'lerin gelişme dinamiklerinde olumlu eğilimler olduğunu görüyoruz. İstihdama ilişkin ilgili gösterge hariç diğer üç göstergenin büyümesine enflasyonun etkisinin inkar edilemeyeceği doğrudur. Yukarıda bahsedildiği gibi, bu göstergeler için nominal rakamlar yerine gerçek rakamlar olsaydı, 2006-2020 yıllarında KOBİ'lerin ekonomik dinamiklerinin gidişatını daha doğru ifade etmek mümkün olabilirdi.

KOBİ'lerin 2006-2020 yıllarında yarattıkları katma değerin hem sektörler hem de petrol dışı sektör tarafından yaratılan toplam katma değere oranı, diğer bir deyişle KOBİ'lerin GSYİH içindeki payı, 2006 yılında tüm sektörlerde katma değerin %1,9'u KOBİ'ler tarafından oluşturulurken, 2010, 2015 yıllarında bu rakamlar sırasıyla %2,9, %4 olmuştur.

Yukarıda bahsedilen tüm makroekonomik göstergelere baktığımızda KOBİ'lerin gelişme dinamiklerinde olumlu eğilimler olduğunu görüyoruz.

Karabağda Yeni Girişim İmkanlarının Tahlili

Küçük ve orta ölçekli işletmeler, piyasa ekonomisinin hareketliliğini ve dinamizmini sağlayan ve temel unsurlarından biri olarak kabul edilen serbest rekabetin oluşumunda ve gelişmesinde özel bir yere sahiptir. Ekonominin piyasa sisteminin iyileştirilmesi yönünde bir düzenleme politikası izleyen hükümetimiz, küçük ve orta ölçekli işletmelerin yaratılması ve geliştirilmesi için hedefe yönelik ve sistematik bir dizi önlemi hayata geçirmektedir.

Küçük işletmelerin gelişimi, hızlandırılmış ekonomik büyüme için ön koşulları yaratır, yerel pazarların çeşitlenmesine ve doygunluğuna katkıda bulunurken, aynı zamanda bir piyasa ekonomisinin maliyetlerini telafi etmeyi mümkün kılar.

44 gün süren savaşın ardından kurtarılan topraklarda restorasyon ve inşaat çalışmaları başlanmıştır. Yerli işletme ve kuruluşların yanı sıra çeşitli yabancı şirketler de bu sürece dahil olmutur. Karabağ'ın yeniden inşası sırasında en son teknolojiler kullanılıyor, "akıllı" şehirler ve köyler inşa edilmesi planlanmaktadır. Karabağ'ın işgalden kurtarılması ve topraklarımızın toprak bütünlüğünün yeniden sağlanması, şüphesiz önümüzdeki yıllarda ekonominin, turizmin ve diğer tüm alanların gelişmesi için büyük fırsatlar yaratacaktır. Bu toprakların ekonomik potansiyelinin ve doğal kaynaklarının oldukça elverişli olduğu bilinmektedir. Kuşkusuz, kurtarılan topraklar, yerli ve yabancı yatırım ve istihdamı çekmek açısından devlet politikasının bir parçası olacaktır. Bilindiği üzere devlet, kurtarılan toprakları ekonomiye kazandırma konusunda başarılı bir tecrübeye sahiptir. Bunun en iyi örneği, Nisan 2016'daki çatışmalardan sonra Cebrail bölgesindeki Jojug Marjanlı köyünün kısa vadeli yeniden inşası, konut inşaatı, ulaşım altyapısı, yeni işletmelerin ve istihdamın yaratılmasıdır.

Araştırmanın amacı, Karabağ bölgelesindeki iş fırsatlarını incelemektir. Kurtarılan topraklarda girişimcilik fırsatlarının değerlendirilmesi güncel konulardan biridir. Bu araştırma çalışmasının araştırma sürecinde mantıksal ve bilimsel genelleme yöntemleri kullanımıştır. Araştırmanın amacına uygun olarak, çalışmanın bu bölümünde aşağıdaki ana görevleri çözmeyi amaçlanmaktadır:

- Karabağ'da girişim imkanlarını araştırmak
- Karabağ bölgesindeki sanayi potansiyelini belirlemek

- Azerbaycan'ın kurtarılmış topraklarında girişimciliğin gelişimi için potansiyeli incelemek vb.

Araştırma yapmayı sınırlayan bazı noktalar vardır bunlar, teorik ve metodolojik eksiklikler, yeterli bir veri tabanının olmamasıdır.

Karabağ'ın yüksek teknoloji ve yeniliklerin olduğu bir bölge haline gelmesi devletimizin ekonomisi ve gelişimi için çok önemlidir. Bu bağlamda küçük ve orta ölçekli girişimciler, modern ekonominin özel bir sektörü olarak ekonominin yapısal dönüşümünde önemli bir rol oynamaktadırlar. Bu düşünce, yenilikçi potansiyelin küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından başarıyla yaratıldığı ve daha sonra büyük şirketler tarafından uygulandığı gelişmiş ülkelerdeki küçük işletmelerin deneyimiyle doğrulanmaktadır. Karabağ'ın kurtuluşu, bu bölgelerdeki küçük ve orta ölçekli işletmeler için tarihi bir fırsat yaratıyor (https://az.sputniknews.ru/20211012/kuda-investirovat-v-karabakhe--kakie-otrasli-regiona-privlekut-zarubezhnyy-biznes-434114848.html).

İşgal öncesi dönemde bu alanlarda 163 farklı türde maden yatağı kaydedilmiştir. Bunlardan bazıları aşağıda sıralanmıştır.

- Altın;
- Cıva;
- Bakır;
- Kurşun ve çinko;
- Kömür;
- Alçıtaşı;
- Vermikülit;
- Soda üretimi için hammadde;
- Renkli ve dekoratif taş yatağı (Obsidiyen, Mermer Oniks, Jasper vb.);
- Talaş;
- Kaplama taşı;
- Çimento hammaddesi;

- Çeşitli yapı taşı türleri;
- Kalker hammaddeleri;
- Kum ve çakıl;
- Inşaat kumu;
- Perlit;
- Pomza-Volkanik kül;
- Yeraltı suyu ve maden suları vb.

Bölgede çeşitli metal yatakları bulunmaktadır. Bunlar başlıca çinko, kurşun, bakır, altın, pirit ve demirdir. Yataklar Mehmana, Heyvali, Gülyatag, Sirkhavand, Turshsu, Sur ve Çardağlı köylerinin yanında, Tatar ve Khachinchay nehirleri arasında ve Murov Dağı'nın eteklerinde yer almaktadır. Azerbaycan Sanayi A.Ş. bu kaynakları üretecek ve işleyecek tecrübeye, kalifiye personele, ihracat ve yatırım imkanlarına sahiptir. Böylece Azerbaycan, yeni doğal kaynakları kendine çekerek batı bölgesinin gelişmesini, madencilik endüstrisinin büyümesini ve ayrıca metalurji kompleksini sağlama potansiyeline sahiptir.

Kurtarılan bölgelerde bir "inşaat patlaması" bekleniyor. Topraklarımızın kurtarılmasının bir sonucu olarak, petrol dışı sektörün yıllar içindeki gelişimine ilişkin tahminlerin gözden geçirilmesi gerekecektir. Bu zafer, petrol dışı sektörün hızlı büyümesine de ivme kazandıracaktır. Toprakların işgalden tamamen kurtarılması, ekonomik kalkınma üzerinde büyük bir etkiye sahip olacaktır. Ön tahminlere göre, önümüzdeki yıllarda Yukarı Karabağ ve Kelbecer-Laçın ekonomik bölgelerindeki kilit bölgelerin toplam üretiminin 2 milyar manattan fazla artabileceğini gösteriyor.

İşgalden kurtarılan topraklarda aşağıdaki sektörlerin gelişme potansiyeli bulunmaktadır.

- Madencilik;
- Metalurji;
- Gıda sanayi;

- İşleme sanayi;
- Turizm ve rekreasyon;
- Yaratıcı sanayi;
- İlaç;
- Tahılcılık;
- Sebzecilik;
- Bağcılık;
- Pamukçuluk;
- Meyvecilik
- Hayvancılık vb.

Bu alanlarda yapılan yatırımlar hem petrol dışı ihracatın ve ithal ikamesinin büyümesi hem de değer zincirlerinin birleşmesi açısından önemlidir (https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha).

Çatışma sonrası yeniden yapılanma, gıda güvenliği de dahil olmak üzere ekonomik güvenlik açısından da önemli bir rol oynayacaktır. Sanayi parkları ve ilçeleri, tarım ve teknoloji parkları ve diğer yatırım teşvik mekanizmaları dahil olmak üzere bu alanlarda yatırımı teşvik etmek için çeşitli mekanizmalar kullanılabilir.

Bu gün, kurtarılmış bölgeler yeraltı ve yüzey kaynakları bakımından zengindir: cevher, metaller, altın, cıva, kromit, kireç, mermer, akik, maden suları vb. maden kaynakları ve geniş tatil beldesi rekreasyon potansiyeline sahiptir.

Bu alanlarda inşaat sektörü için gerekli olan birçok inşaat malzemesi: talaş, tuğla, çakıl, çimento, kalker, inşaat için hammaddeler, inşaat kumu vb. Vardır. Bu endüstrinin gelişimi aynı zamanda farklı tipteki ürünlerin paralel olarak üretilmesi için özel bir temel oluşturmaktadır (https://banco.az/az/news/qarabagin-azerbaycan-iqtisadiyyatina-qazandiracagi-6-ustunluk).

Su kaynaklarının %72,7'sinin yurt dışında oluştuğu Azerbaycan'ın işgal altındaki su kaynaklarına erişim önemlidir. Bu kaynaklar içme suyu, arazi ıslahı ve elektrik üretimi için kullanılacaktır. Azerbaycan, su kaynaklarını etkin bir şekilde yöneterek hem Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı yürüttüğü hidro savaşını sona erdirecek hem de Ermenistan'ın kontrolünü ele geçirecektir. Özellikle Kelbecer ve Laçın bölgeleri tatlı su kaynakları bakımından zengindir ve hatta Ermenistan'ın tatlı su kaynağı olan Göyça Gölü'nü besleyen Arpa ve Bargushad nehirleri bile bu bölgelerdedir (http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf).

Karabağ bölgesinde çok sayıda nehir ve özel öneme sahip rezervuarlar bulunmaktadır. Buraya kurulacak santraller, ülkenin enerji arzının yanı sıra enerji ihracatından da belli bir pay alacaktır.

Karabağ bölgesinde ayrıca doğal ve tıbbi maden suları da bulunmaktadır. Şuşa'ya 16-18 kilometre uzaklıkta bulunan maden suyu kaynakları özel bir öneme sahiptir. Bu sular demir ve iyileştirici elementleri için değerlidir. Bu suyun üretimi, paketlenmesi ve pazarlanması en başarılı yatırımlardan biridir.Aynı zamanda, bu suların tıbbi amaçlarla önemli ölçüde kullanılması, bölgede medikal turizmin gelişmesine özel bir ivme kazandırabilir.

Halihazırda kurtarılan alanlar hem tarım hem de hayvancılık ürünlerinin üretimi için büyük bir potansiyele sahiptir ve mevcut doğal iklim koşulları bu alanların canlanması ve gelişmesi için uygun koşulları yaratmaktadır.

Günümüzde bölgedeki işleme sanayinin olanaklarını değerlendirirken, sadece bölgenin tarım sektöründe üretilen hammadde hacmini dikkate almak değil, aynı zamanda ülkenin diğer bölgeleriyle de bir üretim zinciri kurmak gerekiyor. Hayvancılık, ipekçilik ve pamuk yetiştiriciliğinin bölge ekonomisinin öncelikleri olmaya devam edeceği göz önüne alındığında, yeni dokuma fabrikalarının kurulması ve halı dokuma geleneğinin yeniden canlandırılması tavsiye edilmektedir.

Tekstil endüstrisinde zengin deneyime sahip Türk girişimciler, Karabağ'da yeni işletmelerin kurulmasına katılmaya hazır olduklarını zaten ifade ettiler. Halı dokuma kültürünün ve üretiminin devam etmesi sonraki aşamalarda özel bir gelir getirici alan olarak değerlendirilecektir (http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf).

Genel olarak Karabağ bölgesinin güneyindeki ana faaliyet alanları incelendiğinde kozaların özel bir gelir kaynağı olduğu tespit edilmiştir. Bu açıdan Zengilan, Cebrail, Gubadlı, Fuzuli bölgelerinde özel koza ve ipek üretim noktalarının işletilmesi, bölgenin ve yan bölgelerin kalkınmasında özel bir etki yaratacaktır.

Karabağ bölgesinde özel bağların varlığı ve halkın bu alana düzenli olarak dahil olması, şarapçılığın gelişmesinin temelini oluşturmaktadır. Bu bakımdan Karabağ'ın birçok bölgesinde şaraphane ve bağların yapılması önemli ve gereklidir.

Yenilenen Karabağ'da bölgedeki sanayi merkezi işlevi 70 bin nüfuslu en büyük şehir olan Ağdam'a verilecektir.

Resim 1: Ağdam bölgesi

Kaynak: https://ru.oxu.az/war/442112, Erişim tarihi (22.02.2022).

İşgalden önce burada bir takım tezgahı fabrikası, bir traktör tamirhanesi, tahıl ve et işleme fabrikaları, bir halı dokuma fabrikası vb. olmakla 17 sanayi kuruluşu faaliyet gösteriyordu. Lakin bu kuruluşlar hepsi işgalciler tarafından yok edildi.

Altyapı geliştirmede uluslararası ve yerel deneyimin analizi, üç ana araç grubunun kullanımını içerir:

- devlet pahasına altyapı tesislerinin inşası;

- kamu-özel ortaklığı mekanizmalarının kullanımı;
- altyapı tesislerinin geliştirilmesi için özel sermayeyi çekmenin yanı sıra çeşitli faydalar sağlamak;
- amaç için gerekli idari koşulları oluşturmak.

Sayın Cumhurbaşkanımızın talimatıyla Karabağ bölgesi sürekli geliştirilecek ve ülke yaşamına entegre edilecektir. Şehirlerin inşası konusu, altyapının oluşturulmasında özel bir öneme sahiptir. Şehircilik yasasına göre, şehirler inşa edilmeden önce orada yaşayacak insan sayısı ve yapılacak binalar kat sayısı belirtilmelidir. Bundan sonra şehirde yer altı ve yerüstü haberleşme çalışmaları yapılmalıdır.

Karabağ bölgesinin kalkınmasına yönelik önemli bir adım, sanayi ve teknik parkların oluşturulmasıdır. Kurtarılan bölgelerde en gelişmiş ve modern yaşamın - "akıllı köy ve şehirlerin" yaratılması, yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretiminin sağlanması ve Karabağ'a yeniden hayat verilmesi için başka projelerin hayata geçirilmesi planlanıyor. "Akıllı Köy", kurtarılmış topraklarımızın restorasyonu sırasında oluşturulan ilk yerleşim alanıdır. Ve yıllarca işgal edilen, ancak yıllarca yağmalanan ve tahrip edilen topraklarda tüm işler sıfırdan başladı. Ayrıca Akıllı Köy projesinin kendisi tüm bölgedeki ilk projedir. "Akıllı Köy", çevre düzenlemesi ve güzelliği, şüphesiz bölgede ilginç ve benzersiz bir proje olarak turistlerin özellikle ilgisini çekecektir (https://caliber.az/ru/post/34605/).

Önceliklerden biri de yatırımları çekerek sanayi üretiminin canlandırılmasıydı. Bu amaçla Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 28 Mayıs'ta Ağdam Sanayi Parkı'nın kurulmasına ilişkin kararnameyi imzaladı. Belgeye göre, Ağdam Sanayi Parkı - girişimci faaliyetler için gerekli altyapıya sahip bir bölgedir. Parkın alanı, rekabetçi ürünlerin üretimi, işlenmesi (geri dönüşüm) ve satışının yanı sıra modern teknolojilerin tanıtılması yoluyla sanayi sektöründe hizmetlerin sağlanması için kullanılacaktır. Ağdam sanayi parkının iki aşamalı bir gelişimi planlanıyor. İlk aşamada, ikinci aşamada - bölgenin geri kalanı - 76 hektarın geliştirilmesi planlanmaktadır (https://az.sputniknews.ru/20210919/Agdamskiy-industrialnyy-park--katalizator-promyshlennogo-proizvodstva-v-Karabakhe-427957549.html).

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ağdam'da yaklaşık 200 hektarlık bir alana sahip kurtarılmış topraklardaki ilk sanayi parkının temelini atmıştır. Bu park,

girişimciler ve yatırımcılar için yeni bir girişim düzenlemenin en karlı ve rahat şeklidir. Tamamlanmış altyapıya ek olarak, ülkedeki diğer sanayi parklarının sakinleri için geçerli olan avantajların da sağlanması planlanmaktadır (http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf).

Resim 2: Ağdam Sanayi Parkı

Kaynak: https://scip.az/az/post/2559, Erişim tarihi (22.02.2022).

Ağdam sanayi parkının bölgelere ayrılması planlanıyor. Bu alanlar aşağıda sıralanmıştır.

- Gıda endüstrisi;
- Hizmetler;
- Büyük sanayi kuruluşlarının yanı sıra sosyal ve teknik bölgeler;
- Bir kamyon filosu bölgesi ve inşaat malzemeleri satışı.

İnşaat malzemeleri üretimi, tarım ürünlerinin ambalajlanması, konserve sebze ve meyve üretimi, et ve süt ürünleri üretimi, şarap, yem, gübre üretimi için 33 işletme oluşturulması planlanmaktadır. Tüm bu planları uygulamak için ön hesaplamalara göre 110 milyon manatlık yatırım gerekecek, 330 istihdam yaratılacaktır (https://report.az/ru/analitika/promyshlennyj-potencial-karabaha-i-vostochnogo-zangezura/).

Aynı zamanda sanayi parkında kalifiye eleman istihdamı sağlanacak. Bu da sanayileşmiş vatandaşlarımıza istihdam sağlayacaktır (https://az.sputniknews.ru/20210919/Agdamskiy-industrialnyy-park--katalizator-promyshlennogo-proizvodstva-v-Karabakhe-427957549.html).

Ağdam Endüstri Parkı faaliyetleriyle bağlantılı olarak, kurtarılan bölgelerde yeni bir ulaşım ve lojistik altyapısının oluşturulması bekleniyor. Bu yönde çalışmaların şimdiden başladığını kaydederek, bu ürünlerin ihracat potansiyelinin geniş olacağını söyleyenebilir. Genel olarak Ağdam Sanayi Parkı, bir yandan iç pazardaki talebi karşılayacak, yeni işler yaratacak ve istihdam sağlayacak, diğer yandan Azerbaycan'ın ihracat potansiyelini artırarak ülkeye döviz girişini artıracaktır.

Uzman ekonomist Natig Jafarli'ye göre, Ağdam sanayi parkı yatırımcılar için oldukça cazip koşullara sahip olacaktır. Onun sözlerine göre, en az yedi yıl süreyle çok büyük vergi avantajları sağlanlacak, bu süre içinde daha da artırılacaktır. İkinci olarak, orada üretim hatları oluşturacak yatırımcıların tüm altyapı maliyetleri devlet tarafından karşılanacaktır. Uzman, aynı zamanda,elektrik, gaz, yol, su temini, kanalizasyon gibi tüm altyapı hatlarına bağlantının hepsinin devlet hesabına olacağını kaydetmiştir.

Aynı zamanda, Uzman ekonomist Natig Jafarli'nin sözlerine göre, gelecekte, imtiyazlı kredi, bölgenin kalkınması için ana teşviklerden biri olacaktır. Tercihli fonlara erişim, paralarının bir kısmını yatırabilecekleri ve muhtemelen faizsiz uzun vadeli bir krediye katılabilecekleri için yatırımcılar için cazip olacaktır. Ağdam Organize Sanayi Bölgesi'nde uygulanması beklenen tüm bu faydaları bir arada değerlendirirsek, yatırımcılar için çok cazip bir durumdur (https://az.sputniknews.ru/20210919/Agdamskiy-industrialnyy-park--katalizator-promyshlennogo-proizvodstva-v-Karabakhe-427957549.html).

Kurtarılan Karabağ bölgesinin kalkınması ve canlandırılması için Cumhurbaşkanı'nın ilgili talimatları doğrultusunda hazırlanan eylem planına göre bölgede yeni gıda işleme tesislerinin tasarımı ve inşası ekonomik kalkınmaya olumlu etki yapacaktır. “Made in Azerbaycan” markası altında yeni gıda sanayi işletmelerinde yapılacak biyo-ürünlerin dünya pazarında tanıtılması Azerbaycan ekonomisinin büyümesine hizmet edecektir.

Bölgenin endüstriyel potansiyelinin önemli bir kısmı, madencilik ve metalurji endüstrileridir. Kelbecer bölgenin madencilik sektörünün merkezi haline gelecektir. Sadece orada bulunan ve Kafkasya'nın en büyük altın yatağı

olarak kabul edilen Söyütlü yatağı nedeniyle, ülkenin sanayi sektörü için gelir istatistikleri ciddi şekilde değişebilir.

Kurtarılan bölgeler ayrıca çeşitli yapı malzemeleri açısından da zengindir - çeşitli renk tonlarına sahip mermer ve mermer kireçtaşı, granit, tüf, bazalt, kireçtaşı yatakları vardır. Çobandag, Şahbulag, Boyahmedli ve diğerlerinin iyi bilinen yatakları Ağdam bölgesinde, Hankendi şehri yakınlarında bulunmaktadır. Onların uygun kullanımları, inşaat piyasasını olumlu yönde etkileyecek olan ülkedeki yapı malzemeleri üretiminin geliştirilmesine önemli ölçüde katkıda bulunabilir.

Yeni Bakü-Nahçıvan-Türkiye demiryolunun geçişi, ülkenin Doğu-Batı ve Kuzey-Güney koridorlarının kesiştiği noktada bulunması, tarihi İpek Yolu'nun restorasyonu, bölgede önemli bir lojistik ve ticaret merkezi olma fırsatı yaratacaktır.

Böylece, kurtarılmış topraklarımızın potansiyelinin ekonomik ciroya dahil edilmesi, ülkenin GSYİH'sinin değerini artırmak, petrol dışı sektörün gelişimi için tahminleri netleştirmek, bölgenin ülkenin bölgesel iş bölümündeki payını artırmak için büyük fırsatlar yaratacaktır.

Devlet, bu alanların gelişmesi için bir takım stratejiler belirlemeli, çeşitli işletmeleri ve yeni yatırımları çekmeli, bu yönde özel planlar geliştirmeli ve devletin Karabağ bölgesindeki yatırımların hem yerli hem de yabancı yatırımcılar tarafından korunmasını ve güvence altına alınmasını belirlemelidir.

Ticari altyapının oluşturulması bölgesel kalkınma politikasının önemli bir koşuludur. Kurtarılan bölgelerdeki ticari faaliyetlerin yeniden başlaması, bu sektörün GSYİH ve istihdam üzerindeki önemli etkisi, küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişiminin temeli ve önemli sosyal sorunların çözümü ile şartlandırılmıştır.

Karabağda Yapılan Yeni Girişimlerin Tahlili

Azerbaycan'ın sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınması ve kurtarılmış toprakların restorasyonu devletin odak noktasıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev geçen yılın sonuçlarıyla ilgili toplantıda, topraklarımızın işgalden kurtarılmasının son otuz yılın önemli bir tarihi olayı

olduğunu kaydetmiştir. Ekonomik Kalkınma Bakanlığı, devletin kurtarılan toprakları restore etmek ve geliştirmek için aldığı önlemlerin ve bu bölgelerin ekonomik potansiyelinin ülkeye yeni, yerli ve yabancı yatırım çekmek için bir temel oluşturacağını bildirmiştir.

KOBIA Yönetim Kurulu Başkanı Orhan Mammadov, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme Ajansı'nın, kurtarılmış topraklarda iş kurmak için girişimcilerden yaklaşık 945 başvuru aldığını bildirmiştir. O, bunlardan 446 yatırım projesi, 488 proje, başta müteahhitlik niteliğinde olmak üzere çeşitli hizmetlerin organizasyonu ile ilgili olduğunu kaydetmiştir. Ona göre, tekliflerin %27'si inşaat işleri, %27'si ticaret ve hizmetleri, %21'i sanayi, %18'i tarımsal sanayi kompleksi, %7'si turizm, eğitim, sağlık, ulaşım, kültür ve lojistik ile ilgilidir (http://interfax.az/view/856449).

Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme Ajansı Başkanı Orkhan Mammadov, Karabağ'da iş yapmak için yapılan başvurudan 42'sinin kadınlardan geldiğini söylemiştir. Kadın girişimcilerden gelen taleplerin %24'ü yatırım projeleriyle, %18'i ise hizmet sektörüyle ilgilidir.

Kadın girişimcilerin sunduğu projelerden 13'ü ticaret ve hizmet, 10'u sanayi, 6'sı tarım, 6'sı turizm, 4'ü inşaat, 2'si eğitim, 1'i sağlık sektörlerindeydi. Azerbaycan kadın girişimcileri desteklemeye devam ediyor ve KOBİA, Karabağ ve Doğu Zengezur'un ekonomik kalkınmasında onları desteklemeye hazır olduğunu belirtmiştir (https://az.sputniknews.ru/20220126/skolko-zhenschin-smogut-zanimatsya-biznesom-v-karabakhe-438479921.html).

2022'nin başında kurtarılan topraklarda 272 milyon manat değerinde 44 proje onaylanmıştır. Ayrıca 568 istihdam ile 33 proje başlatılmış, 11'i devam ediyor. Onaylanan 44 projeden 42'si yerel yatırımcılara aittir.

KOBIA başkanı, 111 başvurunun Şuşa, 109 - Ağdam, 62 - Fuzuli, 49 - Kelbecer, 25 - Hocavend, 25 - Cebrail, 28 - Zengilan, 21 - Kubadlı, 13 - Laçın yatırımlarıyla ilgili olduğunu bildirmiştir. Aynı zamanda, 485 başvuru sahibinin Karabağ ve Doğu Zengezur'un herhangi bir yerinde yatırım yapmaya hazır olduğunu kaydetmiştir.

6-8 Nisan 2021'de bir grup girişimci kurtarılan bölgeleri ziyaret etmiş, bunun sonucunda Hocavend ve Kubadlı ilçelerine ATM'ler kurulmuş, Hocavend ilçesine bağlı Hadrud köyünde bakkal, fırın açılmıştır. Aynı zamanda Şuşa'yı ziyaret eden girişimciler, ziyaret sonucunda bakkal ve eczaneler, kantin, fırın,

kuaför ve ATM'lerin açılması planlanıyor (https://az.sputniknews.ru/20220104/kto-gotov-vesti-biznes-v-osvobozhdennom-karabakhe-437824904.html).

Bu işi başarıyla yürütmek için Karabağ Canlandırma Vakfı kurulmuştur. 2021 yılı için devlet bütçesinden ayrılan 2,2 milyar manat ile birlikte, dolaşıma dahil edilmesi, milli servet ve kültürel miras - sabit kıymetlerin sermaye miktarını artırmaktadır. Tüm bunların etkin kullanımı, kurtarılmış bölgelerin gelişmesini sağlayacaktır.

Düşmanlar, 30 yıldır ulaşım altyapısını ve topraklarımızdan karayolu ulaşımını yok etmişti. Böylece Ağdam'da 160, Fuzuli'de 60, Cebrail'de 15, Zengilan'da 40, Şuşa'da 90, Hocalı'da 70, Kubadlı'da 50, Hankendi'de 350, Kelbecer'de 350 olmak üzere 22 ulaşım işletmesi, 10 otogar ve otogar kompleksi, Ağdara'da 30, Hocavend'de 10 araç olmak üzere toplamda 1.015 araç yağmalanmış ve kullanılamaz hale getirilmiştir (http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf).

Önemli konulardan biri de mahv olan ulaşım altyapısı ile malzeme ve teknik alt yapısının yeniden inşası için tahsis edilen yatırımların etkin kullanımıdır (http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf).

Yenilikçi KOBİ'lerin geliştirilmesinin etkinliği esas olarak karayolu sektörünün gelişimi ile belirlenir.

İlk proje olan ve karmaşık bir araziden geçen Ahmedbeyli-Alkhanlı-Fuzuli-Şuşa yolunun yapımına başlanmıştır. Göygöl-Toganali, Kelbecer-İstisu, Kelbecer-Laçın ve Horadız-Mincivan yollarının yapımı için çeşitli projeler hazırlanmaktadır.

Şu anda, gerekli fonlar Cumhurbaşkanlığı Yedek Fonu'ndan tahsis edilmiştir. Fuzuli-Şuşa karayolu ve Berde-Ağdam demiryolunun yapımına şimdiden başlanmıştır.

Kurtarılan bölgelerin sanayi potansiyeli dikkate alınarak, Fuzuli'de uluslararası bir havalimanının inşaat edilmiştir. Aynı zamanda Kelbecerde de uluslararası havalimanları yapılması planlanmaktadır. Ülke içinde mal alışverişinin zaman ve finansal maliyeti göz önüne alındığında, iki uluslararası havaalanı Karabağ bölgesinin restorasyonu, mal taşımacılığı ve turizmin geliştirilmesinde benzersiz yardım sağlayacaktır.

Resim 3: Fuzuli havalimanı

Kaynak: https://www.dailysabah.com/opinion/columns/fuzuli-airport-and-its-meaning, Erişim tarihi (22.02.2022).

Kurtarılan bölgelerde yaklaşık 300 köy, 5 şehir, 4 yerleşim yeri ve idari bina ile 700 tarihi ve kültürel anıt, 927 kütüphane, 800 kültür merkezi, 85 müzik ve sanat okulu, toplam 100.000 esere sahip 22 müze, 4 resim galerisi , 4 sinema, 2 konser salonu yıkılmıştır. Bunları restore etmek için gerekli olacak milyarlarca yatırımı çekmek özellikle önemlidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev, kurtarılmış topraklardaki köylerin “Akıllı Köy” konsepti temelinde kurulacağını bildirmiştir. “Akıllı Köy” konseptinin Zengilan ilçesinde uygulanmasına başlanacaktır (https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha).

Kurtarılan topraklar gelecekte bir “yeşil enerji” bölgesi olması planlanmaktadır. Yabancı ve yerli yatırımcılar yatırım yaparak hem ticari çıkarlarını güvence altına alabilirler hem de Azerbaycan'a uzun ömürlü, sürdürülebilir, ucuz ve çevre dostu enerji kaynakları sağlamada söz sahibi olabilirler. Sadece Kelbecer ve Laçın ilçelerinde yıkılan ve rehabilite edilen istasyonların üretim kapasitesinin 120 megavat olması planlanıyor. Şuşa'da inşaat, restorasyon ve imar çalışmaları yaklaşık on aydır devam ediyor - her şeyden önce kentsel altyapıyı restore etmek için projeler başlatılmıştır. Kentin elektrik temini, altyapı projeleri arasında özel bir yere sahiptir.

110/35/10 kW trafo merkezi zaten tamamen devreye alınmıştır. Cumhurbaşkanı'nın talimatıyla şehirde bir ısıtma ağının inşasına başlanmıştır. ayaedi kazan dairesi inşa edilmektedir. Çoğu elektrikle çalışacaktır (https://az.sputniknews.ru/20210921/Karabakhskiy-region-stanet-zonoy-zelenoy-energetiki---spetspredstavitel-prezidenta-427971508.html).

Fuzuli, Cebrail, Zengilan, Kubadlı, Laçın, Şuşa, Ağdam ve Kelbecer bölgesinde toplam 308 kilometre enerji nakil hattı ve yeni trafo merkezlerinin inşası 110 kilovatlık bir şebeke oluşturacaktır. Aynı zamanda “Khudaferin” ve “Kız Kulesi” hidroelektrik santrallerinin yapımı planlanmaktadır (http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf).

Tarım Bakanlığı, kurtarılmış alanlardaki gerçek ekilebilir alanların uydu görüntüleri temelinde haritalanmasını gerçekleştirmiştir. Çok yıllık bitkiler de dahil olmak üzere ürünlere agro-teknik bakım sağlamak için bu arazilerde çalışmalar başlatılmıştır. Karabağ bölgesinde tarımın geliştirilmesi konusunda Cumhurbaşkanı'nın talimatları doğrultusunda başlatılan çalışmalar şimdiden başarı vaat etmektedir. Çiftçilerin tarım makineleri konusundaki ihtiyaçlarının karşılanması için binlerce makine ve mekanizma sağlanmıştır.

SONUÇ

Ekonomik faaliyetin yönlerinden biri olan girişimciliğinin esas özelliklerinden biri kardır. Ama her şeyden önce, on binlerce ekonomik varlık, kar amacı gütmeden, toplumsal sorunları çözmek için yaratılıyor ve faaliyet gösteriyor. Girişimcilik, gerçekten modern sosyal ve ekonomik hayatın yanı sıra yeterlilik gerektiren bağımsız, çok yönlü ve karmaşık bir olgudur. Toplumun modern yaşamında çeşitli işlevleri yerine getirir.

Girişimcilik, mülkün kullanımından, mal satışından, iş performansından veya hizmet sunumundan kar elde etmeyi amaçlayan belirli bir yönetim şeklidir. Girişimcilik için mülk, maddi olmayan duran varlıklar, emek, hem girişimcinin kendisi hem de dışarıdan çekilen emek kullanılır. Harcanan fonların karşılığını alacağının, üretilenin kârla satılacağının garantisi yoktur. Bununla bağlantılı olarak, mülkün tamamını veya bir kısmını kaybetme riski vardır. Çoğu ülkede, bir iş kurmak için resmi kayıt gereklidir, ancak kriterler ve koşullar önemli ölçüde değişebilir.

Küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) ülke ekonomisindeki rolünün güçlendirilmesi, yerel ekonomilere yatırımın iyileştirilmesi, bölgelerde girişimciliğin geliştirilmesi Azerbaycan'da kamu politikasının önemli hedeflerindendir.

Ermenistan'ın Azerbaycan'ı çatışmanın içine çekme girişimleri, Karabağ'da yeni çatışmalara yol açmış ve sonuç olarak, Azerbaycan Ordusu karşı taarruza geçmiş ve çok sayıda yerleşim yeri düşmandan kurtarılmışır. Cumhurbaşkanının bu konudaki ilkeli tutumu ve atılan adımlar, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tam olarak yeniden sağlanmasına yol açmıştır.

Topraklarımızın kurtuluşunun Azerbaycan'a getireceği bir çok ekonomik avantajlar vardır. Topraklarımızın düşmandan kurtarılması Azerbaycan'ın ekonomik kalkınması için çok önemli bir unsurdur. İşgal altındaki toprakların kurtarılmasındaki en önemli faktör Azerbaycan'da yabancı yatırımın keskin artışıdır.

Savaş faktörünün uzun vadeli yatırımlar üzerinde büyük etkisinin olduğu bir gerçektir. Şimdiye kadar bu faktör Azerbaycan bölgelerinin kalkınmasını engellemiştir. Ancak barışın sağlanması yabancı yatırımcılar için bu tür riskleri ortadan kaldırmaktadır. Böylece, Azerbaycan dünyanın her yerindeki yabancı yatırımcıların ilgisini çekmektedir.

Karabağda yeni girişim imkanlarının yaratılmasıyla, iş gücüne ihtiyaç olmaktadır. İnşaat sektöründe özel bir canlanma yaşanmakta ve bu sektörün Azerbaycan ekonomisinin lokomotifi olması beklenmektedir. İlk 5-10 yıl boyunca bu bölgelerde uluslararası fonlar ve Birleşmiş Milletler'in katılımıyla büyük ölçekli yatırımlar ve sabit kıymet yatırımı faaliyetleri olacaktır.

Karabağ'ın ekonomiye kazandırılması, Azerbaycan'a petrolden çok önemli getiriler sağlayabilir. Bunun sebebi, bu bölgenin sürdürülebilir kalkınma bölgesi olmasıdır. Yapılacak yatırımlar, hem petrol dışı ihracatta hem de ithal ikamesinde büyüme açısından ülke için önemli olacaktır. Sanayi parkları ve mahalleleri, tarım ve teknoparklar ve diğer yatırım teşvik araçları dahil olmak üzere bu alanlarda yatırımı teşvik etmek için çeşitli mekanizmalar kullanılabilir.

Uluslararası deneyim, uluslararası kuruluşlar, özel sektör, sivil toplum kuruluşları, sivil toplum vb. Bu tür kuruluşlar, bölgelerin çatışma sonrası

yeniden inşasında paydaşlar olarak hareket etmektedir. Bu anlamda, yabancı bağışçıları da ekonomik toparlanma sürecine dahil etmek mümkündür.

Birçok uluslararası finans kuruluşunun çatışma sonrası toparlanma dönemi ile ilgili programları vardır. Bu finans kurumları destek paketlerinin her birin kendi alanlarını kapsamaktadır. Karabağ'ın yeniden inşa süreci de çok yönlü olduğu için çeşitli kurumların mali desteğini takdirle karşılamak mümkün olabilir. Örneğin, Uluslararası Para Fonu, daha fazla çatışma sonrası ülkede ekonomik büyümeyi teşvik etmek ve yoksullukla mücadele etmek için programlar uygularken, Dünya Bankası daha çok altyapı projelerine ve eğitim ve sağlığın rehabilitasyonuna odaklanmaktadır. Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası, ulaşım, bankacılık sektörü ve küçük işletmelere daha fazla mali destek sağlıyor. Asya Kalkınma Bankası, yerinden edilmiş kişiler, çatışma sonrası bölgelerdeki sağlık sorunları ve yoksullukla mücadele programları için önemli bir finansman kaynağı olabilir.

Sonuç olarak, Kurtarılmış bölgelerin yeniden inşası programı, bu süreci ancak devletin ekonomik kaynakları pahasına edilmesi bu süreyi uzatabilir. Bu nedenle kurtarılan topraklara yeniden hayat verilmesi sürecinde devlet-devlet, devlet-özel, devlet-vatandaş ve devlet-bağışçı işbirliği gereklidir.

KAYNAKÇA

1. Ağdam Sənaye Parkında meşə zolağı yaradılır, https://scip.az/az/post/2559, Erişim tarihi (22.02.2022)
2. Aşirov S.V. (2018), Sahibkarlıq fəaliyyətinin xarici iqtisadi əlaqələrdə yeri və rolu, Bakı, Qanun, 6 səh.
3. http://interfax.az/view/864454 Erişim tarihi (19.04.2022)
4. http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf ,Unec Ekspert, Qarabağ Azərbaycandır, Mart 2021, Erişim tarihi (03.02.2022).
5. http://www.yurplus.ru/vidi.htm/ Erişim tarihi (04.12.2021).
6. https://apa.az/az/medeniyyet-siyaseti/medeniyyet-nazirliyi-ve-qarabag-dircelis-fondu-arasinda-memorandum-imzalanib-696674 Erişim tarihi (19.04.2022)
7. https://atb.az/news/atb-qdf-xususi-sertifikat/ Erişim tarihi (19.04.2022)
8. https://azertag.az/xeber/Aqrarkredit_YASAT_Fonduna_ve_Qarabag_Dirchelis_Fonduna_200_min_manat_iane_edib-1685967 Erişim tarihi (19.04.2022)
9. https://banco.az/az/news/embafinans-dan-orduya-destek-davam-edir Erişim tarihi (19.04.2022)

10. https://banco.az/az/news/yelo-bank-dan-qarabagin-dirceldilmesine-destek-parlaq-zefer-emaneti Erişim tarihi (19.04.2022)
11. https://edu.gov.az/az/announcements/18042-1 Erişim tarihi (19.04.2022)
12. https://qdf.gov.az/haqqimizda/melumat/ Erişim tarihi (19.04.2022)
13. https://marja.az/81010/pasa-bank-azad-olunan-torpaqlarda-tebietin-berpa-layihelerin-kecirilmesi-destek-edir Erişim tarihi (19.04.2022)
14. https://moodle.kstu.ru/mod/book/tool/print/index.php?id=12659 Erişim tarihi (04.12.2021).
15. https://rabitabank.com/rabitebankdan-qarabag-dircelis-fonduna-destek Erişim tarihi (19.04.2022)
16. https://report.az/hadise/nazir-edliyye-iscileri-yasat-ve-qarabag-dircelis-fondlarina-4-5-milyon-manatdan-cox-ianeler-edib/ Erişim tarihi (19.04.2022)
17. https://unibank.az/az/news/retail/711/unibank_qarabagh_dirchelish_fonduna_desteyine_gore_sertifikat_alib Erişim tarihi (19.04.2022)
18. https://www.accessbank.az/az/our-bank/history/ Erişim tarihi (19.04.2022)
19. https://www.accessbank.az/az/private/news/79115 Erişim tarihi (19.04.2022)
20. https://www.bakupost.az/qarabagda-berpa-isleri-bu-qaydada-aparilacaq-foto Erişim tarihi (19.04.2022)
21. https://www.bankofbaku.com/az/news/bank-of-baku-qarabag-dircelis-fondu-nun-xususi-sertifikati-ile-teltif-olunub/ Erişim tarihi (19.04.2022)
22. https://www.kapitalbank.az/about Erişim tarihi (19.04.2022)
23. https://www.kapitalbank.az/news/garabagdirchelish Erişim tarihi (19.04.2022)
24. https://www.turanbank.az/az/pages/2/14/news/108 Erişim tarihi (19.04.2022)
25. https://www.ziraatbank.az/az/-ziraat-bank-az%C9%99rbaycan-in-s%C9%99drin%C9%99-qarabag-dirc%C9%99lis-fondu-t%C9%99r%C9%99find%C9%99n-xususi-sertifikat-t%C9%99qdim-edilib Erişim tarihi (19.04.2022)
26. Qarabağın Azərbaycan iqtisadiyyatına qazandıracağı 6 ÜSTÜNLÜK, https://banco.az/az/news/qarabagin-azerbaycan-iqtisadiyyatina-qazandiracagi-6-ustunluk, Erişim tarihi (22.02.2022).
27. Qasımov F.M., Ismayılov I.H. (2008), “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı, Elm, 145 s.
28. Nıftullayev V.M. (2002), Sahibkarlığın əsasları, Bakı, Zaman nəşriyyatı, 615 səh.
29. Özdemır S., Süleyman, Ersöz H.Y., Sarıoğlu H.İ. (2006), İşsizlik Sorununun Çözümünde KOBİ’lerin Desteklenmesi, İstanbul yayınları, 201 s.
30. Yalçıntaş M. (2010), Çağımızda Girişimcilik, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi 5, 145 s.
31. Yaroçkın V.İ., Buzanova Y.V. (2008), Biznesin və sahibkarlığın əsasları, Bakı, Elm, 174 səh.
32. Агдамский индустриальный парк – катализатор промышленного производства в Карабахе, https://az.sputniknews.ru/20210919/Agdamskiy-

industrialnyy-park--katalizator-promyshlennogo-proizvodstva-v-Karabakhe-427957549.html Erişim tarihi (22.02.2022)

33. Баку выгодно привлекать иностранцев к возрождению Карабаха, https://media.az/economy/1067818083/baku-vygodno-privlekat-inostrancev-k-vozrozhdeniyu-karabaha-caliberaz-obyasnyaet-pochemu/ Erişim tarihi (03.02.2022).
34. Блинов А.О., Шапкин И.Н. (2010), Малое предпринимательство, 546 стр.
35. В течение 2021 года Фонд развития предпринимательства выдал в качестве льготного кредита 130,6 млн манатов, которые были направлены на 1902 проекта общей стоимостью 287,7 млн манатов., https://az.sputniknews.ru/20220131/kak-budut-podderzhivat-predprinimatelstvo-v-karabakhe-438604392.html Erişim tarihi (03.02.2022).
36. Власов В.С. (2010), Проблемы развития малого предпринимательства в России, Академия менеджмента и рынка, 430 стр.
37. Вусал Гасымлы: Карабах будет новым драйвером экономического роста в Азербайджане, http://interfax.az/view/820437 Erişim tarihi (03.02.2022).
38. Захаренко Т. Малый бизнес, Консультант предпринимателя, 2013, н.11, 34 стр.
39. Инвестиции - важная составляющая развития Карабаха, https://zerkalo.az/investitsii-vazhnaya-sostavlyayushhaya-razvitiya-karabaha/ Erişim tarihi (03.02.2022).
40. Карабахский регион станет зоной “зеленой энергетики” - спецпредставитель президента, https://az.sputniknews.ru/20210921/Karabakhskiy-region-stanet-zonoy-zelenoy-energetiki---spetspredstavitel-prezidenta-427971508.html Erişim tarihi (22.02.2022).
41. Кто готов вести бизнес в освобожденном Карабахе, https://az.sputniknews.ru/20220104/kto-gotov-vesti-biznes-v-osvobozhdennom-karabakhe-437824904.html Erişim tarihi (03.02.2022).
42. Куда инвестировать в Карабахе - какие отрасли региона привлекут зарубежный бизнес, https://az.sputniknews.ru/20211012/kuda-investirovat-v-karabakhe--kakie-otrasli-regiona-privlekut-zarubezhnyy-biznes-434114848.html Erişim tarihi (03.02.2022).
43. Лебедева С.Н. (2005), Экономика торгового предприятия: учеб. пособие. 4-е изд., испр. Мн., Новое знание, 240 стр.
44. Около 950 предпринимателей обратились для организации бизнеса на освобожденных территориях В Карабахе и Восточном Зангезуре, http://interfax.az/view/856449 Erişim tarihi (03.02.2022).
45. Петрович Н.К. (2012), Основы Малого И Среднего Предпринимательства, Москва, 446 стр
46. Пилчер Т. Госрегулирование предпринимательской деятельности, Европейское качество, 2013, Н.7, 57 стр.

47. Предприниматели из стран ОИС обсудили в Баку инвестиции в Карабах, Баку надеется на поддержку предпринимателей из дружественных стран в вопросе восстановления Карабаха - глава Минэкономики, https://www.aa.com.tr/ru/%D0%BC%D0%B8%D1%80/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8-%D0%B8%D0%B7-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD-%D0%BE%D0%B8%D1%8185/2404577 Erişim tarihi (03.02.2022).
48. Промышленный потенциал Карабаха и Восточного Зангезура, https://report.az/ru/analitika/promyshlennyj-potencial-karabaha-i-vostochnogo-zangezura/ Erişim tarihi (03.02.2022).
49. Разрабатываются механизмы финансирования предпринимательства в Карабахе, https://caliber.az/ru/post/54854/ Erişim tarihi (03.02.2022).
50. Рзаева С., Рамазанов М. (2013), Экономика, Баку, 546 стр.
51. Российские компании подали 14 инвестиционных заявок для реализации проектов в освобожденном Карабахе, https://azertag.az/ru/xeber/Rossiiskie_kompanii_podali_14_ nvesticionnyh_zayavok_dlya_realizacii_proektov_v_osvobozhdennom_Karabahe-1987763 Erişim tarihi (22.02.2022).
52. Сколько женщин смогут заниматься бизнесом в Карабахе? https://az.sputniknews.ru/20220126/skolko-zhenschin-smogut-zanimatsya-biznesom-v-karabakhe-438479921.html Erişim tarihi (03.02.2022).
53. Территория помыслов: какое будущее Азербайджан задумал для Карабаха, https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha Erişim tarihi (03.02.2022).

SMALL BUSINESS DEVELOPMENT ON FOREIGN EXPERIENCE OF AND ITS DEVELOPMENT POTENTIAL KARABAKH

Assoc.prof. Muradli Neman
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Alipanahov Kamran
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Abstract

Currently, much attention is paid to the development of small business, because the problem of small business is the most important in the study of economic theory. The development and strengthening of small business is the main direction of the state's economic policy for the stable functioning of the economy of each state. The development of small business is one of the conditions for Russia's transition to full-fledged market relations, sustainable economic development and social stability. The effective development of small business determines the level of democratization and transparency of the state economy. This article presents the dynamics of small business development in Russia: the number of small business entities; persons belonging to small enterprises; number of employees. Based on this, the role and importance of small business is determined. The article also focuses on the development strategy and prospects of small business in the Russian Federation. Accordingly, the article explores small business opportunities in the Karabakh region. In the end, proposals were made in accordance with the economic potential and the results were noted.

***Key words:** small business, state support, development strategy, entrepreneurship,, dynamics of small business development, state policy, the role and importance of small business.*

The importance of small businesses for economies

Entrepreneurship, or entrepreneurial activity - economic activity aimed at the systematic receipt of profit from the production and / or sale of goods, the provision of services. This definition is given in many economic dictionaries. Thus, both small and medium-sized businesses can be defined in this way. However, this type of business has its own characteristics. So what is small and medium business, and how does it differ from the business itself?

To give a definition, it is necessary, first, to understand why some enterprises can be classified as small and medium-sized, while others cannot. We are talking about the criteria for classifying enterprises as small and medium-sized businesses.

Often, only three criteria are used to classify enterprises as small or medium-sized businesses: the composition of the founders, the amount of revenue and the number of employees. Of course, the size of these criteria is different in each country.

When defining measures to support small businesses at the EU level, other indicators can also be used. The role of small businesses in the world economy increased sharply in the 80s and 90s. According to the UN, in general, small and medium-sized enterprises in the world employ almost 50% of the working population and produce 33-60% of the national product.

International Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), which includes economically highly developed countries, enterprises with a population of up to 19 people. belong to "very small", up to 99 people. - to small; 100-499 people - to the average; more than 500 - to large ones. In this organization, the main factor is the average number of employees for the reporting period.

The definition of the European Commission, depending on the number of employees the annual balance sheet and the turnover, is considered more or less recognized: the categories of micro, small and medium-sized enterprises include those with up to 250 employees, and the annual turnover does not exceed 50 million euros and / or the annual total balance does not exceed 43 million euros. However, enterprises are not considered SMEs if more than 25% of their capital is held by state-owned entities, excluding institutional and venture capital investments., universities and research centers, small

municipal bodies, or more than 50% - to organizations of the types from the list of exceptions above (Johnson.R , Soenen L , 2003,)

Table 1: criteria for defining small and medium-sized enterprises

SME criteria			
Company	**Employees**	**Annual turnover**	**General annual balance**
Micro	<10	≤ € 2 million	≤ € 2 million
Small	<50	≤ € 10 million	≤ € 10 million
The average	<250	≤ € 50 million	≤ € 43 million

Source: https://ec.europa.eu/growth/smes/sme-definition_en

The Small Business Law (first enacted on July 30, 1953) does not prescribe threshold values for any indicators. According to this law, small is an independent enterprise that does not dominate its field of activity, i.e. does not have a controlling or significant impact on the industry.

In one country, there may be several definitions of small and medium-sized enterprises, depending on the purpose for which they were developed (to determine the status of an enterprise from a legal point of view, conduct statistical records and for other purposes).

For example, in Canada, financial institutions, government and other organizations in their activities operate with a fairly wide range of definitions of small and medium-sized enterprises: the National Statistics Agency of Canada uses the criteria for the number of employees in the enterprise and its annual income to classify enterprises as small and medium-sized enterprises, and the Association of Canadian banks, small and medium-sized businesses include enterprises in which the volume of permission to issue a loan (i.e., the maximum amount that an enterprise can receive in the form of a loan) does not exceed $ 1 million (the need for such an approach is due to the fact that most financial service providers in Canada do not keep track of their clients' employment). (Almeida. P, 2004)

To classify enterprises in a particular group, the compliance of their indicators with the maximum permissible values of the criterion of the average number of employees, as well as one of the financial criteria, revenue or the book value of assets, is taken into account, subject to mandatory restrictions on the

capital structure of small and medium-sized enterprises.This definition is generally consistent with world experience, in particular European, and is based on criteria that are recognized as the most important for the definition of small and medium-sized enterprises in many countries: the number of employees, financial indicators and the degree of independence.

Based on the study of the criteria used to define small and medium-sized enterprises abroad, it can be concluded that due to the lack of a single, generally accepted approach to classifying enterprises as small and medium-sized businesses, there are many definitions based on various criteria and adopted in different countries. Perhaps the only more or less common feature of many definitions is that they emphasize the independence of small and medium-sized enterprises from the control of larger enterprises or their groups with regard to property rights. Such a variety of definitions, in our opinion, is inevitable, since the economic development of states proceeded in different directions, and also in accordance with national characteristics, the national legislative base was formed in each country.

Considering the role and place of small and medium-sized businesses in the national economy, several factors can be distinguished due to which small business is of particular importance in the country's economy. So, it does not require large start-up investments, but at the same time provides a fast turnover of resources and high growth dynamics.).(Almeida .P (2004)

Small businesses are helping to innovate, tackle unemployment and economic restructuring. Smaller scale makes small businesses, which are based on local needs in nature, more flexible to changing economic conditions.

In response to changes in market conditions, "small business ... actually helps to smooth out fluctuations in the business cycle." In addition, small business can contribute to social and political stability in the country, since in terms of their economic position and living conditions, private entrepreneurs are close to the majority of the population and form the basis of the middle class, which is the guarantor of such stability.

The share of small businesses in US GDP produced by the private sector (excluding agriculture) has also remained relatively stable for several decades, hovering around 50%. American researchers found that the share of small business in the economy depends primarily on how dynamically those

sectors of the economy are developing in which small businesses dominate, primarily the service sector. At the same time, in the context of a growing economy, small businesses are expanding their activities, and some of them are moving into the category of large ones, which may entail a decrease in the share of small businesses in GDP. However, the growth in those industries that provide the greatest opportunities for the creation and development of small businesses, contribute to a constant influx of new firms in this area and the dynamic functioning of already established enterprises. It should be noted that the percentage of small and medium-sized businesses from the total number of firms in the foreign countries we are considering in the historical perspective remains high and fairly stable. In the United States, the number of small enterprises did not change significantly over time, this can be explained by the fact that in the process of their development, as well as under the influence of changes in the economy, some small enterprises became large firms, while some large firms, on the contrary, became small enterprises. Although the role of small businesses in the US economy as a whole remained virtually unchanged, however, the position of small businesses themselves and their impact on the country's economy changed, especially depending on the phase of the business cycle. Small and medium-sized enterprises are important investors in the economy. For example, despite the fact that large enterprises remain the main investors in France, it should be noted that in 2006 about 45% of investments in tangible assets fell on small and medium-sized businesses.

In the world economic system as a whole, small and medium-sized enterprises employ almost 50% of the working-age population. In countries such as Japan and Switzerland, the majority of the labor force is concentrated in small enterprises (about 67%). In the United States, they account for about half of those employed in the private sector of the economy, in Canada - 60% of the total employed. In North America, small and medium-sized enterprises account for 60–75% of job creation.

The Situation in Foreign Experience

Currently, small business plays a very important role in the economy. The level of its development largely determines the level of the economy of any state, affects economic growth, saturation of the market with goods of the

required quality, and accelerates scientific and technological progress. These enterprises are characterized by sufficient mobility, which is why they have the ability to smooth out negative processes in the field of employment of the population, for example, such as the emergence of new jobs. Also, small business has significant potential in the field of involving labor force reserves in production, which, due to its technological and other features, cannot be used in large-scale production. It should be noted that it is small business that gives rise to and develops lending to small businesses, stimulates a decrease in the level of interest rates. Experts disagree about the role and place of small business in the modern economy. Some experts assign a priority role to small business, while others believe that the state and large companies in economic terms should pave the way for small forms, since it is difficult for the latter to independently create a developed economic space. One thing is clear: in modern conditions, both the state and large firms cannot do without small enterprises, and small businesses need support from government agencies and large businesses. (Clark III, M. and Moutray, C., 2004.)

The relevance of this topic lies in the fact that the problem of small business is the most important area of research in economic theory. Small business development is one of the conditions for Russia's transition to full-fledged market relations, sustainable economic development, as well as ensuring stability in the social sphere. Note that almost a third of the country's population, in one way or another, is associated with small business. Entrepreneurship can act as one of the factors of intensive economic growth (Распоряжение Правительства РФ от 02.06.2016 №1083-р (ред.от 30.03.2018) «Об утверждении Стратегии развития малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации на период до 2030 года]»,). Also, the development of small business can predetermine the level of democratization and openness of the economy of our state, therefore, it is especially important and necessary to support this segment of entrepreneurship. In this regard, the analysis of the dynamics of the development of small business, as well as measures of state support and regulation of small business, is of particular importance.Small business is of great importance for the development of the country's economy. First, small business can be considered one of the main sources of tax revenue. So, small businesses take part in the formation of the budget through deductions from the profits of various organizations. Also, the development of small business

contributes to the creation of new jobs, that is, it is a source of income for the population (Юрченко А. В. ,2018)

Secondly, small business is an important sector of the economy. Small businesses are able to respond more gently to environmental changes than large businesses because they adapt to changes in the market, thereby demonstrating the flexibility and mobility of small businesses. Thirdly, thanks to small business, new types of products and services, which contribute to the development of scientific and technological progress. Thus, for the stable and effective functioning of the economy of any state, the key direction of the economic policy of the state is the development and strengthening of the activities of small businesses. (Богомолов А.И. 2018)

Analysis of the dynamics of small business development.For a more detailed study of the small business segment and its role in Russia, let us consider the analysis of the dynamics of small business development, which was carried out by me according to the results of surveys of small businesses, published annually by the Federal State Statistics Service. After analyzing the statistical data, we see a negative trend. The number of entities involved in small business is gradually decreasing. At the end of 2017, there is a slight decrease in the number of entities (less than 1%) in relation to 2016. At the end of 2018, the indicator decreased by 6.5%. in relation to 2016. In April 2019, the number of entities decreased by 8% compared to 2016 and is 248,085 units.

Now let's look at the subjects related to small businesses in composition from 2017 to the 1st quarter of 2019. The statistics are shown in figure

Fig 1: Change of legal entities over the years

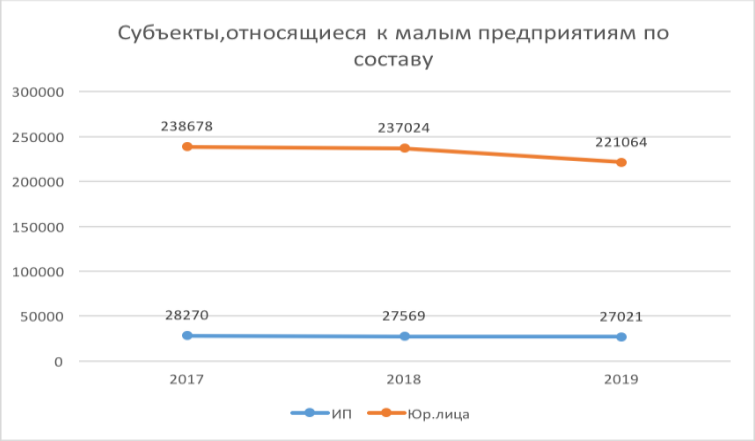

Source: Федеральная служба государственной статистики (Росстат). (https://rosstat.gov.ru/statistics/finance)

The diagram shows that in 2017 the share of legal entities in the total number of entities is 89.4%, and individual entrepreneurs - 10.6%, respectively. By 2019, the decrease in the number of legal entities is more intensive than that of individual entrepreneurs. So, in the first quarter of 2019, out of the total number of entities (248,085 units), legal entities make up 89.1% (221,064 units), individual enterprises - 10.9% (27,021 units) [Паспорт национального проекта «Малое и среднее предпринимательство и поддержка индивидуальной предпринимательской инициативы» (утв. Президиум Совета при Президенте РФ по стратегическому развитию и национальным проектам, протокол от 24.12.2018].

There is also a drop in the employment rate. Consider the statistics on the number of workers in the period 2016 - 1st quarter of 2019 in the fugure.

Fig 2: Workers in the small business sector (2016-2019)

Source: Федеральная служба государственной статистики (Росстат). (https://rosstat.gov.ru/statistics/finance)

Having analyzed the dynamics of the number of workers in the period from 2016 to the first quarter of 2019, we can notice a downward trend in the number of workers in the small business sector. Compared to 2016, the number of employed in the small business sector decreased by 12.3% and amounted to 6,510,258 people.

This decline in the number of small businesses and the level of employment can be explained by a number of factors that negatively affect the development of small businesses. Among the factors, one can note a drop in real incomes of the population, an increase in the tax burden, and the expansion of large networkers in the regions. It is worth noting that experts notice a tendency for individual entrepreneurs to become self-employed for additional tax savings. (The government of the Russian Federation extended tax holidays for self-employed people until the end of 2019).

The number of subjects by region and their total share among the Federal Districts remains practically unchanged. So, in the North-West, North-Caucasian, Privolzhsky, Uralsky Federal Districts, the number of small business entities has not changed. It should be noted that in 2016 the share of 1% was in the Crimean Federal District. However, in order to increase the efficiency of the activities of state authorities, on July 28, 2016, by decree No. 375, the Crimean Federal District was abolished and included in the Southern Federal District.

In March 2019, the Central Federal District accounts for 86,194 entities, 2,041,573 employees and 238 products, which is 7 times more in the number of entities than in the Far Eastern Federal District, 6 times more in the number of employees and 238 times in the number of products.

State support and regulation of small business in Russia. At the moment, it is very important to assess the effectiveness of the implementation of state support measures, since there is an increased interest in the problems of the relationship between business and the state.

Bringing measures and instruments to support small business to a high-quality level is one of the priority directions of state policy in the field of small business at the present stage. It should be noted that the prospects for the development of small business in Russia are determined by the strategy for the development of small businesses in Russia, approved by the order of the Government of the Russian Federation dated 02.02.2016 No. 1083-r for the period up to 2030, which in turn is aimed at increasing the turnover of small enterprises, increasing productivity labor, as well as an increase in the share of the employed population in the small business sector. (Богомолов А.И,2019).

On the basis of this strategic planning of the state in the field of small business development, the development and implementation of state programs of the Russian Federation and the constituent entities of the Russian Federation is carried out.

As for government programs, they help support small businesses and help reduce the financial burden on businesses. In turn, I believe that entrepreneurs should more carefully study existing government support programs in order to use the opportunities provided to them with maximum efficiency.

The infrastructure for support and development of small business is largely developed. A regional network of business incubators, innovation centers, technology parks, transfer and technology centers, microfinance funds, and structures to support export-oriented enterprises has been created. Information, marketing and legal systems of measures to support small businesses are envisaged. Moreover, new electronic forms of tax and statistical reporting, a simplified accounting procedure for some types of activities have been introduced. To optimize the accounting system and tax

payments of small businesses, special tax regimes are envisaged. To facilitate the creation and conduct of business, new services have been proposed, including those using mobile devices [Федеральная программа Минэкономразвития России из федерального бюджета субъектов Россикйской Федерации в целях оказания государственного субъекта малого и среднего предпринимательства на региональном уровне].

Based on the analysis of the dynamics of the development of small business, we can conclude that, in the period under study, there is a negative trend in the number of small businesses and the number of workers in the small business sector. The decline in the number of small businesses and the level of employment negatively affects the development of small businesses. Among the factors, one can note a drop in real incomes of the population, an increase in the tax burden, and the expansion of large network companies in the regions.

Having studied the state policy in the field of small business at the present stage, it can be stated that an active phase of the development of the system of state support for small business is taking place on the territory of the Russian Federation. One of the priority directions of state policy is to bring measures and instruments to support small business to a high-quality level.

The analyzing of main role of small businesses on Karabakh region

Wars definitely have a negative impact on the economic development of the region. This applies to all economies. Our country has been in a state of war for more than 30 years. Naturally, the Karabakh region has suffered the most due to this conflict. As a result of the 44-day war, our army definitely won and liberated our lands. A new struggle has already begun for us. To give impetus to the development of this region as a whole and to win this struggle economically.

In one of the events held at the Azerbaijan State University of Economics (UNEC) as part of the "Karabakh talks", the chairman of the parliamentary committee T. Mirkishili said that in the pre-occupation period, Karabakh accounted for 15-20 percent of the country's economy. brought to attention. At present, the economic potential of the Karabakh region is wider, Mirkishili said, adding that these opportunities can be increased to about 8%. Noting

that the establishment of the Regional Innovation Center in Karabakh can have a high effect, the chairman of the committee shared the factors that led to the establishment of this center, as well as international experience.("Karabakh discussions" at the Azerbaijan State University of Economics (UNEC)). The Great Return to the Liberated Territories is reflected in the “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development” approved by the President of the Republic of Azerbaijan on February 2, 2021, and this issue is one of the five national priorities for socio-economic development in the next decade. The fact that he is one of them is a clear example of how much the Azerbaijani state attaches great importance to this work.(https://mida.gov.az/ Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi)

As the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev said at the meeting in the form of a video conference dedicated to the results of 2020: “Our plans are big. The war is over. Restoration work has already begun, and this shows that there is no difference between our words and our deeds this time as well. We have said that we will restore these lands soon after they are liberated from occupation. I recently said that we will create a paradise in the Karabakh region, and I keep my word. It is up to all of us to fulfill these words. Therefore, 2021 should be very significant in this regard. It is in 2021 that the people of Azerbaijan and the whole world will see that our intentions are reflected in life, our plans come true. I wish the former IDPs to return to their native lands soon. In any case, the Azerbaijani state will do its best to get closer today. The united state of Azerbaijan will develop successfully and confidently from now on. ”

Ensuring the territorial integrity of Azerbaijan has a great place in the centuries-old history of our people. By restoring state borders, the people of Azerbaijan have achieved the greatest military and diplomatic victory in the last century. In order to perpetuate the victory, the return of people displaced from their native lands must be ensured. This Great Return will be a bridge for the sustainable settlement of our citizens in the liberated territories and the integration of these territories into the economic activity of the country. In order to restore a decent life, which is the basis of modern life, construction must be achieved in all areas. This should be done on the basis of incentives and the development of public-private partnerships. Only in this way is it possible to ensure the full integration of the liberated territories into the great future of

Azerbaijan. For the successful implementation of this priority, the following two goals must be achieved:

- sustainable settlement;

- reintegration into economic activity.(https://science.gov.az/az-Interviewer Akif Musayev)

The Scientific Center for Restoration of Post-Conflict Territories has been established at the Institute of Economics of ANAS. Development of general (methodological) principles of post-conflict rehabilitation at the center; comparative assessment of pre-conflict and post-conflict situation in the territories; specific features of the public administration system and community self-government in post-conflict areas; reconstruction of life support systems (including housing, energy, water and gas supply) in post-conflict areas and organization of population repatriation; rehabilitation of infrastructure (including civil service infrastructure, transport infrastructure, telecommunications and social facilities) in post-conflict areas; identification of measures to revive the economy in post-conflict areas, areas of domestic and international comparative advantage; assessment of opportunities for cooperation with international financial institutions in the field of post-conflict rehabilitation; Research will be conducted to manage potential external and internal risks that may arise in the post-conflict rehabilitation process. (https://science.gov.az/az-Interviewer Akif Musayev).

If we look at the international experience, Japan, Western European countries, especially Germany, in the recent past, Iraq, Lebanon and so on. In the post-war years, various types of assistance were provided to countries to meet their financial, food and other needs. Many cities were destroyed during the Second World War, including some of the leading industrial and cultural centers of Great Britain, France, Germany, Italy and Belgium. to meet the basic needs of the population, to ensure the development of a region with a weak economy. In this and subsequent stages of reconstruction, the assistance of foreign countries, international organizations and organizations in various directions plays an important role. We can summarize the assistance provided to different countries at different times as follows: donations; investments; loans; grants; debt write-off; making deposits in local banks; Increasing the value of the local currency. In the liberated Karabakh, systematic restoration and reconstruction of territories will be carried out,

resettlement will begin, and the economy of the region with great potential will be developed. It may be useful for our country to use international experience in financing these events, which will require large sums of money and will turn our Karabakh into a paradise again. Restoration work has already begun on the liberated lands. 2.2 billion manat has been allocated in the 2021 state budget for construction work in Karabakh. At the same time, by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev dated January 4, 2021, to ensure modern and decent life for sustainable settlement in the liberated territories, to carry out construction and rehabilitation work in all areas, as well as sustainable living, efficient operation and welfare The "Karabakh Revival Fund" was established to support the growth of This fund provides financial support and investment in the rehabilitation and reconstruction of the liberated territories of the Republic of Azerbaijan, as well as the transformation of the country into a region with a sustainable economy and high prosperity, as well as the development of public-private partnership in this field. is a public legal entity that carries out the necessary campaign activities abroad. A number of friendly countries - Turkey, Pakistan, Israel, Hungary, Iran, Italy, Great Britain, USA and others. expressed his desire to take part in the process of restoration of our liberated territories. The Azerbaijani government has also announced its intention to cooperate with friendly countries in this area. Speaking at a meeting of the CIS Council of Heads of State, President Ilham Aliyev expressed his opinion on this: “We attract and will attract friendly countries to Azerbaijan. The first contract was signed with a Turkish company, and the second contract is planned to be signed with a company from Italy. I would like to take this opportunity to appeal to the heads of states and countries with which Azerbaijan has friendly relations, so that their companies also take an active part in these projects as contractors. We will finance the restoration work ourselves, at our own expense. However, we want companies from friendly countries to be involved in the reconstruction of our cities and villages. Let them also implement these projects and show solidarity, because we will undoubtedly restore all cities, revive Karabakh and make it one of the most developed regions in the world. "According to the Memorandum of Cultural and Scientific Cooperation signed between GOSB Technopark, which supports 130 technology companies in Turkey, and the Azerbaijan Innovation Agency, a High Technology Park will be established in Karabakh. The park plans to conduct the latest "soft" and "hard" scientific research, as well as the production of high-tech devices.

It is necessary to give some information about the center(The Scientific Center for Restoration of Post-Conflict Territories). The action plan of the Post-Conflict Territorial Rehabilitation Scientific Center for 2022-2025 of the Institute of Economics of ANAS, compiled in accordance with the "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development" approved by the Order of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021 determined in accordance with the direction of scientific research. The center plans to implement the plan "Effective forms of public-private cooperation in the recovery of the economy in post-conflict areas" on the problem of economic recovery in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan for 2022-2025. One of the most important issues for economic development in the liberated territories is the identification of potential comparative advantages of the region. The economic resources of the liberated territories, traditional pre-occupation employment, and the level of habit and professionalism of the repatriates must be taken into account when determining both domestic and international preferences. Also, the framework of interaction in the production-processing-sales chain between post-conflict areas and other regions of the country should be assessed. In general, using the latest digital methodologies, it is planned to identify areas of comparative advantage for the region on the basis of scientific research. (https://science.gov.az/az-Interviewer Akif Musayev).

It is safe to say that the favorable business environment to be created in the liberated territories, the formation of micro, small and medium enterprises will give a major impetus to the dynamic development of the non-oil sector. will also increase. The material basis of this confidence will be the natural resources of the liberated territories, and the socio-economic base will be selfless and proud people returning to their native lands. According to the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan, there are 167 different mineral deposits in the liberated territories. 5 of them are raw materials for cement and soda, 42 are facing, sawn and various types of building stones, 19 are gypsum and clay, 14 are colored and decorative stones; 14 are sand-gravel and construction sand, 21 are pumice and volcanic ash deposits. According to preliminary estimates, the proven reserves of these deposits are 132.6 tons of gold; 37.3 thousand tons of lead, limestone for the production of 129.8 million cubic meters of soda; 147.1 million tons - cement raw materials; 2.1 million cubic meters of pumice, etc. They are also raw materials that play an important role in the development of the country's

economy. The liberated areas are rich in various materials of industrial and construction importance. At the same time, the areas have rich water resources, which are of exceptional importance for the industry and agriculture of our country. There are about 120 mineral water deposits of different composition in the region, which are of great medical importance. In general, about 40% of the total geological reserves of Azerbaijan's mineral waters fall to the liberated regions. The region's energy resources (hydro-energy, solar, wind and thermal energy potential) will play an important role in meeting all sectors of the economy, as well as the daily energy needs of the population. All these facts show that these areas have enough raw materials and energy resources to create a wide network of businesses in various forms of ownership. The main task facing the present and future generations is to ensure the sustainable socio-economic development of Karabakh by using these resources sparingly. It must also be acknowledged that it will not be easy to restore the territories, real estate, material and spiritual wealth destroyed by Armenian vandals in a short time. But we can also say with confidence that the President of the country, who put an end to 30 years of longing for our people, successfully led the process of liberation of our native Karabakh with his courage, far-sighted policy, diplomatic skills and determination, was awarded the highest military rank and the title of National Hero. With the direct support of Ilham Aliyev, these difficult and very complex socio-economic problems will soon be resolved.

For the organization, management and development of entrepreneurship in the liberated regions, a complex legal, organizational-economic, technical-technological, social, environmental, etc., meeting the requirements of modern times, reflecting the best international practices, based on a systematic approach. development and implementation of character measures is required. In other words, a conceptual approach to land reclamation should be preferred. In this regard, the fundamental monograph "Restoration of post-conflict areas of Azerbaijan (conceptual framework)" prepared and published in 2010 by well-known economists Nazim Muzaffarli and Eldar Ismayilov with the support of the Caucasus Institute for Strategic Studies provides a regulatory framework for the restoration of liberated territories. can serve as the result of advanced research for the development of relevant government programs. Professor Frederick Starr, Director of the Central Asia and Caucasus Institute at the J. Horkins University in the United States, who wrote the foreword to the monograph, which was published in

Azerbaijani, Russian and English and sent to the necessary addresses, praised the issues resolved in the book. noted that it was based on important conceptual frameworks for their territories (Interviewer-professor Tərbiz Əliyev, The Scientific Center for Restoration of Post-Conflict Territories).

As can be seen from the latest statistics, not only foreign, but also local businessmen are ready to try their hand here. So far, the Small and Medium Business Development Agency (KOBIA) has received 945 applications from entrepreneurs who want to do business in the territories liberated from the Armenian occupation. About half of them (446 applications) are reported to be investment projects. At the same time, the structure of appeals is distributed as follows: construction - 27%, trade and services - 27%, industry - 21%, agriculture - 18%, tourism, healthcare, education, culture, transport and logistics - 7%. Data on the total volume of investments planned by private companies are not reported.

The main focus of the efficiency of investment processes is security and stability, and therefore it is important to provide state support to entrepreneurs who are interested in it, according to Dr. Saleh, Doctor of Economic Sciences. According to him, the state can support the construction of enterprises with concessional lending, to cover up to 50% of the cost of scientific and technical production. After all, this is a pledge of high profits for the country, including the number of future tax revenues. Finally, it is an incentive to develop the territory. The state can take on its own scientific and technical assistance to the business there, to create free information resources, software support. “Thus, business developed in Turkey and England. Let's say that in the fraternal country today are implemented dozens of programs to support small and medium-sized businesses, "- said the scientist.

One of the good things is that many of our women have applied to set up businesses in the region. As of January 25, 2022, the Small and Medium Business Development Agency (SMBDA) under the Ministry of Economy has received 980 applications from entrepreneurs seeking to establish a business in the liberated territories of Azerbaijan, 42 of them women.(Conference on "The role of women's entrepreneurship in the economic development of Karabakh and East Zangazur"-speaker Chairman of the Board of the Agency Orkhan Mammadov,Baku,2022)

Of the projects submitted by women entrepreneurs who want to start a business, 13 were in trade and services, 10 in industry, 6 in agriculture, 6 in tourism, 4 in construction, 2 in education and 1 in health. We consider the role of women entrepreneurs important to achieve efficiency in the economic and social development of Karabakh and East Zangazur, to benefit from economic development and growth. The increase in the number of women entrepreneurs in recent years will contribute to the development of employment in these areas. Along with all this, active propaganda work on the economic potential and investment opportunities of Karabakh and East Zangazur is a priority on our agenda. I call on women entrepreneurs to be more active in the reconstruction of the liberated territories. I am confident that our women entrepreneurs will be ready to take on more important functions in these processes and will contribute to the socio-economic development of Karabakh and East Zangazur, benefiting from international experience. "In the regions, including the economic regions of Karabakh and East Zangazur, KOBIA will provide appropriate support to women in entrepreneurship, increase their knowledge and skills, develop business plans, support their access to financial resources and take necessary measures in such areas," O.Mammadov noted.

On July 7, President Ilham Aliyev signed a decree on the division of Azerbaijan into zones of economic regions. According to the order, their number increased from 11 to 14. Baku, the capital of the country, was singled out as a separate economic region. Thus, the Karabakh and Eastern Zangezur economic regions were created. The Karabakh economic region includes the following cities: Khankendi, Aghjabadi, Aghdam, Barda, Fizuli, Khojaly, Khojavend, Shusha, Terter. The order states that in order to ensure the restoration and rapid development of the ancient region, which has a rich cultural historical heritage and picturesque nature, it was decided to create this region.

Another recently created Eastern Zangezur region covers the liberated territories: Jebrail, Kalbajar, Gubadli, Lachin and Zangilan. These cities are located in the eastern part of the Zangezur plateau, surrounded by the Zangezur mountain range and stretching across a vast territory from Lachin with Kelbajar to Nakhchivan, located on the border with Armenia. Recall that these territories historically were located in the same area. For many years they were considered part of the Zangezur region, established in 1861, and

were connected by traditional socio-economic, historical and cultural relations. This fact necessitated the unification into one economic region. The new division of economic regions in Azerbaijan contributes to economic prosperity, more efficient investment policies and flexible regional governance. Their creation will serve as an impetus for the restoration and development of the liberated territories during the 44-day war. This step can be considered as a single plan for the prosperity of the liberated territories. This is also important from the point of view of the reintegration of the liberated territories into the Azerbaijani economy, since it requires an increase in the efficiency of work on planning the development of economic regions, ensuring the effectiveness of management and revising the structure of the economy of these regions.

Undoubtedly, the realization of economic opportunities in the liberated territories after restoration will have a significant impact on the economic situation in Azerbaijan. Due to the occupation, almost 7,000 enterprises were closed in Karabakh. They provided 24% of income from grain crops, 41% of wine production, 46% of potatoes, 18% of meat products, and 34% of dairy products. In the previously occupied territories, there are various rich deposits of minerals, such as gold, copper, mercury, chromite, lead, zinc. During the years of occupation, they were illegally exploited by Armenia. The restoration of production capacities will make a significant contribution to the development of economic sectors, especially agriculture. According to preliminary estimates, in the coming years, only the newly created East Zangezur region will be able to generate a 4% growth in the Azerbaijani economy, as it has good opportunities to stimulate sectors such as industry, agriculture, livestock and tourism. Although during the occupation, the share of the region in the total GDP of Azerbaijan decreased to 0.1%, but in the near future in the Jabrayil, Kalbajar, Gubadli, Lachin and Zangilan regions, it will be possible to realize the production of agricultural and industrial products in the amount of 1.76 billion dollars. The liberated territories also have significant renewable energy potential, especially hydropower. About 2.56 billion cubic meters of water, or 25% of Azerbaijan's local water resources, is generated in Karabakh, which creates opportunities for the creation of hydroelectric power plants (HPPs). During the 44-day war, Azerbaijan gained control over hydroelectric power stations, which were mercilessly exploited and then destroyed by the Armenian invaders. Many of these power plants have been rehabilitated, while others are undergoing restoration work. Karabakh also has

significant potential in the solar and wind energy industry. According to preliminary estimates by the International Renewable Energy Agency, the liberated areas have the potential for more than 4,000 megawatts of solar energy and up to 500 megawatts of wind energy. Kalbajar and Lachin regions have great potential for wind energy, while Zangilan, Jabrayil and Fuzuli regions are rich in solar energy potential.

To realize the economic potential of the liberated territories, it is also necessary to have a sustainable transport infrastructure, therefore one of the main directions of the program for the restoration of the liberated territories is the creation of an integrated transport infrastructure. Fizuli International Airport, the first airport in Karabakh, has already been built and test flights have been carried out, the runway of this airport is 3000 meters long and 60 meters wide. In addition, the foundations of two other international airports were laid in the Zangilan and Lachin regions of Karabakh.

It is known that the economy in Karabakh will develop in six main areas: agricultural business, food industry, mining, green energy, logistics and tourism. Yes, the liberated lands are almost completely destroyed, the occupiers, fleeing, destroyed even those few farms that were illegally used over the past 30 years, plundered mines, committed ecological terror, spoiling the water in some reservoirs ... In any case, the inventory work continues and, most likely, a detailed report on the amount of material damage caused by the occupiers will be prepared. In a word, it is already known that much will have to be rebuilt and created from scratch. But these lands are primordially Azerbaijani, respectively, their potential is well known to our specialists - what can be planted so that it grows, what can be built so that it works. There are areas that are completely new - green energy, the creation of "smart" cities and villages. But otherwise, judging by the statement of the economic departments, preference will be given to the traditional directions for Karabakh and Eastern Zangezur. Thus, it is known that agriculture in Karabakh was so developed that it accounted for almost a third of the volume of agricultural production in Azerbaijan during the years of Soviet power.(https://report.az/ expert - Qulu Nuriyev)

As Minister of Agriculture Inam Karimov reported earlier, the preparation of an action plan for the revival of agriculture in the liberated territories has already begun. The agricultural business will involve 200,000 hectares of farmland, pastures, as well as tens of thousands of hectares of unused land. To begin

with, it is necessary to analyze the soil, clean it and prepare it, re-establish the operation of irrigation systems, determine which territory is more suitable for sowing certain crops, and which can be given over to pastures and livestock farms. What exactly can be grown in Karabakh and Eastern Zangezur? The fact that the soil here was originally fertile and allowed to engage in any kind of crop production is an indisputable fact. Wheat, cotton, tobacco, grapes, potatoes, vegetables and gourds - all this grew and bore fruit, allowing the locals to live in prosperity and abundance. Moreover, the products grown on the lands of Karabakh have always been of high quality and productivity. Therefore, the revival of these areas will be a good help for the development of the agricultural sector throughout the country. It is known that Azerbaijan seeks to achieve maximum self-sufficiency in grain, primarily wheat. In particular, the deadline for exemption from VAT on grain imports has been extended, a new mechanism for the formation of stocks of food wheat is being created, the irrigation system is being reformed, and the technical equipment of farms is being improved. How relevant this issue is from the point of view of food security was shown by the pandemic crisis, due to which a number of large grain exporters introduced quotas and increased customs duties on the sale of wheat abroad. The result is obvious - the world is experiencing high volatility in grain prices, which has caused inflationary processes in many segments of the consumer market. What does this mean for Azerbaijan? According to official statistics, in January-May of this year, 392.2 thousand tons of wheat worth 100 million US dollars were imported into the country from Russia. And its price has increased by almost 34% . Of course, this is an undesirable trend for the Azerbaijani economy, so stimulating farmers to re-sow wheat on the fertile soil of Karabakh and Eastern Zangezur can make a significant contribution to preventing the impact of external crises on the country's domestic consumer market and pricing policy. According to available data, for the period until 1988, the former Nagorno-Karabakh Autonomous Region provided up to 15% of the total wheat harvest in Azerbaijan. The occupiers continued to use some of the wheat fields for the past 30 years. “According to the information provided to me, wheat was sown on tens of thousands of hectares, in particular, in Agdam, Fizuli, Jabrayil, Zangilan regions. As I was informed, Armenia harvested 90,000 tons of wheat a year from the occupied lands. The total volume of wheat production by Armenia, together with that grown on these occupied lands, amounted to 190,000 tons. They harvested half of this crop on our lands. This is illegal

exploitation of our lands. They will answer for this and compensate for the damage caused," President Ilham Aliyev noted in one of his speeches. Fruit orchards - before the occupation, almost every Karabakhi had them, and caring for them did not require much work due to the proximity of water bodies. Let us remember how President of Azerbaijan Ilham Aliyev and First Vice-President Mehriban Aliyeva tasted persimmon grown there during their trip to the liberated Zangilan and Gubadli regions. If a rather "capricious" fruit could survive after the barbaric destruction of "everything and everything" by the occupiers, then one can imagine how well this horticultural industry, which is quite in demand for export, can be developed by carrying out the necessary agrotechnical measures. Also, even in Soviet times, the proportion of viticulture products in these areas was quite high - up to 32%. The Azerbaijani authorities focus on its development even after gaining independence. In particular, the State Program for the Development of Viticulture, designed for a long period, is being implemented, gardens and plantations are expanding annually. In order to develop the industry, state subsidies are used. .(https://report.az/ -expert -Qulu Nuriyev)

So, the infusion of plantations in Karabakh and Eastern Zangezur into the overall balance of viticulture will be a very good incentive for the overall development of the industry and related areas of the processing industry. True, we repeat: most of the plantations will have to be broken up again ... "There were large vineyards. On the way to Aghdam, Fizuli, Jabrail regions, I saw that many of our vineyards were destroyed, old trellises remained there. But in many places, vineyards have been preserved," President Ilham Aliyev noted in one of his speeches. According to experts, in addition to the regions listed by the head of state, viticulture can be developed in Agdara and Zangilan. Also in the Karabakh and East Zangezur economic regions, sericulture, cotton growing and tobacco growing traditionally and successfully developed, but during the occupation there was practically nothing left of the former farms. Reviving these plantations will not be easy due to the more complex agrotechnical approach. However, it should be noted that each of these areas is also under the close attention of the state today, there are well-established schemes for creating farms from scratch using modern achievements in agricultural science and technology. The main thing is to prepare the soil and establish irrigation.

It should also be noted that for many years the occupiers held the Artsakh wine festival here. Naturally, this is directly related to viticulture. The Artsakh Wine Festival has been held in Togh every year since 2014. The festival is held on the third Friday of every September. The festival was initiated by the Department of Tourism and Historical Places Protection of the Ministry of Tourism, Tourism and Youth Affairs of the Republic of Culture and aims to develop tourism in Nagorno-Karabakh. It is to restore the traditions of Karabakh winemaking. Festival, sale of products of wine producers of Nagorno-Karabakh and Armenia, information exchange, promotion of wines, etc. It offers an opportunity. Grape stomping in the annual festival program, to taste the traditional Nagorno-Karabakh cuisine, an exhibition of works of art, an exhibition of old works belonging to the Melik Yegan Palace, as well as products from 5 different regions of Nagorno-Karabakh and Armenia. In this way, they tried to increase the economic activity of the region by attracting tourists. In my opinion, by organizing such festivals, we will benefit both the tourism sector of the region and the absolute recognition of the region as Azerbaijani land. Thus, we can completely erase the traces of the occupiers.

The fact that in Karabakh and Eastern Zangezur there are excellent climatic and natural conditions for the development of animal husbandry is well known. Before the occupation, the farms in these regions produced up to 15% of all meat products in Azerbaijan, more than 17% of milk, 4% of eggs and almost 20% of wool. More than 15% of cattle in those days accounted for this region and 19% - small cattle. Lachin, Aghdam, Fizuli, Jabrayil and Kalbajar - livestock here played a dominant role in agriculture and formed a significant part of the local budget. But in other regions - Khojavend, Shusha, Zangilan, Gubadli, Khojaly - in a word, there were livestock farms almost everywhere.

There are already specific goals for the revival of these farms and bringing the livestock to 18% of the total in the country. According to various estimates, the potential of these farms can be up to 40-45 thousand tons of meat and 200 thousand tons of milk. Considering that the level of self-sufficiency in meat today in Azerbaijan is approximately 83%, and milk 86%, the rest is imported mainly from neighboring countries, the achievement of the goals set for Karabakh and Eastern Zangezur will allow reaching a 100% level in both segments, and in ideally even create a good export article.

CONCLUSION

In recent years, small enterprises have become one of the main accelerators of the world economy. In recent years, mechanisms for supporting small business and promotion have been widely used to play a role in the development of a competitive economy, the positive impact of income distribution, poverty reduction and rapid response to changing market conditions. From this point of view, there are some financial and non-financial incentive mechanisms in the countries surveyed. Extensive research shows that the development of small enterprises in Azerbaijan is not at all levels, and their share in economic growth and employment is less than in other developed and developing countries. In developed countries, such as the European Union, the United States and Asian countries, 98-99% of the total number of small and medium-sized enterprises. In developing countries, such as Turkey and Russia, this indicator remains small, but it still occupies a significant place in the national economy. In Azerbaijan, 83.30% of all enterprises in the country are small enterprises, but small enterprises make a significant contribution to the local economy. As a result, when we consider the share of small and medium-sized enterprises in the gross domestic product, we can understand that Azerbaijan is still an underdeveloped and developing economy. The following results were obtained during the research of the topic: It can be concluded that our state has been supporting small business for many years. Small businesses are provided with both social and financial support where possible. Support for small business is no longer voluntary, but mandatory. The importance of small business is very important for the economy. For this reason, further steps are being taken. Laws are adopted to support small entrepreneurs, new regulations are implemented. In addition, special institutions and agencies are established. As a result of the analysis, the criteria for determining small business became clear. Of course, these criteria emerged as a result of certain research. However, these criteria may need to be reconsidered in the coming years.

As a result, we can say that we have enough opportunities and resources to achieve this goal as a state, even if we face a difficult goal. Of course, it is unrealistic to rehabilitate the territories that have been occupied for more than 30 years in a short period of time, to transform one of the economically active regions. But this does not mean that we cannot achieve this. In order to achieve the goals, we must first thoroughly study foreign experience, choose

the appropriate models and especially apply innovative innovations. All this together, in my opinion, is important for educating the population. As a proposal, for example, "rural institutions" were once studied in the Republic of Turkey, and it is possible to start applying them in our country, especially in Karabakh. By teaching agricultural areas in these institutes, we will be able to gain qualified entrepreneurs and employees. There are also a number of suggestions:

1)State-owned enterprises may be established with an individual entrepreneur. The state must provide financial support to the entrepreneur and receive its share of profits for a certain period of time

2) 5-year targets should be selected, especially in the regions and steps should be taken towards these targets.

3) There are many foreign experiences in small business. We have to choose the most suitable one for us or create and apply a synthesis between several models. My personal opinion is that the model of European countries may be more suitable for us. Especially Northern European countries

4) Specialization can be given to the regions. Each region has its own characteristics and they should be explained to entrepreneurs and etc.

REFERENCES

1. Clark III, M. and Moutray, C., 2004. The future of small businesses in the U.S. federal government marketplace. Working paper, Office of Advocacy, U.S. Small Business Administration,Washington, p264
2. Edmiston, K.D. 2004. “The Net Effects of Large Plant Locations and Expansions on County Employment,” Journal of Regional Science, vol. 44, no. 2, pp. 289-319
3. Lushnikov O. E. On the state and prospects of small and medium-sized businesses in the CEE countries . RISS (December 12, 2011). Date of treatment: 2018.
4. Johnson.R, Soenen L, “Indicators of succesful companies”, European Management Journa, l2003, Volume 21, Issue 3, Pages 364-369
5. Almeida .P (2004), Small firms and innovation,entrepreneurship in the 21st century.Lisbon, 345 pages

6. Богомолов А.И. Тектология Богданова и диагностика глобальных процессов. Вестник Московского университета, Москва,2019, Стр 5-13
7. Богомолов А.И.Хроноэкономика. Издательство «Креативная экономика», Москва,2018,265 стр
8. Паспорт национального проекта «Малое и среднее предпринимательство и поддержка индивидуальной предпринимательской инициативы» (утв. Президиумом Совета при Президенте РФ по стратегическому развитию и национальным проектам, протокол от 24.12.2018 №16),
9. Распоряжение Правительства РФ от 02.06.2016 №1083-р (ред.от 30.03.2018) «Об утверждении Стратегии развития малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации на период до 2030 года]»
10. Сухорукова С.М., Погорелый А.М.,2016, Международное технологическое разделение труда и рост глобальных экологических проблем. Вестник Московского университета. Серия 27: Глобалистика и геополитика. Стр 14-21
11. Шестова Т.Л., Лесь А.Ю.,2019, Глобальное медиапространство как научная метафора. Вестник Московского университета. Серия 27: Глобалистика и геополитика. . Стр 47-52
12. Юрченко А. В. Развитие системы государственной поддержки и регулирования малого предпринимательства в России // Молодой ученый, Молодой ученый. — 2018. — № 6 (192). — С. 146-149

QARABAĞ VƏ ŞƏRGİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARININ BƏRPASI VƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞI MODELLƏRİNİN TƏTBİQİ

i.ü.f.d. Əhmədov Adil
UNEC KOB Tədqiqat və İnkişaf Mərkəzi

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl
UNEC KOB Tədqiqat və İnkişaf Mərkəzi

i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə
Azərbyacan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xülasə

İnvestisiya cəlb etmək problemi hər zaman həm dövlət, həm də sahibkarlıq üçün əsas problem olmuşdur. İqtisadi qarışıqlıq, müharibə və böhrandan sonrakı dövrdə bu problemin həlli daha da aktuallaşır. Sahibkarlığın investisiya fəaliyyətinin inkişafı və uğurlu fəaliyyətinin ən vacib mərhələsi investisiya maliyyələşdirmə mənbələrinin optimallaşdırılmasıdır. Hal-hazırda investisiya layihələri çərçivəsində dövlət-özəl tərəfdaşlıq məsələlərinə və investisiya sahəsində dövlət-özəl qarşılıqlı fəaliyyət formalarının, xüsusilə də güzəştlərin tətbiqinin mümkün perspektivlərinə çox diqqət yetirilir.

Azad edilmiş regionlarda mövcud potensialın reallaşdırılması baxımından dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin tətbiqi xüsusi diqqətə layiqdir. Belə ki, iqtisadi inkişafın dayanıqlılığının təmin olunması, tələb olunan investisiyaların həcminin optimallaşdırılması, dövlət xərclərinin azaldılması məqsədilə bərpa prosesinə özəl, həmçinin yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığından geniş istifadə olunması vacibdir.

***Açar sözlər**: Dövlət-özəl tərəfdaşlığı, sahibkarlığın inkişafı, investisiya, dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığı*

GİRİŞ

Azərbaycan dövləti özünün siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında tarixi dönüş mərhələsindən keçir. Ölkədə sosial-iqtisadi islahatların aparılması milli iqtisadiyyatın güclənməsinə və modernləşməsinə şərait yaratmışdır. Son 18 ildə dinamik inkişaf əsasında ÜDM həcmi 3 dəfədən çox artmış, müasir sosial-iqtisadi infrastruktur yaradılmış və demoqrafik artım şəraitində işsizlik səviyyəsi azalmışdır.

Artan iqtisadi güc iri layihələrin təşəbbüskarı və regional iqtisadiyyatın lokomotovi olmağa imkan verdi və Azərbaycan dünyanın etibarlı enerji tərəfdaşına çevrildi.

Bütün bu sosial-iqtisadi nailiyyətlər erməni təcavüzünə qarşı aparılan müharibədə məqrur qələbəmizi şərtləndirdi. Azərbaycan və Ermənistan arasında 2020-ci ilin noyabrında münaqişənin bitməsi stabilliyin və təhlükəsizliyin formalaşmasına impuls verir, ticari və iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə və yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistik dəhlizlərin istifadəsinə imkanlar yaradır.

Dünyada geosiyasi gərginliyin artması və COVID19 pandemiyasının hələ də mənfi təsirlərinin davam etməsi şəraitində ölkədə həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində, 2022-ci ilin birinci rübündə Azərbaycan iqtisadiyyatında dinamik inkişaf prosesləri davam etmişdir.

2022-ci ilin yanvar-mart aylarında 2021-ci ilin yanvar-mart aylarına nisbətən ÜDM real ifadədə 6,8 faiz artmış və cari qiymətlərlə 30,0 milyard manat, adambaşına düşən ÜDM isə 6,4 faiz artaraq 2990,9 manat və ya 1759,4 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Hesabat dövründə ÜDM-ə əsas artırıcı təsir 6,5 faiz bəndi ilə qeyri neft-qaz sektorundan formalaşmışdır.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi valyuta ehtiyatları 31.03.2022-ci il tarixinə 31.03.2021-ci il tarixi ilə müqayisədə 12,3 faiz artaraq 7,1 milyard ABŞ dolları olmuşdur.

Əminliklə demək olar ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi potensialının istifadə edilməsi yuxarıda qeyd olunan göstəricilərin səviyyəsini dəfələrlə artıqmağa imkan verə bilər.

Azad edilmiş ərazilərdə dağ-mədən hasilatı, kənd təsərrüfatı istehsalı və emalı imkanlarının, uzunmüddətli perspektivdə isə turizm və logistik

potensialın mövcudluğu qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından olduqça əlverişlidir. Bu neft sektoru ilə bağlı olmayan sahələrin və yeni iş yerlərinin yaradılmasında əsas drayverlərdən biri ola bilər. Qeyd olunan regionda nəzərdə tutulan işlərin aparılması gələcəkdə ölkə ÜDM-nə əlavə 20 faiz qazandıra bilər. (https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionunun resurslarının və xammalın səmərəli istifadəsi, onların dəyər zəncirinə daxil edilməsi və ümumən azad olunmuş ərazilərin bərpası böyük həcmli daxili və xarici sərmayələrin cəlb edilməsini, birgə müəssisələrin qurulmasını nəzərdə tutur.

Hal-hazırda azad edilmiş ərazilərdə quruculuq işləri surətlə davam etdirilir. Zəngəzur dəhlizinin tikintisi, Ağdam, Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarında Sənaye parklarının qurulması, havalimanlarının inşası və digər bu qəbildən olan müasir standartlara cavab verən layihələrin icrası davam etdirilir.

Qeyd edək ki, 2021 ildə işğaldan azad edilən Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası üçün 2.2 milyard manat vəsait ayrılıb. Artıq o vəsaitin çoxu infrastrukturun formalaşması üçün istifadə olunub. 2022-ci ildə də 2.2 milyard manat vəsaitin ayrılması planlaşdırılıb. Bütövlükdə işğaldan azad edilən ərazilərimizdə infrastrukturun qurulması, məskunlaşma ilə bağlı həyata keçirilən işlər daxili maliyyə mənbələrinin hesabına reallaşdırılır.

İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzinin (CESD) sədri Vüqar Bayramov yaxın vaxtlarda işğaldan azad edilmiş bir neçə rayonun kənd və qəsəbələrində yaşayış məntəqələrinin salınmasına başlanacağını bildirir. “Artıq bu məqsədlə 21 yaşayış məntəqəsinin layihələndirilməsi işlərinin həyata keçirilməsi üçün tenderə yekun vurulub. Artıq Zəngilanda inşa edilən ilk ağıllı kənd məskunlaşmaya hazırdır. 2022-ci il Azərbaycan tarixinə Böyük Qayıdışın başlanğıc ili kimi düşəcək" (https://hurriyyet.az/az/post/2022-ci-il-azerbaycan-tarixine-boyuk-qaydisin-baslangic-ili-kimi-dusecek---vuqar-bayramov-366926).

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru Nazim Müzəffərlinin hesablamalarına əsasən yaxın 10 ildə azad edilmiş ərazilərin tam bərpasına 100 mlrd manat vəsait tələb olunacaqdır. (https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha).

Azad edilmiş regionlarda mövcud potensialın reallaşdırılması baxımından dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin tətbiqi xüsusi diqqətə layiqdir. Belə ki, iqtisadi inkişafın dayanıqlılığının təmin olunması, tələb olunan investisiyaların həcminin optimallaşdırılması, dövlət xərclərinin azaldılması məqsədilə bərpa prosesinə özəl, həmçinin yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığından geniş istifadə olunması vacibdir.

İnvestisiya cəlb etmək problemi hər zaman həm dövlət, həm də sahibkarlıq üçün əsas problem olmuşdur. İqtisadi qarışıqlıq və böhrandan sonrakı dövrdə bu problemin həlli daha da aktuallaşır. Sahibkarlığın investisiya fəaliyyətinin inkişafı və uğurlu fəaliyyətinin ən vacib mərhələsi investisiya maliyyələşdirmə mənbələrinin optimallaşdırılmasıdır. Hal-hazırda investisiya layihələri çərçivəsində dövlət-özəl tərəfdaşlıq məsələlərinə və investisiya sahəsində dövlət-özəl qarşılıqlı fəaliyyət formalarının, xüsusilə də güzəştlərin tətbiqinin mümkün perspektivlərinə çox diqqət yetirilir.

Sahibkarlığın innovasiya və investisiya layihələri üçün maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsinin aşağıdakı mərhələlərdə aparılmasını məqsədəuyğun hesab edilir:

- mövcud maliyyələşdirmə mənbələrinin siyahısının müəyyənləşdirilməsi. Xarici investisiyalardan əlavə, öz borc, cəlb edilmiş maliyyələşdirmə mənbələrindən də seçmək lazımdır;

- dövlət dəstəyi nəzərə alınmaqla ən perspektivli maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsi. Bu mərhələdə dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizminin istifadəsi perspektivlərini nəzərdən keçirmək, stimullaşdırmanın müxtəlif növlərini (iqtisadi, vergi, maliyyə), innovasiya və investisiya fəaliyyətini nəzərə almaq lazımdır;

Təhlükəsiz yaşayışın təmin edilməsi, həmçinin bütün sahələrdə quruculuğa nail olunması məsələlərinin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də müəyyən olunmuş **“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRƏ BÖYÜK QAYIDIŞ”** prioritetində dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı çərçivəsində həyata keçirilməli olduğu qeyd edilir (https://president.az/az/articles/view/50474). Bu ərazilərdə 6 əsas istiqamət üzrə dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə inkişaf etdirilməsi təklif olunur:

- Dağ-mədən sənayesi;

- Yüngül və qida sənayesi;
- Aqrar kompleks;
- "Yaşıl iqtisadiyyat";
- Nəqliyyat, anbarlama, logistika;
- Turizm.

Hazırki mərhələdə dövlət-özəl tərəfdaşlığı olduqça aktualdır, belə ki dövlət və fərdi şəxslərin əməkdaşlıq modeli sosial-iqtisadi inkişaf üçün böyük praktiki potensiala malikdir. Bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dövlət infrastrukturunun inkişafı üçün ondan səmərəli istifadə etmək olar və nəticə etibarı ilə o ölkənin rəqabətqabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir edə bilər.

Dünyada baş verən iqtisadi böhranlar, pandemiyalar neqativ təsirlərlə yanaşı dövlətlə biznes arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinin vacibliyini bir daha göstərmiş oldu. İqtisadi və maliyyə problemlərinin kəskinləşdiyi dövrlərdə uzunmüddətli layihələrin inkişafının davamlılığının təmin edilməsində biznesə dəstək verən həllərin aktiv axtarışı aparılır. Dövlət isə postkonflikt, postpandemiya dövrlərində öz səylərini yalnız daxili sosial-iqtisadi stabilliyin qorunmasına, ölkədaxili və ölkəxarici əldə edilmiş nailiyyətlərin saxlanmasına sərf etməməli, eyni zamanda özəl fəaliyyət subyektini dəstəkləyən yeni səmərəli yanaşmaların tapılmasına yönəltməlidir.

Bir çox hallarda dövlət və ayrı-ayrı subyektlər təkbaşına böyük maliyyə resursları, innovasiya texnologiyaları və digər elementləri tələb edən problemləri həll etməkdə ya çətinlik çəkirlər, ya da bunun üçün çoxlu zaman tələb olunur. Dövlət mənbələrinin hazırki məhdud vəziyyətində dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelini tətbiq etməklə infrastruktur layihələrin icrasına özəl resursların cəlb edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İctimai infrastruktur layihələrinin icrası modeli kimi dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı öz əsasını 20-ci əsrin 70-ci illərindən, ABŞ-da və Böyük Britaniyada dövlət idarəetməsinin "dövlət inzibatçılığı" (Public Administration) modelindən "yeni dövlət idarəetməsi" (New Public Management) modelinə transformasiyası dövründən götürür. Bu müddət ərzində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının (DÖST) öyrənilməsi sahəsində ən çox araşdırılmış mövzular bunlar olmuşdur: tətbiq edilən DÖST modelləri və onların infrastruktur tikintidə rolu, DÖST layihələrinin uğur amilləri, layihələrin idarəetmə məsələləri və

risklərin bölünməsi, layihə maliyyələşdirməsi, konsessiyaların müxtəlif aspektləri (qiymətyaratma, müddət, danışıqlar), DÖST-ün sərfəlilik qiymətləndirməsi (Value for Money, real opsionlar), DÖST razılaşması tərəflərinin təhlili və onların qarşılıqlı əlaqəsi, innovasiyalara dayanıqlılığı.

L. Ma, C. Li və başqaları tərəfindən aparılmış maraqlı bir araşdırmaya görə 2008-2018-ci illər arasında dövlət-özəl tərəfdaşlığına dair ən çox elmi tədqiqat aparan 20 ölkə arasında Çin (Honkonqla birlikdə), ABŞ, Avstraliya və Böyük Britaniya öndə gedir. (https://openresearch.lsbu.ac.uk/item/89y36). Analoji qənaətə C. Sonqun, H. Janqın və V. Donqun “A Review of Emerging Trends in Global PPP Research: Analysis and Visualization” adlı araşdırmasında da gəlinmişdir (https://www.researchgate.net/publication/299358471_A_review_of_emerging_trends_in_global_PPP_research_analysis_and_visualization).

Eyni zamanda, dövlət-özəl tərəfdaşlığına həsr olunmuş tədqiqatlar hökumət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən aparılmışdır: Dünya Bankı, UNİDO, İƏİT, Böyük Britaniya Xəzinədarlığı, Hollandiyanın Xarici İşlər Nazirliyi, Avropa İnvestisiya Bankı, DÖST Avropa Mərkəzi və s.

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı cəledici alət kimi qalmaqda davam edir. DÖST mexanizmlərini tətbiq etməklə Cənubi-Şərqi Asiya dövlətlərində infrastruktura kəskin sərmaye axınını müşahidə etmək olar, xüsusən də 90 faiz sövdələşmələrin reallaşdığı Çində. Braziliya, Hindistan və Türkiyə də DÖST mexanizmlərini yüksək səviyyədə iqtisadi münasibətlərdə tətbiq edirlər. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən 1990 - 2018-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təqribən 1,5 trilyon ABŞ dollar dəyərində 6135 DÖST layihəsi həyata keçirilib. İstanbulun yeni Hava Limanı, Avrasiya Tuneli, Yavuz Sultan Səlim Körpüsü, Osmanqazi Körpüsü, ölkə daxilində bir sıra şəhər xəstəxanaları və dəmiryol layihələri də daxil olmaqla Türkiyənin tanınmış iri layihələrinin əhəmiyyətli bir hissəsi DÖST modelinin tətbiqi ilə həyata keçirilib. Dünya Bankının “İnfrastruktur Layihələrində Özəl İştirak” məlumat bazasına əsasən investisiya dəyəri 35 milyard ABŞ dollar olan İstanbul Hava Limanı layihəsi ən çox özəl investisiya cəlb edilən DÖST layihəsi hesab olunmaqdadır. (https://ppi.worldbank.org/en/ppi). Digər mühüm DÖST layihələri arasında Fransada ən böyük fiberoptik layihə olan “THD Grand Est” (1 milyard avro) və futbol üzrə “Avro 2016” yarışları üçün stadionların inşası və təmiri (məsələn, Lill şəhərində 618 milyon Avro həcmində PierreMauroy stadionunun inşası), Hollandiyada Blankenburg

tuneli (1 milyard avro) və Afsluitdijk dambası (810 milyon avro), Türkiyədə 1915 Çanakkale Köprüsü (3.1 milyard avro) və Bilkent laboratoriyası (711 milyon avro) və s. qeyd etmək olar.

Beləliklə, infrastruktur sektoru iqtisadiyyatın əsası kimi hər zaman iqtisadi siyasətin mərkəzində olmuş və olmaqda davam edir. Ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin edən aparıcı amillərindən olan innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, infrastrukturun inkişafı üçün investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Və burada barəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz DÖST aləti ön plana çıxır. Bu milli iqtisadiyyatın innovasion inkişafı üçün əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsinə, dövlət və biznesin kadr və idarəetmə resurslarınının cəmləşdirilməsinə imkan verir.

DÖST institutunun inkişafının vacibliyi bir sıra amillərlə şərtlənir:

Sxem 1: DÖST institutunun işkişafının şərtləndirici amilləri

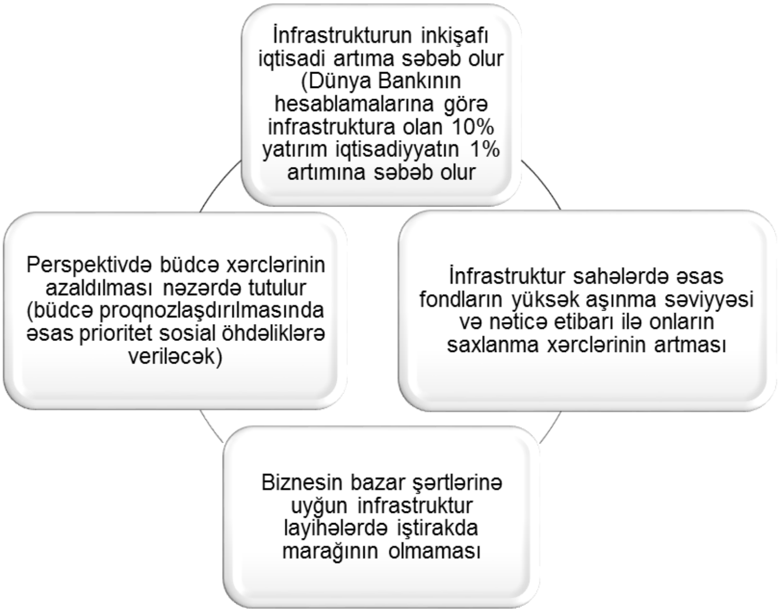

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı özəl sektorun və dövlətin digər əməkdaşlıq formalarından özünün universallığı və çevikliyi ilə, səlayyihətlərin,

məsuliyyətin, risklərin, resursların optimal bölüşdürülməsinə imkan verən model və formaların çoxluğu ilə fərqlənir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının aşağıdakı formalarını qeyd etmək olar:

1. Dövlət kontraktları;
2. İcarə (icarə ya lizinq müqavilələri);
3. Konsessiyalar (konsession razılaşmalar);
4. Məhsulun bölgüsü barədə razılaşma;
5. Dövlət-özəl müəsissələr.

Bu formaların təcrbədə özlərinə məxsus xarakterik xüsusiyyətlərini müşahidə etmək olar.

Dövlət kontraktı – ictimai faydalı fəaliyyət növlərinin icrası məqsədilə dövlətlə özəl şirkət arasında bağlanan müqavilədir. Bu əməkdaşlıq forması mülkiyyət hüquqlarının dövlətdən özəl şəxsə ötürülməsini nəzərdə tutmur. Kontrakt üzrə xərcləri özəl partnyor daşıyır, risklərin böyük hissəsini isə dövlət öz üzərinə götürür. Özəl tərəfdaşın xərcləri gəlir və ya mənfəətdəki payından, ya da istehlakçıların ödənişləri hesabına qarşılanır.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığında icarə dedikdə dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətinin müyyən vaxta və müəyyən ödənişlə özəl tərəfdaşa verilməsi başa düşülür. Tərəfdaşlıq kimi yalnız ictimai fayda və xidmətlərin yaradılması və dövlət maraqlarının reallaşması məqsədini güdən icarə müqavilələri qəbul edilir. Lizinq müqaviləsinin xüsusiyyəti icarəyə verilən əmlakın lizinggötürən tərəfindən alış hüququnun olmasıdır.

Konsessiya (konsessiya müqaviləsi) dövlət (konsedent) tərəfindən özəl tərəfdaşa (konsessioner) təbii sərvətlərdən, infrastruktur obyektlərdən, müəssisə və avadanlıqlardan istifadə hüququnun verilməsidir. Əvəzində konsedent birdəfəlik və ya periodik formada mükafat alır. Konsessiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət əmlakın tamhüquqlu mülkiyyətçisi kimi qalır və özəl tərəfdaşa müəyyən zaman kəsiyində funksiyaların icrası üçün hüquq və səlayihətlər verir. Bu halda konsessiya çərçivəsində yaradılmış məhsula dair mülkiyyət hüququ konsessionerə verilir.

DÖST mexanizminin tədqiqatçılarından sayılan C. Delmana görə konsessiya müqavilələri çoxsaylı, bir-biri ilə uzlaşan və bunun nəticəsində yeni konsessiya növləri yaradan modellərin müxtəlifliyidir. (Делмон Д. Государственно-частное партнерство в инфраструктуре. - Астана: ИЦ «Апельсин», 2010. - 261 с.)

Məhsulun bölüşdürülməsi barədə razılaşma dövlətin biznesə müəyyən müddətə razılaşmada göstərilən ərazidə mineral xammalın axtarışına, kəşfiyyatına və hasilatına dair müstəsna hüquqların verilməsidir. İnvestor isə öz hesabına və öz riskinə qeyd olunan işlərin görülməsi öhdəliyini üzərinə götürür.

Bu formanın konsessiya ilə bir çox oxşar cəhətləri olsa da, onun prinsipial fərqi yaradılan məhsulun bir hissəsinin özəl partnyora məxsus olması, digər hissənin isə dövlətin mülkiyyətinə keçməsindədir. Tərəfdaşlar arasında məhsul bölgüsünün şərtləri və qaydası xüsusi razılaşma ilə təsbit edilir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionunda zəngin faydalı qazıntı yataqlarının çoxluğu gələcəkdə bu formanın tətbiqini şərtləndirə bilər. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatlarına görə qeyd olunan rayonlarda 167 faydalı qazıntı yataqları mövcuddur. (http://www.scientific-heritage.com/wp-content/uploads/2022/01/The-scientific-heritage-No-82-82-2022-Vol-4.pdf)

DÖST-ün növbəti forması olan dövlət-özəl müəssisəsi tərəflərin payçı iştirakı ilə səhmdar cəmiyyət və ya birgə müəssisə kimi yaradıla bilər. Tərəflərin riskləri və müstəqil qərar qəbul etmə imkanları səhmdar kapitaldakı payından asılıdır. DÖST-ün digər formalarından fərqli olaraq, dövlət-özəl müəssisəsində dövlət cari istehsal, inzibati-təsərrüfat və investisiya fəaliyyətində birbaşa iştirak edir, bu da səriştəli idarəetmə olmadığı təqdirdə müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bu və ya digər tərəfdaşlıq formasının seçiminə DÖST layihəsinin məqsədi və onun iqtisadi səmərəliyi təsir edir. Modelin seçiminə bir sıra amillər ciddi təsir edir: DÖST layihəsinin sahəvi mənsubiyyəti, investisiya risklərinin paylanma riskləri, ölkə qanunvericiliyinin xüsusiyyətləri, kontrakt münasibətlərin təşkili təcrübəsi, xidmətlərə görə son ödəyicilərin müəyyən edilməsi (Борисова Л.А., Исмаилова Ф.Н. Основные формы и модели реализации проектов государственно-частного партнерства // УЭПС: УПРАВЛЕНИЕ, ЭКОНОМИКА, ПОЛИТИКА, СОЦИОЛОГИЯ. 2018. - №1. - С. 3-9.)

DÖST layihələrinin subyektlərinin əməkdaşlığı müvafiq razılaşma ilə təsdiqlənmiş konkret modelə uyğun həyata keçirilir. Bəzi təqdiqatçılar əldə edilmiş nəticələri ümumiləşdirərək DÖST modellərinin ikisəviyyəli klassifikasiyasını təklif edirlər. (Akitobi, B., Hemming, R., Schwartz, G. 2007, Public investment and public-private partnerships, Washington, International Monetary Fund; Marks, A. T., Silverman, E. F., Borisoff, A. K. 2010. Project Finance and Public-private Partnership in the United States; Delmon, J., Rigby Delmon, V., aan den Rijn, A. (eds.) International Project Finance and PPPs: A Legal Guide to Key Growth Markets)

Birinci səviyyədə obyektin üzərində həyata keçirilən hərəkətlərin xarakterinə görə modellərin qruplaşdırılması təklif olunur:

1. Yeni obyektin yaradılması ("greenfield");
2. Mövcud obyektin modernizasiyası ("brownfield");
3. Obyektin istismarı.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionuna gəldikdə isə konfliktsonrası reabilitasiyanın gedişində, qabaqlar mövcud olan obyektlərin bərpa edilib işə salınması ilə yeni inşaat optimal bir tərzdə uzlaşdırılmalıdır. Konfliktsonrası reabilitasiyanın bu iki forması ("greenfield" və "brownfield") arasındakı kəmiyyət nisbəti bir sıra amillərin təsiri altında müəyyənləşir. "İşğaldan azad edilmiş ərazilərdəki infrastruktur və istehsal obyektlərinin, sosial-mədəni təsisatların real vəziyyəti, rəsmən qəbul edilmiş bərpa standartları, dövlətin resurs (ilk növbədə maliyyə) imkanları, ərazinin dağıdılmasından bərpa işlərinin başlanmasına qədər keçən vaxtın uzunluğu və bəzi başqaları həmin amillər sırasındadır." (Müzəffərli N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar, Bakı, "Qafqaz", 2010, s.35)

İkinci səviyyə layihələrin məqsədlərindən asılı olaraq dövlətin biznesin-strukturları ilə bağladığı konsessiya razılaşmalarını əhatə edir.

DÖST layihəsinində tərəfdaşların iştirak xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yeni məhsulun yaradılmasında çoxsaylı modellərdən istifadə edilir. Aşağıdakı sxem 2-də beynəlxalq təcrübədə konsessiyada daha çox istifadə edilən modellər verilir:

Sxem 2: DÖST layihələrində yeni məhsul yaratma modelləri

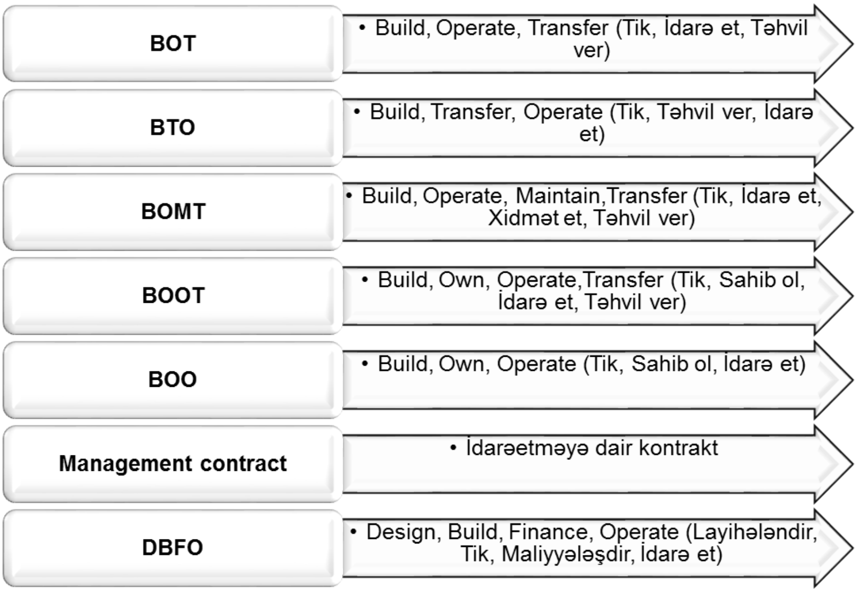

Mənbə: Cədvəl müəlliflər tərəfindən hazırlanıbdır.

Sxem 2-də qeyd olunan modellər barədə müxtəlif ədəbiyyatlarda kifayər qədər məlumatlar verilmişdir və nəzərə alınmalıdır ki, beynəlxalq təşkilatların təcrübəsində daha çox bu modellər tətbiq edilir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığı inkişaf etdikçə tərəflərin məsuliyyətini və riskini daha yaxşı bölüşdürmək üçün müəyyən sahələrə və ya infrastruktur tipinə adaptasiya olunan yeni əməkdaşlıq modelləri meydana gəlir.

Qeyd edək ki, DÖST mexanizmlərinin tətbiqi və icrası cəlbedici görünsə də, hər bir fəaliyyətdə olduğu kimi burada da nəzərə alınmalı olan bir sıra risklər mövcuddur. DÖST-ün hər iki tərəfinin məruz qaldığı riskləri klassifikasiya etsək bunları qeyd edə bilərik:

- Müsabiqə mərhələsində yaranan risklər;
- Layihələndirmə riskləri;
- Sənədləşdirmə riskləri;
- Marketinq riski;

- Qanunvericiliyin dəyişmə riski;
- İşin gecikdirilmə riski;
- Qiymət artımı riski;
- Ekoloji, siyasi, maliyyə və əmlak riskləri.

Risklərin identifikasiyası aparıldıqdan sonra onların qiymətləndirmə alətləri müəyyən edilməlidir. DÖST layihələrinin qiymətləndirilməsində risklərin yaranma ehtimalının dərəcəsindən asılı olaraq onun təsir səviyyəsini hesablamağa imkan verən statistik metoddan istifadə edilə bilər. (Патрунина К.А. Инструменты и новые формы государственно-частного партнерства на пути реализации корпоративной социальной ответственности бизнеса: облигации социального воздействия, социальное инвестирование, государственно-общественно-частное партнерство // Государственно-частное партнерство. 2017. – Т. 4, № 2.)

Bəzi hallarda risklərin qiymətləndirilməsi üçün dataların olmama və hesablamaların aparıla bilməməsi səbəbindən ekspert metodlarından istifadə edilir. Məsələn, brainstorming, Delfi metodu, anket sorğusu və s.

Beləliklə deyə bilərik ki, risklərin idarəetmə sisteminin inkişafı tərəfdaşlar arasında risklərin bölünməsinə imkan verən və DÖST lahilərinin səmərəliliyinə təsir edən əsas elementlərdən biridir.

Bu sahədə aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, sivil bazar münasibətləri sistemində dövlətin özəl iqtisadi subyektlərlə birgə həm istehsalçı, həm də, istehlakçı kimi fəaliyyət göstərdiyi iqtisadiyyat böyük inkişaf potensialına malikdir. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə hazırda həm postpandemiya dövrü yaşanır, həm də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iri quruculuq işləri həyata keçirilir dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı layihələrinin təşviqi və dəstəklənməsi sahəsində sistemli fəaliyyətin təmin edilməsi, işlərin bir mərkəzdən idarə edilməsi zərurəti yaranır.

Bu tədbirlərin sürətləndirilməsini həmçinin ölkə başçısının 2030-cu ilə qədər müəyyən etdiyi sosial-iqtisadi prioritetlər, o cümlədən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionunda iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya istiqamətində görüləcək tədbirlər tələb edir. Prezident İlham Əliyev bu bölgənin iqtisadi fəaliyyətin aparıcı həlqələrindən birinə çevrilməli və ölkənin digər regionlarına uyğun inkişaf səviyyəsinə çatdırılmasını, bu məqsədlə cari proseslərdə zəruri

stimullara əsaslanan özəl təşəbbüslərin hərtərəfli təşviqi, eləcə də dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafını tapşırmışdır (https://president.az/az/articles/view/50474).

Qeyd edək ki, Azərbaycanda DÖST institutunun inkişaf etdirilməsi digər rəsmi dövlət sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə (1) DÖST-ün inkişafı prioritetləri əsaslandırılmış, onların gerçəkləşdirilməsi üçün tədbirlər planı hazırlanmışdır (https://static.president.az/pdf/38542.pdf).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" Fərmanına əsasən, Agentliyin strukturunda Dövlət-Sahibkar Tərəfdaşlığının İnkişafı Mərkəzi yaradılmışdır. İqtisadiyyat Nazirliyinin kollegiyasının 2019-cu il 16 iyul tarixli Qərarı ilə Dövlət-Sahibkar Tərəfdaşlığının İnkişafı Mərkəzi haqqında nümunəvi əsasnamə təsdiq olunmuşdur. DÖST-ün fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə dövlət-sahibkar tərəfdaşlığı üzrə qanunvericilik bazasının və institusional infrastrukturun inkişaf etdirilməsi üçün təkliflərin əsaslandırılması, proqram və layihələrin hazırlanması, yerinə yetirilməsi, maraqlı tərəflərin maarifləndirilməsi, haqqında danışılan tərəfdaşlıq meyarlarına uyğun layihələrin icrası aid edilmişdir.

Ölkədə dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı mühitinin formalaşdırılması baxımından "Tikinti və infrastruktur obyektləri ilə əlaqədar investisiya layihələrinin xüsusi maliyyələşmə əsasında həyata keçirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu ilk dövrlərdə gözlənildiyi kimi təkanverici rol oynamışdır. Müvafiq layihələr qismində sənaye parkları, yüksək texnologiya parkları, aqroparklar, yüksək texnologiyalara əsaslanan avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri və informasiya texnologiyaları sahəsində digər sistemlər; kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük anbarları və bu tipli digər obyektlərin "Tik-idarə et-təhvil ver" (BOT) modeli çərçivəsində reallaşdırılması nəzərdə tutulur (https://e-qanun.az/framework/32612).

Etiraf etməliyik ki, DÖST mexanizminin inkişafı üçün yuxarıda göstərilən tədbirlər kifayət deyil. Dünyada və ölkədə baş verən proseslər dövlət-özəl tərəfdaşlığının gücləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini və bu sahənin inkişafına dair vahid konsepsiyanın hazırlanmasını labüd edir.

Nəzərə alsaq ki, postkonflikt ərazilərin bərpası və inkişafında dövlət-özəl tərəfdaşlığı alətlərinin geniş istifadəsi nəzərdə tutulur, o zaman bu sahədə atılan addımların koordinasiya edilməsi üçün institusional tədbirlərin görülməsi vacibdir. Bir sıra alimlər, o cümlədən N.Müzəffərli yerli özəl müəssisələrlə və xarici investorlarla əməkdaşlıq prinsiplərini müəyyənləşdirmək, dövlət satınalmaları və bərpa işlərinin aparılması üzrə tenderləri hazırlamaq və keçirmək və sair vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin vahid bir mərkəzdən idarə edilməsini təklif edir (Müzəffərli N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar, Bakı, “Qafqaz”, 2010, s. 71).

Qeyd etdiyimiz mərkəz Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda bərpası və ya yenidən qurulması vacib olan obyektləri müəyyən etməklə, müstəqil şəkildə digər qurumların bu bölgədə dövlət-özəl tərəfdaşlığı sahəsində səlayyihətlərini özündə cəmləşdirməklə, beynəlxalq təcrübəni öyrənməklə, DÖST prinsipləri əsasında reallaşa bilən layihələr platformalarını inkişaf etdirməklə, müvafiq sahədə ekspert birliyini formalaşdırmaqla işlərin daha optimal icrası üçün yaxşı zəmin yarada bilər.

Müsbət haldır ki, azad olunmuş ərazilərdə yerli sahibkarlarla yanaşı xarici iş adamları da fəaliyyət göstərməkdə maraqlıdırlar. Alman-Azərbaycan Xarici Ticarət Palatasının (AHK) təşkilatçılığı xarici biznes nümayəndələri arasında aparılmış sorğuda şirkətlərin 61 faizi bu layihələrdə podratçı/subpodratçı kimi çıxış etmək və ya dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində iştirakda maraqlıdır. Həmçinin, sorğuda iştirak edən xarici şirkətlərin 43 %-i fəaliyyət sahələri üzrə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda həyata keçiriləcək layihələrdə iştirak edə biləcəklərini, 22 %-i bu layihələrdə iştirakının mümkünlüyünü bildirmişlər (https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qelebeden-sonra-azerbaycan-xarici-investorlar-ucun-daha-celbedici-olub-1632952135).

Bu səbəbdən, özəl sektoru işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına fəal surətdə cəlb etmək məqsədilə əlavə stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün aidiyyəti üzrə məsələ qaldırmaq imkanları da mərkəzə tanınmalıdır.

Yaradılması təklif olunan mərkəz paralel olaraq ölkə üzrə də DÖST mexanizmlərinin reallaşmasında əsas iştirakçı ola bilər, çünki əgər söhbət postkonflikt ərazilərin ölkənin iqtisadi sisteminə inteqrasiyasından gedirsə biz buranın avtonom qaydada inkişafını nəzərdə tuta bilmərik. Qeyd edək ki,

dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində artıq bu tip qurumlar uğurla fəaliyyət göstərməkdədir.

Gələcəkdə bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində dövlətlə özəl sektor arasında münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində daha təkmil addımlar atıla, Azərbaycanda dövlət-özəl tərəfdaşlığın yeni mərhələsi başlaya bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Beləliklə, dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionlarında tətbiq etməklə tərəfdaşlar ayrı-ayrılıqda müxtəlif üstünlüklər qazanırlar.

DÖST-ün alətlərinin region iqtisadiyyatı üçün üstünlüklər:

- Biznesin ənənəvi formaları üçün az cəlbedici olan, ictimai əhəmiyyətli layihələrin qısa müddətə icra edilməsi imkanları;
- Universallıq-əksər sektorlarda tətbiq imkanları;
- Dövlət əhəmiyyətli obyektlərə yatırım üçün böyük həcmdə qeyri-dövlət maliyyələşdirilməsinin cəlbi;
- İnfrastruktur obyektlərinin bərpası və qurulması üçün dövlət xərclərinin kəskin azalması;
- Dövlət və investor arasında layihə riskin bölünməsi;
- İnvestora idarəetmə funksiyalarının ötürülməsi yolu ilə layihələrin səmərəli reallaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Region infrastrukturunun inkişafına müasir texnologiyaların cəlb edilməsi;
- Və düşünürü ki, ən əsası regionun investisiya iqliminin yaxşılaşdırılması.

Sahibkarlar üçün DÖST aşağıdakı üstünlükləri təqdim edə bilər:

- ənənəvi olaraq dövlətin iqtisadi sahələrinə giriş imkanı;
- birbaşa dövlət dəstəyinin əldə edilməsi və istifadə imkanı;
- uyğun təminatlarla sərmayələrin uzun müddətli yerləşdirilmə imkanları;

- daha sərfəli layihəni seçim imkanı

Tətqiq etdiyimiz iqtisadi regionlarda dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində investisiya layihələrinin icra edilməsi ümumilikdə **multiplikativ effekt** verəcəkdir. DÖST-ün hər bir tərəfdaşı öz fəaliyyətini gəlirlərinin artırılması ilə bərabər ictimai faydalılığın da yüksəldilməsinə yönəldir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Akitobi, B., Hemming, R., Schwartz, G. 2007, Public investment and public-private partnerships, Washington, International Monetary Fund; Marks, A. T., Silverman, E. F., Borisoff, A. K. 2010. Project Finance and Public-private Partnership in the United States; Delmon, J., Rigby Delmon, V., aan den Rijn, A. (eds.) International Project Finance and PPPs: A Legal Guide to Key Growth Markets
2. Bult-Spiering M., Dewulf G. Strategic issues in public private partnerships: an international perspective. Blackwell Publishing Ltd., UK, 2006.
3. D. Əbdülrəhim, “İşğaldan azad edilmiş rayonlarda aqrar istehsal və emal potensialının qiymətləndirilməsi,” SDU Konfrans Materialları , p. 351.
4. Ivanov O., Inshakova A. 2020. Public-Private Partnerships in Russia. Institutional Frame-works and Best Practices. Springer. 312 p.
5. Müzəffərli N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar, Bakı, “Qafqaz”, 2010, s. 71
6. Yescombe E.R., Farquharson E. 2018. Public-Private Partnerships for Infrastructure. Princi-ples of Policy and Finance. Butterworth-Heinemann. Oxford, 548 p.
7. Борисова Л.А., Исмаилова Ф.Н. Основные формы и модели реализации проектов государственно-частного партнерства // УЭПС: УПРАВЛЕНИЕ, ЭКОНОМИКА, ПОЛИТИКА, СОЦИОЛОГИЯ. 2018. - №1. - С. 3-9
8. Делмон Д. Государственно-частное партнерство в инфраструктуре. - Астана: ИЦ «Апельсин», 2010. - 261 с
9. Дерябина М. Государственно-частное партнерство: теория и практика // Вопросы экономики. 2008. № 8.

10. Игнатюк Н.А. Государственно-частное партнерство. - М: Юстицинформ, 2012. - 490 с. 105.
11. Ларин, С.Н. Государственно-частное партнерство: зарубежный опыт и российские реалии / С.Н. Ларин // Государственно-частное партнерство в инновационных системах / под общ. ред. С.Н.Сильверстова. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008.
12. Патрунина К.А. Инструменты и новые формы государственно-частного партнерства на пути реализации корпоративной социальной ответственности бизнеса: облигации социального воздействия, социальное инвестирование, государственно-общественно-частное партнерство // Государственно-частное партнерство. 2017. – Т. 4, № 2
13. http://www.scientific-heritage.com/wp-content/uploads/2022/01/The-scientific-heritage-No-82-82-2022-Vol-4.pdfhttps://hurriyyet.az/az/post/2022-ci-il-azerbaycan-tarixine-boyuk-qaydisin-baslangic-ili-kimi-dusecek---vuqar-bayramov-366926
14. https://e-qanun.az/framework/32612
15. https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha.
16. https://openresearch.lsbu.ac.uk/item/89y36
17. https://ppi.worldbank.org/en/ppi
18. https://president.az/az/articles/view/50474
19. https://static.president.az/pdf/38542.pdf
20. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qelebeden-sonra-azerbaycan-xarici-investorlar-ucun-daha-celbedici-olub-1632952135
21. https://www.researchgate.net/publication/299358471_A_review_of_emerging_trends_in_global_PPP_research_analysis_and_visualization

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA QADIN SAHİBKARLIĞININ POTENSİAL İMKANLARI VƏ TƏŞVİQİ

Bayramova Ülkər
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xülasə

44 günlük Vətən müharibəsində qələbəmizdən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, yenidən qurulması və həmin ərazilərdə iqtisadiyyatın canlanması Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran əsas prioritet məsələlərdəndir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bərpa və quruculuq işləri ilə yanaşı, zəngin iqtisadi sərvətləri olan bu torpaqların milli iqtisadiyyata inteqrasiyası istiqamətində tədbirlər davam etdirilməkdədir. Dayanıqlı iqtisadiyyat, davamlı inkişafda sahibkarlığın önəmi danılmazdır. Sahibkarlıq ölkə iqtisadiyyatının çətin vəziyyətdən çıxması və sabit iqtisadi güc əldə etməsi, ölkəmizdə və dünyada zaman-zaman baş verən iqtisadi böhranlardan təsirlənməməsi və ya bunlardan az zərərlə çıxması üçün əhəmiyyətli bir yoldur. Sahibkarlığın güclü olduğu dövlətlərdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını müşahidə edirik. Günümüzdə qadın sahibkarlığın inkişafı, önəmi, aktuallığı və siyasətdə mühim rolu danılmazdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın sürətli inkişafını istəyiriksə qadın sahibkarların iqtisadiyyatda aktiv rol oynamalarını təmin etməliyik.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Qarabağda biznes mühitini incələmək, işğaldan azad edilmiş ərazilərin sürətli bərpasına töhfələr vermək və həmin ərazilərdə qadınları sahibkarlıq fəaliyyətinə təşviq edilməsi yollarını araşdırmaqdır.

Açar sözlər: *Qarabağ, Biznes mühiti, Qadın sahibkarlığı*

GİRİŞ

Günümüzdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarını dirçəltmək, canlandırmaq, əlverişli biznes mühiti yaratmaq, investorların marağını çəkmək və əhalinin məşğulluğunu təmin etmək dövlətin qarşısında duran prioritet məsələlərdəndir. Azərbaycan Respublikasının prezidentinin imzaladığı bir sıra sərəncam, fərman və layihələr bu istiqamətdə atılan ciddi addımlardır. Erməni təcavüzünə məruz qalmış ərazilərin yenidən qurulması, güclü iqtisadi ərazilərə çevrilməsi istiqamətində aparılan işlərdə sahibkarlar yaxından iştirak etməlidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin potensialı müəyyən amillər baxımından digər rayonlardan çoxdur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ölkənin coğrafi nöqteyi-nəzərindən mühim yerində yerləşməsi digər ölkələrin bazalarına asanlıqla çıxma şansının geniş olması mühim amillərdəndir. Həmçinin turizm, kənd təsərrüfatı, xalçaçılıq, xidmət və digər zərruri sahələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün fürsətlər genişdir. Respublikada əhalinin yarısını qadınlar təşkil etdiyini nəzərə alaraq qadın sahibkarların bu işlərdə yaxından iştirakına, iqtisadiyyatda aktiv rol almalarına diqqət çəkməliyik. Qadın sahibkarlar cəmiyyətdə sosial problemləri görə bilir, həssas mövzularda olan problemlərin həllinə səbəb olur. Qadınların bu ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinə başlaması digər qadınlara yeni iş yeri və stimul olacaq. İqtisadiyyatın dirçəlməsinə, biznes mühitinin inkişafına, həmin ərazilərdə yaşayan əhalinin işsizlik problemlərinin həllində mühim rol oyanayacaq.

Qadın Sahibkarlığı

Kapitalist cəmiyyətin inkişafı sahibkarların əsəridir. Sahibkar anlayışı iqtisadi dildə ilk dəfə 1730-cu illərdə Fransız Richard Cantillon tərəfindən istifadə edilmişdir (Çetindamar, 2002: 33). Sahibkarlığın əhəmiyyətinin bu qədər artmasının əsas səbəbi onun ölkələrin inkişafında mühüm güc mənbəyi kimi rol almasıdır. Sahibkarlar cəmiyyətin vizyonlu üzvləridir onlar keçmişdə deyil gələcəkdə yaşayırlar (Gerber, 2001: 24). Bir başqa ifadəyə görə Bygrave və Hofers isə sahibkarlığı “fürsətləri qavrayaraq, fürsətlər istiqamətində işini formalaşdıran insan” olaraq ifadə etmişdir (Mueller ve Thomas, 2001).

Sahibkarlıqla ölkə daxilində iqtisadi inkişaf, siyasi güc, texnoloji və elmi inkişafın dayanıqlı şəkildə artmasına və dünya arenasında beynəlxalq rəqabətdə üstünlük yaradır. Sahibkarlıq ölkə iqtisadiyyatının çətin vəziyyətdən çıxması və sabit iqtisadi güc əldə etməsi, ölkəmizdə və dünyada zaman-zaman baş verən iqtisadi böhranlardan təsirlənməməsi və ya bunlardan az zərərlə çıxması üçün əhəmiyyətli bir yoldur.

Belə ki, cəmiyyətin sahib olduğu mədəniyyəti ölkənin sahibkarlıq səviyyəsini müəyyən edən ən mühüm elementdir (Döm,2012 akt. Morçin, 2013: 184).

Güclü və sağlam təməlli bir ölkə iqtisadiyyatının əsas şərtlərindən biri də qıt mənbələrin ən səmərəli şəkildə istifadə edilərək istehsala çevirməkdir. Bu vəziyyət xarici asılılığı azaldacaq və kapitalın ölkə daxilində qalmasını təmin edəcək və yeni investisiyalara yol açacaqdır. İstehsal amillərindən biri də sahibkarlıqdır. Yeni müəssisələrin yaradılması yeni sahibkarlıq ideyalarının mövcudluğundan asılıdır. Bu kontekstdə sahibkarlar qurduqları yeni müəssisələrlə ölkədə məşğulluq yaratmaq, regional inkişaf, yoxsulluqla mübarizə və s. bu kimi mövzularda ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafında vacib rol oynayırlar. Ona görə də iqtisadi cəmiyyətdə sahibkarların sayının artırılması əsas şərtdir. Cəmiyyəti tam halda düşünərək bu sahədə aktiv əhalinin iqtisadiyyatda aktiv rol almasını istəyiriksə qadın sahibkarlardan söz açmamaq mümkünsüzdür. Sahibkarlığın tam şəkildə inkişafı, iqtisadiyyatın dayanıqlı olması qadınların iqtisadiyyatda önə çəkilməsilə mümkündür.

Dünyada qadın sahibkarların kişilərlə bərabər fürsətlər əldə edə bilmədiyi geniş olaraq müzakirə edilir. Qadınların sahibkarlıqda zəif iştirakının dünyada olduqca oxşar və fərqli səbəbləri vardır. Qadınlara ailə dəstəyinin olmaması, ailə və sahibkarlıqla maraqlanmanın ikitərəfli məsuliyyəti, bank kreditlərinə məhdudiyyətlər, korporativ və sosial marağın az olması, cəmiyyətdə kişilərin hökümranlığı və s. kimi səbəblərdən ortaya çıxan problemlər, xüsusilə az inkişaf etmiş sahələrdə və kişilərin hökümran olduğu cəmiyyətdə qadınların sahibkarlıq istəklərini ciddi şəkildə əngəlləyir (Raghuvanshi vd., 2017: 221).

Qadın sahibkar iqtisadı baxımdan müstəqil olmaq və şəxsi ehtiyaclarını qarşılamaq üçün çətin bir vəzifəni qəbul edən şəxslər kimi tanınırlar (Dharmendran, 2016:70)

Qadın sahibkarların uğurlu olmaq üçün işə başlamadan əvvəl mümkün olduğu qədər təcrübə qazanmaları çox vacibdir (Fairlie ve Robb, 2008, Stockdale, 2005 akt. Abd Rani ve Hashim, 2015: 39).

Qarabağda Qadın Sahibkarlığı

Ermənistanın işğalından azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bərpa və quruculuq işləri ilə yanaşı, zəngin iqtisadi sərvətləri olan bu torpaqların milli iqtisadiyyata inteqrasiyası istiqamətində tədbirlər davam etdirilməkdədir. Strateji plana əsasən, həmin bölgədə istehsal, emal, ticarət və xidmət infrastrukturunun yaradılması, yeni texnologiyaların tətbiqi, investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə sahibkarları həvəsləndirmək üçün xüsusi vergi-gömrük güzəştləri, müxtəlif iqtisadi, maliyyə və institusional stimulların tətbiqi hazırlanır.

Dünya iqtisadi forumu tərəfindən hazırlanmış “Qlobal Rəqabətlilik İndeksi 2019” hesabatında Azərbaycan 2018-ci illə müqayisədə 11 pillə irəliləyərək, 141 ölkə arasında 58-ci yeri tutub. Qlobal rəqabətlilik hesabatı dünya miqyasında mötəbər hesabat olmaqla, beynəlxalq təşkilatlar, investor və sahibkarlar, müstəqil beyin mərkəzləri tərəfindən istinad mənbəyi kimi istifadə olunur. “Biznesin dinamikliyi” və “innovasiya” üzrə Azərbaycan müvafiq olaraq 8 və 3 pillə irəliləyərək ölkəmizin biznes mühitinin inkişafı istiqaməti üzrə aparılan intensiv islahatlara adekvat cavab verib. Sahibkarlıq risklərinin tənzimlənməsi, ölkə üzrə müflisləşmə, biznesə başlamaq üçün sərf olunan zaman, elm-tədqiqat xərcləri, patent müraciətləri, tədqiqat institutlarının sayı və keyfiyyəti, biznesdə innovativ yeniliklərin tətbiqi üzrə Azərbaycan dünya ölkələri arasında yüksək bal əldə edib. Yalnız biznesin dinamikliyi üzrə Azərbaycan 141 ölkə arasında 31-ci mövqedə qərarlaşıb. (The Global Competitiveness Report 2019)

Respublikamızda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, sürətli inteqrasiyası, dayanıqlı inkişafının təmin olunması məqsədilə dövlət tərəfindən bir çox addımlar atılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı 10 dekabr 2021-ci il tarixli “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” sərəncamı bu istiqamətdə atılmış addımlardan biridir. Belə ki, sərancamda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi canlanmanın sürətləndirilməsi və investisiya cəlbediciliyinin artırılması və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə: işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi resursların və əmək resurslarınım səmərəli idarə olunması, özəl təşəbbüslərin stimullaşdırılması, istehsal fəaliyyətilə məşğul

olan sahibkarlara kommunal xidmətlər üzrə güzəştlərin tətbiq edilməsi, müasir bilik və bacarıqlara malik mütəxəssilərin cəlb olunması, bu ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarların maliyyə resurlarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, yaşayış massivlərinin inşası kimi bir sıra məsələlərin həll edilməsi qərarı alınmışdır. (Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 10 dekabr 2021-ci il tarixli Sərəncamı)

İşğaldan azad olunan ərazilərdə dağ-mədən, yeyinti, emal sənayeləri, metallurgiya, turizm-rekreasiya, əczaçılıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük, pambıqçılıq, meyvəçilik, heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılıq, xalçaçılıq və tikini materialları kimi sahələr böyük inkişaf potensialına malikdir. Bu sahələrə yatırılan sərmayelər həm qeyri-neft ixracının artması və idxalın əvəzlənməsi, həm də dəyər zəncirlərinə qoşulmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Həmçinin buraya yeni texnologiyaların cəlbi də iqtisadi inkişafda innovasiyalarla müşayiət ediləcək.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sürətli və dayanıqlı inkişafını istəyiriksə burada sahibkarlığın xüsusi önəmini vurğulamasaq olmaz. Günümüzdə qadın sahibkarlığın inkişafı, önəmi, aktuallığı və siyasətdə mühim rolu danılmazdır. İqtisadiyyatın hərtərəfli, dayanıqlı və tam inkişafını məqsəd olaraq görürüksə bu sahədə təşviq edici tədbirlər həyata keçirilməlidir. Aydındır ki, bir ölkədə sahibkarlıqla bağlı olan inkişaf o ölkənin ən mühüm sərvətlərindən biridir. Bu gün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan qadın sahibkarlar demək olar ki, yoxdur. Azad edilmiş bölgələrdə inkişaf istəyiriksə qadın sahibkarlığının önəmini ortaya qoyaraq bu sahədə təşviq edici proqramlar hazırlanmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin 2021-ci il 1 yanvar vəziyyətinə görə respublikada 225858 qadın sahibkar var (Cədvəl 1). Respublika əhalisinin 50,1% in qadınlar təşkil etdiyin nəzərə alaraq 225858 qadın sahibkar sahibkarlıq fəaliyyətində aşağı göstəricidir. Bu gün davamlı, dayanıqlı güclü iqtisadiyyat istəyiriksə qadınları iqtisadiyyatda önə çəkməli, sahibkarlığa təşviq etməliyik.

Cədvəl1: 2021-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə fəaliyyət növləri üzrə fərdi sahibkarların gender bölgüsü

Fəaliyyət növləri	Qadınlar		Kişilər	
	sayı	faizlə	sayı	faizlə
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	81875	36,3	260107	31,1
Mədənçıxarma sənayesi	53	0,0	983	0,1
Emal sənayesi	3912	1,7	19045	2,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	5	0,0	68	0,0
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	52	0,0	685	0,1
Tikinti	808	0,4	20498	2,5
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	47743	21,1	180999	21,6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2405	1,1	114426	13,7
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	6614	2,9	36357	4,3
İnformasiya və rabitə	2118	0,9	8557	1,0
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1135	0,5	3091	0,4
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	4234	1,9	10525	1,3
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	7986	3,5	15504	1,9
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	7327	3,2	14088	1,7
Təhsil	6742	3,0	3731	0,4
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	2410	1,1	4488	0,5
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	1788	0,8	12028	1,4
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	34457	15,3	77648	9,3
Ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti; fərdi istehlak üçün ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi mal və xidmətlərə dair fəaliyyət	14194	6,3	53851	6,4
Cəmi	**225858**	**100,0**	**836679**	**100,0**

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 1- də göstərildiyi kimi ən çox fəaliyyət növləri 36,3 % Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsi, 21,1% Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində, 15,3% isə Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi kateqoriyası üzrə sıralanır**.** 225858 qadın sahibkardan 30,9 % Bakı şəhəri, 9,8 % Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu, 0,3 % Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, və 5,2 % Qarabağ iqtisadi rayonunun payına düşür (Qrafik1).

Qrafik1: 2021-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə iqtisadi və inzibati şəhər və rayonlar üzrə fərdi sahibkarların gender bölgüsü

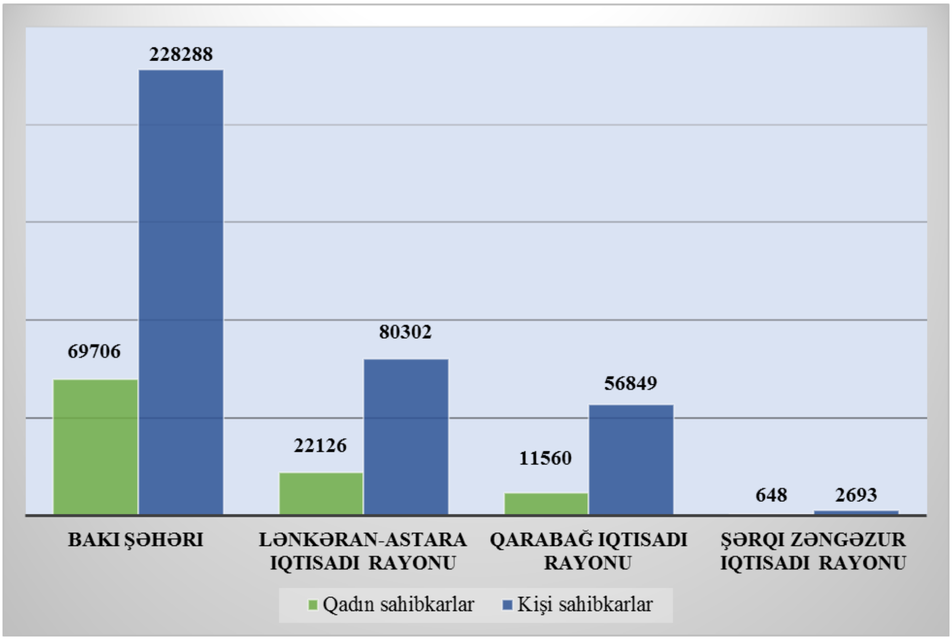

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Qarbağın əlverişli şəraiti, zəngin mənbələri olmasına baxmayaraq sahibkarlıq subyektlərinin az olmasına səbəb həmin ərazilərin Ermənistanla sərhəd olması, siyasi gərginlik, atəşkəs dönəmində belə dəfələrlə hücuma məruz qalması bu ərazilərin itisadi inkişafına ciddi şəkildə zərər etmişdir. Yerləşmə yerinə görə yerli və xarici investorların marağının olmamasına və ya riskli ərazi kimi qəbul edilməsinə yol açmışdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə sahibkarlıq subyektlərinin artırılması və bir mənbədən idarə olunması məqsədilə sahibkarlar tərəfindən müraciətlər Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi tərəfindən idarə olunur. Ümumilikdə Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinə 1100-dən çox işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün müraciət daxil olmuşdur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün müraciətlərdən az bir hissəsi qadındır. Baxmayaraq ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə qadınların sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olmalarına bir çox sahədə tələbat var. Ən çox tələbat

sənətkarlıq, xidmət, sənaye təhsil, turizm, səhiyyə, ticarət və tikinti sahələridir. Zəruri təlabat kimi ehtiyac duyulan sahələr isə aptek, market və ictimai iaşə sahələridir. İlk fəaliyyət göstərən sahibkarlıq fəaliyyəti isə çörək hazırlanması, şirniyyat və əlüstü yeməklər, aptek, market, yanacaq doldurma mərkəzi və tikinti matrealları kimi sahələr olmuşdur. Ümumlikdə götürüləndə yaşlı əhalinin 80% i və gənc əhalinin 60% i azad olunmuş ərazilərdə yaşamağı düşünür.

Dövlət tərəfindən sahibkarlara mənəvi, siyasi dəstək eyni zamanda güzəştli kreditlər verilir. İlk öncə bölgənin infrastruktur layihələrinin icrası sahibkarların bu ərazilərə marağın artırır. Dövlət investisiyaları ilə yanaşı, yerli və xarici sərmayələrin cəlb edilməsi ilə işğaldan azad olunan ərazilərdə iqtisadi və sosial infrastrukturun yenidən qurulması, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi prioritet məsələlərdəndir. Ekspertlər qeyd edir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin böyük iqtisadi potensialı və təbii ehtiyatları var. Bu da həmin ərazilərə yerli və xarici investisiyaların cəlbi, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizə Böyük Qayıdış, “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyaları sahibkarlar üçün yeni biznes və investisiya imkanları açır. Bu ərazilərin bərpası Xəzər bölgəsində sabitliyin və təhlükəsizliyin gücləndirilməsinə, beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə, Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə töhfə verməklə yanaşı, dünyada ölkəmizin investisiya cəlbediciliyini və rəqabət qabiliyyətini artıracaq.

Postmüharibə dövründə Azərbaycan dövlətinin qarşısında erməni vandalizminin viran qoyduğu torpaqlara yenidən həyat bəxş etmək, 30 ilə yaxın təcavüzə məruz qalan Qarabağın dirçəlişi üçün addımlar atmaq missiyası da dayanıb. Bu baxımdan Azərbaycan liderinin 2021-ci ilin yanvarın 19-da “Qarabağ Dirçəliş Fondunun fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” fərmanı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, sözügedən fərman məhz Qarabağda geniş quruculuq-bərpa işlərinin ölkəmiz üçün prioritet təşkil etdiyini bir daha nümayiş etdirir. (Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il Fərmanı)

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci ilin iyulun 7-də daha bir əhəmiyyətli sərəncam imzalayıb. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Fərmanla dövlət başçısı tarixi bir hadisəyə

imza atdı. Fərmanla Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradıldı ki, Qeyd edilən ərazilərin zəngin iqtisadi potensialından, təbii sərvətlərindən və geniş turizm imkanlarından səmərəli istifadə etməklə onların bərabər inkişafının təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulan bütün işlərin vahid proqram əsasında aparılmasının məqsədəmüvafiqliyi əraziləri işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsünə yenidən baxılmasını şərtləndirir.(Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il Fərmanı)

Dövlətimizin başçısının müvafiq Sərəncamı ilə fevralın 2-də təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2030: Milli Prioritetlər” sənədinə əsasən növbəti 10 illikdə sosial-iqtisadi inkişafa dair 5 Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır:

1. dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;

2. dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;

3. rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;

4. işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;

5. təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

(Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetləri)

Azad olunan ərazilərin Azərbaycan iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, burada əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, istehsal, xidmət, ticarət, nəqliyyat, logistika və digər sahələrin yaradılması da diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biridir. Bütün bunlar ümumilikdə Azərbaycanın iqtisadi potensialının daha da güclənməsinə, ümumi daxili məhsul istehsalında ciddi artıma səbəb olacaq.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə dağ-mədən, yeyinti, emal sənayeləri, metallurgiya, turizm-rekreasiya, əczaçılıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük, pambıqçılıq, meyvəçilik, heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılıq, tikini materialları kimi sahələr böyük inkişaf potensialına malikdir. Bu sahələrə yatırılan sərmayelər həm qeyri-neft ixracının artması və idxalın əvəzlənməsi, həm də dəyər zəncirlərinə qoşulmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Həmçinin buraya yeni texnologiyaların cəlbi də iqtisadi inkişafda innovasiyalarla müşayiət ediləcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Cəmiyyətə dəyər qatan, ölkənin sosial mədəni, siyasi, fikir dəyişmələrində rol alan qadınların iqtisadi mühitdə inkişafı önəmlidir və bu prossesin sürətli inkişafı üçün araşdırmalar aparılmalı problemlərin əsas səbəbləri tapılmalıdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü iqtisadi inkişafa mənfi təsirlərini göstərdi. Siyasi gərginlik yerləşmə yerinə görə yerli və xarici investorların marağının olmamasına və ya riskli ərazi kimi qəbul edilməsinə yol açmışdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sürətli bərpası, həmin ərazilərdə davamlı inkişafı təmin etmək məqsədilə qadın sahibkarları burada fəaliyyət göstərmələri üçün təşviq edici mexanizmilər hazırlanmalıdır. Çünki qadın sahibkarlar cəmiyyətdə bir çox insanın görmədiyi sosial problemləri görür, həssas mövzuların həllinə diqqət çəkir. Ölkə əhalisinin yarısını təşkil edən qadınları iqtisadiyyatda önə çəkərək bir çox problemlərin həllinə yol aça bilərik. Az inkişaf etmiş bölgələrin dayanıqlı inkişafına və güclənməsinə zəmin yaradarıq. Bir qadının sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olması işğaldan azad edilmiş bölgələrdə bir çox işsiz qadının işlə təmin olmasına səbəb olur. Birbaşa işsizlik səviyyəsinin azalmasına, digər qadınlara dəstək olmağa və əhalinin rifahının yüksəlməsini təmin edir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə xalçaçılığın, pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi, yeni zavod və fabriklərin yaradılması, onların məhsullarının xaricə ixrac olunması, qadınlar arasında savadlı və təcrübəli mütəxəssislərin hazırlanması istiqamətində işlər görülməsinə layihələr hazırlanmasına ehtiyac var. Ən çox tələbat sənətkarlıq, xidmət, sənaye təhsil, turizm, səhiyyə, ticarət və tikinti sahələridir. Zəruri tələbat kimi ehtiyac duyulan sahələr isə aptek, market və ictimai iaşə sahələridir.

Ölkəmizdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin inteqrasiyası, inkişafı və yenidən qurulması məqsədilə sərəncam, fərman və layihələr bu istiqamətdə atılan ciddi addımlardır. Bu ərazilərdə Böyük Qayıdış, “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyaları sərmayədarlar üçün yeni biznes və investisiya imkanları açır. Qarabağda iqtisadiyyatın gücləndirilməsi, sahibkarların fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə sahibkarlıq subyektlərinin müraciətlərin toplanması istiqamətində işlər Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi tərəfindən aparılır. Agentlikdən alınan məlumata əsasən 1100-ə yaxın müraciət olunmuş və onlardan çox az bir qismi qadın sahibkarlardır.

İqtisadiyyatın inkişafında qadın sahibkarlığın mühim rolunu nəzərə alaraq aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. Qadın sahibkarlığını dəstəkləyən qurumların işi böyüdülməli, sahibkarlıqla bağlı ideası olan hər bir qadına başdan sona qədər sahibkarlıq fəaliyyətində köməklik göstərilməlidir.

2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyən qadın sahibkarlara uyğun mütəmadi mükafat və təşviq mexanizimləri yaradılmalıdır.

3. İnformasiya tam və əlçatan olmalıdır. Sahibkar olmaq istəyən qadınlar məlumatlandırılmalıdır.

4. Qadınlara işğaldan azad edilmiş ərazilərdə olan fürsətlər, fəaliyyətlər, texnologiyalar və ehtiyac yaranan sahələr barədə təlimlər, seminarlar keçirilərək sahibkarlığa təşviq edilməlidir.

5. Xalçaçılıq və əl əməyi tətbiq olunan sahələrdə qadın sahibkarlığı subyektlərinin önəmi vurğulanmalıdır.

6. Vergi güzəştləri, dövlət yardımları geniş işıqlandırılmalı bu sahəyə qadınlarda həvəs və marağın yaranmasına köməklik göstərilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi https://www.stat.gov.az/source/gender/
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il Fərmanı https://qdf.gov.az/qanunvericilik/58-Qarabag-Dirchelish-Fondu-publik-huquqi-shexsin-yaradilmasi-haqqinda-Azerbaycan-Respublikasi-Prezidentinin-Fermani.html
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il Fərmanı https://president.az/az/articles/view/52389
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər https://president.az/az/articles/view/50474
5. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 dekabr 2021-ci il № 3037 sərəncamı.

6. Gerber, M. E. (2001), Girişimcilik Tutkusu. Çeviren: Tayfur KESKİN, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
7. MORÇİN, S.E. (2013). Türk Kültüründe Kadın Girişimciliği: Kavramsal Bir Değerlendirme. Journal of Entrepreneurship and Development, 8: 167-190.
8. MUELLER, S., THOMAS, A. S. (2001), CultureandEntrepreneurialPotential: A Nine Country Study of Locus of Control andInnovativeness, Florida International University, Miami, National Academy of Management, Journal of Business Venturing, Volume 16, Issue 1, January 2001, s. 51-75.
9. ÇETİNDAMAR, Dilek (2002), Türkiye'de Girişimcilik, TÜSİAD Yayınları, 33.
10. FAIRLIE, R. & ROBB, A. (2009). Gender Differences in Business Performance: Evidence fromthe Characteristics of Business Owners Survey. Small Business Economics. 33. 375-395. 10.1007/s11187-009-9207-5.
11. Dharmendran, A., "A Study on Women Entrepreneurship Development Through Self Help Group", Shanlax International Journal of Management, IV/1, 2016, s. 69-74
12. RAGHUVANSHI, J., AGRAWAL, R. ve GHOSH, P.K. (2017). Analysis of barriers to women entrepreneurship: The DEMATEL approach. The Journal of Entrepreneurship, 26(2): 220-238.
13. World Economic ForumThe Global Competitiveness Report 2019 https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ KOB-LARIN İNKİŞAF İMKANLARI VƏ SOSİAL-İQTİSADİ PERSPEKTİVLƏRİ

Cabbarov Vahid
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xülasə

Son zamanlar kiçik və orta bizneslərin (KOB) iqtisadi funksiyaları tədqiqatçılar tərəfindən daha çox araşdırmalara məruz qalmışdır. Ona görə ki, KOB-lar əksər ölkələrin milli iqtisadiyyatında ümumi daxili məhsul, məşğulluğun təmin edilməsi, əlavə dəyərin yaradılması və dövlət büdcəsinin gəlirlərini artırılması kimi makroiqtisadi göstəricilərə ciddi şəkildə müsbət təsir göstərir və müasir dünya iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Bütün bu cəhətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş bölgələrinin ölkə iqtisadiyyatına transformasiyasının həyata keçirilməsi və sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması məqsədilə KOB-ların potensialının və rolunun tədqiq olunması böyük elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə də, məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi reallıqları, KOB-ların nəzəri-metodoloji əsasları və sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında onların rolu araşdırılır. Eləcə də, Azərbaycanda KOB-ların inkişafına dair dövlət siyasəti, normativ hüquqi baza və dəstək mexanizmləri öyrənilməklə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması məqsədilə bölgədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf perspektivləri tədqiq olunur. Sonda təhlil və ümumiləşdirmə aparılmaqla nəticələr verilir və təkliflər təqdim olunur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, KOB, iqtisadi inkişaf.*

Giriş

Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının təməl potensialına Ermənistanın 30 ilə yaxın davam edən işğal siyasəti nəticəsində böyük zərbə vurulmuşdur. Belə ki, işğal müddətində bütün infrastruktur və kommunikasiyalar dağıdılmış, maddi-mədəni irs nümunələri məhv edilmiş və təbii sərvətlər talan edilmişdir. Azərbaycanın məruz qaldığı itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə müvafiq işçi qrupun sədri Xanhüseyn Kazımlının verdiyi məlamata görə, işğal nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına dəymiş ümumi ziyan 818 milyard dollardan artıq qiymətləndirilir (APA, 2015).

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin hərbi-siyasi rəhbərliyi altında Azərbaycan ordusunun 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı qələbəsi ilə ərazilərin işğaldan azad edilməsi və məlum 10 noyabr tarixli, Üçtərəfli Bəyanatın imzalanmasından sonra regionda yeni iqtisadi və geosiyasi reallıqlar yaranmışdır. Ərazilərin bərpası və "Böyük Qayıdış"ın reallaşdırılması istiqamətində intensiv dövlət siyasətinin aparılması və Ermənistanla bağlanılması gözlənilən sülh müqaviləsi bölgə üçün yeni real perspektivlər açır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də qeyd olunur ki, qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına yenidən inteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın gələcək inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Bu konteksdə, Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin və sabitliyin, eləcə də qarşılıqlı faydalı və uzunmüddətli əməkdaşlığın formalaşması, həmçinin də geniş iqtisadi və ticarət əlaqələrinin yaradılması regionun aparıcı dövləti kimi ölkəmizin bölgə iqtisadiyyatının ümumi konyukturasının müəyyən edilməsində moderator rolunu daha da gücləndirəcəkdir. Bütün bu gözləntilər və qarşıya qoyulan hədəflərdən irəli gələrək 2030-cu ilədək olan dövr üçün **5** Milli Prioritetin gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlara ***"dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat", "dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət", "rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı", "işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış", "təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi"*** kimi prioritet hədəflər daxildir. Sənəddə işğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdışın təmin edilməsi və hədəflərə çatmaq üçün dayanıqlı məskunlaşmanın təmin edilməsi məqsədi ilə yüksək yaşayış standartlarının yaradılması və işğaldan

qurtarılmış ərazilərin Respublikanın sosial-iqtisadi həyatında tarixi mövqeyinin bərpası ilə bölgənin ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətdə oynadığı əhəmiyyətli rolunun özünə qaytarılması və potensialının davamlı gücləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (E-qanun, 2021).

UNEC-in rektoru, professor Ədalət Muradov Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ilə bağlı konseptual yanaşmaları çərçivəsində qeyd edir ki, Qarabağın iqtisadiyyatı ölkəmizin gələcək dayanıqlı və davamlı inkişafı üçün əlverişli və əvəzolunmaz şans yaradır (Muradov, 2020). Dəyərli alimin fikirləri onu deməyə əsas verir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf etdirilməsi bütövlükdə ölkəmizin iqtisadi potensialını da gücləndirir.

Müşahidələr göstərir ki, düşmən tapdağından azad olunmuş ərazilərdə hazırda həyata keçirilən böyük infrastruktur layihələri, o cümlədən, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının qısa zamanda istifadəyə verilməsi, geniş nəqliyyat şəbəkəsinin qurulması istiqamətində əməli fəaliyyət, xüsusilə, ölkəmizin əsas hissəsini Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birləşdirəcək avtomobil və dəmir yollarının çəkilməsi bütövlükdə regionun logistika xəritəsini yenidən formalaşdırmaqla bərabər, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının iqtisadi potensialını artıracaq və sosial-iqtisadi üçün geniş imkanlar yaratmaqla ərazilərin davamlı məskunlaşması işinə böyük töhfələr verəcəkdir. Belə ki, “Böyük Qayıdış”ın reallaşdırılması ilə bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünün öz doğma yurdlarına dönməsi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının dirçəldilməsi məqsədilə bölgənin biznes infrastrukturunun formalaşdırılmasını və sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsini böyük zərurətə çevirir. Bu baxımdan, yeni iş yerlərinin yaradılmasında və rəqabətcil biznes mühitinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan sahibkarlıq seqmenti kimi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında KOB-ların inkişaf imkanlarının və perspektivlərinin araşdırılması böyük elmi aktuallıq daşıyır. Belə ki, kiçik və orta müəssisələr həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan, biz sözlə bütün kateqoriyadan olan ölkələrin iqtisadiyyatında zaman keçdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də, dünya miqyasında onların inkişafına təsir edən müxtəlif amillər araşdırılır və gəlinən nəticələrə uyğun olaraq müxtəlif təşfiq proqramları həyata keçirilir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında KOB-ların inkişaf imkanlarını və sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunmasında onların rolunu araşdırmaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş

məqsədə uyğun olaraq tədqiqat aşağıda qeyd olunan bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur:

- KOB-ların əhəmiyyətini və sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərini araşdırmaq;
- Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafına dair dövlət siyasətini və onların təsnifləşdirilməsini müəyyənləşdirmək;
- KOB-ların inkişafını şərtləndirən amiləri müəyyənləşdirmək;
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə KOB-ların inkişaf imkanlarını araşdırmaq.

Bu vəzifələrin icra edilməsinə nail olmaq üçün məqalədə ədəbiyyat icmalı, analiz, sintez, statistik təhlil, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilir.

Aparılan tədqiqatın məhdud cəhəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının indiki Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları ərazilərinin əksər hissəsinin uzun müddət işğal altında olması ilə əlaqədar olaraq cari vəziyyəti əks etdirən məlumatlara çıxış imkanları minimum səviyyədədir. Buna görə də, araşdırma zamanı əsasən işğaldan öncəki təsərrüfat təcrübəsinə və bölgələrin iqtisadi potensialı üzərindən aparılan tədqiqat nəticələrinə istinad edilməklə təhlil və müqayisələr aparılır. Buna gorə də ərazilərin bərpası məqsədilə qəbul edilmiş proqram və sənədlərdən, rəsmi dövlət orqanlarının statistik hesabatlarından və açıq informasiya resurslarında yerləşdirilmiş məlumatlardan istifadə olunur. Bundan əlavə, mövzunun müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar yerli və xarici müəlliflərin kitab, jurnal və konfrans materiallarında yer almış tədqiqatlarına müraciət olunur.

KOB-ların Əhəmiyyəti və Onların İnkişafını Şərtləndirən Amillər

Qlobal iqtisadiyyatda surətlə inkişaf edən biznes nümunələrinin əksəriyyəti KOB-lara aid edilir. KOB-lar sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması, o cümlədən, yeni iş yerlərinin açılması və yoxsulluğa qarşı mübarizədə mühüm rol oynayırlar (Sendawula, Turyakira və Bananuka, 2018). Araşdırmalar sübut edir ki, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində KOB-lar yeni iş yerlərinin açılmasına əhəmiyyətli töhfə verməklə bərabər, həm də, istehsal və xidmət sektorlarında iqtisadi inkişafın aparıcı drayverlərindən biri kimi çıxış edir və

yenilikçi xarakter daşıması ilə seçilirlər. Kiçik və orta səviyyəli sahibkarlıq müəssisələri əhalinin məşğulluğunun və gəlirlərinin artırılmasına xidmət etməklə ümumilikdə sosial, iqtisadi, biznes və siyasi mühitin davamlı şəkildə yaxşılaşmasına təkan verir. KOB-ların digər mühüm əhəmiyyəti isə onların nisbətən aşağı ixtisas dərəcəsinə və peşəkarlıq səviyyəsinə malik insanların kariyerasında və inkişafında böyük pay sahibi olması və trampilin rolu oynaması ilə əlaqədardır. Bu onunla izah olunur ki, hazırkı reallıqda bəhs olunan mütəxəssislər böyük firmalarda iş tapmaqda çətinlik çəkirlər. Belə bir vəziyyətdə, KOB-lar onların əmək bazarına adaptasiyasında, peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsində və gələcək kariyera perspektivlərinin gücləndirilməsində əvəzsiz rol oynayırlar. Beləliklə də KOB-ların yerinə yetirdiyi ictimai funksiyalar dövlətin sosial-iqtisadi məqsədlərinə xidmət etdiyindən onların inkişafı müxtəlif səviyyələrdə və formalarda dəstəklənir (McIntyre, 2001).

Bu baxımdan azərbaycanlı tədqiqatçılar da fundamental sayıla bilən araşdırmalar həyata keçirmişlər. Onların gəldiyi qənaətə görə, KOB səviyyəsində sahibkarlığın inkişafı insanların sosial rifahının yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Digər tərəfdən isə, belə sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı və milli iqtisadiyyatda xüsusi çəkisinin artması, paralel olaraq əsaslı vəsait qoyuluşuna yönəldilən investisiyaların da həcminin çoxalması ilə nəticələnir. Bundan əlavə, məlum olur ki, KOB-lar yeni texnologiya və innovasiyaların tətbiqini stimullaşdırmaqla intensiv inkişaf yolu ilə məhsuldarlığın artmasını da təmin edir. KOB-ların ən mühüm faydalarından biri də, xüsusilə prioritet məsələlərdən biri sayılan orta təbəqənin inkişafına kömək etməsindən ibarətdir. Nəticə etibarilə, KOB-lar dövlət büdcəsinə cəlb olunan vergilərin miqdarının çoxalmasına və büdcə gəlirlərinin artmasına dəstək vermiş olur (Abbasov, 2017).

KOB-lar dinamik şəkildə dəyişən biznes dünyasında yüksək rəqabətə rast gəlirlər. (Chan, Teoh, Yeow and Pan, 2019). Rəqabətcil mühitdə fəaliyyətini davam etdirmək üçün kiçik və orta sahibkarlar son vaxtlarda daha çox rəqəmsal platformalardan istifadə etməklə biznes strategiyalarını gücləndirməyə can atırlar (Li, Liu, Belitski, Ghobadian and O'Regan, 2016). Hazırda rəqəmsal platformalar biznes təsisatlarına məlumatları homogenləşdirməyə, dəyişdirməyə və kütləvi şəkildə yaymağa imkan verən alətlər funksiyasını yerinə yetirir (Yoo, Henfridsson and Lyytinen, 2010). Buna nümunə olaraq göstərə bilərik ki, rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində yeni

cihazlar, proqram təminatı və şəbəkə standartları yeni yaradılmış istehsal firmalarına rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verir (Parker, Van Alstyne and Choudary, 2016). Əslində rəqəmsal platformalar bir çox firmaların məlumat idarəçiliyindən istifadə etmələrini təmin edərək dəyəryaratma prosesində aparıcı rol oynayır (Cenamor, Sjödin and Parida, 2017). İqtisadi ədəbiyyatlar informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) kiçik və orta müəssisələrin biznes performansına təsirini geniş şəkildə araşdırmışdır (Parida & Örtqvist, 2015). Xüsusilə İKT-dən istifadə məlumatlarının düzgün analizi vasitəsi ilə idarəetməni və bazar oriyentasiyasını optimallaşdırmaqla əməliyyatların effektivliyini artıra bilər (Melville, Kraemer and Gurbaxani, 2004).

Beləliklə də araşdırmalar sübut edir ki, bütün kateqoriyadan olan ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında KOB-lar əhəmiyyətli paya malikdir. Kiçik və orta müəssisələr ÜDM-in artırılmasına və işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına yardım etdiyinə görə xüsusilə sosial mahiyyət kəsb edir (Wozniak, Duda, Gasior and Bernat, 2019). Bütün bu faktorlara görə də, demək olar ki bütün dövlətlərdə KOB-ların inkişaf etdirilməsi prioritet kimi qəbul olunur.

Kiçik sahibkarlığın təşəkkül tapması üçün bir sıra şərtlərin ödənilməsi lazımdır. Bu şərtlərə iqtisadi, sosial və hüquqi şərtlər daxildir. İqtisadi şərtlər özündə məhsul və xidmətlər üzərində tələb və təklif münasibətlərini, insanların alıcılıq qabliyyətini, əhalinin gəlir səviyyəsinə təsir edən faktorların cəmini özündə ehtiva edir. Kiçik sahibkarlığın yaranmasını təmin edən sosial şərtlər də bir növ iqtisadi şərtlərlə vəhdət təşkil edir. Bu mənada birinci amil istehlakçı zövqünün formalaşması ilə bağlıdır və ona görə də mütəmadi şəkildə zövqlər dəyişə bilər. Kiçik sahibkarlığın inkişafına təsir edən sosial şərtlər coğrafi və milli çərçivədə dini inanclar və milli adət-ənənələrlə sıx bağlıdır. Bütün bu sosial xüsusiyyətlər işgüzar əlaqələrin şəkilləndirilməsində və bizneslərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Digər cəhət ölkənin kadr potensialı ilə əlaqələndirilə bilər. Belə ki, insanların təhsili, ixtisas hazırlığı və yenidənhazırlanma imkanları, peşə təhsili və bütün bunların təşkili səviyyəsi kiçik sahibkarlığın təşəkkülünə böyük təsir edir. Hüquqi şərtlərə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman kiçik sahibkarlığın inkişafına zəmanət verən normativ-hüquqi baza və qanunvericilik aktlarının mövcudluğu nəzərdə tutulur. Qanunvericilik aktlarının təkmil olması və kiçik müəssələrin təşfiqini həyata keçirməsi sahibkarlığın bu kateqoriyasının geniş vüsət almasına gətirib çıxarır və kiçik bizneslərin inkişafının təməl prinsiplərindən birini təşkil

edir. Bu konteksdə kiçik müəssisələrin yaradılması və qeydiyyat prosedurlarının sadələşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafına mane olan bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması, istehsal sektorunun gücləndirilməsi kimi addımlar kiçik bizneslərin inkişafına təkan verir. Bu amillərə vergi qanunvericiliyinin sahibkarlıq siyəsətinə cavab verən formada təkmilləşdirilməsi, mülkiyyət hüquqlarına təminatların gücləndirilməsi kimi vacib amilləri də aid etmək olar (İmanov, 2009).

Vurğulamaq lazımdır ki, kiçik biznes subyektlərinin və fərdi sahibkarlığın bir sıra əlverişli xüsusiyyətləri (kiçik maliyyə dövriyyəsi və onun sürətli həyata keçirilməsi, istehsal vasitələrini tez-tez dəyişmək imkanları və s.) onların müəyyən üstünlüklər qazanmasına və rəqabətcil olmasına imkan verir. Kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin sahib olduğu özünəməxsus xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- tələbin sürətli dəyişməsi riski nəzərə alınmaqla yeni məhsulların araşdırılması, istehsalı, onların inkişaf etdirilməsi və kiçik müəssisələrdə istehsalı;
- Sürətli texniki xidmətin etibarlı xarakter daşıması və müştərilərlə güclü ünsiyyətin qurulması;
- bazar tələblərinin və bazar konyukturasının dəyişməsinə uyğun olaraq istehsalın və satışın çevik təşkilinin həyata keçirilməsi;
- izafi əməyin aradan qaldırılması;
- idarəetmə strukturunun sadəliyi, böyük inzibati aparatın olmaması, tikinti və layihələndirmənin inkişafının qısa müddətdə reallaşdırılması mümkünlüyü, qoyulmuş investisiyaların qısa zaman müddətində repatriasiyası, maliyyəl dövriyyəsinin yüksək sürəti;
- xammal və əmək ehtiyatlarından, sənaye tullantılarından daha yaxşı və səmərəli istifadə edilməsi.

Kiçik biznes və sahibkarlıq subyektləri, eləcə də onlarla bağlı olan bütün komponentlər bazar iqtisadiyyatı şəraitində müasir ictimai istehsalın təşkilati strukturunun mühüm tərkib hissəsi rolunda çıxış edir. Bütün bunlara görə də, kiçik biznes və özəl sahibkarlığın inkişafı ümumi iqtisadi tərəqqinin aparıcı qüvvəsi hesab olunur. Bu səbəblərlə bağlı olaraq kiçik müəssisələrin

yaradılması və inmkişafı hökumətlər tərəfindən prioritet hesab olunur və kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi və təşfiqinə xidmət edən müxtəlif mexanizmlərdən və proqramlardan istifadə olunur. Kiçik bizneslər həm də elm və texnikanın inkişafının, yeni texnologiya və innovasiyalara keçidin sürətləndirilməsi vasitələrindən biri kimi önəmli hesab olunur. Belə ki, sahibkarlıq, xüsusilə kiçik sahibkarlıq yeni informasiya-kommunikasiya texnologiya və avadanlıqlarının, eləcə də, startapların və istehsalın modernləşdirilməsinin əsas təminatçılarından biri hesab olunur (Nusratovich & Usmonkhan, 2022). Digər tərəfdən isə milli iqtisadiyyat da KOB-ların inkişafına təsir göstərir. Belə ki, iqtisadi sistemin sabit xarakter daşıması, şəffaf fəaliyyət göstərməsi, əsas iqtisadi hüquq və azadlıqların təmin edilməsi KOB-ların inkişafını şərtləndirən əsas müəyyənedici faktorlardır (Misztal, 2015). Bundan əlavə, araşdırmalar göstərir ki, kiçik biznes müəssisələri yüksək risk qrupuna aid edilən məhsul və xidmətlərin sınaq yeri kimi də istifadə olunur və bu cəhətdən kiçik biznes texnoloji yeniliklərin istehsalda tətbiqinin genişlənməsinə təkan verir. Bu onunla əlaqədardır ki, kiçik biznes təşkilatları yeni texnoloji ideyaları böyük biznes qurumlarına nisbətən daha tez mənimsəyə və istehsalatda tətbiq edə bilirlər. Təhlil onu deməyə əsas verir ki, görülən işlərin məntiqi nəticəsi olaraq qlobal iqtisadiyyatda kiçik sahibkarlığın rolu və xüsusi çəkisi artmaqdadır. Bu baxımdan sənayenin aparıcı sahələrində, emal, istehsal və xidmət sektorlarında, həmçinin təhsil sahəsində kiçik sahibkarlıq nümunələrinin sayı artır və potensialı güclənir. Beləliklə, KOB-ların bütün üstün cəhətləri və sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması baxımdan səmərəli alət olması sahibkarlığın bu seqmentinin faydalarından Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının dirçəldilməsində və gələcək sosial-iqtisadi inkişafında istifadə edilməsini zərurətə çevirir.

Azərbaycanın İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərində KOB-ların İnkişaf İmkanları

Respublikamızda KOB-ların inkişaf etdirilməsi və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı davamlı işlər görülmüçşdür. Qəbul edilmiş normativ hüquqi aktların və aparılan struktur islahatlarının əsasında onların inkişafının təmin edilməsi üçün müxtəlif dəstək və təşfiq proqramlarının həyata keçirilməsi durur. Buna nümunə kimi göstərə bilərik ki, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının

istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə KOB-ların inkişafı üçün bütün meyarlar, o cümlədən də kiçik və orta sahibkarlar üçün "ömür boyu öyrənmək" imkanlarının təmin olunması nəzərdə tutulmuşdur (SMB, 2022).

Ölkəmizdə KOB sahəsində dövlət siyasətinin və onlara münasibətin formalaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən addımlardan birini Nazirlər Kabineti (NK) tərəfindən 21.12.2018-ci il tarixli və 556 nömrəli müvafiq qərarla KOB-ların yeni bölgü meyarlarının müəyyənləşdirilməsi təşkil edir (E-qanun, 2018). Hazırda Azərbaycanda bu sənəd vasitəsilə sahibkarlıq təsisatlarının təsnifləşdirilməsi həyata keçirilir və onların kateqoriyaları müəyyən edilir. Beləliklə də, qeyd olunan qərar əsasında **Cədvəl 1**-də təsvir edilən yeni meyarlar Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinə dair bir növ çərçivə sənədi kimi də qəbul edilə bilər. Ona görə də, cədvəldə verilmiş təsnifləşdirmə və ölçü meyarlarının nəzərdən keçirilməsi və onların təhlili tədqiq olunan istiqamət üzrə aydın təsəvvür formalaşdırılması baxımından olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 1: AR-da sahibkarlıq subyektlərinin yeni ölçü meyarları

Sahibkarlığın növü	**İşçilərin say həddi**	**İllik gəlirin həddi (ig) (min manat)**
Mikro səviyyəli	1-10 intervalı	ig≤ 200
Kiçik səviyyəli	11-50 intervalı	200< ig≤ 3000
Orta səviyyəli	51-250 intervalı	3000<ig≤ 30000
Böyük səviyyəli	251 və daha çox	30000< ig

Mənbə: E-qanun.az, 2018.

Cədvəldən göründüyü kimi sonuncu dəyişikliklərdən sonra Azırbaycanda mikro səviyyəli sahibkarlıq təsisatlarına işçilərinin say həddi 10 nəfərə qədər, illik gəlir həddi isə 200 min manatı keçməyən, kiçik səviyyəli sahibkarlıq təsisatlarına işçilərinin say həddi 11 nəfərdən 50 nəfərə qədər və eyni zamanda illik gəlir səviyyəsi 200 min manatdan 3 milyon manata qədər olan, orta səviyyəli sahibkarlıq təsisatlarına işçilərin say həddi 51-250 intervalında dəyişən və illik gəlir səviyyəsi 3 milyon manatdan çox, 30 milyon manatdan az və ya ona bərabər olan, və nəhayət iri sahibkarlara isə işçilərinin say həddi 250-dən, illik gəlirləri 30 miyon manatdan çox olan biznes qurumları aid edilir.

Azərbaycanlı alimlər Fariz Əhmədov və Cəbrayıl Vəliyevin araşdırmaları göstərir ki, ölkəmizdə KOB səviyyəli bizneslərin inkişaf etdirilməsi milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, məşğulluğun səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi və yerli resurslardan istifadə etməklə istehlak məhsullarına olan təlabatın qarşılanması üçün vacibdir. Bu baxımdan, müvafiq sektorun inkişafına nail olunması məqsədilə qəbul edilmiş strateji yol xəritələrinin icrası və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə yaradılmış Kiçik və Orta Bizneslərin İnkişafı Agentliyinin fəaliyyəti ölkəmizdə bəhs olunan bizneslərin inkişafına təkan vermişdir (Ahmadov and Valiyev, 2019). Sahibkarlıq sahəsində dövlət prioritetlərinə uyğun olaraq Azərbaycanda özəl bizneslərin dəstəklənməsi üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə olunur və bölgələrdə sahibkarlığın inkişafı xüsusilə diqqət mərkəzindədir. Bu cəhətdən səmərəli mexanizmlərdən birini də Biznes inkubatorlar (Bİ) vasitəsilə sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi təşkil edir. Bu məqsədlə, 10.09.2014-cü il tarixində Xaçmaz rayonu ərazisində yerləşən Quba-Xaçmaz Regional İnkişaf Mərkəzi nəzdində Bİ-un yaradılması ilə Azərbaycanda ilk Bİ fəaliyyətə başlamışdır. Məqsədyönlü iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq, 24.05.2016-cı il tarixində Aran Regional İnkişaf Mərkəzində Aran iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən yeni sahibkarların və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən şəxslərin biznes təşəbbüslərinə dövlət dəstəyini təmin etmək üçün sayca ikinci olan regional biznes inkubatoru fəaliyyətə başlamışdır. Bİ-un yaradılmasının başlıca qayəsi regionlarda biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını təmin etməklə sahibkarlara dövlət dəstəyini gücləndirmək və yeni biznes ideyalarının reallaşdırılmasına kömək etməklə bölgələrdə məşğulluğun artırılmasına nail olmaqdır (SİF, 2022). Regional inkişaf konteksində, hazırda Azərbaycanın milli prioritetlərindən birini də işğaldan azad edilmiş bölgələrin dirçəldilməsi, davamlı məskunlaşmanın həyata keçirilməsi və sosial -iqtisadi inkişafın təmin edilməsi təşkil edir. Bu istiqamətdə əsas alətlərdən biri kimi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında KOB-ların inkişaf etdirilməsi hesab olunur.

Dövlət Statistika Komitəsinin müvafiq iqtisadi rayonlar üzrə fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta (MKO) səviyyəli sahibkarlıq subyektlərinin 2019-cu və 2020-ci ilə dair bölgü **(Cədvəl 2)** məlumatlarından istifadə etmək işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafını qiymətləndirmək baxımından faydalıdır (Azstat, 2022). Statistikada yer alan bəzi inzibati rayonlar otuz ilə yaxın tamamilə işğal atında olduğundan onların müvafiq göstəriciləri yox səviyyəsindədir və ya bu məlumatların əksəriyyəti rəsmi dövlət orqanlarında

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına daxil olan inzibati ərazi vahidləri üzrə qeydiyyatdan keçmiş sahibkarlıq subyektlərini əhatə edir. Ancaq təqdim olunan məlumatlar sahibkarlıq təşəbbüsləri və aktivliyini müəyyənləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Cədvəl 2: Fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə bölgüsü

İqtisadi və inzibati rayonlar	2019				2020			
	Cəmi	o cümlədən			Cəmi	o cümlədən		
		Mikro	kiçik	orta		mikro	kiçik	orta
Ölkə üzrə cəmi	**271304**	**262622**	**5956**	**2726**	**316370**	**307717**	**5943**	**2710**
Qarabağ	**10328**	**10139**	**133**	**56**	**12857**	**12692**	**114**	**51**
Xankəndi ş.	1	1	-	-	838	838		
Ağcabədi r.	2108	2070	27	11	2715	2689	15	11
Ağdam r.	1552	1524	22	6	1503	1478	17	8
Bərdə r.	4089	4037	40	12	5098	5053	35	10
Füzuli r.	1413	1380	22	11	1217	1187	21	9
Xocalı r.	11	9	1	1	29	27	1	1
Xocavənd r.	59	53	4	2	153	147	5	1
Şuşa r.	13	10	3	-	27	23	4	-
Tərtər r.	1082	1055	14	13	1277	1250	16	11
Şərqi Zəngəzur	**537**	**496**	**31**	**10**	**1156**	**1113**	**28**	**15**
Cəbrayıl r.	156	146	7	3	212	203	5	4
Kəlbəcər r.	95	90	3	2	216	208	5	3
Laçın r.	188	172	13	3	83	77	3	3
Qubadlı r.	47	41	4	2	571	555	11	5
Zəngilan r.	51	47	4	-	74	70	4	-

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (Azstat, 2022).

Cədvəldə verilən statistik məlumatlar üzərində təhlil apardıqda məlum olur ki, 2019-cu ildə Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə fəaliyyət göstərən 10328 KOB subyektinin 60%-i işğala məruz qalmamış Ağcabədi və Bərdə rayonlarının, 39%-i qismən işğalda olmuş Ağdam, Füzuli və Tərtər rayonlarının, 1%-i isə tamamilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında olmuş Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Xankəndi inzibati ərazi vahidlərinin payına düşür. Bundan əlavə, statistika əsasında hesablama apardıqda aşkar olur ki, 2019-cu ildə Qarabağ iqtisadi rayonunda fəaliyyətdə olan müvafiq biznes subyektlərinin respublika üzrə pay göstəricisi 3,8% təşkil etmişdir. 2020-ci ildə isə eyni iqtisadi rayonda müvafiq göstərici 4,06% həcmində olmuşdur.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda KOB subyeklərinin daha az olması isə həmin inzibati rayonların uzun müddət tam şəkildə düşmən işğalında olması ilə əlaqədardır. Bu iqtisadi rayon üzrə 2019-cu ildə fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və eləcə də orta biznes müəssisələrinin toplam sayı ölkə üzrə müvafiq subyektlərin 0.2%-ni təşkil etmişdir. 2020-ci ildə isə bu göstərici 0,36%-dan ibarət olmuşdur. Qeyd etmək vacibdir ki, 2020-ci ildə hər iki iqtisadi rayon üzrə fəaliyyətdə olan KOB müəssisələrinin sayının və ölkə üzrə xüsusi çəkisinin artması işğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznes mühiti ilə birbaşa bağlı olmasa da, ən azından post müharibə dövründə sahibkarlıq təşəbbüslərinin artdığını deməyə əsas verir.

Ümumiyyətlə, mövcud göstəricilər müvafiq sahibkarlıq sektorlarında bölgənin real potensialını tam əks etdirmir. Bəhs olunan ərazilər zəngin təbiətə və təbii resurslara, bol su ehtiyatlarına və bərpa olunan enerji potensialına sahib olmaqla kənd təsərrüfatı və turizmdə böyük iqtisadi imkanlara malikdir. Yeni nəqliyyat və kommunikasiya xətləri hər iki iqtisadi rayonun həm də logistik baxımdan əhəmiyyətini artırır. Bundan əlavə, bərpa olunan ərazilərdə sənaye parklarının yaradılması da sahibkarlığın inkişafı üçün böyük perspektivlər açır və yeni təşəkkül tapacaq sənaye və istehsal müəssisələrində çalışacaq mütəxəssislərin hazırlanmasını aktuallaşdırır. Bu mənada Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında KOB-ların, o cümlədən, sahibkarlığın rəqabətcil inkişafı üçün böyük perspektivlər görünür.

Hazırda, Azərbaycan yerli və xarici investisiyaları cəlb etməklə ərazilərin dirçəldilməsi və bölgədə sağlam, əlverişli biznes mühiti formalaşdırmaqla sahibkarlığın müxtəlif növlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində fəal iqtisadi siyasət həyata aparır. Artıq işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıqla

məşğul olmaq istəyən sahibkarlara biznes layihələrini İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən KOBİA-ya təqdim etmələri ilə bağlı müraciət də edilmişdir (Economy, 2020). Buna baxmayaraq, regionda real biznes mühitinin formalaşdırılması müəyyən qədər vaxt apara bilər ki, bu da ərazilərin minalardan təmizlənməsi, infrastruktur və kommunikasiyaların yaradılması ilə əlaqədardır.

İİTKM-in icraçı direktoru Vüsal Qasımlının verdiyi məlumata əsasən, işğaldan qabaq ölkədə istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının 35-40 faizə yaxını Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının payına düşürdü. Bölgədə üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensiala sahibdir. Həmçinin, bölgədə emal və ərzaq sənayesinin inkişafı potensialı mövcuddur. Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsi həm də ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmininə ciddi töhfə verəcək, xüsusilə, heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsi yaxşılaşacaq (Qasımlı, 2020).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları füsünkar təbiəti, münbit torpaqları, təbii sərvətləri, bol su ehtiyatları, zəngin mədəniyyəti və qədim insanların ilk yaşayış məskənlərindən biri kimi tarixən şöhrət qazanmışdır. Hazırki dövrdə isə regionda yerləşən çaylar, göllər və su anbarları, günəş radiasiyasının miqdarı və yüksək dağlıq ərazilər su, günəş, külək kimi bərpa olunan enerji növlərinin istehsalı üçün çox səmərəli hesab olunur.

Araşdırmalara görə, işğaldan azad edilmiş bölgələrdə KOB səviyyəsində ailə bizneslərinin inkişafı üçün də böyük perspektivlər mövcuddur. Tədqiqatın nəticələrinə görə, tarixi və milli ənənələr, eləcə də, təbii imkanlar və zəngin təbiət Qarabağda sənətkarlıq, kənd təsərrüfatı və turizm sahəsində KOB-ların yaranması və inkişafına böyük fürsətlər yaradır. Qeyd olunur ki, Qarabağ xalçaları, yerli insanların əl əməyi məhsulları və digər sənətkarlıq məmulatlarının dünyada məşhur olması bu bölgədə müvafiq istiqamətlərdə KOB səviyyəsində ailə bizneslərinin rəqabətcil inkişafına imkanlar açır (Musayev,2021).

Ağdamda reallaşdırılan "Smart şəhər" layihəsində Qarabağ Universitetinin planlaşdırılması Azərbaycan dövlətinin bölgənin inkişafında və yeni imicinin formalaşdırılmasında təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə də xüsusi önəm verdiyini göstərir (APA, 2021). Təhsil Nazirliyi yanında İctimai Şuranın sədr müavini Nadir İsrafilov hesab edir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin

bərpasında təhsilin üzərinə böyük vəzifələr düşür. “Çox şey bərpa olunmalı və yenidən qurulmalıdır. Məktəblər, litseylər, gimnaziyalar tikmək lazım gələcək” (525-ci qəzet, 2021). Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi Asif Cahangirovun yanaşması isə ondan ibarətdir ki, “Qarabağda təkcə ali təhsili deyil, həm də peşə təhsilini inkişaf etdirmək vacibdir. Texniki məktəblərdə və kolleclərdə kənd təsərrüfatı, inşaat və iqtisadi peşələrə tələbat olacaq” (Konkret, 2020).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Araşdırma zamanı bəlli olur ki, kiçik və orta səviyyəli sahibkarlıq nümunələri həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında böyük paya sahib olmaqla dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Bu mövzu ətrafında araşdırma aparan müəlliflərin yanaşmasına əsasən, KOB-lar sosial xarakter daşımaqla yeni iş yerlərinin yaradılması və məşğulluğun artırılmasına töhfə verir, insanların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına və xüsusilə də, orta təbəqənin gücləndirilməsinə xidmət edir. Ən çox rast gəlinən ortaq fikirlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bu bizneslər surətlə dəyişən bazar tələbinə çevik reaksiya verir və innovasiyaların tətbiqində aktiv iştirakı ilə seçilir. Araşdırma zamanı o da məlum olur ki, KOB-ların inkişafının təmin olunması üçün sosial, iqtisadi və hüquqi şərtlərin ödənilməsi olduqca əhəmiyyətli faktorlardır.

Araşdırma göstərir ki, bütün bunlara uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında KOB-ların inkişafını təmin edən güclü normativ-hüquqi baza və institusional sistem yaradılmışdır. Dövlət prioritetlərindən biri kimi kiçik və orta sahibkarlıq təsisatlarının inkişafına istiqamətlənmiş dövlət proqramları və təşfiqedici layihələr gerçəkləşdirilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin dirçəldilməsi və ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyasının təmin edilməsində KOB-ların imkanlarından istifadə effektiv alətlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizin müvafiq qanunvericilik bazası və dəstək mexanizmləri işğaldan qurtarılmış bölgələrdə KOB-ların yaradılması və inkişafına təminat verir. Digər tərəfdən, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının zəngin təbiəti və təbii resursları, logistika və kommunikasiya layihələrinin reallaşdırılması bölgədə sahibkarlığın çiçəklənməsinə geniş perspektivlər açır. Beləliklə də, KOB-lar bölgədə davamlı məskunlaşma siyasətinin

gerçəkləşməsinə və sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə böyük töhfə verə bilər. Araşdırma göstərir ki, bölgənin tarixi-mədəni irsi və təbii imkanları, eləcə də yerli insanların zəngin ənənələri bu ərazilərdə kənd təsərrüfatı, turizm və sənətkarlığa əsaslanan kiçik və orta səviyyəli ailə bizneslərinin inkişafına da şərait yaradır.

Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələrə uyğun olaraq, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafında əlverişli alətlərdən biri kimi görünən KOB-ların bölgədə inkişafına nail olmaq baxımından aşağıdakı təkliflərin nəzərə alınması tövsiyə edilir:

1. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında KOB-ların inkişaf imkanlarının araşdırılması ilə bağlı geniş tədqiqatların aparılması;

2. Gəlinən nəticələrə uyğun olaraq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında KOB-ların inkişafı məqsədilə xüsusi təşfiq proqramlarının həyata keçirilməsi;

3. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında regional biznes-inkubatorların yaradılması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. APA (2015). Xanhüseyn Kazımlı: Ermənistanın Azərbaycana işğalı nəticəsində 818 milyard dollardan çox ziyan dəyib. https://apa.az/az/xeber/dagliq_qarabag/xeber_ermenistanin_isgali_neticesinde_azerbayc_-405086

2. APA (2021). Prezident İlham Əliyev Ağdam şəhərinin bərpasının təməl daşını qoyub.

3. Cenamor J., Sjödin D. R., Parida V. Adopting a platform approach in servitization: Leveraging the value of digitalization. International Journal of Production Economics, (2017). *192*, pp 54-65.

4. Chan C. M., Teoh S. Y., Yeow A., Pan, G. Agility in responding to disruptive digital innovation: Case study of an SME. Information Systems Journal, (2019). *29* (2), pp 436-455.

5. E-qanun (2021). "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

6. Li W., Liu K., Belitski M., Ghobadian A., O'Regan N. e-Leadership through strategic alignment: An empirical study of small-and medium-sized enterprises in the digital age Journal of Information Technology, 2016. *31* (2), pp 185-206.

7. Melville N., Kraemer K., Gurbaxani V. Information technology and organizational performance: An integrative model of IT business value. *MIS quarterly*, 2004. pp 283-322.

8. Parida V., Örtqvist D. Interactive effects of network capability, ICT capability, and financial slack on Technology-Based small firm innovation performance. Journal of Small Business Management, 2015. *53*, pp 278-298.

9. Parker G. G., Van Alstyne, M. W., Choudary S. P. Platform revolution: How networked markets are transforming the economy and how to make them work for you. WW Norton Company. 2016.

10. SMB. Ömürboyu öyrənmək. (2022). https://smb.gov.az/az/nav/omur-boyu-oyrenmek

11. Yoo Y., Henfridsson O., Lyytinen K. Research commentary — the new organizing logic of digital innovation: an agenda for information systems research. Information systems research, 2010. *21* (4), pp 724-735.

12. 525-ci qəzet (2021). “Qarabağ Universiteti güclü bir universitet brendi olacaq”.

    https://525.az/news/170045-qarabag-universiteti-guclu-bir-universitet-brendi-olacaq-tehsil

13. Konkret.az. (2020). Qarabağda hansı ali məktəblər açılmalıdır?

    https://konkret.az/qarabagda-hansi-ali-mektebler-acilmalidir-etrafli/

14. Nusratovich S. K., & Usmonkhan V. S. (2022). The Role of Small Business and Entrepreneurship in the Development of the National Economy. Eurasian Journal of Academic Research, 2(2), 731-735.

15. Muradov Ə. (2020). https://www.muallim.edu.az/news.php?id=13480&lang=

16. İmanov Ə.Ş. Kiçik sahibkarlıq / İmanov Ə.Ş.-Bakı: Elm, -2009.-368 s.

17. Qasımlı V. (2020). Qarabağın böyük iqtisadi potensialı var. https://azertag.az/xeber/Vusal_Qasimli_Qarabagin_boyuk_iqtisadi_potensiali_var-1620053

18. E-qanun (2018). http://www.e-qanun.az/framework/41048

19. McIntyre R. J. (2001). The role of small and medium enterprises in transition: Growth and entrepreneurship.

20. Misztal A. (2015). Sytuacja gospodarcza Polski a rozwój małych i średnich przedsiębiorstw.

21. Sendawula K., Turyakira P., & Bananuka J. (2018). Adoption of sustainable entrepreneurship in small and medium enterprises (SMEs) in developing countries: literature review. Journal of Advances in Social Science and Humanities, 4(2), 1-7.

22. Woźniak M., Duda J., Gąsior A., & Bernat, T. (2019). Relations of GDP growth and development of SMEs in Poland. Procedia Computer Science, 159, 2470-2480.

23. Abbasov A.B. Biznesin əsasları. Dərslik. – Bakı: Elm və təhsil, 2017. – 456 səh.

24. Ahmadov F. & Valiyev J. (2019). The evaluation of small and medium enterprises role in economic development of Azerbaijan. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 397-408.

25. SİF (2022). Biznes inkubatorlar. http://edf.gov.az/az/content/163

26. Musayev Y. (2021). Development of Family Businesses in Karabakh Region of Azerbaijan: new opportunities and prospects. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 449-458.

27. Azstat (2022). https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

FÜZULİ RAYONUNDA BİZNES SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN ŞƏRAİTİN TƏHLİLİ VƏ ZƏRURİ İNFRASTRUKTURUN İNKİŞAFI

i.ü.f.d., dos. Hüseynli Aytən
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Abbasova Afət
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xülasə

Dünyada baş verən qlobal böhranın ölkə iqtisadiyyatına təsirlərinin azaldılnması və neft gəlirlərindən asılılığı minimuma endirmək məqsədilə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı sistemli tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının işğaldan azad edilməsi qeyri-neft sektorunun və biznesin inkişafı üçün yeni imkanlar yaratdı. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın inkişafı fondu tərəfindən iqtisadi rayonlar üzrə prioritet istiqamətlər hazırlamışdır. Füzuli rayonunun da daxil olduğu Qarabağ iqtisadi rayonunda inkişaf etdirilməsi planlanan əsas sahələr innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsal, xidmət və emal sahələridir. Yeni emal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrinin açılması və ya mövcud olan bu tipli müəssisələrin yenilənməsi və genişlənməsi bu bölgədə aqrar sektorun inkişafı üçün münbit şərait olması ilə sıx əlaqəlidir. İşğaldan öncəki dövrlərdə də kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi Füzuli rayonu və digər bölgələrdə işğaldan azad edildikdən sonra da texnologiyanın təkmilləşməsi və müasir suvarma sistemlərinin tətbiqi vasitəsilə əkinçilik, bağçılıq və digər bu tipli təsərrüfatların yaranması və genişlənməsi Qarabağ iqtisadi rayonu üçün əsas prioritet istiqamətlərdən biridir. Qarabağın inkişafında önəmli rol oynayacaq layihələrdən biri olan Füzuli hava limanı həm bu rayonunda, həm də digər bölgələrdə müxtəlif biznes sahələrinin inkişafına önəmli təsir göstərəcək. Əsas məqsədi azad edilmiş ərazilərə sərnişin və yük daşımalarının artırılmasına yönələn bu hava limanı bölgədə həm turizm həm də digər sektorların inkişafına önəmli dərəcədə təsir edəcək. Hava limanı vasitəsilə bölgəyə turist axınının çoxalması digər sahələrin inkişafına da gətirib çıxaracaq. Bu da ictimai iaşə, xidmət sektorlarına müsbət təsir göstərəcək. Bu ərazilərin sənaye potensialını nəzərə alsaq, hava limanı Qarabağda istehsal olunacaq sənaye məhsullarının dünya bazarına çıxarılması və bütövlükdə regionun ixrac imkanlarının genişləndirilməsi baxımından olduqca vacibdir.

Açar sözlər: *Sahibkarlıq fəaliyyəti, Füzuli hava limanı*

Giriş

2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsinin qalibiyyətlə nəticələnməsi və bu sayədə ərazilərin işğaldan azad olunması Azərbaycan tarixi və sosial-iqdisadi inkişafı üçün olduqca önəmli rol oynayır. Ərazilərimizin işğaldan azad olunması ilə bu bölgədə yaşayış üçün yenidən infrastrukturun qurulması, iqtisadi sahələrin canlanması, bölgə iqtisadiyyatının ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiya edilməsi kimi yeni və aktual məsələlər gündəmə gəlmişdir. Belə ki, strukturun bərpası və iqtisadiyyatın yenidən tənzimlənməsi üçün yeni layihələr hazırlanması və icra edilməsi dövlətin əsas prioritetlərindən birinə çevrildi. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış planını əks etdirir ki, burada da əsas məqsəd həmin ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma və iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiyadır. İşğaldan azad olunan ərazilərin bərpasının sosial-iqtisadi konsepsiyası hazırlanması göstərir ki, bu müddətdə dövlətin qarşısına qoyduğu əsas məqsəd də işğaldan azad olunan ərazilərdə iqtisadiyyatın inkişafı və biznes mühitinin bərpa edilməsidir. Biznesin İnkişafı Agentliyinin agentliyə müraciət edən sahibkarlara işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi və investisiya potensialına dair informasiya, məsləhət, əlaqələndirmə və digər dəstək və xidmətlər göstərilməsi də həmin əraziliərdə biznesin inkişafı məsələsinin dövlət üçün önəmini göstərir.

Azərbaycan Respublikasında müxtəlif sahələrlə bağlı hazırlanan Strateji Yol Xəritələri hal-hazırkı dövrdən 2025-ci ilə qədər və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün dövlətin inkişaf planını özündə əks etdirir. Burada kənd təsərrüfatı, turizm, müxtəlif biznes sahələrinin və sektorların inkişafı Strateji Yol Xəritələrinin əsas istiqamətini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin güclənməsi və onun yüksək gəlirli ölkələr qrupuna daxil olması dövlətin əsas diqqət mərkəzində olan məsələdir. Hazırkı dövrdə torpaqların işğaldan azad edilməsi burada göstərilen sahələrin hər biri üçün yeni potensial yaradır.

İşğaldan azad edilmiş rayonlardan biri olan Füzuli rayonu da geniş iqtisadi potensiala malikdir. Bu rayon işğaldan əvvəlki dövrdə Azərbaycanın iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rola malik olmuş və xüsusilə də kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmışdır. Rayonun işğaldan azad olunması burada yeni biznes sahələri və müxtəlif sektorların inkişafı üçün şərait yaradır.

Tədqiqat işğaldan azad edilmiş Füzuli rayonunda biznes mühitini və müxtəlif sektorların mümkün inkişafını təhlil edərək inkişaf istiqamətlərini araşdırmışdır. Qarabağ regionunun işğaldan əvvəki potensialı, mövcud olan təbii ehtiyatlar, torpaq sahələri, iqlim şəraiti və həmçinin işğaldan azad olunduqdan sonra həyata keçirilməsi planlanan layihələr nəzərə alınaraq bölgədə sonrakı dövr üçün kənd təsərrüfatının, turizm sektorunun, biznes subyektlərinin inkişaf perspektivləri N.R. Əliyeva, Y.Musayev, A.Cabbarov və s. tərəfindən araşdırılsa da spesifik olaraq Füzuli rayonunu əhatə edən bu tipli araşdırmalar aparılmamışdır.

Əsas məqsədlər işğaldan azad olunmuş Füzuli rayonunun iqtisadi potensialını araşdırmaq və ərazinin biznes mühitinə təsir edən əsas parametrlərin təhlil edilməsidir. Bunun üçün həyata keçiriləcək tədbirlər:

• Füzuli rayonunda mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı imkanlarının qiymətləndirilməsi;

• Füzuli rayonunda biznes sahələrinin inkişafı üçün zəruri infrastrukturun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı islahatların təhlili;

• İşğaldan azad edilmiş regionların biznes mühitinin qurulması və yaxşılaşdırılması istiqamətində mövcud normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiq edilməsidir.

Qarabağ bölgəsində, xüsusilədə Füzuli rayonunda biznes mühitini təhlil etmək və əhalinin regiona qarşı münasibətini öyrənmək məqsədilə əhali arasında anonim anket sorğusu keçirilmişdir. Sorğunun nəticələrini analiz etmək üçün SPSS proqramının 28.0.1.1(15) versiyasında istifadə edilmişdir. 200 nəfərin iştirak etdiyi sorğu Frekans, Etibarlılıq, Ortalama, Çarpaz Tablo analizləri, “Chi-Square”, “Fisher-Freeman-Halton Exact”, “Phi and Cramer’s V” testləri vasitəsilə təhlil edilmiş əldə edilən nəticələrə uyğun təkliflər hazırlanmışdır.

Füzuli rayonunun uzun müddət işğal altında olması və həmin işğal dövrünə aid dataların mövcud olmaması burada iqtisadi vəziyyətin statistik təhlil edilməsinə maneçilik törədir. Uzun müddətdə ərzində torpaqların məhv edilməsi və ərazilərin minalanmasının burada əvvəllər inkişaf etmiş olan kənd təsərrüfatı sahəsinə təsirinin, infrastruktur və digər şəraitlər yaradıldıqdan sonra turizm sahəsinin inkişaf səviyyəsini və ya həyata keçirilən layihələrin bölgədə biznes subyektlərinə necə təsir edəceyini dəqiqliklə müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Bundan əlavə olaraq dissertasiya işinin

yeni gündəmə gəlmiş aktual bir mövzu olduğunu nəzərə alsaq bu haqda əvvəlki araşdırmaların kifayyət qədər olmaması da aydın məsələdir. 2020-ci ildən etibarən bəzi iqtisadçılar tərəfindən aparılmış az sayılı tədqiqatlar mövzunun dərindən araşdırıla bilməsi üçün kifayyət deyil.

Füzuli Rayonunda Sahibkarlıq Subyektlərinin İnkişafı İmkanlarının Qiymətləndirilməsi

Neftin və neft gəlirlərinin Azərbaycan üçün iqtisadi əhəmiyyəti çox olsa da gələcəkdə neft-qaz gəlirlərindən asılı olmayan güclü, rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın qurulması ölkə üçün önəmli bir məsələdir. Makroiqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaq və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi iqtisadiyyatın inkişafı üçün vacib məqamdır. Bu səbəbdən də qeyri-neft sektorlarının və sahibkarlığın inkişafına dövlət tərəfindən dəstək göstərilir. Sahibkarlıq subyektlərinin inkişafını tənzimləmək azad rəqabət və münbit investisiya mühiti yaratmaq dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas hissələrindəndir.

Qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın inkişafı istiqamətində işğaldan azad olunmuş bölgələr önəmli rol oynayacaq. 2020-ci ildə ərazilərimizin işğaldan azad olması biznes subyekləri və ölkənin iqtisadiyyatı üçün önəmli faktor oldu. Füzuli rayonu da daxil olmaqla Qarabağ bölgəsində sosial və iqtisadi həyatın qısa müddət ərzində canlanması üçün burada biznes sahələri inkişaf etdirilməli və buraya sahibkarlar cəlb olunmalıdır. Bu səbəbdən bölgənin inkişaf etdirilməsində yerli investorların iştirakı önəmli rol oynayır. Dövlətin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar və iş adamları üçün yaratdığı imkanlar biznes mühitinin inkişafı üçün vacibdir. Sahibkarlar yaradılan bu imkanlardan istifadə edərək bölgədə yeni biznes sahələri qurmalı və bu yolla da regionun inkişafına öz töhfələrini verməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın inkişafı fondu tərəfindən iqtisadi rayonlar üzrə prioritet istiqamətlər hazırlamışdır. Buradakı önəmli məsələ vəsaitlərin səmərəli yolla istifadə edilməsidir. Füzuli rayonunun da daxil olduğu Qarabağ iqtisadi rayonunda inkişaf etdirilməsi planlanan əsas sahələr innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsal, xidmət və emal sahələridir. Yeni emal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrinin açılması və ya mövcud olan bu tipli müəssisələrin yenilənməsi və genişlənməsi bu bölgədə aqrar sektorun inkişafı üçün mümbit şərait olması ilə sıx əlaqəlidir. (Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, 2022)

İşğaldan öncəki dövrlərdə də kənd təsərrüfatının əhalinin əsas məşğuliyyətini təşkil etdiyi Füzuli və digər bölgələrdə işğaldan azad edildikdən sonra da texnologiyanın təkmilləşməsi və müasir suvarma sistemlərinin tətbiqi vasitəsilə əkinçilik, bağçılıq və digər bu tipli təsərrüfatların yaranması və genişlənməsi Qarabağ iqtisadi rayonu üçün əsas prioritet istiqamətlərdən biridir.

Bölgədə yaradılması və inkişaf etdirilməsi planlanan digər sahələr:

- Meyvə-tərəvəz istehsalı;
- Ət kəsimi müəssisələri;
- Baramaçılıq, üzümçülük təsərrüfatları;
- Baramaqurutma, dəri və yun qəbulu məntəqələri;
- Şərabçılıq müəsissələri;

Prioritet istiqamətlərdən biri də müxtəlif layihələrin dəstəklənməsidir. Bunlara startap layihələrini, turizmin inkişafı ilə bağlı layihələri, dağ-mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı layihələri, bundan başqa ekoloji tarazlığın təmin edilməsi, KİV-lərin, rəqəmsal iqtisadiyyatın, internet və telekommunikasiya xidmətlərinin inkişafı ilə əlaqədar layihələri misal çəkə bilərik. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş biznes layihələrin dəstəklənməsi də bu region üçün diqqət mərkəzində olan vacib məsələlərdəndir. (Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, 2022)

İşğaldan olunmadan əvvəlki dövrdə Azərbaycanın iqtisadiyyatında önəmli bir yerə malik olan Füzuli rayonunun azad edilməsi ölkə üçün çox böyük iqtisadi önəm daşıyır. İşğaldan öncəki dövrlərdəki inkişafını qiymətləndirən zaman Füzuli rayonunun kənd təsərrüfatı üçün geniş potensialı olduğunu görə bilərik. İşğaldan əvvəlki dövrdə rayonun iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən bu sahənin bundan sonrada inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Rayonun iqlimi və münbit torpaq örtüyü burada kənd təsərrüfatının inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Araz, Köndələnçay, Quruçay Şaparlı, və Qozluçay kimi çayların burada yerləşməsi və bu çaylar vasitəsilə torpaqların suvarılması əkinçiliyin inkişafına təsir edən əsas amillərdəndir. Xudafərin və Suqovuşan su anbarları azad edilən rayonda bütün kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Suvarılma imkanlarının artırılması bu

sahədən götürülən faydanın artmasına gətirib çıxaracaq. Suvarma mənbələrinin çoxalmasından əlavə olaraq həmin vaxtdan indiyə texnologiyanın inkişafı və müasir texnikaların tətbiqi imkaları da işğaldan əvvəlki dövrlə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının daha da artmasına səbəb olacaq. (https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/kend-teserrufati-ve-aqrar-emal-senayesinin-inkisafi-ucun-fuzulinin-boyuk-potensiali-var-1613248721, 2021)

Rayonun işğaldan əvvəlki dövrlərdəki əsas istehsal sahələrinin 2025-ci il üçün proqnozlaşdırılan inkişafı:

- Taxılçılıq-işğaldan öncəki illərdə ölkədəki ümumi taxıl istehsalının 2.3 faizi Füzuli rayonunun payına düşürdü. 2019-cu ilin statistikasına baxdıqda bu göstəricinin artaraq 3.3 faizə çatdığını görə bilərik. Bu zaman rayonun bir hissəsinin işğal altında olmasına baxmayaraq istehsalın artması bu sahənin daha da inkişaf edəcəyini göstərir. 2025-ci il üçün proqnozlaşdırılan taxıl istehsalı 130.4 min tondur.

- Pampıqçılıq-2019-cu ildə 1.6 ton olan pambıq istehsalının 2025-ci ilədək 5.5 tona çatdırılması planlaşdırılır ki, bu da ümumi ölkə istehsalının 1.4 faizi deməkdir.

- Üzümçülük-1980-ci illərin əvvəlində Füzuli rayonunda 76.7 min ton üzüm istehsal edilməsinə baxmayaraq, 2019-cu ildə bu rəqəm 960 tona qədər düşmüşdü. Rayonun geri qalan hissəsinin də işğaldan azad olması sayəsində üzüm sahələri genişləndiriləcək. Beləliklə də ümumi istehsalın təqribən 10.5 min ton olması proqnozlaşdırılır. Üzümçülüyün inkişaf etdirilməsi həmçinin şərabçılıq sektorunun da canlanmasına gətirib çıxaracaq.

- Bitkiçilik-Aparılan təhlillərin nəticəsi göstərir ki, 2025-ci ildə Füzuli rayonunda ümumi sahəsi 47.4 min hektar oln əkin və bağ sahələrindən toplamda 208.2 min ton məhsul istehsal edilə bilər. Bu ölkə ərazisində istehsal olunan bitkiçilik məhsullarının 2.1 faizini təşkil edir.

- Heyvandarlıq- 2025-ci ilədək rayonunda 56.3 min baş iribuynuzlu və 260.4 min baş xırdabuynuzlu heyvandarlığın bərpa edilməsi gözlənilir. Həmin zamana qədər quşların sayının 470,9 min baş və arı ailələrinin sayının 4 min olması planlaşdırılır. Bununla da rayonun ölkədəki ət istehsalındakı payının 0.6 faiz, yun istehsalındakı payının 2.4 faiz, süd istehsalındakı payının 1.2 faiz və yumurta istehsalındakı payının isə 1.6 faiz olması planlanır.

Bütün bu kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi nəticəsində 2025-ci ildə Füzuli rayonunda istehsal edilən malların proqnozlaşdırılan ümumi dəyəri 147.8 milyon manat olacaq. (https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/kend-teserrufati-ve-aqrar-emal-senayesinin-inkisafi-ucun-fuzulinin-boyuk-potensiali-var-1613248721, 2021)

Azərbaycan Prezidentinin 2021-ci ilin yanvarında Füzulidə beynəlxalq hava limanının tikintisi barədə sərəncam verməsi ilə həmin ay tikintisinə başlanan hava limanının 26 oktyabr 2021-ci ildə açılış mərasimi keçirilmişdir. (https://azertag.az/xeber/Fuzuli_Beynelxalq_Hava_Limaninin_achilis_merasimi_olub_Prezidentler_Ilham_Aliyev_ve_Receb_Tayyib_Ardogan_achilis_merasiminde_istirak_edibler_YENILANIB_VIDEO-1908966, 2021)

Qarabağın inkişafında önəmli rol oynayacaq bu layihə həm Füzuli rayonunda, həm də Qarabağın digər bölgələrinda müxtəlif biznes sahələrinin inkişafına önəmli təsir göstərəcək. Bu hava limanının inşasının əsas məqsədi ilk növbədə azad edilmiş ərazilər istiqamətində sərnişin daşımalarının artırılmasına yönəlib. Füzulidə yeni hava limanının açılışından sonra bu istiqamətdə sərnişin daşımalarını artırmaq mümkün olacaq. Belə ki, bu hava limanı ilə nəinki Füzuli rayonunda həmçinin ətraf rayonlardada turizmin inkişafına şərait yaradacaq. Digər önəmli məsələ isə bu hava limanı vasitəsilə həyata keçiriləcək yük daşımalarıdır. (https://azvision.az/news/244180/-muhum-layihe--fuzuli-neqliyyat-qovsagina-cevrilir-.html, 2021)

Qarabağa hava qapısı olacaq Füzuli hava limanı beynəlxalq hava limanları münasibətində irələ sürülən bütün yüksək tələblərə uyğun şəkildə inşa edilmişdir. Burada istismara verilən uçuş-enmə zolağının uzunluğu 3000 metr, eni isə 60 metrdir. Beynəlxalq mülki aviasiya təşkilatının (İCAO) bütün tələblərinə uyğun olan bu zolaq uçuşların təhlükəsizliyi məqsədi ilə instrumental enmə və naviqasiya sistemləri, işıqtexniki, ilkin və ikincil radiolakasiya sistemləri ilə tam təchiz olunmuşdur. Bu, müxtəlif tip təyyarələrin hava limanına qəbul edilməsinə şərait yaradacaq. Bakı Füzuli marşrutu üzrə hərəkət edəcək olan sərnişin təyyarələri üçün təxmini uçuş müddəti 35 dəqiqə təşkil etmişdir. Burada sərnişin terminalının qarşısında inşa edilmiş dayanacaq 150 avtomobil üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hava limanından "Zəfər Yolu" və Şuşa şəhərinə aparan magistral yola birləşən yol çəkilməsi yekunlaşıb.

Bu hava limanının əsas məqsədlərindən biri bölgədə turizm sektorunun inkişafını təmin etməkdir. Bu hava limanı nəinki Füzuli rayonu həm də Qarabağın digər rayonlarına gəlmək istəyən qonaqları qarşılayacaq. Xarici qonaqların Şuşa şəhərinə gəlişi Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı vasitəsilə asanlaşacaq. Belə ki, Füzulidən Şuşaya olan məsafə o qədər də uzaq deyil. Füzuli aeroportu işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə xarici turistlərin cəlb olunması üçün olduqca faydalıdır və yeni imkanlar yaradacaq. Çünki hazırda Qarabağın incisi hesab olunan və Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərinə gəlmək istəyən xarici turistlərin sayı kifayət qədər çoxdur. Həmin turistlərin daha sərfəli və qısa yolla, praktik olaraq birbaşa işğaldan azad olunan ərazilərimizə səfər edə bilmələri üçün Füzuli hava limanı daha əlverişli imkan yaradacaq. Bir sözlə, Füzuli Beynəlxalq hava limanı regionda turizmin canlanmasına kömək edəcək. (https://azvision.az/news/244180/-muhum-layihe--fuzuli-neqliyyat-qovsagina-cevrilir-.html, 2021)

Müasir dünyada turizm bütün əlaqəli infrastrukturun inkişafına birbaşa və dolayı təsir göstərən sosial-iqtisadi hadisə kimi qəbul edilir. Müasir turizm nəqliyyat, sosial və xidmət sahələrinin yüksək inkişaf səviyyəsinə əsaslanır ki, bu da son nəticədə onu iqtisadiyyatın yüksək gəlirli sahəsinə çevirir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) məlumatına görə, turizm bu gün dünya iqtisadiyyatının ən gəlirli və dinamik sektorlarından biridir. Gəlirliliyə görə neft hasilatı və emalından sonra ikinci yerdədir. Turizm dünyanın ümumi milli məhsulunun təxminən 6%-ni, qlobal investisiyanın 7%-ni, qlobal istehlak xərclərinin 11%-ni və bütün vergi gəlirlərinin 5%-ni təşkil edir. Bu baxımdan bir çox ölkələrdə turizm sektoru dövlət dəstəyi ilə fəal inkişaf edir.

Turizm sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatında da önəmli rola malikdir. Belə ki, son illər turizmin inkişafı Azərbaycan regionlarının iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilir. Azərbaycanda onun həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar mövcuddur.

Qarabağ bölgəsinin işğaldan azad edilməsi Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. Belə ki, Qarabağ bölgəsində turizmin inkişafı xarici turistlərin böyük marağına səbəb olacaq. Qarabağ regional əhəmiyyətli ekoturizm mərkəzinə çevriləcək və gələcəkdə dünya səviyyəli turizm zonası statusu ala bilər. Füzuli rayonunda inşa edilən hava limanı və onu digər rayonlarla birləşdirən Ağdam- Füzuli avtomobil yolu, Füzuli-Şuşa avtomobil yolu kimi yolların çəkilməsi Füzuli vasitəsilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının turizminə töhvə verəcək.

Dünya Səyahət və Turizm Şurasının (WTTC) məlumatına görə, Azərbaycan 2028-ci ildə MDB ölkələri arasında turizmdən illik gəlirlərini 6,2% artıran ilk ölkə olacaq. Bu, ölkənin yalnız turizm gəlirlərindən 18,2 milyard dollar qazanmasına səbəb olacaq. Ümumdünya Turizm və Səhiyyə Şurasının bu proqnozu özünü doğrultsa, turizm sektoru ÜDM-in 19,3 faizini, dövlət büdcəsinin isə 1\5 hissəsini təşkil edəcək. Pandemiya dövrünün itkilərinin Qarabağ bölgəsinin turizm sektoruna açılması eyni gəliri maksimum 2 il gecikdirməklə və hətta orta hesabla ondan 5% yüksək gəlir əldə etməyə imkan verərdi. (Aghayeva, K., Hatamova, T., & Sheydai, T.,2021).

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, sentyabrın 5-də Azərbaycanın «Silk Way» aviaşirkətinə məxsus ən böyük yük təyyarələrindən biri olan «Boeing 747-400» tipli hava gəmisi də Füzuli hava limanına eniş etmişdi. Bu təyyarə ilə Qarabağa ilk dəfə hava yolu vasitəsilə yüklər çatdırılıb. Bu, onu göstərir ki, hava limanı həm də yükdaşımalar, xüsusən beynəlxalq yükdaşımalar üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin sənaye potensialını nəzərə alsaq, Füzulidə açılan hava limanı həm də Qarabağda istehsal olunacaq sənaye məhsullarının dünya bazarına çıxarılması və bütövlükdə regionun ixrac imkanlarının genişləndirilməsi baxımından olduqca vacibdir. Yükdaşıma Qarabağda kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyatın digər sahələri üçün də önəmli amildir. Qarabağdakı meyvə məhsullarını xarici ölkələrə aparmaq üçün hava limanı birbaşa əlaqə deməkdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aeroportların inşası, həmçinin Zəngəzur dəhlizinin də əhəmiyyətini artıracaq. Bu dəhlizin bərpası nəinki Azərbaycanın, həmçinin regionun iqtisadi inkişafına böyük töhfələr verəcək. Bu dəhliz vasitəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycana quru yolla birləşdirilməsi də bu tarixi diyarımızın Azərbaycan iqtisadiyyatına daha da reinteqrasiyasına səbəb olacaq. Dövlətimizin başçısının vurğuladığı kimi, Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycan iqtisadiyyatında çox böyük rolu olacaq. Bu dəhlizin ən üstün cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, nəinki Azərbaycanla Naxçıvan arasındakı nəqliyyat əlaqələrinin şaxələndirməsinə, həmçinin Xəzər və Aralıq dənizlərindən başlayaraq Cənub- Şərqi Asiya və Mərkəzi Asiya ilə Avropa arasındakı nəqliyyat-logistika xətti olacaq. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanı öz ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanla, həmçinin Türkiyə ilə birləşdirəcək.

Naxçıvana quru dəhlizinin açılması mühüm tarixi nailiyyətdir. Ölkənin qərb rayonları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında analoqu olmayan

nəqliyyat əlaqəsi yaradılacaq. Beləliklə, Naxçıvan həm mühasirədən çıxarılır, həm də yeni nəqliyyat arteriyası yaranır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti çıxışında bu dəhlizin açılması haqqında danışır: "Biz Naxçıvanı mühasirədən çıxarırıq, eyni zamanda yeni nəqliyyat dəhlizi açırıq. Deyə bilərəm ki, bütün ölkələr bundan ancaq qazanc əldə edəcəklər. Azərbaycan onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanla birləşib. Azərbaycan Türkiyə ilə birləşir. Bu dəhlizə Rusiya, Azərbaycan, Türkiyə, İran, istəsə, Ermənistan da qoşula bilər. Beləliklə, regionda yeni beştərəfli əməkdaşlıq platforması yaradıla bilər. Mən bu fikri artıq həm Rusiya, həm də Türkiyə prezidentlərinə çatdırmışam. Həm Rəcəb Tayyib Ərdoğan, həm də Vladimir Putin bunu müsbət qarşılayıb. Budur bizim təklifimiz. Biz regionda davamlı sülh istəyirik. Buna nail olmaq üçün təhlükəsizlik tədbirləri ilə yanaşı əməkdaşlıq da inkişaf etməlidir. Biz əməkdaşlığa hazırıq. Bu doqquzuncu abzasda qeyd olunan məsələlər arasında bizim üçün bir nömrəli məsələ Azərbaycanı Naxçıvan Muxtar Respublikasına birləşdirmək və eyni zamanda, Azərbaycan ilə Türkiyə arasında yeni nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasıdır. Çünki bildiyiniz kimi, biz bir neçə il əvvəl Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunu istifadəyə vermişik. Bu, artıq Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dəmir yolu əlaqəsidir. Bu layihə baş tutsa, əminəm ki, baş verəcək, yeni olacaq 5 ölkə bundan faydalana bilər" (Mehmetshah, I. O. K.,2021).

Füzuli Rayonunda Müxtəlif Sahibkarlıq Fəaliyyətlərinə Maraq

Qarabağ bölgəsində, xüsusilədə Füzuli rayonunda biznes mühitini təhlil etmək və əhalinin regiona qarşı münasibətini və daha çox üstünlük verdikləri sahələri öyrənmək məqsədilə əhali arasında sorğusu keçirilmişdir. Sorğuda ümumilikdə 200 nəfər iştirak etmişdir. İştirakçıların özləri, sahibkarlıq fəaliyyətləri haqqında məlumatlar və Füzuli rayonunda biznes mühiti ilə bağlı fikirləri öyrənilmiş və təhlil edilmişdir.

İlk olaraq iştirakçıların özləri haqqında verdikləri məlumatlar təhlil edilmişdir. Bunun üçün təsviri statistikadan istifadə edilmişdir. Verilənlər toplusunun (anketdən əldə edilmiş nəticələrin) xüsusiyyətlərinin kəmiyyətcə təsvir edilməsinin öyrənilməsi təsviri statistika adlanır. Frekans təhlili təsviri statistikanın bir hissəsidir. Statistikada frekans bir hadisənin baş vermə sayıdır. Bu analiz zamanı seçimin neçə dəfə təkrarlanması və bunun neçə faiz olduğu göstərilir. (https://www.researchoptimus.com/article/frequency-

analysis.php, 2013). Anketlə bağlı ilk analiz olaraq respondentlərin cinsiyyət faktoru üzrə frekansının öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Aparılmış bu analizlərin nəticəsinə əsasən iştirak edənlərdən 96-sı qadındır, bu isə ümumi iştirakçıların 48 faizini təşkil edir. Geriyə qalan 104 kişi cinsinə mənsub iştirakçı isə 52 faiz təşkil edir. Anketdə 6 faiz 0-18 yaş, 39 faiz 18-25 yaş, 37 faiz 25-35 yaş aralığndakı və 18 faiz 35 yaşdan yuxarı insanlar iştirak etmişdir. Belə ki, respondentlərin əsas hissəsini 18-35 yaş arası insanlar təşkil edir. Aparılmış sorğu yalnız bakalavr və magistr təhsili olanlar arasında keçirilmişdir (0-18 yaş arasındakı iştirakçılar istisna olmaqla).

Araşdırmanın əsasını işğaldan azad edilmiş bölgələr əhatə etdiyi üçün seçimlər arasında işğaldan azad edilmiş rayonlar tək-tək əlavə edilmiş, geriyə qalan bölgələr isə “Digər” variantında öz əksini tapmışdır.

Aşağıdakı cədvəl 1-dən görürük ki, toplamda 200 nəfər iştirakçının 144 nəfəri digər bölgələrdə yaşayan Qarabağ sakinləri di. Geriyə qalan 56 nəfər iştirakçı isə Bakıda yaşayan Qarabağ sakinləri idi.

Cədvəl 1: Rayon üzrə frekans analizi

	Frekans	Faiz
Ağdam	14	7.0
Cəbrayıl	2	1.0
Zəngilan	12	6.0
Füzuli	12	6.0
Kəlbəcər	4	2.0
Laçın	4	2.0
Qubadlı	2	1.0
Şuşa	4	2.0
Xocalı	2	1.0
Digər	144	72.0
Total	200	100.0

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Həyat şəraiti və infrastruktur qurulduqdan sonra əhalinin nə qədər hissəsinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məskunlaşmaq istəyəcəyini müəyyənləşdirmək üçün b usual anketə əlavə edilmiş və 200 iştirakçıdan cavab alınmışdır.

Cədvəl 2: Qarabağda məskunlaşma planı ilə bağlı frekans analizi

	Frekans	Faiz
Bəli	74	37.0
Xeyr	126	63.0
Total	200	100.0

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Cədvəl 2-yə əsasən 200 nəfərdən 74-ü yəni 37 faizi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsində yaşamağı planlaşdırır.

Burada araşdırılmalı olan bir məsələ də Qarabağ regionunda yaşamağı planlaşdıran 37 faiz insanın əsasən hansı bölgədən olmasıdır. Belə ki, işğaldan azad olunmuş rayonlardan olan insanların daha çox bu bölgələrdə yaşamaq istəyəcəyi fərz edilir. Bunu test etmək üçün ilk öncə işğaldan azad olunmuş rayonları "Qarabağ" adı altında birləşdirdik.

Fərziyyəmizi test etmək üçün çarpaz tablo analizindən istifadə edilir. Çarpaz tablo dəyişənləri birlikdə qruplaşdıraraq araşdırmaçılara müxtəlif dəyişənlər arasındakı korrelyasiyanı görməyə kömək edir. Bu üsulla korrelyasiyaların müxtəlif dəyişənlər qrupu arasında necə fərqlilik göstərdiyini müəyyənləşdirə bilirik. Çarpaz tablo vasitəsilə sorğudakı iki və daha çox sual arasındakı əlaqəni təsvir etmək mümkündür. Bu yolla da iştirakçı qruplarının digər suala verdikləri cavabları müqayisə etmək olar. (https://www.alchemer.com/resources/blog/cross-tabulation/, 2022)

Respondentlərin hansı bölgədən olmasının onların Qarabağda yaşama planlarına təsirini araşdırmaq məqsədilə ilk növbədə SPSS vasitəsilə iki dəyişən arasındakı çarpaz tablo çıxarılır.

Cədvəl 3: Rayon və yaşama planı arasında çarpaz tablo

		Yaşama planı		
		Bəli	Xeyr	Total
Rayon	Qarabağ	40	16	56
	Digər	34	110	144
Total		74	126	200

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Cədvəl 3-dən görünür ki, işğaldan azad olunmuş rayonlarda olan 56 nəfərdən 40-ı yəni 71.43 faizi yaşayış üçün həmin bölgələrə qayıtmaq istəyir. Digər bölgələrdən olan iştirakçılar arasında isə bu göstərici yalnız 37 faiz olmuşdur.

İki dəyişən arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün chi-squared testindən istifadə etdik. Chi-squared ən çox istifadə edilən korrelasiya testlərindən biridir. Onu dəyişənlər arasındakı əlaqəni(korrelasiyanı) ölçən testlərdən fərqləndirən cəhəti isə chi-squared testinin kateqoriyalı dəyişənlər arasında aparılmasıdır. Bizim araşdırmamızda hər iki dəyişən kateqoriyalı (iki variantlı) olduğundan bu test aparılmışdır. Chi-squared testi hipotez (fərziyyə) testidir. Bizim buradakı fərziyyəmiz respondentlərin Qarabağ bölgəsindən olmasının onların burada məskunlaşmaq istəməklərinə təsir etməməsidir.

Cədvəl 4: Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	39.550[a]	1	<.001		
Continuity Correction[b]	37.526	1	<.001		
Likelihood Ratio	39.168	1	<.001		
Fisher's Exact Test				<.001	<.001
N of Valid Cases	200				

a. 0 cells (0.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 20.72.
b. Computed only for a 2x2 table

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Cədvəl 4-də chi-squared testinin nəticəsi verilmişdir. Testin nəticəsinə əsasən pearson chi-squared dəyəri 37.421-dir. Həmin dəyərə aid olan “Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli)” hissədə p-dəyəri 0.001 olaraq göstərilmişdir. Nəticənin əhəmiyyətli olması üçün tapılan dəyər müəyyən edilmiş alfa dəyərindən (adətən bu dəyər 0.05 olaraq qəbul edilir) kiçik və ya ona bərabər olmalıdır. Tapılan p-dəyəri 0.001<0.05 olduğundan təhlilimiz əhəmiyyətli sayılır. Yəni iştirakçıların hansı bölgədən olmaları ilə Qarabağda məskunlaşma planları arasında əlaqə olmaması hipotezimiz səhvdir. Chi-squared testi vasitəsilə iki dəyişənin arasında əlaqə olduğunu müəyyənləşdirik. Lakin bu əlaqənin nə dərəcədə olduğunu bilmək üçün əlavə təhlillər aparılmalıdır. Bu səbəbdən də Phi and Cramer’s V testindən istifadə edilmişdir. Bu test dəyişənlər arasındakı təsir dərəcəsini ölçmək üçün istifadə edilir. Bu test chi-squared testinin nəticəsini tənzimləmək üçün əlaqənin gücünü ölçür.

Cədvəl 5: Phi and Cramer's V testi

	Dəyər	Təxmini əhəmiyyət
Phi	-.445	<.001
Cramer's V	.445	<.001
N of Valid Cases	200	

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Bu testimizdə də p-dəyəri aşağı olduğundan nəticəmiz əhəmiyyətlidir. Burada çıxan dəyər 0.433 dür.

Dəyərin 0.25-də yuxarı olması dəyişənlər arasındakı əlaqənin çox güclü olduğunu göstərir. (https://www.semanticscholar.org/paper/User's-guide-to-correlation-coefficients-Akoğlu/dd7ceee5b05eb672e850140220f7db44ead3968f/figure/2, 2018)

Nəticə onu göstərir ki, işğaldan azad edilmiş rayonlardan olan insanların əksəriyyəti (71.43 faizi) öz torpaqlarına qayıtmaq və həyatlarını orada davam etdirməyi planlayırlar.

Füzuli rayonunda olan 12 iştirakçıdan 10-u zəruri infrastruktur və həyat şəraiti qurulduqdan sonra həmin ərazilərdə məskunlaşmaq istədiklərini bildiriblər. Bu həmin rayondan olan iştirakçıların 83.33 faizini təşkil edir. Nümunə sayımız çox az olduğundan dəqiq nəticəyə gələ bilməsək də ümumilikdə deyə bilərik ki, rayonda məskunlaşma istəyi kifayyət qədərdir.

Sorğunu dolduran 200 nəfərdən 60-ı, yəni 30 faizi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Geriyə qalan 140 nəfər isə biznes sahibi olmayan insanlardır. Anketdə iştirak edən sahibkarların 28-i, yəni təqribi 46.67 faizi fərdi qaydada fəaliyyət göstərir. 10 nəfər mikro və 10 nəfər kiçik sahibkarlıq subyekti olanların hər biri 16.67 faiz təşkil edir. İştirakçılar arasında 8 nəfər orta sahibkar var ki, bu da 13.33 faizdir. Yalnız 6.66 faiz, yəni 4 nəfər iri sahibkar sorğuda iştirak etmişdir.

Bu sahibkarlarin hansı sahədə fəaliyyət göstərdiklərini müəyyənləşdirmək üçün anketə fəaliyyət növləri ilə bağlı sual daxil edilmişdir. Variantlara ictimai iaşə, istehsal, ticarət, turizm və xidmət sahələri daxil edilmişdir. Xidmət sahələri dedikdə buraya həm mühasibatlıq, maliyyə hüquq kimi xidmətlər,

həm də taksi, dərzi və s. fəaliyyətləri aiddir. (iştirakçılar arasında kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan yoxdur).

Qrafik 1: Fəaliyyət növləri üzrə frekans analizi

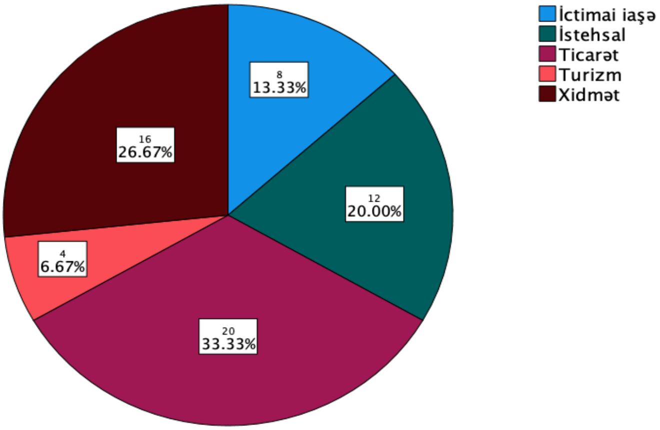

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Qrafik 1 sahibkarların fəaliyyət növləri üzrə bölgüsünü göstərir. Bu qrafikə əsasən respondentlərin 20-si, 33.33 faiz ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olur. Ikinci sırada xidmət sektoru gəlir. Belə ki, 16 nəfər bu sahə ilə məşğul olduğunu bildirmişdir. Bu da bütün sahibkarların 26.67 faizini təşkil edir. 12 nəfərin seçdiyi istehsal sahəsi 20 faizlik hissəni əhatə edir. 60 sahibkardan yalnız 8-i, 13.33 faizi ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olur. Nümunəmizdə ən az seçilən 6.67 faizlik hissə isə 4 nəfərin seçdiyi turizm sahəsidir. Fəaliyyət növləri ilə bağlı sualda variantlar arasına kənd təsərrüfatı fəaliyyəti də daxil edilmişdir. Lakin respondentlərdən heç biri bu fəaliyyət növü ilə məşğul olmurlar. Bunun əsas səbəbi anketin Bakı şəhərində keçirilməsi və məhdud şəkildə yayılmasıdır.

İşğaldan azad edilmiş digər bölgələrdə və Füzuli rayonu ərazisində bizneslə məşğul olmağı planlayıb planlamamaları anketin əsasını təşkil edən suallardandır. Burada məqsəd həmin ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olmaqla bağlı əhalinin fikrini öyrənmək, daha çox hansı sahələrə qarşı maraq olduğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün qruplaşdırılmış bar diaqramından istifadə edilmişdir.

Standart bar diaqramı kimi, qruplaşdırılmış bar diaqramı da məlumatların paylanmasını göstərmək və ya müxtəlif kateqoriyalar üzrə müqayisələr aparmaq üçün qurulur. Qruplaşdırılmış bar diaqramının fərqli cəhəti məlumatların yalnız bir deyil, iki fərqli kateqoriyalı dəyişən üzrə bölünməsidir. İkinci kateqoriya dəyişəninin birincinin hər səviyyəsində necə dəyişdiyinə baxmaq istədiyiniz zaman və ya birinci kateqoriya dəyişəninin ikincinin səviyyələri arasında necə dəyişdiyinə baxmaq istədiyiniz zaman qruplaşdırılmış bar diaqramından istifadə olunur.

Analizimizdə qruplaşdırılmış bar diaqramından istfadə edərək respondentlərin Füzuli və işğaldan azad edilmiş digər bölgələrdə (Qarabağ deyə qeyd edilmişdir) müxtəlif sektorlar üzrə fəaliyyət göstərmə niyyətləri göstərilmişdir. 200 iştirakçı həm Füzuli həm də Qarabağ üçün ayrılıqda hansı fəaliyyətlə məşğul olmağı planladıqlarını qeyd etmişdir.

Qrafik 2: Qruplaşdırılmış bar diaqramı

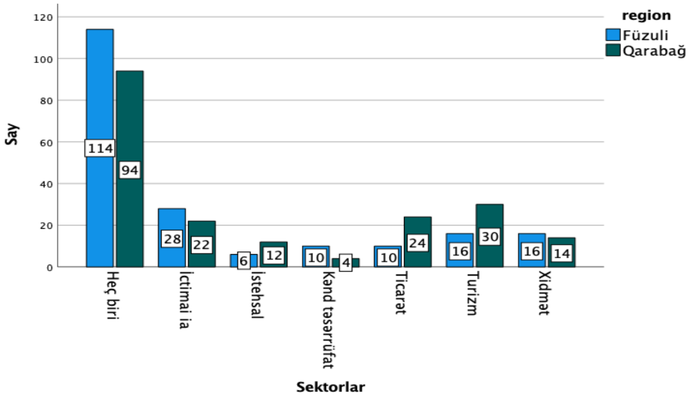

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Qrafik 2-yə əsasən əvvəlcə Qarabağ bölgəsini analiz etsək görərik ki, 200 nəfərdən 94-ünün bu bölgədə heç bir biznes sahəsi ilə məşğul olmaq planı yoxdur. Füzuli rayonu üçün bu rəqəm 114-dür. Yəni iştirakçıların yalnız 43 faizini təşkil edən 86 nəfər füzuli rayonunda bizneslə məşğul olmağı planlayır. Iştirakçıların əksəriyyətinin (140 nəfər) ümumiyyətlə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmadığını nəzərə alarsaq bu faiz heç də təəcüblü deyil.

Qarabağ sektorunda ən çox üstünlük verilən sektor 15 faiz iştirakçının (30 nəfər) seçdiyi turizm sektorudur. Füzuli rayonu üçün isə bu göstərici 16 nəfərin

seçməsi ilə 8 faiz olmuşdur. Bu qədər insanın turizm sektorunda fəaliyyət göstərməyə meyilli olmasını Qarabağ regionunun böyük turizm potensialının olması və Füzuli rayonunda inşa edilən hava limanı ilə əlaqələndirə bilərik.

Füzuli rayonunda fəaliyyət göstərməyi planlayan 86 nəfərdən 28-i (toplam iştirakçıların 14 faizi) ictima iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olacağını bildirmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri Füzuli hava limanı vasitəsilə nəinki bu rayona gələnlərin həm də Qarabağın digər turistik bölgələrinə gələnlərin tranzit olaraq bu rayondan istifadə edəcək olmasıdır. Bu da rayonda rafe və restoranlara olan tələbin çox olması deməkdir. Bu səbəbdən də bu fəaliyyət növü ilə məşğul olanlar və ya olmağı planlayanlar üçün Füzuli rayonu yeni imkanlar yaradır. Qarabağda bu fəaliyyət növünə üstünlük verənlər 11 faizdir (22 nəfər). Bunun Füzulidəki göstəricidən daha aşağı olmasının səbəbi Qarabağda sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyənlərin əksəriyyətinin əsasən ticarət və turizm sahələrinə üstünlük verməsidir.

Vurğuladığımız kimi Qarabağ regionunda respondentlərin ən çox seçdiyi sahələrdən biri də ticarətdir. Bu sahədə fəaliyyət göstərməyi planladığını bildirən 24 nəfər ümumi iştirakçıların 12 faizidir. Füzuli rayonunda bu sahə ilə məşğul olmaq istəyənlərin sayı Qarabağa nisbətən azdır. Belə ki, Füzuli rayonu üçün ticarət fəaliyyətini 200 iştirakçıdan yalnız 10-u seçmişdir, bu da 5 faiz edir.

Əhalinin məskunlaşması və müxtəlif biznes sahələrinin inkişaf etməsi ümumi regionda xidmət sahəsinə də təlabatı artıracaq. Bu da bir çox sahibkar və ya sahibkarlıqla məşğul olmağı planlayanlar üçün yeni imkanlar deməkdir. Bu səbəbdən də həm Qarabağda, həm də Füzulidə xidmət sahəsini seçənlər yetəri qədərdir. Belə ki, bu sahəni seçənlər Qarabağ bögəsində 14, Füzuli rayononda isə 16 nəfərdir. Faiz nisbəti olaraq isə Qarabağda ümumi iştirakçıların 7 faizi, Füzuli rayonunda isə 8 faizidir.

Həm Qarabağ, həm də Füzuli rayonu üçün digər sektorlara nisbətən ən az seçilən fəaliyyət növləri istehsal və kənd təsərrüfatıdır. Qarabağla bağlı sualda istehsal sahəsini 12 nəfər (6 faiz), Füzuli rayonu ilə bağlı sualda isə yalnız 6 nəfər (3 faiz) seçmişdir. Qarabağ bölgəsində kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmağı planlayanlar 200 nəfərdən 4-ü, yəni 2 faizidir. Füzuli rayonu üçün bu say nisbətən daha çox, 10 nəfər (5 faiz) olsada bu say regionun potensiyalı üçün çox azdır.

Sorğunun ən böyük məhdudiyyətlərindən biri onun Bakı şəhərində az sayda insan arasında keçirilməsidir. Belə ki, iştirakçılarən fəaliyyət növləri hər sektor üzrə bərabər paylanmamışdır. Hətta 200 nəfər arasında kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan yoxdur. Respondentlərin fəaliyyət növləri ilə gələcəkdə də Qarabağ və Füzuli bölgəsində göstərmək istəyəcəkləri fəaliyyətlə əlaqəli olması kənd təsərrüfatı və istehsal sahəsinə marağın az olmasını izah edə bilər.

Bunun üçün respondentlərin fəaliyyət növləri və onların Füzuli rayonunda göstərməyi planladıqları fəaliyyət növləri arasında əlaqə yoxlanılmalıdır. Cədvəl 6 hər fəaliyyət növü üzrə Füzuli rayonunda göstərilməyi planlanan fəaliyyət növlərini çarpaz tablo vasitəsilə göstərilmişdir.

Cədvəl 6: Fəaliyyət növləri və Füzulidə planlanan fəaliyyətlər arasında çarpaz tablo

		Növü						
		Heç biri	İctimai iaşə	İstehsal	Ticarət	Turizm	Xidmət	Total
Füzuli	Heç biri	90	0	4	10	0	10	114
	İctimai iaşə	14	8	2	2	2	0	28
	İstehsal	2	0	2	0	0	2	6
	Kənd təsərrüfatı	8	0	0	0	0	2	10
	Ticarət	2	0	4	4	0	0	10
	Turizm	12	0	0	2	2	0	16
	Xidmət	12	0	0	2	0	2	16
Total		140	8	12	20	4	16	200

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Cədvəl 3.13-ün üst sətrində iştirakçıların fəaliyyət növləri göstərilmişdir. Sağ sütunda isə həmin iştirakçıların Füzuli rayonunda göstərməyi planladıqları fəaliyyət növləri əks etdirilmişdir.

Cədvəl 3.16-ya əsasən deyə bilərik ki, sahibkarlıq subyekti olmayan 140 iştirakçımızın 90-ı (64.29 faizi) Füzuli rayonunda da sahibkarlıqla məşğul olmağı planlamır. Onların qalanlarından 14-ü ictimai iaşə, 12-si turizm, 12-si xidmət, 8-I kənd təsərrüfatı, 2-si istehsal və 2-si də ticarət sahəsində yeni biznes fəaliyyətinə başlamağı planlayırlar.

Ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olan 8 nəfər Qarabağ bölgəsində olduğu kimi Füzuli rayonunda da öz fəaliyyət sahələrini davam etdirmək istəyirlər.

Digər sahələrdən fərqli olaraq istehsal sahəsində fəaliyyət göstərən respondentlərin sadəcə 2-si Füzulidə istehsalla məşğul olmaq istəyir. Onlardan 4-ünün burada bizneslə məşğul olmaq planı yoxdur, 4-ü isə ticarətlə məşğul olacağını bildirmişdir. İstehsal fəaliyyəti olan 2 iştirakçı isə Füzuli rayonunda ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyir.

Hazırkı sahibkarlıq subyektləri ticarət fəaliyyəti ilə bağlı olan 20 iştirakçının 50 faizini Füzuli rayonunda fəaliyyət göstərməyi planlamır. Geriyə qalan 10 nəfərdən 4-ü fəaliyyət sahəsini dəyişmədən Füzuli rayononda bizneslə məşğul olmaq istəyir. Fəaliyyət sahəsi ticarət olan respondentlərdən 2-si ictimai iaşə, 2-si turizm və 2-si də xidmət sahəsində fəaliyyət göstərməyə üstünlük vermişdir.

Anketi dolduranlar arasında sadəcə 4-ü turizmlə məşğuldur. Onlardan ikisi Füzulidə də turizmlə məşğul olmağı planlarkən 2-si ictimai iaşə fəaliyyətinə üstünlük verir.

Xidmət sahəsində biznes subyekti olanların 62.5 faizi Füzulidə hər hansısa bir sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmuyacaqlarını bildirmişdir. Geriyə qalanlardan 2-si istehsal, 2-si kənd təsərrüfatı, 2-si isə xidmət sahəsində fəaliyyətlə məşğul olmağı planlayırlar.

İştirakçıların fəaliyyət növləri və Füzuli rayonunda göstərməyi planladıqları fəaliyyət növləri arasındakı əlaqəni test etmək üçün chi-square testindən istifadə etsək nəticə qeyri-dəqiq olacaq. Belə ki, cədvəl 6-ya baxsaq oradakı xanaların bir çoxunun 0 və ya aşağı rəqəmlər olduğunu görə bilərik. Lakin chi-square testinin düzgün nəticə verməsi üçün xanaların 20 faizindən daha azında rəqəmlər 5 dən daha aşağı ola bilər. Cədvəl 7-yə nəzər salsaq görərik ki, bu faiz göstəricisi bizim nümunəmiz üçün 78.6 faizdir. Bu da chi-square testini bu nümunə üçün yetərsiz edir. Bu səbəbdən də aradakı əlaqəni ölçmək üçün fisher-freeman-exact testinin nəticəsi əsas götürülür. Testdə monte carlo metodundan istifadə edilib. Monte Karlo Metodu və ya çox ehtimal simulyasiyası kimi də tanınan Monte Karlo Simulyasiyası qeyri-müəyyən bir hadisənin mümkün nəticələrini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən riyazi bir texnikadır. (https://www.ibm.com/cloud/learn/monte-carlo-simulation)

Cədvəl 7: Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Monte Carlo Sig. (2-sided)		
				Significance	99% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
Pearson Chi-Square	125.792[a]	30	<.001	.000[b]	.000	<.001
Likelihood Ratio	93.931	30	<.001	.000[b]	.000	<.001
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	79.252			.000[b]	.000	<.001
N of Valid Cases	200					

a. 33 cells (78.6%) have expected count less than 5. The minimum expected count is .12.
b. Based on 10000 sampled tables with starting seed 624387341.

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Burada fisher-freeman-halton exact testinin nəticəsinə əsasən p-dəyəri 0.05-dən kiçik olduğundan (həm alt, həm üst sərhəddə) respondentlərin fəaliyyət növlərinin onların Füzuli rayonunda göstərmək istədikləri fəaliyyətə təsir etdiyini deyə bilərik. Bu təsirin dərəcəsini ölçmək üçün phi and Cramer's V testindən istifadə edilmişdir.

Cədvəl 8: Phi and Cramer's V testində

		Value	Approximate Significance
Nominal by Nominal	Phi	.793	<.001
	Cramer's V	.355	<.001
N of Valid Cases		200	

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Dəyərin 0.25-də yuxarı, 0.35 olması respondentlərin fəaliyyət növləri və Füzuli rayonunda planladıqları fəaliyyət növləri arasındakı əlaqənin çox güclü olduğunu göstərir. (https://www.semanticscholar.org/paper/User's-guide-to-correlation-coefficients-Akoğlu/dd7ceee5b05eb672e850140220f7db44ead3968f/figure/2, 2018)

Çıxan nəticəyə əsasən iştirakçıların böyük hissəsinin Füzuli rayonunda göstərməyi planladıqları sahələr ictimai iaşə, turizm və xidmət sahələridir. Lakin yuxarıda vurğuladığımız əlaqəni nəzərə alsaq görərik ki, öz sahibkarlıq

fəaliyyətini davam etdirmək istəyənlərdən başqa, sahibkarlıq subyekti olmayıb Füzuli rayonunda yeni sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamağı planlayanların və ya hazırda başqa fəaliyyət növü ilə məşğul olub fəaliyyət sahəsini dəyişmək istəyənlərin əksəriyyəti ictimai iaşə, kənd təsərrüfatı və turizm sahəssinə üstünlük verirlər. Bu da iştirakçıların Füzuli rayonunda bu sahələrə təlabat olacağını düşünməsi ilə əlaqədar ola bilər.

Anketdə iştirakçıların Füzuli rayonunda inkişaf edəcəyini düşündükləri sahələrlə bağlı fikirləri də soruşulmuşdur. Hər bir fəaliyyət sahəsinin Füzuli rayonunda inkişafı haqqında fikirləri öyrənilib. Bu fəaliyyət sahələrinə kənd təsərrüfatı, ictimai iaşə, xidmət, turizm, istehsal və ticarət daxildir. Seçənəklər isə “razıyam” “qismən razıyam” və “razı deyiləm” olmuşdur.

Sualların nəticələrinin etibarlılığını ölçmək üçün “Cronbach’s alpha” testindən istifadə edilmişdir.

Cədvəl 9: Etibarlılıq testi

Cronbach's Alpha	N of Items
0.822	6

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Cədvəl 3.19-a əsasən testin nəticəsinin 0.822 olması testin yüksək etibarlılığa malik olmasını göstərir.

Suallarda ayrılıqda soruşulan sahələrin inkişafını müqayisəli şəkildə analiz etmək üçün hər birinin ortalama dəyəri müqayisə olunmuşdur. Bunun üçün ilk olaraq toplanmış məlumatlar ədədi hala salınmışdır. “razıyam” cavabının dəyəri 3, “qismən razıyam” cavabının dəyəri 2 və son olaraqda “razı deyiləm” cavabının dəyəri 1 ilə göstərilmişdir. Daha sonra təsviri statistika vasitəsilə ortalama dəyərlər tapılmışdır.

Cədvəl 10: Təsviri statistika

	N	Mean	Std. Deviation
Kənd təsərrüfatı	200	2.85	.410
İctimai iaşə	200	2.70	.558
Xidmət	200	2.61	.624
Turizm	200	2.41	.778
İstehsal	200	2.66	.580
Ticarət	200	2.67	.586
Say	200		

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

3 üstündən qiymətləndirilən testlərdə ortalama dəyərin 3.33-dən yüksək olması nəticənin müsbət olması kimi qiymətləndirilir. Cədvəl 3.20-nin nəticələri də hər sahə üzrə göstərilən dəyərdən yüksəkdir. Bu da onu göstərir ki, iştirakçıların əksəriyyəti Füzuli rayonunda verilən hər sahənin yüksək səviyyədə inkişaf potensialı olduğunu düşünür.

Müqayisə etsək görərik ki, ən yüksək dəyər kənd təsərrüfatı və ictimai iaşə sektorlarına aiddir. Bu sahələr Füzuli rayonunda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən iştirakçıların da əksəriyyətinin üstünlük verdiyi sahədir. Bu onu göstərir ki, kənd təsərrüfatı və ictiami iaşə Füzuli rayonunda ən çox inkişafı gözlənilən sahələrdir və bu səbəbdən də burada bu sektorlarda fəaliyyət göstərməyi planlayanlar çoxluq təşkil edir.

2.41 yüksək ortalama dəyər olsa da digər sahələrə nisbətən daha aşağı olmuşdur. Halbuki, iştirakçıların Füzuli rayonunda ən çox fəaliyyət göstərmək istədikləri sahələrdən biri turizm olmuşdur. Belə ki, iştirakçılardan 16-sı (8 faiz) bu sahədə fəaliyyət göstərməyi planladıqlarını bildirmişlər. Hətta onların 12-si yeni sahibkarlıq fəaliyyəti olaraq bu sahəni seçmişlər.

Füzuli rayonunda turizm sahəsi ilə məşğul olmaq istəyən insanlar verdikləri cavaba əsasən bu sahənin inkişafı ilə razılaşdığını bildirsələr də, sahibkarlıqla məşğul olmağı planlamayan və ya fərqli sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağı planlayan iştirakçılar arasında 36 nəfər Füzuli rayonunun turizmin inkişafı üçün uyğun olmadığını düşünür. Onların 44-ü isə bu sahənin qismən inkişaf edəcəyini fikirləşdiklərini bildirmişlər. Beləliklə, turizm sahə iştirakçıların fikirlərinin ən çox fərqləndiyi sahə olmuşdur. Bunun əsas səbəbi

Qarabağın digər bölgələrinin turizm üçün daha əlverişli olması və işğaldan əvvəlki dövrdə bu sahənin əsas fəaliyyət sahəsi olmamasıdır. Füzuli rayonunda hava limanının tikintisi həm Füzuliyə, həm də Qarabağın digər bölgələrinə turist səfərlərini asanlaşdıracaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ərazilərimizin işğaldan azad olunması sahibkarlar üçün yeni imkanlar yaradır. Kənd təsərrüfatı daxil olmaqla bir çox sahə üçün yüksək potensiyala malik olan Füzuli rayonu burada inşa edilən hava limanı ilə daha çox sahibkarların marağına səbəb olacaq. Əhalinin məskunlaşması və turizmin inkişafı öz növbəsində digər sahələrin inkişafına da gətirib çıxaracaq. Əhali və turist sayı nə qədər çox olarsa ictimai iaşə, xidmət sektorları da o qədər inkişaf edər. Turistlərin çox olduğu bölgələrdə otellərin açılması, kafe və restoranların sayının çoxalması gözlənilən nəticədir. Bundan əlavə olaraq bu sahibkarlar üçün suvenir mağazaları, Qarabağ bölgəsinə aid xalça ticarətini, və digər bu tipli sahələrdə fəaliyyət göstərmə imkanı yaradır.

Sahibkarların Füzuli rayonunda fəaliyyət göstərməyi üçün ilk növbədə yaşayışın təmin olunması vacibli şərtdir. Belə ki, əhali bölgədə nə qədər tez və çox məskunlaşarsa sahibkarların da xidmət göstərə biləcəyi insanların sayı artmış olur. Bunun üçün tələbə sayı çox olan universitetlərdən bəzilərinin bu regionda da fəaliyyət göstərməsi təklif oluna bilər. Bu yolla həm əhalinin tək bir mərkəzə, Bakı şəhərinə, toplaşmasının və sıxlığın qarşısı alınar, həm də Füzuli rayonunda cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan tələbələr çoxalacaq.

Digər bir məsələ rayonun işğaldan öncəki dövrlərdə də əhalinin əsas məşğuliyyət növü olmuş kənd təsərrüfatı sahəsnin inkişafıdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə 443 min hektarlıq əkin sahəsi mövcuddur. Məcburi köçkünlərin təqribən 80 faizi kənd yerlərinin sakinləridir. Belə ki, mövcud torpaqlar pay torpaqlarına bölünərsə, burada hər ailəyə 3-4 hektara yaxın əkin sahəsi ayrılmış olur. Lakin digər rayonlarda da tətbiq bu üsulun çox yaxşı nəticə vermədiyini deyə bilərik. Belə ki, çox vaxt bu cür paylanmış torpaqlar ya satır, ya da istifadəsiz saxlanılır. Bu da aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinə ciddi maneə törədir. Bunun əsas səbəbi kəndlilərin nə əkəcəklərinə qərar verə bilməməsi və əkin planlarının olmamasıdər. Bu problemin həll olması üçün hansı məhsullara ehtiyacımız olduğuna dair plan olmalıdır. İlk növbədə, daxili

tələbatın ödənilməsi istiqamətində işlər aparılır ki, bu da öz növbəsində ölkədən kənd təsərrüfatı məhsullarının alınması üçün valyuta axınının azalmasına səbəb olacaq. Daha sonra xarici bazarlarda sata biləcəyimiz məhsulların çeşidini müəyyən etməklə kənd təsərrüfatı sahələri arasında istehsal bölgüsünü həyata keçirmək olar.

Kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar toxunulmalı olan növbəti məsələ milli toxumların mühafizəsidir. Qarabağ bölgəsində toxum bankı yaratmaqla Milli Toxum Bankını qorumaq üçün mühüm işlər görə bilərik. Bəzi ölkələrdə toxum banklarının yaradılması faktları artıq məlumdur. Bu banklarda saxlanılan toxumlar genetik və kimyəvi müdaxilələrdən qorunur. Unudulmamalıdır ki, son illər inkişaf etmiş ölkələr daxili tələbatı ödəmək vəzifəsi ilə yanaşı, bu tələbatın da orqanik məhsullarla ödənilməsini tələb edirlər. Bu səbəbdən dünya bazarına çıxmaq üçün orqanik məhsullara üstünlük verilməsi rəqabət qabiliyyətimizi artıracaq. Təkcə xaricə satılan məhsullara tələbat kimi deyil, həm də daxili istehlakı təmin etmək kimi amillərə nəzər salsaq, bu yolla 5-10 il ərzində xroniki xəstəliklər nəticəsində yaranan problemlərlə bağlı dövlətin sosial yükünün və sağlamlıq xərclərinin azaldığını müşahidə edə bilərik.

Füzuli rayonunda açılan hava limanı nəinki sadəcə bu rayona gəlmək istəyən yerli və xarici turistləri həmçinin Qarabağın digər bölgələrinə ziyarət etmək istəyən turistləri də qarşılayacaq. Bu səbəbdən də Şuşa şəhəri və ya Qarabağın digər ərazilərində turizmin inkişafı birbaşa Füzuli rayonuna da təsir edəcek. Bu səbəbdən də nəinki Füzuli rayonun, həmçinin ətraf rayonlarında turizminin inkişafı Füzuli iqtisadiyyatı üçün önəmli rol oynayır. Bölgədə turizmin inkişafı üçün ilk olaraq infrastruktur işləri aparılmalıdır. Ən əsası isə tarixi memarlıq abidələrinin vəziyyəti öyrənilməlidir. Onlar yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Bir sıra alimlər Qarabağda yerləşən tarixi abidələri tədqiq etsə də, üstündən 30 il keçib. Təbii ki, onlara yenidən baxılmalıdır. Hansı abidələr dövlət mühafizəsinə alınmalıdır? Onları bərpa etmək lazımdır. Gəzinti yolları çəkmək və işarələmək lazımdır. Turist xəritələrinin hazırlanması və digər işlər görülməlidir. Qarşıdakı illərdə bununla məşğul olunması planlaşdırılır. Bu işi bir sıra idarə, nazirlik və qurumlar həyata keçirməlidir. Müxtəlif qurumlar və institusional strukturlar tərəfindən həll edilməli olan məsələlər var. Ümumiyyətlə, Qarabağ Azərbaycan üçün yeni turizm məkanına çevriləcək. Bu ərazilərin təhlükəsizliyini təmin etmək lazımdır. Turist üçün oraya səfər təhlükəsiz olmalıdır. Sonrakı mərhələlərdə alimlər tərəfindən Qarabağ ərazisi birgə təhlil edəcək, yeni turizm marşrutları, turizm məhsulları yaradacaqlar.

Turizm sektorunda böhran aradan qaldırıldıqdan sonra buraya çoxlu turist cəlb ediləcək. Bundan əlavə, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi və qiymətlərin daha münasib olması üçün kiçik tipli butik otellər modelinin hazırlanması bu sektorun inkişafında müstəsna rol oynaya bilər. Belə butik otellərdə ailə üzvlərinin hər biri tam məşğul olacaq və belə otellər adətən xarici turistlər üçün dörd və beşulduzlu otellərdən daha cəlbedici olur.

Bundan əlavə, turistləri cəlb etmək üçün buradakı hadisələrdən Çernobıl modeli kimi istifadə edə bilərik. ABŞ və Böyük Britaniyanın Çernobıl faciəsi ilə bağlı birgə mini-serialı böyük rezonansa səbəb olub. Böyük maraqla izlənilən miniserial Ukraynaya böyük turist axınına səbəb olub. 2019-cu ildə Ukraynanın turizm gəlirləri 2,5 dəfə artıb. Turizmdən \ld\ edilın gəlir bağlı təxminən 150 milyon dollar artdı. Bu istiqamətdə Qarbağda aparıln islahatlar həm siyasi, həm də turist cəlbediciliyi baxımından çox təsirli bir addım olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aghayeva, K., Hatamova, T., & Sheydai, T. (2021). Defining Directions of Economic Development Policy of Karabakh Region. *InterConf.* https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/download/13843/12707

2. Gandilova, S. (2021). Features and Prospects of Development of Tourism in Karabakh. *Economic and Social Development: Book of Proceedings,* 1095-1099. https://www.researchgate.net/profile/Aynura-Hajiyeva-2/publication/357689108_OPPORTUNITIESANDPRIORITIESOFAZERBAIJANSTRANSITIONTOTHECONCEPTOFINCLUSIVEGROWTH/links/61db306fe669ee0f5c976ce4/OPPORTUNITIESANDPRIORITIESOFAZERBAIJANSTRANSITIONTOTHECONCEPTOFINCLUSIVEGROWTH.pdf#page=1111

3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi Sahibkarlığın İnkişafı Fondu. (n.d.). *İqtisadi Rayonlar Üzrə Prioritet İstiqamətlər.* Elf.Gov.Az. Retrieved April 20, 2022, from http://edf.gov.az/az/content/105

4. Rüstəm Kamal. (2021, February). *Kənd təsərrüfatı və aqrar emal sənayesinin inkişafı üçün Füzulinin böyük potensialı var*. Azərbaycan. Retrieved October 14, 2021, from https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/kend-teserrufati-ve-aqrar-emal-senayesinin-inkisafi-ucun-fuzulinin-boyuk-potensiali-var-1613248721

5. Aytən Zəhra. (2021, January). Mühüm layihə: *Füzuli nəqliyyat qovşağına çevrilir.* Azvision.az. Retrieved October 14, 2021, from https://azvision.az/news/244180/-muhum-layihe--fuzuli-neqliyyat-qovsagina-cevrilir-.html

6. Mehmetshah, I. O. K. (2021). Participation of Azerbaijan and Turkey in Ensuring Economic and Energy Security in the South Caucasus: Prospects For The Liberated Territories Of Karabakh. Збірник наукових праць ΛΌГОΣ. https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/download/8418/8387Abbasov

7. ResearchOptimus. (2013, March 13). What is Frequency Analysis? *Research Optmius.* Retrieved May 3, 2022, from https://www.researchoptimus.com/article/frequency-analysis.php

8. Beals, S. (2021, September 13). How Cross Tabulation Makes Your Data More Actionable | *Alchemer Blog. Alchemer*. Retrieved May 3, 2022, from https://www.alchemer.com/resources/blog/cross-tabulation/

9. Akoğlu, H. (2018). User’s guide to correlation coefficients | *Semantic Scholar.* Semanticscholar.Org. Retrieved May 3, 2022, from https://www.semanticscholar.org/paper/User’s-guide-to-correlation-coefficients-Ako%C4%9Flu/dd7ceee5b05eb672e850140220f7db44ead3968f

10. *Tarixi hadisə: AZAL-ın “Qarabağ” təyyarəsi Füzuli hava limanına endi.* (2021, September 5). Azerbaijan Airlines. Retrieved May 20, 2022, from https://www.azal.az/az/article/643

11. A.T.A.A. (2021, October 26). *Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılış mərasimi olub Prezidentlər İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğan açılış mərasimində iştirak ediblər Yenilənib Video*. Azərtac. Retrieved May 20, 2022, from https://azertag.az/xeber/Fuzuli_Beynelxalq_Hava_Limaninin_achilis_merasimi_olub_Prezidentler_Ilham_Aliyev_ve_Receb_Tayyib_Ardogan_achilis_merasiminde_istirak_edibler_YENILANIB_VIDEO-1908966

ZƏNGİLAN RAYONUNDA BİZNES MÜHİTİNİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTİNDƏ MÜASİR TƏCRÜBƏ VƏ MEXANİZMLƏRİN TƏTBİQİ

i.e.n., dos. Həmidov Həmid
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Hüseynli İlahə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xülasə

İşğaldan azad olunan ərazilərdə biznes infrastrukturunun yaradılması məsələsinin aktual olması fonunda Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun tərkib hissəsi olan Zəngilan rayonunun sektoral təhlili burada əkinçilik, heyvandarlıq, turizm, nəqliyyat və logistika, tikinti, dağ-mədən sənayesi və digər sahələr üzrə coğrafi mühitin və mövcud resurs imkanlarının gətirdiyi üstünlərə əsaslanaraq inkişafı üçün əlverişli şəraitin olmasını göstərir. İşğaldan öncə əsasən taxıl, üzüm və tütün istehsalına görə ixtisaslaşan rayonda müasir dövrdə yeni texnologiyaların tətbiqi ilə qeyd edilən sahələr də daxil olmaqla əkinçilik imkanlarını artırmaq və eyni zamanda heyvandarlıq üzrə də yeni cins növlərinin və aqro-texniki mexanizmlərin tətbiqi ilə ölkə iqtisadiyyatına faydalarını təmin etmək mümkündür. Rayonun təbii ehtiyatlarının tikinti və dağ-mədən sektorunun inkişafı üçün imkanlarını nəzərə alaraq bu sahələrə investisiyaların qoyulması ilə gələcək dönəmdə yüksək gəlirliliyə nail olmaq olar. Rayonun tarixinin qədim dövrələrə qədər uzanması bərabərində abilərin çoxluğuna səbəb olmuşdur ki, bir çoxunun işğal nəticəsində məhv olmasına baxmayaraq rekonstruksiya işləri görülərək bərpa edilməsi ilə turizm potensialını artırmaq olar. Həmçinin bu istiqamətdə şərq çinarı meşə qurşağının da bərpası turist axınına təkan verəcək. Coğrafi yerləşməsi nəqliyyat və logistika imkanlarını da artırır ki, hazırda görülən işlər bu sahədə də öz töhfələrini yaxın gələcəkdə göstərəcəkdir. Biznesdə innovasiyaların tətbiqinə nümunə olaraq “Ağıllı kənd” layihəsinin ilk dəfə Zəngilan rayonunda reallaşması ilə perspektiv dövrdə həm rayon əhalisinin yaşayış səviyyəsində, həm də sahibkarlığın inkişafında öz müsbət cəhətlərini göstərəcəkdir. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq və bu konsepsiyanın komponenləri üzrə lazımi qiymətləndirmələr apararaq “Ağıllı kənd”in inkişafına nail olunması ilə eyni zamanda məşğulluğun artırılmasına, biznes subyektlərinin öz məhsullarını daha rahat müştəriyə çatdırmasına və bununla da ölkə iqtisadiyyatında artıma səbəb olmaq mümkündür.

Açar sözlər: *“Ağıllı kənd” konsepsiyası, biznesdə innovasiya*

Giriş

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixində imzaladığı "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" Sərəncamı çərçivəsində qarşıdan gələn dövr ərzində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün həyata keçirilməli olan prioritetlərdən biri də "İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış" məsələsidir. Bu prioritetin reallaşdırılması üçün dayanıqlı məskunlaşma və iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya təmin olunmalıdır ki, buna da işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası, biznes infrastrukturunun, müasir şəraitin yaradılması ilə nail olmaq olar (https://president.az/az/articles/view/50474, 2021). Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilan rayonunun işğaldan öncəki potensialını dəyərləndirərək yeni layihələrin hazırlanması bölgənin tərəqqisinə nail olunması, texnoloji innovasiya-startap mərkəzi kimi formalaşması üçün aktual məsələlər sırasındadır. Bu istiqamətdə rayonda tətbiq edilən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı "Ağıllı şəhər" (Smart City) və "Ağıllı kənd" (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında 2021-ci il 19 aprel tarixli Sərəncama müvafiq surətdə tətbiq edilən layihənin sahibkarlığın da inkişafına təkan verəcəyi nəzərə alınmaqla gündəmdə olan ən aktual məsələlərdən biri kimi tədqiqat işində təhlil edilmişdir (https://president.az/az/articles/view/51179, 2021). Bu konsepsiya ilə bağlı aparılan tədqiqatın məqsədi işğaldan azad olunan Zəngilan rayonunu müxtəlif perspektivlərdən təhlil edərək yeni inkişaf istiqamətlərini müəyyən edib rayonda biznes infrastrukturunun qurulması və inkişaf etdirilməsi üçün ümumi tövsiyyə verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə tədqiqatın vəzifələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

- Zəngilan rayonunun həm iqtisadi, həm də texnoloji innovasiya-startap mərkəzi kimi formalaşmasının üstünlüklərinin təhlil edilməsi;

- Sahibkarlığın geniş şəbəkələrin yaradılması üçün imkanların müəyyən olunması;

- Biznes mühitinin tərəqqisi fonunda müasir yerli və xarici təcrübə və mexanizmlərin tətbiq olunması şəraitinin qiymətləndirilməsi və bu aspektdən "Ağıllı kənd" konsepsiyası nümunəsində sahibkarlığın inkişafına dəstək mexanizmləri kimi yeni innovativ layihənin tətbiq edilməsi mümkünlüyünün təhlil edilməsi.

"Ağıllı kənd" konsepsiyasının tətbiq edilməsi üçün ölkənin mövcud imkanları, hazırlığı, əhalinin buna münasibəti və digər amillər nəzərə alınmaqla 300 respondenti əhatə edən anket sorğusu keçirilmişdir ki, sorğu ölkədə bu konsepsiyanın nə dərəcə effektiv ola biləcəyi, əhalinin məlumatlılıq səviyyəsi, rəqəmsal xidmətlərdən istifadə göstəriciləri, konsepsiyadan gözlənilən faydalar və meydana gələ biləcək problemlərlə bağlı məsələləri əhatə etmişdir. Sorğudan alınan məlumatlar əsasında SPSS proqramında Frekans, Etibarlılıq, Ortalama, Çarpaz Tablo analizləri, "Chi-Square", "Fisher-Freeman-Halton Exact", "Phi and Cramer's V" testləri aparılmış və müəyyən nəticələr əldə olunaraq tövsiyyələr verilmişdir.

Sahibkarlığın müxtəlif mülkiyyət formalarında geniş şəbəkəsinin yaradılması imkanlarının təhlili

Azərbaycan üçün tarixi ədalətin bərqərar olunması bərabərində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı baxımından daha prinsipial addımların atılması məsələlərini də gündəmə gətirdi. Qarabağ zəfərindən sonra mövcud reallıqlara müvafiq olaraq yeni iqtisadi inkişaf modelinin hazırlanması, daha güclü və məhsuldar idarəetmə üsullarının balanslı şəkildə formalaşdırılması artıq real zərurət kimi meydana çıxmışdır. İşğaldan azad olunmuş regionların yenidən qurulması və texnoloji-innovasiya mərkəzləri kimi formalaşması nöqteyi-nəzərindən hazırkı vəziyyətin tələblərindən qaynaqlanan zərurətlərlə əlaqəlidar olaraq 7 iyul 2021-ci ildə imzalanan Fərmana əsasən iqtisadi rayonların yeni bölgüsünün strateji önəminin özünü görüləcək işlərin səmərəli planlaşdırılmasında və təşkilində biruzə verəcəyi gözlənilir (http://www.geostrategiya.az/news.php?id=187, 2021).

Fərmana əsasən yeni yaradılan Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun tərkib hissəsi olan Zəngilan rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub - qərb bölgəsində 730 kvadratmetr ərazini əhatə edib şimaldan Qubadlı, şərqdən Cəbrayıl rayonları, cənubdan Araz çayı boyunca İran İslam Respublikası, qərbdən və şimal – qərbdən isə Qərbi Azərbaycan ilə həmhüduddur. Zəngilan rayonunun 1 şəhəri, Həkəri, Bartaz, Ağbənd, Mincivan, Ağ oyuq olmaqla 5 qəsəbəsi, 83 kəndi olmuşdur ki, mərkəzi də Zəngilan şəhəridir (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015).

Zəngilan dəqiq ərazi hüdudlarına malik olmaqla vahid inzibati rayon kimi 1930-cu il 8 avqust (bəzi mənbələrdə 30 avqust) tarixində Azərbaycan SSR

Mərkəzi İcraiyə Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycanda aparılan yeni inzibati bölgü sisteminə əsasən təşkil olunmuşdur (Cavadlı S., 2011).

Erməni qəsbkarları tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı yürüdülən işğalçılıq siyasəti Zəngilan rayonu Birinci Qarabağ müharibəsində 235 nəfər şəhid verməklə 30 oktyabr 1993-cü ildə işğal olunan sonuncu rayon olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019).

44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Zəngilan rayonu 20 oktyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğaldan azad olunmuşdur (https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/108/zengilan.html, 2020).

Hazırda aktual məsələlərdən olan işğaldan azad olunan rayonlarda hədəflənən layihələrin, tədbirlərin müəyyən bir ərazidə reallaşdırılması üçün ilkin məsələlər bu ərazilərin müxtəlif aspektlərdən təhlil edilməsi, mövcud resurs, iqlim, hidroloji, torpaq və digər coğrafi xüsusiyyətlərinin, turizm, təsərrüfat və digər imkanlarının dəyərləndirilməsidir. Bu nöqteyi-nəzərdən baxıldıqda Şərqi Zəngəzur regionunun tərkibinə daxil olan Zəngilan rayonunun da iqtisadi, texnoloji mərkəz kimi formalaşması üçün xarakteristikasına diqqət yetirmək lazımdır.

İnvestisiya tələb edən sahələr təhlil edilməli, ayrı-ayrı sahələr üzrə maliyyə yatırımlarının edilməsi imkanları araşdırılmalı, investorların bu sahələrə cəlbi üçün işlər aparılmalı, eləcə də digər investisiya imkanları nəzərdən keçirilməlidir.

Zəngilan rayonu nümunəsində baxıldıqda qeyd etmək lazımdır ki, bu rayon kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, turizm, mədənçilik, tikinti, nəqliyyat-logistika kimi sahələrdə fərqlənmişdir.

Ərazisinin hidroloji xüsusiyyətləri, eyni zamanda torpaq örtüyünün münbitliyi və müxtəlifliyi burada əkinçilik təsərrüfatının yaradılması baxımından əlverişlidir. İşğal nəticəsində çaylarının çirkləndirilməsi, bəzilərinin qurudulmasını nəzərə alaraq bu istiqamətdə bərpa işlərinin aparılması ilə suvarma-irriqasiya sistemləri yaradıla bilər ki, bu da kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əsas amil rolunu oynayacaq. Hazırkı dövrdə torpaq, iqlim, əmək, su resursları nəzərə alınaraq burada daha məhsuldar toxum növlərinin, müasir kənd təsərrüfatı sistemlərinin yaradılması növbəti dövrlərdə rayonun

bu sektorda aparıcı qüvvələrdən birinə çevrilməsinə şərait yaradacaq. Beləliklə, işğaldan öncə tütünçülük, üzümçülük kimi sahələrdə potensiala malik olan Zəngilan rayonunda gözləntilərə görə ilk dövrlərdə tütünçülükdə 22 faiz, üzümçülükdə isə 13 faiz, dənli və paxlalı bitkilərin həcmində isə 0.1 faiz artımın olması proqnozlaşdırılır

(https://azertag.az/xeber/Serqi_Zengezur_iqtisadi_rayonunun_yaradilmasi_bolgenin_parlaq_geleceyinin_teminatchisidir_VIDEO-1845401, 2021).

Kənd təsərrüfatı cəhətdən ixtisaslaşmış Zəngilan rayonunda işğala qədər 4 kooperativ, 29 kolxoz-sovxoz, 3 kəndli-fermer təsərrüfatı, 1 arıçılıq təsərrüfatı fəaliyyət göstərmişdir (Cabbarov M., 2017). 1 nömrəli cədvəldə müxtəlif istehsal növləri üzrə istehsal olunan məhsulun həcmi işğaldan öncəki dövrü əhatə etməklə göstərilmişdir. Bu cədvəl işğaldan öncəki müddətdə rayonun istehsal məhsulları barədə fikir sahibi olmaq üçün əhəmiyyətlidir.

Cədvəl 1: İstehsal növləri üzrə məhsul həcmi (ton)

İstehsal növləri	Həcmi (ton)
Dənli bitkilər	3180
Tütün	1700
Barama	80
Bostan	30
Kartof	20
Üzüm	18000
Ət	310
Süd	1700
Yun	11,5

Mənbə: (http://zengilan-ih.gov.az/az/iqtisadiyyat.html, 2021) istinadən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən də müşahidə olunduğu kimi rayon üzüm, dənli bitkilər və tütün istehsalına görə əsasən fərqlənmişdir ki, müvafiq olaraq bu məhsulların həcmi 18000, 3180, 1700 tona çatmışdır. Digər istehsal növləri ilə əlaqəli statistik göstəriciləri cədvəldən müəyyənləşdirmək olar.

Əkinçilik imkanlarından əlavə maldarlıq və arıçılıq potensialına görə rayonda heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi mümkündür. Yayı isti, qışı isə mülayim olan Zəngilan rayonunda otlaq sahələrinin geniş olmasına görə həm iribuynuzlu, həm də xırdabuynuzlu heyvandarlıq sahələrinin inkişaf səviyyəsi nəzərə

alındıqda müasir dövrdə bu sahələrdə yeni üsulların tətbiqi, yeni növ heyvan cinslərinin saxlanması ilə daha böyük irəliləyişlər əldə etməyin mümkünlüyünü demək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, yaxın gələcəkdə burada heyvandarlığın inkişafı sayəsində iribuynuzlu heyvandarlıqda 0.8 faiz, xırdabuynuzlu heyvandarlıqda 0.4 faiz artım müşahidə oluna bilər. Eləcə də diri və kəsilmiş çəkidə ətin istehsalında 0.3, yunun istehsalında 3, südün istehsalında 0.4, yumurtanın istehsalında isə 0.2 faiz artımın olacağı düşünülür (https://azertag.az/xeber/Serqi_Zengezur_iqtisadi_rayonunun_yaradilmasi_bolgenin_parlaq_geleceyinin_teminatchisidir_VIDEO-1845401, 2021).

Heyvandarlıqla bağlı qeyd olunan gözləntilərin olması işğaldan öncəki dövrdə bu sahədəki göstəricilərə dəlalət edir. Belə ki, ictimai təsərrüfatlarda 9340 baş iribuynuzlu mal-qara, 12000 baş qoyun-keçi, 1300 baş inək və camış, 30 baş donuz saxlanılmışdır ki, fərdi təsərrüfatlarda iribuynuzlu mal-qara, qoyun-keçilər üçün bu rəqəmlər müvafiq olaraq 43000 baş, 92000 baş olmuşdur. Arıçılıq, baramaçılıqla da məşğul olan yerli əhali 1400 yeşik arı ailəsi saxlamış, 1700 ton həcmində süd, 11.5 ton həcmində isə yun istehsal etmişdirlər. Bunlardan əlavə 1 quşçuluq kompleksi də mövcud olmuşdur ki, burada 12000 baş quş yetişdirmək mümkün idi (http://zengilan-ih.gov.az/az/iqtisadiyyat.html, 2021).

Gümüş, qızıl, civə, mis, xromit və digər faydalı qazıntıların mövcudluğu baxımından Zəngilan rayonunda dağ-mədən sənayesinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparmaq mümkündür. Eləcə də üzlük tikinti daşı, qara mərmər, əhəng xammalı kimi ehtiyatların da rayonda mövcudluğu tikinti sektorunda sahibkarlığın inkişafına şərait yaradacaq amillər kimi qiymətləndirilir (https://az.trend.az/business/3338769.html, 2020).

Növbəti cədvəl işğaldan öncəki dövrlər üzrə bəzi faydalı qazıntı ehtiyatlarına aid göstəriciləri əks etdirir.

Cədvəl 2: Zəngilan rayonunun faydalı qazıntı ehtiyatları və onların həcmi

Ehtiyatlar	Həcmi
Vejnəli yatağı - qızıl ehtiyatı	6.5 ton
Vejnəli yatağı - mis ehtiyatı	3000 ton
Oxçuçay mərmərləşmiş əhəngdaşı	6 milyon 618 min kubmetr
Daşbaşı-Əsgülüm əhəngdaşı	129 milyon ton

Əhəndaşı və qırmadaş	6 milyon 24 min ton
Bartaz-I və Bartaz-II portfirit	28 milyon 943 min kubmetr
Gil	1 milyon 102 min kubmetr
Qum-çınqıl	17 milyon 367 min kubmetr

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəldən də görüldüyü kimi Zəngilan rayonunun faydalı ehtiyatlarının zənginliyi buranın mədən və tikinti sənayesində aparıcı qüvvələrdən birinə çevrilməsi üçün əsas amil kimi çıxış edə bilər. Yataqların uzun müddət erməni istismarına məruz qalmasını nəzərə alaraq burada bərpa işlərinin görülməsi və yataqlardan istifadənin tənzimlənməsi üçün gərəkli işlərin aparılması vacibdir.

Rayonunun turzim potensialına diqqət yetirildikdə buradakı mineral bulaqların əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Kurort sərvətlərindən hesab edilən "Qotursu", "Turşsu", "Noxudlu" kimi müalicəvi əhəmiyyətli mineral bulaqlarının imkanlarından istifadə edilərək sanatoriyaların yaradılması (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015), bu qəbildən olan "Daşbulaq", "Kinav", "Vənni", "Sarıbulaq", "Şıxılcan", "Yeşkər", "Çinarlı" və digər bulaqlarının, dünyada unikal sayılan təbii Şərq Çinarının qorunduğu "Bəsitçay Dövlət Qoruğu"nun, "Arazboyu yasaqlığı"nın (Cabbarov M., 2017) təbii gözəlliklərindən bəhrələnərək yenidən istifadəyə verilməsi Zəngilan rayonunda turizm sektorunun yenidən canlanmasına, turist axınının artmasına təkan verəcək amillər kimi nəzərə alına bilər. Bunlardan əlavə bir çoxu dağıdılmasına baxmayaraq Məmmədbəyli türbəsi, Yenikənd sərdabəsi, Hacallı dairəvi bürcü, Koroğlu daşı, Top tağlı körpüsü, Qədim Şərifan şəhəri, Qarababa kəndində Alban kilsəsi, müxtəlif ərazilərindəki ziyarətgahlar, məscidlər, qalalar və digər tarixi abidələrinin təmir edilib qorunaraq istifadəyə verilməsi rayonun tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı olaraq turizm imkanlarının yüksək səviyyəyə çatdırılması üçün əvəzsiz stimul kimi qiymətləndirilə bilər (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015).

Zəngilan rayon gələcək dönəmdə beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzi kimi də qiymətləndirilir. Bütün nəqliyyat növlərinin inşası üçün uyğun olan mövcud coğrafi mövqe nəzərə alınaraq bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin və işlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Belə ki, həm sakinlərin işğaldan azad olunan ərazilərə gəlişini, həm yükdaşıma funksiyalarının yerinə yetirilməsini, həm də Naxçıvanla olan əlaqəni təmin etmək məqsədilə inşasına başlanılan Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolunun əhəmiyyəti bu səbəblərdən dolayı

böyükdür. Türkiyəyə qədər uzanacaq və iki ölkə arasında nəqliyyat əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə yaradılacaq ikinci dəmir yolu şəbəkəsinin bir hissəsi olacaq bu dəmir yolunun inşası ölkənin iqtisadi, strateji, siyasi məqsədlərinin həyata keçirilməsinə xidmət edəcək (https://www.xalqcebhesi.az/news/politics/69851.html, 2021).

Eyni zamanda Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun da inşasına baxşlanılmışdır ki, Hacıqabul-Horadiz-Ağbənd-Zəngəzur dəhlizi magistralının bir hissəsi olaraq rayonu həm Azərbaycanın digər bölgələri, həm də Naxçıvanla birləşdirməklə strateji rol oynayacaq. Adıçəkilən avtomobil yolunun inşa edilib istifadəyə verilməsi ilə rayonun və ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisində əhəmiyyətli mövqeyə malik olacaqdır (https://report.az/infrastruktur/horadiz-cebrayil-zengilan-agbend-avtomobil-yolunun-tikintisi-davam-edir/, 2021).

Zəngilan rayonu respublika üzrə səthə düşən günəş radiyasiyasının kəmiyyətinə görə Füzuli, Cəbrayıl rayonları ilə bərabər ikinci yerdə qərarlaşır (https://www.aceconsultants.az/az/news/561.html, 2021). Cəbrayıl rayonu ilə bərabər Zəngilan rayonunun günəş enerjisi potensialından faydalanmaq üçün, bununla Azərbaycanda post-konflikt bölgələrdə "yaşıl enerji" zonalarının yaradılaraq respublikanın alternativ enerji qisminin tərəqqisi və 2030-cu ilədək karbon emissiyasını 35 faizə qədər azaltmaq, həmçinin BP şirkətinin 2050-ci ilə qədər "xalis sıfır emissiyalı" şirkət olmaq təşəbbüsü ilə əlaqədar olaraq Energetika Nazirliyi və BP arasında 3 iyun 2021-ci il tarixində İcra Müqaviləsi imzalanmışdır və müqaviləyə uyğun olaraq günəş elektrik stansiyasının tikilməsi layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə işlərə başlanılmışdır (https://report.az/energetika/zengilan-cebrayil-zonasinda-gunes-enerjisi-layihesi-uzre-emekdasliga-baslanilir/, 2021). Alternativ enerjidən istifadə edilməsi bu sahə üzrə xərclərin azaldılması ilə yanaşı, ətraf mühitin ekoloji çirklənməsinin qarşısının alınması cəhətdən də əhəmiyyətlidir.

Qeyd edilmiş sahələr üzrə təhlilin aparılması işğaldan azad edilən digər ərazilər kimi Zəngilan rayonunun da sahibkarlığın müxtəlif mülkiyyət formalarında geniş şəbəkələrin yaradılması üçün mühümdür.

Rayonda sahibkarlığın inkişafında sektoral təhlilin aparılması ilə yanaşı rayon əhalisinin məşğulluq üzrə göstəriciləri də nəzərə alınmalıdır. Rayonun işğal olunmasına baxmayaraq məcburi köçkün düşən yerli əhalinin dövlət dəstəyi ilə təmin olunması nəticəsində işğaldan sonrakı dövrdə də yerli əhali

məskunlaşdıqları ərazilərdə müxtəlif sahələr üzrə çalışmağa davam etmiş, sahibkarlığın müxtəlif sektorları üzrə öz fəaliyyətlərini həyata keçirmişlər. 2004-cü ildə imzalanan "Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğun artırılması üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamın illərdir tətbiq edilməsi nəticəsində yerli əhalinin məşğulluq səviyyəsi artmaqda davam etmişdir (https://e-qanun.az/framework/6261, 2004).

Statistikaya baxdıqda rayon əhalisinin müxtəlif istiqamətlərdə davamlı fəaliyyətinin şahidi olmaq olar.

Cədvəl 3: Məşğul əhalinin mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü (nəfər)

	2012	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**
Cəmi iqtisadiyyatla məşğul olanlar	18507	19674	19980	21013	21111	22014	24259
O cümlədən mülkiyyət növləri üzrə:							
Dövlət	3439	3470	3158	3089	3017	3081	3089
Qeyri-dövlət	15068	16204	16822	17924	18094	18933	21170
Fərdi	4680	4901	4180	4250	4331	5810	5766
Xüsusi	1915	2231	2510	2800	2856	2513	2341
Sərbəst məşğul əhali	8473	9022	9111	10874	10907	10610	13063

Mənbə: (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019)

Cədvəldən də göründüyü kimi ümumilikdə iqtisadiyyatla məşğul olan əhalinin sayı sayı qeyd olunan illər intervalında 5752 nəfərlik artım göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrılıqda mülkiyyət növləri üzrə də məşğul şəxslərin sayında göstəricilərin ilk və son dövrləri arasında artım tempi müşahidə edilir.

Növbəti qrafik isə iqtisadi fəallıq üzrə göstəriciləri özündə əks etdirir.

Qrafik 1: İqtisadi fəallıq barədə statistika (faizlə)

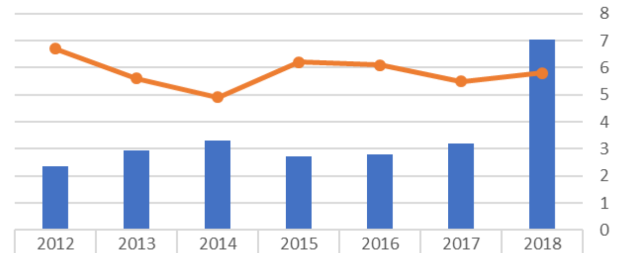

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanlar	84.73	85.9	86.64	85.42	85.6	86.4	94.1
İşsizliyin səviyyəsi	6.7	5.6	4.9	6.2	6.1	5.5	5.8

Mənbə: (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019) istinadən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Qrafikdən göründüyü kimi iqtisadi fəal əhalinin sayında məşğul əhalinin say nisbəti 2012-ci ildən 2018-ci ilə qədər 9.37 faiz artım göstərmişdir. Eyni zamanda rayon əhalisinin işsizlik səviyyəsi isə bu aralıqda 0.9 faiz azalmış, 2018-ci ildə 5.8 faiz olmuşdur.

Biznes mühitinin inkişafı fonunda innovativ layihələrin tətbiqi imkanları

"Ağıllı kənd"lərdə ənənəvi və müasir şəbəkə və xidmətlər sakinlərin və biznes müəssisələrinin xeyrinə rəqəmsal, telekommunikasiya texnologiyaları, innovasiyalar və biliklərin daha səmərəli və yaxşı istifadəsi yolu ilə təkmilləşdirilir. Bu layihə kənd yerlərində biznesə təşviq məqsədlərini də daşıyır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən bu konsepsiyanın icrası ilə bağlı imzalanan Sərəncama görə ölkədəki şəhər və kəndlərdə informasiya texnologiyalarından istifadə edilərək göstərilən xidmətlərin effektivliyini, səmərəliliyini artırmaq, onlar üzrə resurslardan istifadə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması yolu ilə kənd və şəhərlərdə dayanıqlılığın artırılması əsas hədəf və məqsədlərdir (https://president.az/az/articles/view/51179, 2021).

Adı çəkilən Sərəncama müvafiq olaraq işğaldan azad olunan Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində ilk "Ağıllı kənd" layihəsinin tətbiqi istiqamətində işlərin görülməsinə start verilmişdir. Türkiyə, Çin, İtaliya və İsrailin mütərəqqi şirkətlərinin iştirakı ilə reallaşan konsepsiyanın icrası istiqamətində ilk işlər

2021-ci ilin aprel ayının 26-dan həyata keçirilməyə başlanılmışdır ki, bununla da işğaldan azad olunan ərazilərə Böyük Qayıdışın da başlandığını qəbul etmək olar. Dünya təcrübəsini də nəzərə alaraq demək lazımdır ki, “Ağıllı kənd”in reallaşmasında məqsəd kənd ərazilərindən şəhərə olan insan axınının qarşısını almaq və buna da kəndlərdə xidmətlərin effektivliyini artıraraq, insanlara daha yüksək yaşam şəraitini təqdim edərək, daha çox məşğulluq imkanlarını təmin edərək nail olmaq mümkündür. Bununla yanaşı dövlət orqanlarının da təklif etdiyi xidmətlərə kənd yerlərində rahat formada çıxış imkanları əldə etmək nöqteyi nəzərindən də yeni innovativ texnologiyaların və mexanizmlərin tətbiqini özündə ehtiva edən bu layihənin ölkənin post-konflikt ərazilərində reallaşdırılması təşəbbüsü təqdirəlayiq addımdır (https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabagda-birinci-agilli-kend-layihesinin-temeli-qoyuldu-agilli-kend-nedir-1619608871, 2021).

Zəngilan rayonunda bu konsepsiyanın əsas 5 kompononenti istiqamətində işlər həyata keçirilir ki, bunlar sosial xidmətlər, alternativ enerji, istehsal, “ağıllı kənd təsərrüfatı” və yaşayışdır. Qeyd olunan bu istiqamətlərdə proseslərin aparılması kənd əhalisinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, innovasiyaya əsaslanan idarəçilik mühitinin yaradılması, tükənən enerji mənbələrinə asılılığın azaldılaraq ekoloji cəhətdən daha təmiz və sərfəli enerji resurslarından istifadəsi, təsərrüfatda rəqəmsallığın rolunun artırılaraq bu sahədəki kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və vaxta qənaət edilməsi kimi amilləri nəzərə alaraq gələcək dönəmdə rayonun texnoloji-innovasiya mərkəzi kimi formalaşmasında öz müsbət təsirlərini göstərəcəkdir (https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/71350, 2022).

“Ağıllı kənd” layihəsinin tətbiq edilməsi üçün ölkənin mövcud imkanları, hazırlığı, əhalinin buna münasibəti və digər amillər nəzərə alınmalıdır. Bu amilləri nəzərə alaraq aparılan araşdırmaların kifayət qədər olmaması səbəbi ilə Zəngilan rayonu nümunəsində ölkədə reallaşan “Ağıllı kənd” layihəsinin tətbiqi imkanlarını təhlil etmək üçün 300 respondenti əhatə edən anket sorğusu keçirilmişdir ki, sorğu ölkədə bu konsepsiyanın nə dərəcə effektiv ola biləcəyi, əhalinin məlumatlılıq səviyyəsi, rəqəmsal xidmətlərdən istifadə göstəriciləri, konsepsiyadan gözlənilən faydalar və meydana gələ biləcək problemlərlə bağlı məsələləri əhatə etmişdir. Sorğudan alınan məlumatlar əsasında SPSS proqramında təhlillər aparılmış və nəticələr əldə olunmuşdur.

Sorğuda iştirak edən 300 insanın 174-ü qadın, 126-sı kişi olmuşdur ki, bunlar da müvafiq olaraq ümumi iştirakçıların 58 faizini və 42 faizini əhatə etmişdir.

Respondentlərin 56.3 faizi 18-25, 14 faizi 26-30, 10 faizi 31-35, 5 faizi 36-40, 5 faizi 41-50 yaş aralıqlarını, 9.7 faizi isə 51 yaş və yuxarısına aid olmuşdur.

Təhsil faktoruna görə qruplaşdırmanın nəticəsinə uyğun olaraq araşdırmada iştirak edənlərin 48 faizinin magistratura, 46 faizinin bakalavriat, 3 faizinin orta ixtisas, 2 faizinin doktorantura, 1 faizinin isə orta məktəb təhsilli olduğu məlum olmuşdur.

Anket sorğusunda müxtəlif fəaliyyət sahələrindən olanlar iştirak etmişdir və frekans analizinin nəticələri əsasında fəaliyyət sahələri üzrə qruplaşmalara görə respondentlərin 25 faizi maliyyə və bank sahəsində, 18 faizi dövlət idarəçiliyində, 15 faizi təhsil sahəsində, 14 faizi İT istiqamətində çalışanlardır. 11.3 faiz respondent bizneslə məşğul olanlardır. Ümumi cavablardan 9.7 faizi müştəri xidmətlərinə, 7 faizi digər sektorlarda çalışanlara aiddir.

Müxtəlif faktorlar üzrə iştirakçıların bölünməsindən sonra tədqiqat işinin suallarının cavablandırılması mərhələsi başlanılmışdır ki, ilk növbədə "Ağıllı kənd/şəhər" konsepsiyası ilə məlumatlılıq səviyyəsi yoxlanılmışdır. Sualın verilməsində məqsəd əhalinin iştirakçı qisminin məlumatlılığını öyrənməkdir ki, gələcək dönəmdə bu məsələ ilə bağlı tədbirlərin görülməsi üzrə təkliflərin verilməsi dəyərləndirilsin.

Növbəti şəkildə cavabların frekans analizinin nəticəsi vizual olaraq təqdim edilmişdir.

Qrafik 2: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələri ilə bağlı məlumatlılıq üzrə sualın frekans analizinin nəticəsi

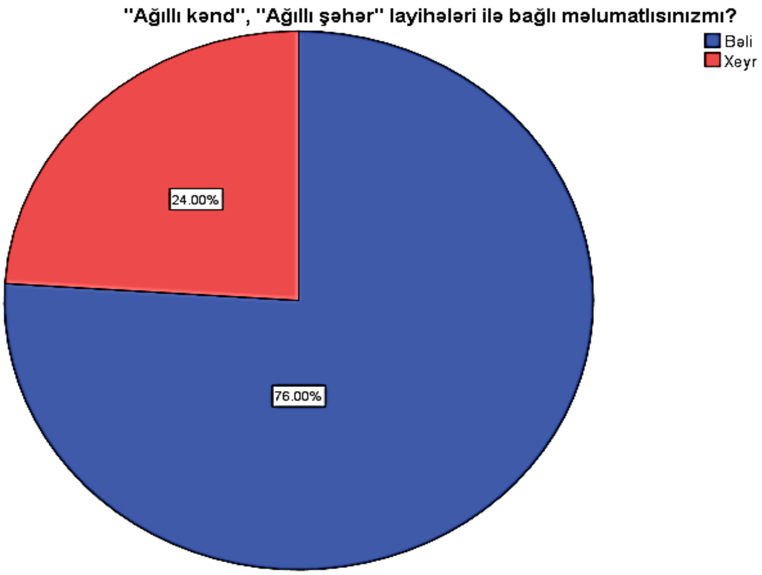

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

“Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələri ilə bağlı məlumatlılığı ölçmək üçün verilən suala cavab verən 300 nəfərdən 228 nəfəri, yəni 76 faizi məlumatlı olduğunu, 72 nəfəri, yəni 24 faizi isə məlumatlı olmadığını bildirmişdir. Layihənin yeni olduğunu nəzərə alaraq nəticəsinin qənaətbəxş olduğunu hesab etmək olar, lakin konsepsiyadan xəbərdar olmaq göstəricisinin artırılmasına nail olmaq olar.

Konsepsiyadan məlumatlılığın göstəricilərinin yaş faktoru ilə əlaqəli olub olmadığını öyrənmək üçün “Chi-Square” (Ki-kvadrat (X^2) testi) testi edilmişdir. Yaş faktoru və məlumatlılıq üzrə sual kateqoriyalı və nominal dəyişkənlər olduğu üçün dəyişkənlər arasında əlaqə olub olmaması “Chi-Square” testinin aparılmasına qərar verilmişdir. Bunun üçün ilk növbədə yaş və məlumatlılıq üzrə sualların çarpaz tablosuna baxılmışdır.

Cədvəl 4: "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" konsepsiyasından məlumatlılıq və yaş faktoru üzrə Çarpaz tablo testi

			"Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" layihələri ilə bağlı məlumatlısınızmı?		Cəm
			Bəli	Xeyr	
Yaşınız	18-25	Say	138	31	169
		Gözlənilən say	128.4	40.6	169.0
		Cəmin %-i	46.0%	10.3%	56.3%
	26-30	Say	31	11	42
		Gözlənilən say	31.9	10.1	42.0
		Cəmin %-i	10.3%	3.7%	14.0%
	31-35	Say	25	5	30
		Gözlənilən say	22.8	7.2	30.0
		Cəmin %-i	8.3%	1.7%	10.0%
	36-40	Say	15	0	15
		Gözlənilən say	11.4	3.6	15.0
		Cəmin %-i	5.0%	0.0%	5.0%
	41-50	Say	9	6	15
		Gözlənilən say	11.4	3.6	15.0
		Cəmin %-i	3.0%	2.0%	5.0%
	51 yaş və yuxarı	Say	10	19	29
		Gözlənilən say	22.0	7.0	29.0
		Cəmin %-i	3.3%	6.3%	9.7%
Cəm		Say	228	72	300
		Gözlənilən say	228.0	72.0	300.0
		Cəmin %-i	76.0%	24.0%	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Verilmiş çarpaz tabloya əsasən ən yüksək məlumatlılıq göstəricisi 18-25 yaş aralığında olan şəxslərə məxsusdur ki, bu da ümumi cavabların 46 faizi təşkil edir. Ən aşağı məlumatlılıq isə 41-50 yaş aralığında özünü göstərmişdir və bu da ümumi cavabların 3 faizinə bərabər olmuşdur. Buradakı gözlənilən say hər bir xana üzrə proqnozlaşdırılan sayı göstərir.

Araşdırmanın bu hissəsində irəli sürülən sıfır hipotezinə (H_0) görə 2 dəyişkən arasında əlaqə yoxdur, yəni, bir-birilərindən asılı olmayaraq müstəqildirlər. Alternativ hipotezə (H_A) görə isə onlar arasında əlaqə vardır, başqa sözlə, bir-

birindən asılıdırlar. İrəli sürülən sıfır hipotezinin doğru olub olmadığını bilmək üçün "Chi-Square" testinin nəticələrinə baxılmalıdır.

Cədvəl 5: "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" konsepsiyasından məlumatlılıq və yaş faktoru üzrə "Chi square" testi

	Dəyər	df	Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli)	Dəqiq Ehtimal (2 tərəfli)	Dəqiq Ehtimal (1 tərəfli)	Nöqtə ehtimalı
Pearson Chi-Square	38.207[a]	5	<.001	<.001		
Ehtimal nisbəti	36.681	5	<.001	<.001		
Fisher-Freeman-Halton Exact Testi	34.023			<.001		
Xətti-xətti əlaqələndirmə	19.839[b]	1	<.001	<.001	<.001	.000
Keçərli halların sayı	300					

a. 2 xanada (16.7%) gözlənilən say 5-dən azdır. Minimum gözlənilən say 3.60-dır.
b. Standartlaşdırılmış statistika 4.454-dür.

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

"Chi-Square" testinin şərtlərinə görə ümumi xanaların 20 faizinə qədərində gözlənilən say 5-dən kiçik olsa, testin nəticəsi əhəmiyyətli sayılır. Bu təhlildə də bu göstərici 16.7 faiz olaraq 20 faizdən kiçik olduğu üçün Pearson Chi-Square dəyəri əhəmiyyətlidir. Chi-Square testinin digər şərtinə görə isə Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli) bölümündəki p dəyəri, 0.05 olaraq qəbul edilən alfa dəyərindən kiçik və ya ona bərabər olduqda H_0 hipotezi yox, H_A hipotezi qəbul edilir. Bu testdə bu qiymət <.001-dir yəni, 0.05-dən kiçikdir. Bu səbəbdən H_0 hipotezi səhv, H_A hipotezi isə doğrudur. Başqa sözlə, yaş faktoru ilə "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" konsepsiyasından məlumatlılıqla bağlı verilən sual arasında asılılıq, yəni əlaqə vardır. Bu asılığın hansı səviyyədə güclü və ya zəif olduğunu müəyyən etmək məqsədilə "Phi and Cramer's V" testi aparılmışdır ki, onun da nəticəsi 6-cı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 6: "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" konsepsiyasından məlumatlılıq və yaş faktoru üzrə "Phi and Cramer's V" testi

		Dəyər	Təxmini əhəmiyyət	Dəqiq əhəmiyyət
Nominal-Nominal	Phi	.357	<.001	<.001
	Cramer's V	.357	<.001	<.001
Keçərli halların sayı		300		

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

"Phi and Cramer's V" testində 2*2 formatından böyük cədvəllərdə Cramer's V dəyərinə baxılır və tədqiq edilən çarpaz tablo 2*6 ölçülü olduğu üçün bu dəyərə baxılmalıdır. Şərtə görə dəyər 0.25-dən yüksək olarsa, dəyişkənlərin arasındakı əlaqənin güclü olduğu qəbul edilir. Buradakı dəyər də 0.357 > 0.25 olması əlaqənin çox güclü olduğunu müəyyən edir.

Məlumatlılıqla bağlı digər sual isə respondentin bu tip layihələrlə bağlı məlumatları haradan əldə etməsi ilə əlaqəli olmuş, cavablayanlara bir neçə variantı seçmək imkanı verilmişdir. Bu sualın verilməsi ona görə əhəmiyyət kəsb edir ki, bu layihələrlə bağlı hansı növ məlumat mənbəyində daha çox informasiya paylaşımı edilərsə, insanların məlumatlılığına daha yaxşı təsir edə bilər. Eyni zamanda zəif məlumat paylaşımı olan mənbələrdə bununla bağlı təkmilləşdirmə aparıla bilər.

Cədvəl 7: "Bu tip layihələrlə bağlı məlumatları haradan əldə edirsiniz?" sualının frekans alizi nəticələri

		Cavablar	
		Say	Faiz
	Sosial şəbəkələrdən	255	57.0%
	Xəbər buraxılışlarından	117	26.2%
	Ətrafdakı insanlardan	60	13.4%
	Digər	15	3.4%
Cəm		447	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cədvəldən görüldüyü üzrə ümumi cavabların 57 faizi sosial şəbəkələrdən, 26.2 faizi xəbər buraxılışlarından, 13.4 faizi ətrafdakı insanlardan, 3.4 faizi isə digər mənbələrdən olmuşdur. Bu qənaətə gəlmək olar ki, məlumatlandırıcı paylaşımların sosial şəbəkələr üzərindən olması insanların xəbərdar olması cəhətdən əlverişlidir.

Ağıllı kənd layihəsi tətbiq edilərkən ölkənin bu yeniliyə hazırlıq vəziyyəti nəzərə alınmalıdır ki, bu səbəbdən respondentlərin bununla bağlı fikirləri öyrənilmişdir. Nəticələr növbəti qrafikdə əks edilmişdir:

Qrafik 3: "Ölkənin "Ağıllı kənd"/ "Ağıllı şəhər" layihələrini tətbiq etmək üçün mövcud hazırlıq vəziyyətini necə qiymətləndirirsiniz?" sualının nəticələri

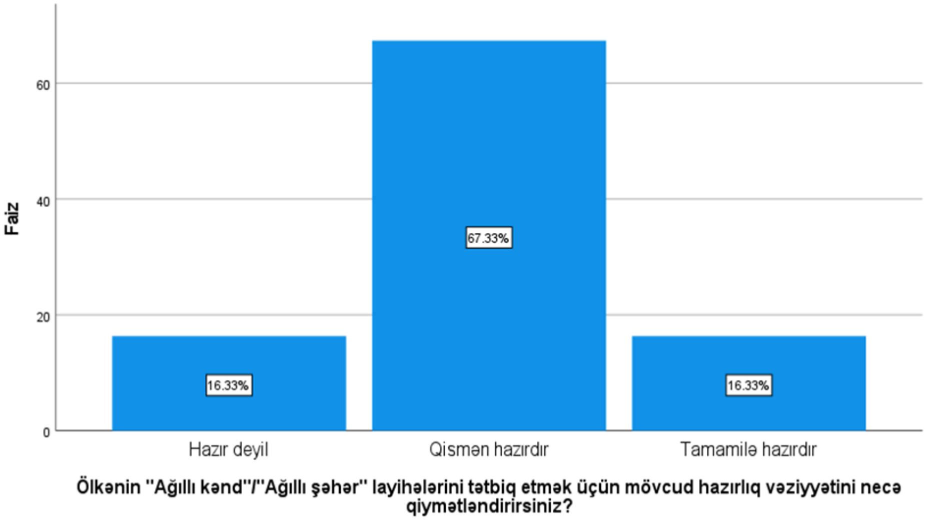

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Sualı cavablayanların 202 nəfəri, yəni, təqribən 67.33 faizi ölkənin bu layihəyə qismən hazır olduğunu, 49 nəfəri, yəni, təqribən 16.33 faizi tamamilə hazır olduğunu, 49 nəfəri, yəni, təqribən 16.33 faizi isə hazır olmadığını qeyd etmişdir. Aydın olur ki, ölkənin bu konsepsiyaya qismən hazır olduğunu düşünənlər üstünlük təşkil edir. Tamamilə hazır olduğunu düşünənlərlə hazır olmadığını düşünənlərin sayı isə sorğuda eyni olmuşdur.

Müxtəlif fəaliyyət sahələrindən olanlarla ölkənin hazırlıq vəziyyətini qiymətləndirmək üçün verilən sualın bir-birinə münasibətdə müstəqil olub olmadığını müəyyən etmək üçün dəyişkənlər arasında "Chi-Square" testi edilmişdir.

Cədvəl 8: "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru üzrə Çarpaz tablo testi

			Ölkənin "Ağıllı kənd"/"Ağıllı şəhər" layihələrini tətbiq etmək üçün mövcud hazırlıq vəziyyətini necə qiymətləndirirsiniz?			
			Hazır deyil	Qismən hazırdır	Tamamilə hazırdır	Cəm
Fəaliyyət sahəniz	Biznes	Say	15	9	10	34
		Gözlənilən say	5.6	22.9	5.6	34.0
		Cəmin %-i	5.0%	3.0%	3.3%	11.3%
	Digər	Say	6	9	6	21
		Gözlənilən say	3.4	14.1	3.4	21.0
		Cəmin %-i	2.0%	3.0%	2.0%	7.0%
	Dövlət idarəetməsi	Say	0	45	9	54
		Gözlənilən say	8.8	36.4	8.8	54.0
		Cəmin %-i	0.0%	15.0%	3.0%	18.0%
	İT	Say	6	36	0	42
		Gözlənilən say	6.9	28.3	6.9	42.0
		Cəmin %-i	2.0%	12.0%	0.0%	14.0%
	Maliyyə və bank	Say	6	57	12	75
		Gözlənilən say	12.3	50.5	12.3	75.0
		Cəmin %-i	2.0%	19.0%	4.0%	25.0%
	Müştəri xidmətləri	Say	8	18	3	29
		Gözlənilən say	4.7	19.5	4.7	29.0
		Cəmin %-i	2.7%	6.0%	1.0%	9.7%
	Təhsil	Say	8	28	9	45
		Gözlənilən say	7.4	30.3	7.4	45.0
		Cəmin %-i	2.7%	9.3%	3.0%	15.0%
Cəm		Say	49	202	49	300
		Gözlənilən say	49.0	202.0	49.0	300.0
		Cəmin %-i	16.3%	67.3%	16.3%	100.0 %

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

İki dəyişkənin çarpaz tablosuna nəzər salındıqda aydın olur ki, cədvəl üzrə ən yüksək göstərici hazırlıq vəziyyətini "qismən hazırdır" kimi qiymətləndirən

şəxslər üzrə olmuşdur ki, bu göstərici 19 faiz olmaqla maliyyə və bank sahəsindən olanlara aiddir. Növbəti yerlərdə 15 faizlik nəticə ilə dövlət idarəetməsində çalışanların və 12 faiz seçimlə İT sahəsindən olanların seçdiyi "qismən hazırdır" cavabı gəlir. Ən aşağı, yəni 0 faiz göstəricilər isə dövlət idarəetməsindən olanların seçdiyi "hazır deyil variantı", eyni zamanda İT üzrə işləyənlərin qəbul etdikləri "tamamilə hazırdır" variantı olmuşdur.

"Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru arasında asılılığın olmaması, yəni H_0 hipotezi irəli sürülür. H_A alternativ fərziyyəsinə görə isə asılılığın olması irəli sürülür. Hipotezlərdən hansının doğru olduğunu müəyyən etmək üçün dəyişkənlər arasında Chi-Square testi edilmişdir. Nəticələr 9 nömrəli cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 9: "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru üzrə Chi-Square testi

	Dəyər	df	Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli)	Monte Carlo Sig. (2 tərəfli)		
				Əhəmiyyət	99% Güvən aralığı	
					Aşağı hədd	Yuxarı hədd
Pearson Chi-Square	61.371[a]	12	<.001	.000[b]	.000	<.001
Ehtimal nisbəti	73.417	12	<.001	.000[b]	.000	<.001
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	67.186			.000[b]	.000	<.001
Keçərli halların sayı	300					

a. 4 xanada (19.0%) gözlənilən say 5-dən azdır. Minimum gözlənilən say 3.43-dür.

b. 743671174 başlanğıc göstəricisi ilə 10000 nümunə cədvəlinə əsaslanır.

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Chi-Square dəyərinin əhəmiyyətli olması üçün lazım olan xanaların 20 faizinə qədərində gözlənilən sayın 5-dən kiçik olması şərti ödənildiyi üçün (19 faiz olduğuna görə) testin nəticəs, yəni, Pearson Chi-Square dəyəri əhəmiyyətlidir. Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli) sütunundakı p qiyməti 0.05-ə bərabər olan alfa dəyərindən az, < .001 olması səbəbi ilə dəyişkənlər arasında asılığın olması fərziyyəsi qəbul edilir. Bu əlaqənin hansı dərəcədə olması üçün edilən "Phi and Cramer's V" testinin nəticəsi aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 10: "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru üzrə "Phi and Cramer's V" testi

				Monte Carlo Əhəmiyyəti		
					99% Güvən aralığı	
		Dəyər	Təxmini əhəmiyyət	Əhəmiyyət	Aşağı hədd	Yuxarı hədd
Nominal-Nominal	Phi	.452	<.001	.000c	.000	<.001
	Cramer's V	.320	<.001	.000c	.000	<.001
Keçərli halların sayı		300				

c. 79654295 başlanğıc göstəricisi ilə 10000 nümunə cədvəlinə əsaslanır.

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cədvəl 3*7 ölçüsündə olduğu üçün Cramer's V dəyəri əsas götürülür. Dəyərin 0.25dən böyük, yəni, 0.32 olması "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru arasındakı bağlılığın çox güclü olduğunu göstərir.

Sözügedən layihənin reallaşmasında əhalinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə göstəriciləri də nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün sorğunun iştirakçılarının fikrinin öyrənilməsi məqsədilə sual ünvanlanmışdır.

Qrafik 4: Ölkə əhalisinin İKT-dən istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin frekans testi nəticələri

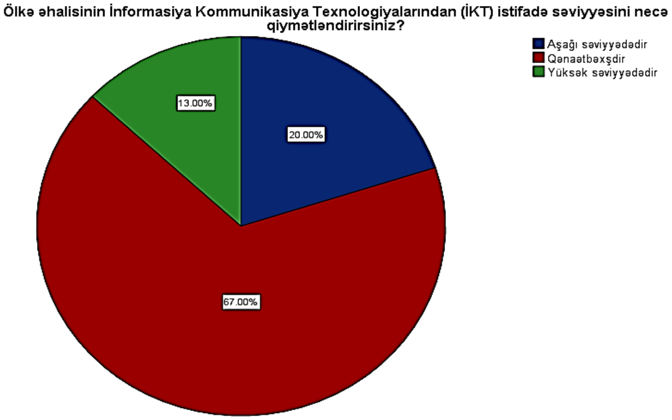

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Qeyd olunan sualın cavablarına əsasən əhalinin İKT-dən istifadə səviyyəsinin 201 nəfər qənaətbəxş, 60 nəfər aşağı səviyyədə, 39 nəfər isə yüksək səviyyədə olduğunu bildirmişdir ki, bunlar da ümumi cavabın müvafiq olaraq 67, 20 və 13 faizini təşkil edir.

Əgər bir ölkə ərazisinin hər hansı bir hissəsində "Ağıllı kənd" konsepsiyası kimi innovativ, rəqəmsallığa əsaslanan layihəni tətbiq edirsə, göstərilən rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyətinə də baxılmalıdır. Konsepsiyanın həyata keçirilməsi üçün zəruri olan rəqəmsal dövlət, bankçılıq, ticarət, təhsil, çatdırılma, səhiyyə, turizm kimi xidmətlərin hansı səviyyədə inkişaf etməsi, ümumiyyətlə əhalinin bu kimi xidmətlərdən hansı dərəcədə yararlanması, onları necə qiymətləndirməsi məsələləri diqqətdə saxlanmalıdır. Bu məqsədlə sorğuda likert şkalası üzrə rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi istənilmişdir. Bu xidmətlərin vəziyyətinin aşağı səviyyədə, qənaətbəxş, yoxsa yüksək səviyyədə olması ilə bağlı fikirlər öyrənilmişdir. Proqramda 1-"Aşağı səviyyədədir", 2-"Qənaətbəxşdir", 3-"Yüksək səviyyədədir" kimi işarə olunmuşdur.

7 maddə üzrə qiymətləndirilmə tələb olunan sualın hər maddə üzrə cavablarının Ortalama analizi edilmişdir və nəticələr 12 nömrəli cədvəldə əksini tapmışdır.

Cədvəl 12: Rəqamsal xidmətlərin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə sualın maddələri üzrə ortalama analizinin nəticələri

	Say	Ortalama	Standart kənarlaşma
İctimai və sosial xidmətlər	300	2.0900	.55037
Bankçılıq və ödəniş sistemləri	300	2.2700	.54598
Ticarət	300	2.1800	.60731
Təhsil	300	1.6500	.63942
Çatdırılma xidmətləri	300	2.2100	.58912
Tibbi xidmətlər	300	1.6000	.63351
Turizm xidmətləri	300	2.1000	.64138
Keçərli halların sayı (siyahı üzrə)	300		

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cavabların ortalama analizinə əsasən "İctimai və sosial xidmətlər" maddəsinin ortalaması 2.09 olmuşdur. Nəticə 2-yə ("Qənaətbəxşdir") yaxın olduğuna görə bu maddə üzrə verilən cavabların nəticəsinə əsasən ictimai və sosial xidmətlərin vəziyyəti qənaətbəxş qəbul edilir. "Bankçılıq və ödəniş sistemləri"

üzrə ortalama 2.27 olmuşdur ki, bu da bu xidmətlərin qənaətbəxş səviyyədə olmasını göstərir. “Ticarət” üzrə 2.18 ortalama da rəqəmsal ticarətin səviyyəsinin digərləri ilə eyni olduğunu göstərir. “Təhsil” maddəsində ortalama 1.65-dir, yəni, rəqəmsal təhsil səviyyəsi aşağı səviyyə ilə qənaətbəxş arasındadır, təqribi olaraq qənaətbəxş kimi götürülə bilər. 2.21 ortalama ilə “Çatdırılma xidmətləri” maddəsinə uyğun olaraq rəqəmsal çatdırılma xidmətlərinin durumu qənaətbəxş qiymətləndirilir. Ən az ortalama 1.60 olmuşdur ki, bu da “Tibbi xidmətlər” üzrə alınmışdır. Yəni, rəqəmsal tibbi xidmətlərin səviyyəsi aşağı ilə qənaətbəxş arasındadır, təqribi olaraq 2-yə daha yaxın olduğu üçün qənaətbəxş qəbul etmək olar. Son olaraq “Turizm xidmətləri” üzrə 2.1 ortalama bu xidmətlərin orta hesabla qənaətbəxş olduğunu göstərir. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, qeyd olunan rəqəmsal xidmətlərin heç biri insanlar tərəfindən yüksək səviyyədə qiymətləndirilmir. Təhsil və tibbi xidmətlər üzrə isə ən aşağı səviyyədə qiymətləndirilmə müşahidə olunur. Buradan onu demək olar ki, qənaətbəxş hesab olunan rəqəmsal xidmətlər üzrə təkmilləşmə işləri apararaq onları yüksək səviyyəyə gətirmək olar. Təhsil, tibbi xidmətlər kimi daha aşağı səviyyədə qiymətləndirilən xidmətlərlə bağlı isə daha çox işlər aparılmalıdır. “Ağıllı kənd” konsepsiyası kimi yeni layihənin tətbiqində bu amillər nəzərə alınarsa daha yüksək effektivliyə nail olmaq olar. Biznes infrastrukturuna birbaşa təsir edən rəqəmsal ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi alış-satış prosesinin sürətlənməsinə, ticarət üzrə elektronlaşmanın artırılması kənd sahibkarlarına öz məhsullarının satışını onlayn platforma üzərindən daha rahat həyata keçirməyə, çatdırılma xidmətlərində də innovativliyin təmin olunması ilə müştəri razılığının artırılmasına təkan verəcəkdir.

Növbəti sual repondentlərin qeyd olunmuş xidmətlərdən hansı dərəcədə istifadə etməsini aydınlaşdırmaq məqsədilə verilmişdir.

Cədvəl 13: Şəxslərin rəqəmsal xidmətlərdən istifadə vəziyyəti qiymətləndirməsinin ortalama analizi

	Say	Ortalama	Standart kənarlaşma
Rəqəmsal bankçılıq və ödəniş sistemləri	300	2.6200	.56272
Rəqəmsal ictimai və sosial xidmətlər	300	2.2600	.62747
Rəqəmsal ticarət	300	2.1600	.70431
Onlayn təhsil	300	2.0900	.69535
Onlayn çatdırılma xidmətləri	300	2.1900	.67485
Onlayn tibbi xidmətlər	300	1.4100	.56831
Onlayn turizm xidmətləri	300	1.5500	.59048
Keçərli halların sayı (siyahı üzrə)	300		

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Sual proqrama inteqrasiya edilərkən 1- “Heç istifadə etmirəm”, 2- “Bəzən istifadə edirəm”, 3- “Tez-tez istifadə edirəm” kimi qeyd edilmişdir. Ortalamaların təhlilinə baxıldıqda məlum olur ki, ən yüksək ortalama ilə, yəni 2.62, rəqəmsal bankçılıq və ödəniş xidmətlərinin istifadə səviyyəsi 3-ə (“Tez-tez istifadə edirəm”) yaxındır və iştirakçılar bu xidmətlərdən tez-tez istifadə edirlər. Ən az ortalama onlayn tibbi xidmətlərin istifadəsinə aiddi ki, bu rəqəm 1.41 olmaqla 1-ə (“Heç istifadə etmirəm”) yaxın olduğu üçün demək olar ki, iştirakçıların əksəriyyətinin istifadə etmədiklərini göstərir. Onlayn turizm xidmətlərindən də istifadə göstəricisi üzrə ortalama 1.55 olmaqla istifadə edilməməklə bəzən istifadə edilmə arasında aralıqda qeydə alınmışdır, nisbətən 2-ə (“Bəzən istifadə edirəm”) yaxın olduğu üçün bəzən istifadə edilməsi qəbul edilə bilər. Rəqəmsal ictimai-sosial xidmətlər, onlayn çatdırılma xidmətləri, rəqəmsal ticarət, onlayn təhsil maddələri üzrə ortalama nəticələri müvafiq olaraq 2.26, 2.19, 2.16, 2.09 olmuşdur ki, bu qiymətlər 2 (“Bəzən istifadə edirəm”) cavabına uyğun gəldiyi üçün repondentlərin bəzən istifadə etdiklərini göstərir. Aşağı istifadə göstəriciləri qeydə alınan maddələr üzrə müvafiq işlər aparılaraq əhalinin rəqəmsal xidmətlərdən daha çox fayda əldə etməsini təmin etmək olar ki, bunun üçün isə ilk növbədə həmin xidmətlərin təkmilləşdirilməsi lazımdır ki, insanların razılıq səviyyəsi yüksək olsun. “Ağıllı kənd” layihəsi də tətbiq edilərkən məskunlaşacaq şəxslərin xidmətlərə tələbatı sorğu iştirakçıları timsalında nəzərə alınsa, faydalı olar.

Anket sorğusunda “Ağıllı kənd”in əsas 6 komponenti üzərində dəyərləndirmələr aparılmışdır ki, bunlar “Ağıllı iqtisadiyyat” (“Smart economy”), “Ağıllı ətraf mühit” (“Smart environment”), “Ağıllı əhali” (“Smart people”), “Ağıllı yaşayış” (“Smart living”), “Ağıllı idarəetmə” (“Smart

governance”), “Ağıllı hərəkətlilik” (“Smart mobility”) kimi qeyd olunmuşdur. Burada “Ağıllı iqtisadiyyat” dedikdə innovasiyaya əsaslanan biznes, sənaye, turizm, bankçılıq, ticarət və digərləri, “Ağıllı ətraf mühit” qismində alternativ enerji, su, hava, torpaq istifadəsinin menecmenti, “Ağıllı əhali” kimi İKT bacarıqlı, innovativ həllərə yönümlü əhali, “Ağıllı yaşayış” komponentində "Ağıllı evlər" kimi insanların yaşayışını daha rahatlaşdırmağa imkan verən innovativ həllər, “Ağıllı idarəetmə” deyilərkən innovativ ictimai və sosial xidmətlər, digər idarəetmə sistemləri, “Ağıllı hərəkətlilik” komponenti ilə isə nəqliyyat və kommunikasiyanı daha “ağıllı” texnoloji həll üsulları ilə optimallaşdıran sistemlər və mexanizmlər nəzərdə tutlmuşdur. Bu komponenlərin ölkə ərazisindəki inkişaf səviyyəsini 5 ballıq şkala üzrə respondentlərin qiymətləndirmə göstəricilərinin ortalamaları analizi nəticələri növbəti cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 14: Ölkədə "Ağıllı kənd"/"Ağıllı şəhər" konsepsiyalarının əsas komponentlərinin inkişaf səviyyəsininin qiymətləndirməsinin ortalamalar analizinin nəticələri

	Say	Ortalama	Standart kənarlaşma
"Ağıllı iqtisadiyyat"	300	3.0800	1.07585
"Ağıllı ətraf mühit"	300	2.6900	1.13056
"Ağıllı əhali"	300	2.6800	1.09618
"Ağıllı yaşayış"	300	2.4700	1.18057
"Ağıllı idarəetmə"	300	3.1100	1.08712
"Ağıllı hərəkətlilik"	300	2.7700	1.15826
Keçərli halların sayı (siyahı üzrə)	300		

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

5 bal üzərindən qiymətləndirilən bu komponentlərin inkişaf səviyyəsi hər biri üzrə ortalama 3 balla qiymətləndirilib ki, bu da qənaətbəxş kimi hesab olunur. “Ağıllı iqtisadiyyat” və “Ağıllı idarəetmə” göstəricisi nisbətən yüksək olsa da “Ağıllı yaşayış” üzrə daha az inkişaf qiymətləndirməsi edilmişdir. Bu da bütün komponentlər üzrə daha ciddi və sürətli işlərin aparılmasını şərtləndirir.

Növbəti cədvəldə isə əsasən hansı sahələrdə təkmilləşmənin aparılmasının önəmli olduğu ilə əlaqədar cavablar qeydə alınmışdır:

Cədvəl 15: Konsepsiyanın reallaşması üçün təkmilləşməyə ehtiyac olan sahələr üzrə cavabların frekans analizi göstəriciləri

	Cavablar	
	Say	Faiz
"Ağıllı iqtisadiyyat"	156	18.4%
"Ağıllı ətraf mühit"	123	14.5%
"Ağıllı əhali"	183	21.6%
"Ağıllı yaşayış"	123	14.5%
"Ağıllı idarəetmə"	165	19.5%
"Ağıllı hərəkətlilik"	96	11.3%
Cəm	846	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cavabların ən çoxu, yəni 21.6 faizi “Ağıllı əhali” komponenti üzrə daha çox təkmilləşməyə ehtiyac olduğu yönündədir. 19.5 faiz çoxluq idarəetmə,18.4 faiz isə iqtisadiyyatla bağlı innovativlikdə təkmilləşmələr aparılmalı olduğunu qeyd etmişdir.

Zəngilan rayonunda “Ağıllı kənd” konsepsiyasının tətbiqi fonunda ilk hansı sahələrdə işlərin görülməsi ilə əlaqəli fikirlər alınmışdır və göstəricilər 16 nömrəli cədvəldə təqdim edilmişdir.

Cədvəl 16: Zəngilan rayonunda layihə çərçivəsində görülməli ilk işlər üzrə frekans nəticələri

	Cavablar	
	Say	Faiz
Kənd təsərrüfatı	198	24.8%
Turizm	129	16.2%
Ticarət	99	12.4%
Nəqliyyat və logistika	195	24.4%
Alternativ enerji	171	21.4%
Digər	6	0.8%
Cəm	798	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Araşdırmanın təhlili göstərir ki, ilkin olaraq daha çox insan kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və logistika, alternativ enerji istiqamətlərində işlərin görülməli olduğu qənaətindədir ki, bunlar da müvafiq olaraq ümumi cavabların 24.8, 24.4, 21.4

faiz hissələrini təşkil edir. Digər cavabların faiz göstəriciləri isə turizm üzrə 16.2, ticarət üzrə 12.4, digər sahələr üzrə isə 0.8 faiz kimi ayrılmışdır.

İştirakçıların adıçəkilən konsepsiyaya münasibətini öyrənmək üçün 5 ballıq şkala üzrə "Ağıllı kənd" layihəsinin qiymətləndirilməsi tələb edilmişdir. Nəticələr növbəti qrafikdə öz əksini tapmışdır:

Qrafik 5: İşğaldan azad olunan ərazilərdə "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" layihələrinin tətbiqininin qiymətləndirilməsi üzə nəticələr

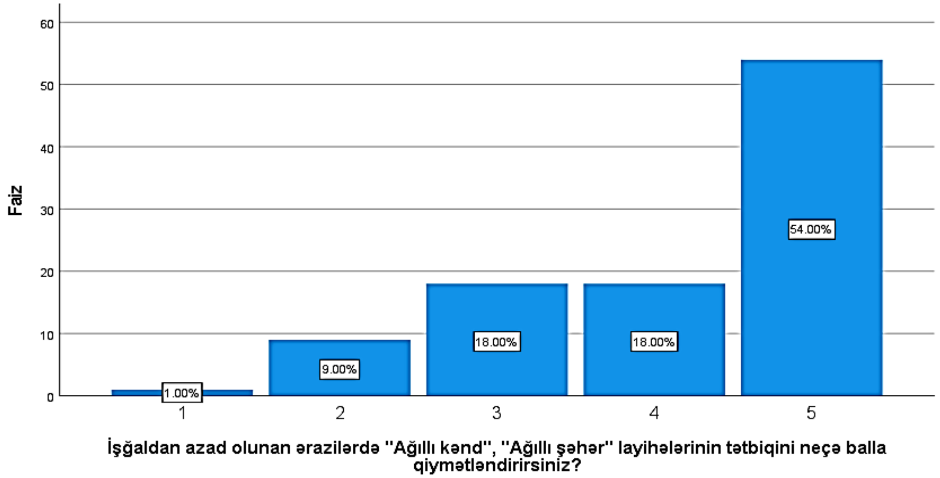

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cavablar onu deməyə əsas verir ki, konsepsiya ilə bağlı fikirlər müsbət yöndədir. Belə ki, respondentlərin 162-si, yəni 54 faizi layihəni 5, 54-ü, yəni 18 faizi 4, 54-ü, yəni 18 faizi 3, 27-si, yəni 9 faizi 2, 3-ü, yəni 1 faizi isə 1 balla qiymətləndirmişdir.

"Ağıllı kənd" konsepsiyasının daha effektiv icrası ilə bağlı bir sıra tədbirlər görülə bilər ki, onlardan bir neçəsi haqqında iştirakçıların fikirləri öyrənilmişdir. 17-ci cədvəl vasitəsilə həm bu tədbirlər, həm də onlara verilən cavabların ortalama analizi göstərilmişdir. Tədbirlərin icrası ilə əlaqədar razılıq səviyyəsi Razı deyiləm/Qismən razıyam/ Tamamilə razıyam kimi qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 17: Konsepsiyanın icrası istiqamətində görülməli tədbirlər üzrə ortalama nəticələri

	N	Ortalama	Standart kənarlaşma
Bu mövzularda seminar və konfranslar keçirmək	300	2.6200	.56272
Bu sahədə dünyadakı ən yaxşı təcrübələri dəyərləndirmək və tətbiq etmək	300	2.8000	.42497
Proses müddətində daim monitorinqlər keçirib qiymətləndirmələr aparmaq	300	2.7700	.44470
Əhalinin bu sahədə məlumatlılığını yüksək səviyyəyə çatdırmaq	300	2.8600	.34757
Dünyada mövcud olan "Ağıllı kənd"/"Ağıllı şəhər" şəbəkələrinə qoşulmaq və əməkdaşlıq etmək	300	2.7200	.47153
Konsepsiyanın əsas komponentlərinin inkişafını yüksək səviyyəyə çatdrmaq	300	2.7500	.45628
Keçərli say (siyahı üzrə)	300		

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Ortalamaların hər birinin nəticəsi 3-ə yaxındır və proqramda “Tamamilə razıyam” cavabına uyğun gəlir. Buradan belə nəticə çıxır ki siyahıdakı tədbirlərin keçirilməsi ilə əlaqəli təkliflər verilə bilər.

Konsepsiyadan gözlənən faydalarla bağlı da iştirakçılara sual ünvanlanmışdır. Razı deyiləm/Qismən razıyam/ Tamamilə razıyam dərəcələri ilə qiymətləndirilən üstünlüklər üzrə ortalama nəticələr və gözləntilər aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 18: Layihənin faydalarının qiymətləndirilməsi üzrə ortalama analizi

	Say	Ortalama	Standart kənarlaşma
Vətəndaşların ehtiyaclarına daha effektiv cavab verən xidmətlərin yaradılmasına zəmin yaranacaq	300	2.6900	.46327
Sahələr və xidmətlər üzrə çəkilən xərclər azalacaq	300	2.3800	.58028
Sağlamlıq, ictimai və sosial xidmətlər kimi sahələrdə vaxtın optimallaşdırılmasına nail olunacaq	300	2.6800	.52776
Yeni biznes imkanlarının yaradılmasına şərait yaranacaq	300	2.6500	.49832
Nəqliyyat və logistika xidmətləri təkmilləşəcək	300	2.6200	.52585
Müxtəlif sistemlərin tətbiqi ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaq	300	2.4800	.57507
Kommunikasiya sistemlərinin inkişaf etməsinə səbəb olacaq	300	2.5700	.53484
Daha təhlükəsiz həyat şəraiti təmin olunacaq	300	2.4200	.62039
İş imkanları artacaq	300	2.4500	.65493
Xidmətlərin rəqəmsallaşması şəffaflığın artmasına səbəb olacaq	300	2.5500	.49832
Keçərli say (siyahı üzrə)	300		

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Burada sahələr və xidmətlər üzrə çəkilən xərclərin azalması və daha təhlükəsiz həyat şəraitinin təmin olunması ilə bağlı cavabların nəticələri ortalama 2-ə (proqramda 2-“Qismən razıyam”) yaxın olduğu üçün bu faydalarla bağlı qismən razılıq, digər hər bir cavab üzrə isə ortalama 3-ə proqramda “3-“Tamamilə razıyam”) yaxın olduğuna görə tam razılıq vardır. Ən yüksək cavab isə 2.69 olmaqla vətəndaşların ehtiyaclarına daha effektiv cavab verən xidmətlərin yaradılmasına zəmin yaranması ilə əlaqəli olmuşdur. Bu sualın “Yeni biznes imkanlarının yaradılmasına şərait yaranacaq” maddəsinə verilən cavablarda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarından olan şəxslərin payının nə qədər olması da hesablanmışdır.

Cədvəl 19: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarından olan şəxslərin yeni biznes imkanlarının yaranmasına zəmin yaranmasına verdikləri cavabların çarpaz tablosu

			Yeni biznes imkanlarının yaradılmasına şərait yaranacaq			
			Razı deyiləm	Qismən razıyam	Tamamilə razıyam	Cəm
Hansı bölgədənsiniz?	Qarabağ və Şərqi Zəngəzur	Say	0	45	78	123
		% of Cəm	0.0%	36.6%	63.4%	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Ümumilikdə 300 nəfər respondentin 123-ü qeyd edilən iqtisadi rayonlardandır və cədvələ müvafiq olaraq demək mümkündür ki, bu iqtisadi rayonlardan olan şəxslərin hamısı yeni biznes imkanlarının yaranacağı ilə razıdırlar. Onlardan 78 nəfəri, yəni 63.4 faizi tam razı, 45 nəfəri, yəni 36.6 faizi isə qismən razı olmuşdur. Əlaqəyə baxılmasında məqsəd bu iqtisadi rayonlarda reallaşacaq layihənin biznes mühitinə təsirini onların əhalisinin nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirməkdir ki, qayıdış və biznes mühitinin inkişafı cəhətdən də bu önəmlidir.

İstənilən bir layihə tətbiq edilərkən onun müsbət cəhətləri və faydaları olduğu kimi mənfi cəhətləri və reallaşma müddətində bir sıra problem və çatışmazlıqlar meydana gələ bilər. Bunu diqqətə alaraq sorğuda iştirak edənlərə sual ünvanlanmış və nəticələr göstərilən kimi olmuşdur:

Cədvəl 20: "Ağıllı kənd" konsepsiyasının tətbiqi zamanı yarana biləcək problemlər və layihənin çatışmazlıqları

		Cavablar	
		Say	Faiz
	Sosial nəzarətin olmaması və ya zəif olması	141	14.5%
	Təhlükəsizlik problemləri və məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar	156	16.0%
	Texnologiya əhəmiyyətli kapital qoyuluşunun tələb olunması	135	13.8%
	Elektron tullantıların əhəmiyyətli dərəcədə artması	132	13.5%
	Digər kənd və şəhərlər arasında böyük texnoloji boşluqlar meydana gəlməsi	147	15.1%
	Xidmətlərin, eləcə də daşınmaz əmlak qiymətlərinin daha yüksək olması	144	14.8%
	İctimai məlumatlılığın və sosial məsuliyyətin səviyyəsinin aşağı olması	120	12.3%
Cəm		975	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

İştirakçı cavablarının 16 faizi təhlükəsizlik problemləri və məlumat məxfiliyi ilə əlaqəli narahatlıqlar üzrədir. 15.1 faizlik cavab isə digər kənd və şəhərlər arasında texnoloji boşluqların olması istiqamətindədir. Layihənin reallaşacağı bölgədə daşınmaz əmlak və xidmət qiymətlərinin daha yüksək olması cavabı ümumi cavabların 14.8, sosial nəzarətin zəif olması cavabı isə 14.5 faiz təşkil etmişdir. Digər cavabların faizləri bir-birinə yaxın olmaqla, texnologiya əhəmiyyətli kapital qoyuluşunun tələbi, rəqəmsallaşmanın özüylə gətirəcəyi əhəmiyyətli dərəcədə elektron tullantıların artması, eləcə də əhalinin məlumat və məsuliyyətinin aşağı səviyyədə ola biləcəyi ilə əlaqədar olmuşdur.

Likert şkalalı suallar üzrə etibarlılıq analizi aparılmışdır ki, nəticələr aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 21: Sorğu sualları üzrə etibarlılıq analizinin nəticələri

	Cronbach's Alpha	Maddələrin sayı
Rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyəti	.767	7
Respondentin rəqəmsal xidmətlərdən istifadə vəziyyəti	.678	7
Konsepsiyanın əsas komponentlərinin inkişaf səviyyəsi	.919	6
Konsepsiya çərçivəsində reallaşdırılmalı tədbirlər	.701	6
Konsepsiyanın faydaları	.893	10
Ümumi	.874	36

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Hər bir sual üzrə məqbul etibarlılıq qeydə alınmışdır. Cronbach's Alpha dəyəri ümumi nəticə üzrə 0.874 olmaqla sorğunun yüksək etibarlılığa malik olduğunu müəyyən edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işi ölkə üçün hal-hazırda ən aktual məsələlərdən biri olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının iqtisadi və sosial inkişafa inteqrasiyası fonunda Zəngilan rayonunda biznes infrastrukturunun yaradılması və inkişaf perspektivlərini əhatə edir. Zəngilan rayonunda investisiya imkanları hər bir sektor üzrə ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmiş, rayonun potensialı qiymətləndirilmişdir. Burada tarixi, coğrafi, ərazi xarakteristikasının verdiyi imkanlar daxilində kənd təsərrüfatı, mədən, turizm və digər sahələrin tərəqqisi, sahibkarlığın müxtəlif formalarında şəbəkələrin yaradılması xüsusiyyətləri dəyərləndirilmişdir. Biznes infrastrukturunun inkişafı üçün müasir xarici təcrübə mexanizmləri də təhlil edilmişdir ki, işğaldan azad olunan ərazilər içərisində ilk "Ağıllı kənd" layihəsinin rayonda tətbiq edilməsi vəziyyətinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olmuşdur. Qeyd edilən layihə üzrə insanların da fikirlərinin öyrənilməsi istiqamətində sorğu keçirilmiş, əhalinin məlumatlılığı, layihənin əsas komponentlərinin ölkə ərazisindəki inkişaf durumu, konsepsiyadan gözləntilər, fayda və meydana gələ biləcək problemlərlə əlaqədar təsəvvür formalaşmışdır. Həm beynəlxalq təcrübənin, həm də sorğunun nəticələrinin ümumiləşdirilməsi ilə bir sıra təkliflər irəli sürülə bilər:

- Layihənin həyata keçirilməsində tətbiq olunacaq üsulların "istifadəçi mərkəzli" və "birgə yaradılan" olması effektivliyi artırmaqda faydalı olar. Başqa sözlə, vətəndaşların özləri ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi və həll yollarının tapılmasında, sınaqdan keçirilməsində və təqdim olunma prosesində yaxından iştirak etsə, həm onlar üçün, həm də layihənin icraçıları üçün daha yararlı olar;

- Layihənin gözlənilən dərəcədə həyata keçirilməsi üçün həm sosial, həm də rəqəmsal innovasiyalar olduqca vacibdir. Rəqəmsal innovasiyalar xidmətlərə daha çox çıxış imkanı verməklə onların xərclərini azaltmaq üçün önəmli olsa da sosial innovasiyalar isə bu xidmətlərin insanlara çatdırılması nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir. Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqında bu kimi layihələrin uğurlu olması üçün cəmiyyətin bir sıra təbəqələri kooperativlər yaradaraq və ya xidmətləri lazımi səviyyədə göstərmək üçün yerli bələdiyyələr, özəl şirkətlər və yaxud sosial sahibkarlarla əməkdaşlıq edərək faydalılığa nail olurlar. Hindistanda isə bir çox rəqəmsal xidmətlərin kənd sahibkarları və kooperativlər tərəfindən təmin edilməsini də vurğulamaq olar ki, bununla həm sahibkarlığın inkişafına, həm də da bu konsepsiyadan gözlənən xeyirlərin əldə olunmasına şərait yaradır. Ölkədə reallaşan "Ağıllı kənd"lərdə də bu yanaşmaların tətbiqi daha yaxşı nəticələrin əldə olunmasına kömək edə bilər.

- Dünya təcrübəsində tətbiq olunan bir digər yanaşma klaster əsaslı yanaşmadır ki, bu, kəndlərin klasterlərinin inteqrasiya olunmuş şəkildə inkişaf etdirilməsinə təkan verir. Eyni zamanda kəndlərdə təklif olunan rəqəmsal və sosial tətbiqlərin maliyyə cəhətdən səmərəli olması üçün kifayət qədər tələbat yaratmağa imkan verir. Çox zaman bu, ətrafdakı daha böyük kəndləri şəbəkə kimi birləşdirmək, investisiyaların hədəflənməsi və özəl sektor müəssisələrinin burada cəmlənməsi üçün sahələrin cəmlənməsini təmin etməklə həyata keçirilir. Ölkədə "Ağıllı kənd" layihəsinin hələ yeni reallaşmasına baxmayaraq gələcək dönəmdə onların sayı artdıqca bu yanaşmanı tətbiq etmək nəzərdə tutula bilər.

- Digər vacib məqam davamlılığı təmin etməkdir. Yerli sahibkarlara və biznes subyektlərinə öz xidmətlərini göstərməyə imkan yaratmaq vacibdir. Beləliklə də "Ağıllı kənd"lər sahibkarlar tərəfindən idarə olunur və həm də yerli sahibkarlığın tərəqqi etməsinə də təkan verir. Buradakı əməkdaşlıq

və tərəfdaşlıq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Dünyadakı uğurlu "Ağıllı kənd" yanaşmaları dövlət və özəl sektor müəssisələri, yerli təşkilatlar, tədqiqat institutları, sosial müəssisələr, kooperativ cəmiyyətləri, maliyyə institutları və yerli icma üzvləri arasında tərəfdaşlıq əsasında qurulmuşdur. İşğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonunda və gələcəkdə başqa bölgələrdə də reallaşacaq konsepsiyanın icrası zamanı bunlara diqqət yetirmək önəmlidir;

- Fərqli maliyyələşmə mənbələrinin iştirakına şərait yaratmaq da lazımdır. Dünyada "Ağıllı kənd" layihələri üçün ən geniş yayılan maliyyə mənbələri mövcud hökumət sxemləri və fondlarıdır, lakin layihələr həm də kütləvi fondlar, dövlət-özəl investisiya fondları, donor təşkilatlar, inkişaf kreditləri və qrantlar kimi qarışıq maliyyə vasitəsilə də maliyyələşdirilir. Ölkədə də yalnız dövlət büdcəsindən deyil, bu kimi mənbələrin qarşılıqlı inteqrasiyası ilə gəlirliliyi və əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmək olar.

- Beynəlxalq təcrübələrdə ən uğurlu rəqəmsal strategiyalara internet xidmətlərinin təchizatını və təhlükəsiz istifadəsini yaxşılaşdırmaq üçün həm "rəqəmsal" komponentlər, həm də bu texnologiyalara tələbi stimullaşdırmaq üçün "analoq" komponentlər daxildir. Aparılan sorğunun da nəticələrinə əsasən, insanlarda təhlükəsizlik problemləri və məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar daha çox müşahidə olunduğu kimi bunları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görmək lazımdır.

- Almaniya nümunəsinə baxaraq qeyd etmək lazımdır ki, burada yerli satıcılar tərəfindən öz məhsullarını daha rahat müştəriyə satmaq və çatdırmaq üçün "BestellBar" onlayn bazar platforması və "LieferBar" rəqəmsal çatdırılma tətbiqini ölkədəki Ağıllı kəndə də uyğunlaşdırmaq olar. Həmçinin burada "DigiTaler" adlı rəqəmsal valyutadan istifadə iş prosesinin sürətləndirilməsinii təmin edir. Almaniya kəndlərində sakinlərə məlumatları çatdırmaq üçün "DorfNews" xəbər portalından, "DorfPages" yerli veb-saytından istifadə edilir ki, bu, sırf kənddə baş verən hadisə və yeniliklərdən xəbərdar olmağa imkan verir. "DorfFunk" adlı mobil tətbiq "cibimdəki kənd" yanaşması ilə kənd sakinlərinə şikayətləri barədə məlumat almağa, digər kənd və ya rayon sakinləri ilə daha rahat kommunikasiya quraraq məhsullarını tanıtmağa və satmağa, ortaq yarmarkalar və digər tədbirlər həyata keçirməyə şərait yaradır. "LösBar" isə vətəndaşlar və dövlət idarəçiliyi arasında birbaşa mübadilə üçün əlaqə

rolunu oynayaraq xidmət edir (World Bank, (2021). Qeyd edilən bu tətbiq və mexanizmlərin Zəngilanda reallaşan layihəyə də tətbiq edilməsini təmin etməklə kəndlərin həyatında yeni bir dövrü başlatmaq olar.

- Ölkədə Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) tərəfindən hökumət və biznes əməkdaşlığının, eləcə də bizneslərarası inteqrasiyanın formalaşmasını və təkmilləşdirilməsini, bu istiqamətlərdə elektron xidmətlərin daha da tərəqqi etməsini hədəfləyən "e-KOB evi" portalının istifadəsi üçün müvafiq işlər aparılır. Bundan başqa "KOB Dostu" dövlət və sahibkarın əməkdaşlığına əsaslanaraq tətbiq edilir və reallaşdığı ərazilərdə mikro, kiçik və orta biznes sahibkarları ilə əlaqədə olaraq onların mümkün imkanlarının, irəli sürdükləri ideya və təkliflərin dəyərləndirilməsində, onların maarifləndirilməsində, maraqlarının müdafiəsində iştirak edərək biznes subyektlərinə dəstək olur (https://report.az/biznes-xeberleri/kobi-a-nin-rehberi-mikro-kicik-ve-orta-sahibkarlar-ucun-yeni-destek/, 2022). Bu qəbildən olan müasir layihə və mexanizmlərin gələcəkdə işğaldan azad olunan ərazilərdə, eynilə də Zəngilan rayonunda həyata keçirilməsi potensial imkanları böyük olan bu ərazilərdə biznes mühitinin daha da inkişaf etməsinə və sahibkarlıq subyektlərinin marağının artırılmasında əvəzsiz faydalar təmin edəcəkdir.

- İşğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonunda reallaşacaq "Ağıllı kənd" layihəsi ilə bağlı əhalinin, xüsusilə də yerli sakinlərin məlumatlılıq səviyyəsini daha da artırmaq önəmlidir. Sorğunun nəticələrinə əsasən sosial şəbəkələr və xəbər buraxılışları vasitəsilə məlumat daha çox alındığını nəzərə alaraq onlar vasitəsilə prosesi sürətləndirmək olar.

- Konsepsiyanın layiqincə reallaşdırılması üçün əsas olan rəqəmsal xidmətlərin həm mövcud vəziyyətini, həm də insanların onlardan istifadə səviyyəsini artırmaq lazımdır ki, layihənin tətbiqindən lazımi faydalar əldə olunsun;

- "Ağıllı kənd" layihəsinin əsas komponentləri kimi götürülən "Ağıllı iqtisadiyyat", "Ağıllı ətraf mühit", "Ağıllı əhali", "Ağıllı yaşayış", "Ağıllı idarəetmə", "Ağıllı hərəkətlilik" komponentlərinin inkişaf səviyyəsini yüksəltməklə layihənin çalışma mexanizmlərini təkmilləşdirməklə daha çox faydanın əldə olunmasını təmin etmək olar ki, sorğudan da əldə

olunan nəticələr bu istiqamətdə işlərin aparılmasının vacib olduğunu göstərir;

- Layihə komponentlərindən olan "Ağıllı əhali"nin daha çox təkmilləşdirilməsi üzrə sorğu nəticələrini də nəzərə alaraq mövzu ilə əlaqəli seminar və konfranslar keçirərək buna nail olmaq olar;

- Rayonda reallaşacaq layihə ilə əlaqədar dünyadakı ən yaxşı təcrübələri dəyərləndirmək və tətbiq etmək lazımdır;

- Proses müddətində daim monitorinqlər keçirib qiymətləndirmələr aparılmalıdır. Yeni inkişaf strategiyaları irəli sürülməli və müvafiq tənzimləmələr aparılmalıdır;

- Dünyada mövcud olan "Ağıllı kənd"/"Ağıllı şəhər" şəbəkələrinə qoşulmaq və əməkdaşlıq etmək bu sahədə beynəlxalq əlaqələrin inkişafına təkan verə bilər;

- Sosial nəzarətin olmaması və ya zəif olması probleminin meydana gəlməməsi üçün işlər aparmaq, nəzarət mexanizmlərini gücləndirmək lazımdır;

- Texnologiyaya əsaslandığı üçün xidmətlərin, eləcə də daşınmaz əmlak qiymətlərinin yüksək olacağını nəzərə alaraq bu sahədə tənzimləmələr aparmaq da ən önəmli faktorlardandır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı https://president.az/az/articles/view/50474
2. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli Fərmanı https://president.az/az/articles/view/52389
3. "Qarabağ Dirçəliş Fondu" publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 4 yanvar tarixli Fərmanı https://e-qanun.az/framework/46628

4. “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 19 aprel tarixli Sərəncamı https://president.az/az/articles/view/51179
5. “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 iyul 2004-cü il tarixli Sərəncamı https://e-qanun.az/framework/6261
6. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 3 may tarixli Sərəncamı https://president.az/az/articles/view/51355
7. Abbasov T., (2013). *Zəngilan rayonunun tarixi abidələri haqqında.* Bakı, “Şəms” nəşriyyatı – 56 səh.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, (2019). *Zəngilan rayonunun statistik göstəriciləri (2012–2018)*. “Zəngilan - 2019".
9. Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin işləri üzrə Dövlət Komitəsinin İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu. (2019). *Zəngilan Ermənistanın işğalının ağır nəticələri.* Bakı, “Azəri Poliqrafiya”
10. Cabbarov M.M., (2017), *Zəngilan ensiklopediyası.* Bakı, “Red N Line” MMC – 340 səh.
11. Cavadlı S.A., (2011). *Son gümanım – Zəngilanım*. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı – 408 səh.
12. Ələkbərov O.İ., Əliyev A.R., (2015), *Zəngilan: tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı*. Bakı, “Elm və təhsil” – 124 səh.
13. European Countryside, (2019). *Delivering on the concept of smart villages - in search of an enabling theory.* Sciendo
14. Ibrahimov R, (2021, February). *Economic Potential of the Liberated Territories of Azerbaijan: A Brief Overview*
15. İnternational Crisis Group, (2020). *Improving Prospects for Peace after the Nagorno Karabakh War.*
16. “World Bank, (2021). *Smart Villages in Azerbaijan: A Framework for Analysis and Roadmap.* World Bank, Washington, DC.
17. http://www.geostrategiya.az/news.php?id=187
18. http://zengilan-ih.gov.az/az/iqtisadiyyat.html
19. https://az.trend.az/business/3338769.html
20. https://azertag.az/xeber/Serqi_Zengezur_iqtisadi_rayonunun_yaradilmasi_bolgenin_parlaq_geleceyinin_teminatchisidir_VIDEO-1845401
21. https://azertag.az/xeber/Serqi_Zengezur_iqtisadi_rayonunun_yaradilmasi_bolgenin_parlaq_geleceyinin_teminatchisidir_VIDEO-1845401
22. https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/71350

23. https://report.az/energetika/zengilan-cebrayil-zonasinda-gunes-enerjisi-layihesi-uzre-emekdasliga-baslanilir/
24. https://report.az/infrastruktur/horadiz-cebrayil-zengilan-agbend-avtomobil-yolunun-tikintisi-davam-edir/
25. https://www.aceconsultants.az/az/news/561.html
26. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabagda-birinci-agilli-kend-layihesinin-temeli-qoyuldu-agilli-kend-nedir-1619608871
27. https://www.xalqcebhesi.az/news/politics/69851.html
28. https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/108/zengilan.html

ŞUŞA ŞEHRİNİN MARKALAŞMASI İÇİN YOL HARİTASI

Doç. Dr. Ahmadov Fariz
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC)

Adgüzelli Firuze
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC)

Özet

Şehir, kamusal ve sosyo-ekonomik yaşamın yanı sıra yerel sakinler ve turistler arasındaki ilişkilerin oluşumu, sosyal mesafelerin en aza indirilmesi ve sosyal ilişkilerin maksimum konsantrasyonunun olduğu bir yerdir. Kentin değerlerinin korunması, tanıtılması ve yaşam kalitesinin zenginleştirilmesi amacıyla Şuşa'da şehir markalaşmanın oluşturulması onun kalkınması için alınan önlemler arasında gündem konu olarak yer alabilir.

Çalışmanın temel amacı, Şuşa şehrinin markalaşma açısından nitel özelliklerini ve değerlerini öne çıkarmak, şehrin turizm potansiyelini ve turizm faaliyetlerini değerlendirmektir.

Araştırma sırasında sistematik yaklaşım, gözlem gruplama ve arama yöntemleri kullanılmıştır.

Araştırma veritabanının oluşturulmasının temeli, markalaşma alanındaki ulusal ve yerel teoriler, bilimsel makaleler, elektronik yayınlar ve web sitesinde yer alan resmi bilgilerdir.

Şuşa şehrinin uzun süre işgal altında kalması, savaş yoluyla işgal bölgelerinin kurtarılması, birçok bilginin gizliliği ve güvenliği göz önüne alındığında, olası ve sınırlı yöntemler kullanılmıştır.

Şehir markasının amacı hedef kitlenin ihtiyaçları doğrultusunda Şuşa’nın kaynaklarının daha verimli kullanımı, yaşanabilir alanlar yaratmak ve şehrin doğasına zarar verilmeden şehrin ekonomik ve sosyal işlevlerini daha verimli şekilde kullanarak şehir sakinlerinin ve ziyaretçilerinin tatmin düzeylerinin arttırılmasıdır.

Markalaşma konusunda dünya pratiğinde kullanılan modeller ve uygulanan bu modellerin avantajları, şehrin sürdürülebilir kalkınmasındaki rolü analiz edilerek etki faktörleri değerlendirilmiştir.

Kullanılmış tüm yöntemlerden, modern yaklaşımların ve praktikde uygulanmış marka şehir modellerin araştırılması sonucunda elde edilen genel bilgilere göre Şuşa şehri için markalaşması için bir yol haritası belirlenecek ve bu uygulama iş, turizm, kültür vb. alanlarda uygulanacaktır.

Anahtar kelimeler: *Şuşa, markalaşma, şehir, Cittaslow*

Giriş

Son yirmi yılda birçok şehirler yeni, ustaca planlanmış ve sıfırdan benzeri görülmemiş bir strateji ile yapılış biçimi sergilemişler. Bu yeni kentsel gelişme türü, şehirlere yabancı sermayeyi çekerek, ekonomik büyümeyi artırarak ve turist akışını organize ederek gelişmekte olan ve gelişmiş pazarlarda şehirlerin diğer şehirlerle rekabet içinde olmasına teşvik ediyor. Günümüzde artan rekabet diğer alanlar gibi, ülkeler ve şehirler için de etkisini göstermişdir. Şehirlerin sahib olduğu özelliklerinin öne çıkarılmasında şehir markalaşması ve şehir pazarlaması önemli rol oynar. Şehrin pazarlamada başarılı olması için onun strateji bakımından güçlü, şehrin kimliğini oluşturacak ve imaj bakımından hedef kitlenin imaj algısını sağlayacak bir marka stratejisine sahip olması gerekir. Güçlü bir markalaşma planı ister ziyaretçilerin, turistlerin, bölgede yaşamak isteyen insanların, isterse de yatırımcıları, organizasyonları ve bu alandakı diğer alakalı kişilerin dikkatini çekmeyi başaracak. Markalaşma alanları şehrin sahip olduğu potansiyellerinin değerlendirilmesi sonucunda belirlenir ve bu alanlar kültür, eğitim, tıp, turizm, doğal ve tarihi değerler gibi birçok konuları kapsar.

Araştırma sürecinde Şuşa şehrinin doğaya yakınlığı ve doğal güzelliği, Azerbaycan kültür ve sanatının beşiği olması, ulusal mimarimizin ve ortaçağ şehir planlama sanatımızın değerli bir anıtı olması ve b. kendine has değerlere sahip olduğu gerekçesine varılmışdır. Milli ve manevi değerlerimizi ve kültürel geleneklerimizi her zaman yaşatan Şuşa, önemli bir ekonomik, siyasi ve kültürel öneme sahip bir şehir olarak kurulana kadar zengin bir tarihe sahip olup, halkımızın hayatında ve geçmiş dönemde Karabağ hanlığının merkezi olarak özel bir rol oynamıştır. Tüm bu nedenler göz önünde bulundurularak, kalkınma modeli olarak Cittaslow (Sakin şehir) modelinin kriterleri üzre değerlendirmeler yapılmıştır.

Cittaslow bir hareket olarak 1998 yılına dayanmaktadır. Dernek, İtalya'nın Umbria bölgesindeki Orvieto'da yerleşiktir. İtalyan şehirleri diğer Avrupa ve ardından dünya şehirleri için bir model haline geldi. Nihayetinde, sakinlerinin yaşam kalitesini iyileştirmek, "yavaş" ve sağlıklı bir yaşam tarzını kutlamak ve küçük kasabaların doğal ve kültürel çevresini korumak için uluslararası bir hareket kuruldu. Hareketi başlatan bir ülke olan İtalya'ya benzer şekilde, tarihlerini, kültürlerini ve geleneklerini tanıtan şehirler de bu ülkeye katılıyor. Cittaslow modelinin yaygınlaştırılması, ekonomik kalkınma için yeni teşvikler arama ihtiyacının bir ifadesi olarak da görülebilir. Böyle ki, bu model, Şuşa

şehrinin tarihi ve doğal değerlerine sahip çıkarak, yavaş ve yerel kalma anlayışına sahip olacak ve aynı zamanda var olan değerleri korumakla beraber, yenilenebilir kaynaklara zemin hazırlayacak bir model olarak tarif edilebilir.

Modelin şehir üzerinde uygulanmasındaki asıl amaç ise geçmişe ait değerleri ve yerel farklılıkları desteklemek, doğaya saygı duymak, şehir kültür öğelerinin, gelenek ve göreneklerin, yerel mirasın korunması, yerel toplulukların ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra ziyaretçileri, turistleri şehirlere çekmek, şehrin gelişmesini sağlamak ve nüfusun yaşam koşullarını iyileştirmektir.

Şehir Markalaşması ile İlgili Teorik Çerçeve ve Şehir Markası Kavramı

Şehir markası, herhangi bir şirket markasıyla hemen hemen aynı içeriğe sahiptir, yani hem turistlere hem de sakinlerine bir değer vaat etmekle beraber, kendini dünyaya sunmanın bir yolu olarak da anlaşılmaktadır. Başarılı bir stratejik planla, bir şehir arzu edilen bir şehir olarak tasvir edilebilirken, kötü bir şehir markalaştırma planı tam tersi bir etkiye sahip olabilir. Ancak uygulamanın mümkün olduğu tüm illerde bu sürenin değerlendirilmesi tavsiye edilir. Sonuç olarak, şehir yeni teklifler için koşulların oluşturulması, iyileştirilmesi ve yeniden yaratılması için programlar yaratacaktır (Irena Alperytė, Margarita Išoraitė, pp. 1–27).

Bir şehir markası yaratırken öncelikle şehrin olumlu ve önemli özelliklerini ön plana çıkarmak, yerel halkın faaliyetlerine değer katan faktörleri ortaya koymak ve şehir halkının, potansiyel müşteriler zihninde önemli bir pozisyon almaya çalışmak gerekir. Şehir markalaşmasının en önemli sonuçlarından biri de, ziyaretçilerin şehirden memnun olmasıdır. Şehirden memnun kalarak dönen ziyaretçiler şehir markasını daha da güçlendirmektedir. Şehre gelen ziyaretçilerden başka, orada yaşayan halkın da şehirden gitmemesi için çalışmak gerek. Böyle bir çalışma olmazsa şehir markalaşmasında şehir çok geride kalabilir, şehre gelen ziyaretçilerden ziyade orada yaşayan yerli halkı bile kaybedilebilir. Şehir markası için beklenen standartların sağlanması ve bu standartların uygulanarak şehrin yüksek değerli marka imajına sahip olmasına çalışılmalıdır (Ercan Taşkın, Onur Şaylan, ve Sarmaz Azimov, 2021, 11 (2): 272-289).

Marka şehir oluşturma stratejisinin oluşturulmasının amacı, yatırımları canlandırmak ve değerli katkılar sağlayabilecek yaratıcı insanları yaşamaya ikna etmek, turistlerin şehre olan ilgisini arttırmaktır. Nihai amaç ise, şehrin kalkınmasını sağlamak, şehirde yaşayanlara daha iyi hayatlar sunabilmek, onların mutluklarını arttırmaktır. Şehir markalaşması çalışmalarında amacın net ve doğru bir şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Bir şehri marka şehir yapmak istemenin ve bu doğrultuda güçlü stratejiler geliştirerek çalışmalar yapmanın amacı şehre daha fazla turizm ve yatırım getirisi kazandırmaktır. Şehrin bilinirliğinin arttırılması, şehre özgü değerlerin ortaya konulması ve diğer şehirlerden farklılaştırılması yoluyla şehre turist ve yatırımcı çekerek ekonomik katkı sağlanmak istenmekte ve ekonomik kalkınmanın artması hedeflenmektedir.

Şehir markası, şehrin güçlü ve pozitif yanlarını, onların karakteristiklerini istenilen topluma yaymak için oluşturulan bir süreçtir. Aynı zamanda ürün markalama stratejilerinin şehir üzerinde uygulanması ve ölçülebilir ekonomik, sosyal ve kültürel değerler yaratmak için marka oluşturma stratejisinin ve marka iletişiminden öğrendiklerinin şehrin gelişiminde uygulanan, yeni bir disiplindir. Profesyonel uzmanlık düzeyinde şehir markalaşması, “planlama” ve “pazarlama” disiplinlerinin birleştirilmiş uzmanlığını gerektirir.

Şekil 1: Marka şehir olma yolunda gerekli unsurlar

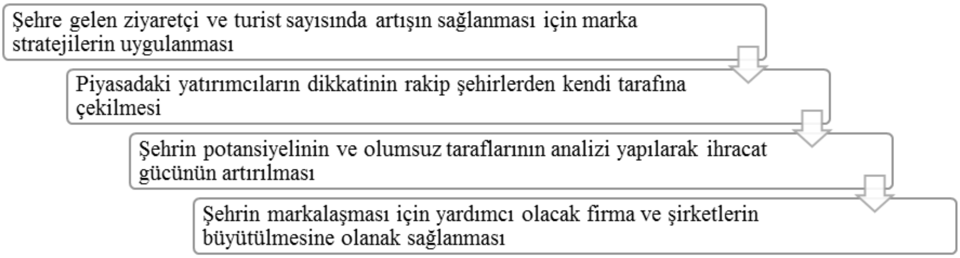

Kaynak: Ercan Taşkın, Onur Şaylan, ve Sarmaz Azimov, 2021, 11 (2): 272-289 alınan verilere dayanarak yazar tarafından derlenmiştir.

Şehir Markasının Unsurları ve Adımları

Bir şehir markası oluşturulacağı zaman her şeyden önce şehrin hatırlatacak, ona değer katacak özelliklerinin ve niteliklerinin ortaya çıkarılması mühimdir

ve bu özellikleri ortaya çıkarmak gerekir. Şehrin markalaştırılması yönünde çalışmalarda şehri diğer şehirlerden farklı kılan özelliklere sahip olması ve o yönde uygulamaların yapılması gereklidir.

Tablo 1: Şehir markasının ilkeleri

Şehir Markasının İlkeleri
Yerel Yönetim Politikası ve Dış İlişkiler
Yerel yönetimler devletin idare etme birimlerindendirler ve onlar yerli vatandaşın istek ve ihtiyaçlarını yerine getirmek için altyapı, ulaşım vb. hizmetleri verirken başka bir tarafta ise ülkenin gelişmesi ve kalkınması için önemli vazifeleri yerine getirmektedirler. Yerel yönetimler ve yerel kamu politikaları bir şehrin markalaşmasında mühüm rol oynar ve şehir planlaması sürecinde ekonomik gelişmeyi de göz önünde bulundurarak marka değer yaratıp bunu ilerletmelidir. Burada şehrin tarihi ve kültürel unsurlarını kullanarak marka değeri yaratılabilir.
Özel Sektör ve Diğer Kurumlar
Özel sektör, vakıflar ve dernekler şehir markasının turistler ve ziyaretçiler tarafından dolgun ve güzel algılanmasında büyük rol oynar. Bu dernekler insanları bir araya toplayıp, etkinlikler düzenleyip şehir için olumlu çalışmalar yapılmasını sağlayan bir kuruluşlardır ve şehrin markalaşması yolunda kalkınma ajanları, özel kurumlar, üniversiteler ve b. işbirliği yapmaktadır. Bu çalışmalar şehrin markalaşmasına yardımcı olan şehrin tanıtımı hızlandıran, onun bölgesel ve özel gelişime etkisini mühüm kılmaktatır.
Turizm, Kongre ve Aktiviteler
Turizm ve kongreler, şehre yerli ve yabancı ziyaretçi çekmek için en büyük ve en önemli stratejilerden biridir. Bu aktivite şehrin tanınmış ve saygın yerlerinin, önemli isimlerin, kongrelerin, festivallerin, turistik mekanların vb. özelliklerin tanıtılması, şehrin marka bir şehre dönüşmesinde olumlu bir etkiye sahiptir.
Yatırım ve Yerleşim
Şehirler markalama aşamalarında her zaman diğer şehirlerle rekabet halinde olmuş ve onlardan farkı kılan ve kendilerine has değerleri ile öne çıkmaya çalışmışlardır. Şehirler ziyaretçilerden ziyade, daha çok yeni yatırımcı, ortak ve hissedar çekmeyi amaçlamış ve bunun sonucunda şehrin ekonomik performansını diğer şehirlere oranla iyileştirmeye çalışmışlar.
Kültür, Tarihi Miras ve İşaretler
Günümüzde marka şehirler için en önemli faktörlerden kültür, tarih ve doğal varlıklardır. Bunun sonucu şehre gelen turistler şehirden olumlu ve müspet şekilde ayrılmalarına ve şehirlerin marka sürecinde diğer rakip şehirler karşısında yükselmesine neden olur.
Eğitim ve Spor
Günümüzde eğitimin gelişimi dünyaca ünlü birçok üniversitenin, kolejin ve okulların açılmasına neden olmuştur. Bu okulların gelişmesinde onların yerleşdiyi şehirler de gelişmiştir. Bu yüzden okullar ziyaretçiler tarafından olumlu karşılanmış ve şehirlerin markalaşması bu bağlamda kolaylaşmıştır. Başka bir açıdan bakıldığı zaman, şehrin markalaşmasına spor etkinlikleri de mühüm katkı sağlıyor. Çeşitli spor dallarında yarışan ülkeler, şehirler arası düzenlenen spor organizasyonları şehir markalaşması üzerinde önemli etkiye sahiptir.
İnsan

Gün giderek nüfusun artması nedeniyle insanların istek ve ihtiyaçları artıyor. Şehirlerin nüfusunun artması ise bu insanların hayat refahının artmasına ve iyileşmesi anlamına geliyor. Bu anlamda şehirler yalnız insanların ekonomik bi arada yaşamasının yanı sıra kültürel, ekonomik bütünleşme ve kalkınma anlamına da geliyor. Temel olarak, kişilerin şehir markalaşmasında, şehrin inşasında etkili rolü mevcuttur. Şehir markalaşması çalışmaları yapılacaksa, öncelikle insan faktörüne odaklanmasına dikkat etmelidir.
Gastronomi
Yemek kültürü ile meşhur olan Azerbeycan mutfağınını çeşitli yemek tarifleri ile her zaman önde olmuştur. Bu yemek çeşitleri sayesinde çoğu zaman hem şehir hem de ülke olarak dünyada tanınmıştır. Bazı ülke ve şehirler markalaşma yolunda yemek kültürünü ön plana çıkarıyorlar. Kendi yerel yemeğini iyi tanıtan şehir markalaşma süreci boyunca çoğu zaman çok önemli makamlara gelmiş olur.
Alt Yapı ve Üst Yapı Çalışmaları
Altyapı ve üstyapı çalışmaları şehir markalaşması için diğer unsurlar gibi etkilidir ve bu sistemlerin iyi çalışması ve ziyaretçilere güzel hizmet sunulması sonucunda onların şehirden memnun ayrılmalarına neden olur.
Ulaşım (Mesafe)
Bir diğer markalaşma unsuru olarak bilinen ulaşım, rekabet eden şehirler arasında önem taşımaktadır. Ulaşımı zor olan şehir markalaşmak yolunda bu konuda bazı zorluklarla karşılaşa bilir. Bu nedende şehir diğer şehirlere rekabet kapsamında geri kalır, ziyaretçiler tarafından da şehrin imajı iyi karşılanmaz, bu da şehrin hem ekonomik hem de turistik açıdan zedelenmesi demektir.
İklim
Bir şehrin iklimi güzel ise, bu durum turizm faaliyetlerini olumlu etkilemektedir ve şehrin markalaşma açısından önemli potansiyele sahib olması anlamına gelmektedir. Çoğu zaman ziyaretçiler, turizm etkinlikleri için, gidecekleri ülke ve şehirlerin iklim durumlarını ve değişiklikleri önceden tespit eder.
Dil
Dil, milleti ayakta tutan, kamu hayatını oluşturan ve koruyan, millî şuuru besleyen bir unsur olarak büyük önem arz etmektedir. Turistlerin ve ziyaretçilerin rahat olmaları için iyi iletişim kurmaları da şehri detaylı olarak tanımaları açısından önemlidir. Sonuç olarak, ziyaretçilere hizmet eden ve ve dil yetersizliği açısından onlarla iletişim kuramayan bir çalışan hem şehir hem de işletme için büyük bir dezavantajdır, şehrin markalaşması yolunda da olumsuz etki yapacaktır.

Kaynak: Ercan Taşkın, Onur Şaylan, ve Sarmaz Azimov, 2021, 11 (2): 272-289 alınan verilere dayanarak yazar tarafından derlenmiştir.

Bir şehir için markalaşma stratejisi uygulanırken onun şehirlerin küresel haritasında bilinmesi ve konumlandırılması gerekir. Başarılı bir şehir markasının yaratılması için olan aşağıdaki adımlar takip edilmelidir:

Adım 1: Açık hedefler tanımlanması; İnsanların markalaşma girişiminin amaç ve hedeflerini anlamaları çoğu zaman zorunludur. Bu adım, projenin kapsamını, kiminle konuşulacağını ve girişime yaklaşımı oluşturan temel faaliyetleri tanımlamaya yardımcı olur.

Şekil 2: Marka kimliğin oluşturulması

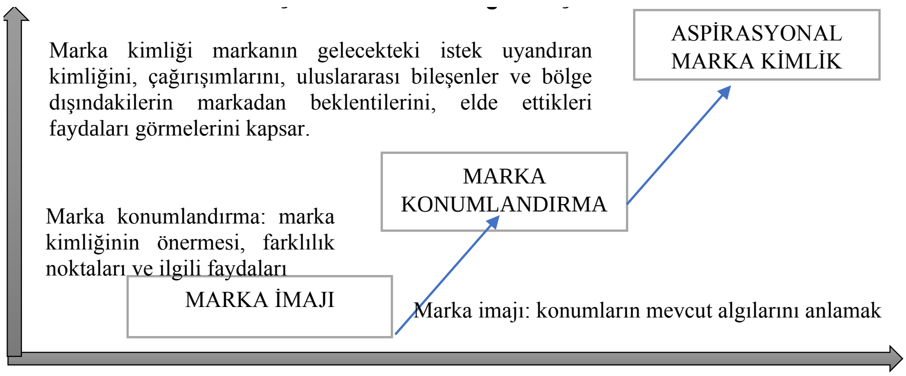

Kaynak: H.Sameh, H.El-Aziz And N.Hefnawy, 2018

Adım 2: Doğru hedef kitlenin seçilmesi; Doğru hedef kitleyi seçmek, yer markalaşmasının en zor adımlarından biri olarak bilinir. Genel proje kapsamında izleyici sayısının kontrol edilmesi ve önem derecesine göre önceliklendirilmesi gerekir.

Adım 3: Şehrin mevcut marka imajının tanımlanması; Bu adımın atılmasında nihai amaç, hedef kitlenin bugün şehri nasıl algıladığını anlamak ve böylece mevcut durum ile arzu edilen durum arasındaki farkın değerlendirilebilmesidir.

Adım 4: Kimliğin belirlenmesi; Marka kimliği, gelecekte izleyicilerin düşündüklerinde yapmalarını istediğiniz çağrışımlardan oluşur. Hedef kitlelerin markayı ve ondan almayı umdukları faydaları nasıl görmelerini istediğinizdir. Bu kimlik, gelecekteki iş ve toplum kararlarını etkilemelidir.

Adım 5: Konumlandırılmanın geliştirilmesi; Marka konumlandırma, bir yerin, şehrin sunulacak hedef kitlenin zihninde sahip olmak istediği fayda, mevki veya onlara sunulan vaattir, böyle ki, konumladırma mevcut marka imajından arzu edilen kimliğine geçişin aracıdır.

Adım 6: Öncelikli hedef segmentler için önerilerin oluşturulması; Konumlandırma tanımlandıktan sonraki önemli adım, hedef kitlelerin her biri için eyleme geçirilebilir hale getirilmesidir. Her bir hedef kitle için önemli olan ayrıntılı mesajlara açıklık getirmek mühimdir. Bu süreç boyunca, stratejiyi daha somut hale getirmek ve çeşitli kuruluşların tutarlı bir hikaye sunmasına amaçlanır.

Adım 7: Projenin yönetimi; Markalaşma yönümlü pazarlama planı geliştirirken, hedef kitlenin markayla temasa geçebileceği her noktayı düşünmek çok önemlidir. Hedef kitleyle her etkileşim veya temas noktası, markanı geliştirmek veya kötülemek için bir fırsattır. Bu temas noktaları, fiziksel çevre, turistik aktiviteler, reklamlar, broşürler, web sitesi, etkinlikler, festivaller, medya ve hatta sakinlerin tutumu gibi çok çeşitli unsurları içerebilir.

Adım 8: Başarının ölçülmesi; İş ve marka stratejisi arasındaki bağlantı, yatırım getirisi ve olumlu ekonomik, sosyal ve politik etkiler zamanla ölçüldüğü için belirginleşir. “Ölçülmeyen şey yönetilemez” (H.Sameh, H.El-Aziz And N.Hefnawy, 2018).

Şekil 3: Marka hakkında bilgilerin elde edilmesinin 3 temas noktası

Kaynak: H.Sameh, H.El-Aziz And N.Hefnawy, 2018

Cittaslow (Sakin Şehir) Yaklaşımı ve Dünya Kapsamında Şehir Örnekleri

İnsanların günlük yaşam tarzını pek çok farklı açıdan etkileyen ve kendi içinde avantajları ve dezavantajları barındıran küreselleşme sürecinin en önemli kısmı, teknolojik yeniliklerin de etkisiyle toplum yaşamında hızın baskın duruma gelmesi olmuştur. İnsanları yaşamında daha hızlı olmaya mecbur kılan bu etki, beraberinde birçok sorunu da getirmiş ve zaman içinde bu sorunlar gözle görülür hale gelmiştir.

Bu sorunlara karşı da bir çok tepki gelişmiştir ve bu tepkilerin başlıcasını, 1980`li yıllarda İtalya’da gelişen bir hareket olarak yavaş yemek hareketi (slow

food movement) oluşturmaktadır. 1986 yılında modern ve hızlı yaşam biçiminin yerel yemek kültürlerini tehditetmesi sonucunda “Fast food” kültürüne karşı, anti bir hareket olarak başlatılmıştır. Bu eyleme ek olarak, 1999 yılında yine İtalya kökenli bir hareket olarak başlayan sakin şehir, yavaş kent (Cittaslow) hareketidir. Sakin şehir hareketi de Carlo Petrini ve bir grup aktivist tarafından başlatılan yavaş yemek (slow food) hareketinden ilham alınarak geliştirilmiştir. Hareketin felsefesi ve İtalya’daki uygulanma başarısı, zamanla dünya çapında yaygınlaşmasına ve başka yavaşlama eğilimlerinin de ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Yavaş kent hareketi mekanın yerel özelliklerinin ön plana çıkarıldığı, daha çok niteliksel değerlere önem veren, ilaveten bir yerel kalkınmanın yanında çevresel kaynakların korunduğu uzun vadeli bir yaklaşımı içeren bir şehircilik modelinin uygulanmasıdır. Bu yaklaşım şehirlerin geleneksel ve tarihsel yapılarından gelen çevresel ve sürdürülebilir özelliklerin korunması ve yaşatılması esasına dayanmaktadır. Geleneksel yaşam biçiminin korunduğu, fast food tarzı ve kültürü karşısında yerel kimliğin ve şehrin kendine has değerlerinin ön plana çıkarıldığı, yerel üretimin, çevreye özgü değerlerin, kültür ve geleneklerin sürekliliğinin sağlanması gibi amaçları bünyesinde barındıran yeni bir politikadır. Modelin uyğulanmasındaki asıl amaç, kentsel yaşanabilirliği arttırmaktır.

Cittaslow felsefesi gelecek nesiller için daha insani, çevresel olarak doğru ve duyarlılık hareketi, ayrıca teknolojinin, çevrenin ve kentsel dokunun kalitesini iyileştirmeye yönelik hareketidir. Buna ek olarak, yerel üreticiler ve tüketiciler arasında iletişim kurmayı amaçlamaktadır. Çevrenin korunması, sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi, doğal ve çevre dostu teknikler kullanarak gıda üretimi ve kentsel yaşamın iyileştirilmesi ile ilgili kapsamlı fikirlerle gerçekçi bir alternatif kent yaşamını hedeflemektedir. Bu bağlamda bir Cittaslow modeli kaliteli yaşamı sağlamak, daha temiz bir çevreye sahip olmak, sağlıklı gıdalar tüketmek, gelenek ve değerlere saygı gösterildiği, yerel kültürün diğer kültürlerden insanlarla paylaşıldığı zengin bir sosyal hayata katılmak demektir.

İtalyanca kent anlamına gelen “citta” ve İngilizce yavaş anlamına gelen “slow” kelimelerinin birleşmesiyle oluşan “Cittaslow” modeli, modernleşme ve küreselleşme karşıtı hareketin aksine, kentlerin kendi kimliklerini ve özgün değerleri kaybetmeden geleneksel yaşam ve üretim biçimlerinin korunması, temiz ve sağlıklı gıdaya kolayca ulaşılabilmesi, hayatın sakin akışında devam

ediyor olması gibi kriterlerin bu yolculukta nasıl var olacağına dair bir felsefe içerir. (https://geka.gov.tr)

Tablo 2: Cittaslow Ne Değildir?

Cittaslow Ne Değildir?
➢ Bu model geriye gitmek ya da eskide yaşamak değil, şehrin değerlerine, halkına sahip çıkması ve bunu gelecek nesillerle paylaşmasıdır. ➢ Şehir sakinlerinin ve ziyaret edenlerin rahat bir nefes almak için dinlenebilecekleri alanlar yaratmaktır. ➢ Teknolojiye karşı çıkmak değildir. Tam tersine, yönetim ve hizmetlerin internet ortamına taşınması ve şehir sakinlerinin bu hizmetlerden yararlanabilmeleri için eğitilmesidir.

Kaynak: Duygu Ak, 2017 alınan verilere dayanarak yazar tarafından derlenmiştir.

Sakin şehir hareketi, şehir için anlamlı, sürdürülebilir ve yerel ekonomik bir kentsel gelişmeyi ifade etmekle beraber, yerel özgünlüklere ve yerel bağlamda yaşam kalitesini arttırmaya vurgu yapmakta, mimariye, tasarım ve planlamaya gibi alternatif duyu mekanlarının oluşmasına katkıda bulunmaktadır.

“Bu hareketi, doğaya zarar vermeden de kentlerin gelişebileceğini, kalkınmanın tek yolunun betonlaşma olmadığını, kentlerin yerel özelliklerine ve doğal yapılarına sahip çıkarak da kalkınabileceklerini savunmaktadır” (Yıldırım ve Karaahmet, 2013: 17).

Cittaslow üyeliği kazanmak için bir şehir, gösterilmiş yedi alanda gerçekleştirilen bir değerlendirme olan bir sertifikasyon sürecinden geçmesi gerekir. Bu prensiplere göre belirlenmiş kategorilerde ele alınan kriterlerden en az %50’sinin başvuru sahibi tarafından karşılanması gerekmektedir. Bu kategorilerde toplamda yer alan 72 kriterden her kategoriye ait taleplerden en az bir tanesi yerine getirilmelidir:

Tablo 3: Cittaslow modelinin 7 kategorisi

Enerji ve çevre politikaları (Parklar ve yeşil alanlar, yenilenebilir enerji, ulaşım, geri dönüşüm vb.)
Altyapı politikaları (Alternatif hareketlilik, bisiklet yolları, şehir mobilyaları vb.)
Kentsel yaşam politikalarının kalitesi (Marjinal alanların, kablolu ağ şehrinin (fiber optik, kablosuz) vb. yeniden nitelendirilmesi ve yeniden kullanılması)
Tarım, turizm ve esnaf politikaları (Tarımda GDO kullanımının yasaklanması, çalışma tekniklerinin ve geleneksel el sanatlarının değerinin artırılması vb.)
Misafirperverlik, farkındalık ve eğitim politikaları (İyi bir karşılama, operatörlerin ve tüccarların artan farkındalığı (tekliflerin ve uygulanan fiyatların şeffaflığı, tarifelerin net bir şekilde görünürlüğü), vb.)
Sosyal uyum (Engellilerin entegrasyonu, yoksulluk, ayrımcılığa uğrayan azınlıklar vb.) ve Ortaklıklar (Doğal ve geleneksel yiyecekleri teşvik eden diğer kuruluşlarla işbirliği vb.)

Kaynak: Ayşenur Coşkun ve Sema Arslan Selçuk, 2018 alınan verilere dayanarak yazar tarafından derlenmiştir.

Dünya'dan Sakin Şehir (Cittaslow) örnekleri: 1999’da İtalya’da ortaya çıkan sakin şehir hareketine 200'den fazla şehir üye olmaktatır. Üye şehir sayısının artışı, aday şehir sayısında da artış olmasını sağlamıştır. ‘Yerel sürdürülebilir bir kalkınma modeli’ olan sakin şehir kavramı, Sakin Şehir Birliği’ne üye olan Dünya’dan ve Türkiye’deki bilgisine ulaşılabilen sakin şehirler incelenerek açıklanmaya çalışılmıştır.

Greve in Chianti, İtalya: İtalya’da yavaş şehirlerin sayısı bir hayli fazla. Toskana’da yer alan Greve in Chianti şehri onlardan biridir. Floransa’ya yaklaşık 30 kilometre uzaklıktaki kasabanın tarihi dokusuna eşlik eden üzüm bağları adeta kartpostallık görüntüler sunuyor. Greve kasabası aynı zamanda gastronomi tutkunlarının da sıklıkla ziyaret ettiği bir yer, çünkü burada her şey geleneksel üretim yöntemlerine sadık kalınarak hazırlanıyor. (https://yolcu360.com/blog/dunyanin-en-sakin-sehirleri-dunyanin-cittaslow-sehirleri/)

Waldkirch – Almanya: Waldkirch şehrinin Sakin Şehir üzerine yaklaşımı öncelikle sosyal sürdürülebilirliği sağlamak yönünde gelişmiş ve şehirde yaşayan sakinlerinin yaşam kalitesi iyileştirilmeye çalışılmıştır. Waldkirch yönetimi 900.000’lık bir bütçe ile bir binanın restore edilmesini sağlamış ve

yeniden işlevlendirme yaparak kent sakinlerinin kullandığı Red House (kırmızı ev)'a çevrilmiştir. Waldkirch'in yerel anlamda oluşturduğu sürdürülebilir kalkınma çalışmaları, çevredeki büyük market zincirleri için olumsuz durum oluşturmakta ve yerel adımların nasıl küresel bir etki yarattığını göstermektedir.

Katoomba, Blue Mountains – Avustralya: Katoomba Blue Mountains'a adını veren Mavi Dağlar, gösterişli manzaraları ve kapsamlı dağ sporları ile bilinmektedir. 2007 yılında sakin şehir olan kentin UNESCO dünya mirası listesine girmesindeki en büyük etken sahip olduğu doğal zenginlik ile Milli Park ve Okaliptüs ağaçlarının yoğunluğudur. Şehir aynı zamanda madencilik merkezidir ve turizm potansiyeli ve Mavi Dağlar'ının (Blue Mountains) da varlığı ile gelişmeye devam etmiştir. Bölgedeki bazı projelerden bahçeli mutfaklar, sokak peyzajı, sanat ve tarihi miras yürüyüşü, yerel ürünler ve eko ev turları gibi alanlarda çalışmalar yapılmıştır.

Hartberg - Avusturya: Hartberg, tarih ve kültürle iç içe bir yaşam sergilemektedir. Korunmuş ortaçağ mimarisi, Romanesk ve Barok yapılar içermektedir. Görkemli freskleriyle Charnel evi ve Steinpeiß evi bunlardan bazılarıdır. 1834 yılında belediye binalarından biri, erken tarih ve Roma dönemine ait belgesel gösterimi yapan bir müzeye dönüştürülmüştür. Hartberg'in doğal çevresi şehir için istikrarlı bir iklim faktörü oluşturmaktadır. Bu doğal çevre aynı zamanda şehir ile entegre olmuş, içinde bir çok hayvan ve bitki türünün olduğu yaşamaya değer bir kültürel peyzaj örneğidir. Hartberg'de 'Ekopark' adında Avrupa'da başka örneği olmayan bir proje mevcuttur. Bu projede iş, Ekopark projesi, ekolojik durumlarla yakından alakalı işletmeler için ideal bir ortam oluşturmaktadır. (Selma Aydoğan, 2020)

Seferihisar- İzmir: Seferihisar, Türkiye'nin ilk sakin şehir üyesidir, diğer bir deyişle tali başkentlerinden biri haline gelmişti. Şehrin bu kapsamda çalışmalarına en önemli gerekliliklerinden biri olan yerel üreticiyi koruma, halka doğal ve katkısız ürünler sunma konusundan başlamış ve bu sebepten eski belediye binasını köy pazarına dönüştürmüştür. Bu pazar yerel üreticilere kendi ürettiklerini halka doğrudan satma olanağını sağlamıştır.

Gökçeada- Çanakkale: Gökçeada, Türkiye'nin en büyük adası ve aynı zamanda en batı noktasıdır. Önemli özelliği, 2002 yılında başlatılan Organik Tarım Projesi ile toplulaştırılmış ilk proje modelinin uygulandığı yer olmasıdır. Projenin nihai hedefi, organik ürün pazarında çeşitliliği arttırarak sağlıklı,

kaliteli ve güvenilir ürünler üretilmesini sağlamaktır. Bu proje ile adanın tamamının organik tarıma geçişi sağlanarak Organik Tarım Adası olarak dünya kamuoyuna duyurulması amaçlanmaktadır (https://cittaslowturkiye.org/).

Uzundere- Erzurum: Uzundere, Türkiye'nin 11. Cittaslow şehridir ve 3 bin yıllık tarihinde çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu şehir, doğal güzelliklerinin yanı sıra tarihi yapıları ve sunduğu ekstrem spor imkanıyla her yıl binlerce turisti ağırlıyor. Burada Tortum Şelalesi, Tortum Gölü, Yedigölleri, yaylaları, Öşvank Kilisesi, yüksek sıradağları ve ormanları ve 12,3 metre uzunluğuyla Türkiye'nin en uzun ve geniş alanlı cam seyir terasında sunulduğu alan bulunmaktatır. Tortum Şelalesi, UNESCO'nun Dünya Mirası Listesi'ne aday gösterilen ve Türkiye'nin en büyüğü olma özelliğini taşıyor. (Serdar Uzun, 2021).

Şuşa Şehrinin Markalaşma Açısından Ön Plana Çıkan Nitelik ve Özellikleri

Şuşa, Azerbaycan tarih ve kültürünün simgelerinden olmasının yanı sıra bölgeye hakim coğrafi konumu sayesinde stratejik öneme sahip şehirtir. Şehir, hem çok sayıda tarihi anıt hem de çok sayıda seçkin bilim ve kültür adamının burada doğması dolayısıyla sadece Şuşalılar için değil, tüm Azerbaycanlılar için önemli bir kent olarak bilinir. İster tarihi ve kültürel zenginlikleri, isterse de doğal güzellikleri nedeniyle Karabağ'ın sembol şehri olarak kabul edilen Şuşa, ünlü besteci ve müzisyenlere sahip olması açısından “Azerbaycan müziğinin beşiği”, “Transkafkas Konservatuarı” diye de nitelendiriliyor. Büyüleyici bir pitoresk doğası, zengin manevi ve kültürel gelenekleri olan Karabağ, birçok önde gelen Azerbaycanlı bilim adamı, şair, yazar, sanatçı, müzisyen ve şarkıcının doğum yeridir. Karabağ bölgesi, Azerbaycan müziğinin beşiği olmakla yanaşı, burada Azerbaycan halk folklorunun en eski ve ender örneklerinden olan yüzlerce musiki eseri meydana getirilmiştir. (https://azerbaijan.az/en/related-information/223).

Şuşa, coğrafi konum açısından Azerbaycan'ın batısında, Karabağ bölgesinin merkezi sayılan dağlıq bir bölgedir. Şehir üç tarafı sarp kayalıklarla ve dördüncü tarafı uzun süredir zaptedilemez bir kale olarak bilinen güçlü kale duvarlarıyla çevrilidir.

Termal turizm: 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan, Naftalan petrolünden, çeşitli maden ve termal su kaynaklarından yararlanmaya başlamıştır. Azerbaycan'da termal suların kullanımı 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Şuşa'daki tatil merkezi, Rus askerleri için bir eğlence merkezi olarak popüler hale gelmiştir. Azerbaycan`ın birçok ilçeleri 20. yüzyılın 50'li ve 90'lı yıllarında ise sanatoryumların hızlı inşası ile seçiliyordu. Maden suyu kaynakları çok karmaşık bir tuz ve gaz bileşimine sahiptir. Doğada, bir dereceye kadar gaz bileşenleri ve karışık mineraller içermeyen su kaynaklarının olmadığı bilinmektedir. Maden suları gaz içeriği olarak sınıflandırılır ve karbonatlı maden suyu kaynaklarına Şuşa'daki Turshsu maden suyu kaynağını örnek olarak gösterebiliriz. Kelbecer, Laçın ve Şuşa ilçelerindeki termal suların sıcaklığı genellikle 60-100 °C'dir.

Şuşa-Turşsu rekreasyon bölgesinde Turşsu, Şirlan, İsabulağı, Zamanpeyesi, Daşaltı kaynakları bulunmaktadır. Bunlardan tedavi özelliklerinin daha çok Turşsu ve Şirlan kaynakları daha çok etkili olması onaylanmıştır. Bu maden suları başta karbondioksit-magnezyum-sodyum-kalsiyum olmak üzere eser elementler açısından zengindir. Turşsu maden suyunda demir bulunması, anemi hastalıklarının burada tedavi edilmesini sağlar. Aynı zamanda Turşsu ve Şirlan'dan elde edilen maden suları büyük terapötik değere sahiptir, yüksek demir içeriği nedeniyle gastrointestinal sistem, safra kesesi ve anemi hastalıklarında başarıyla kullanılabilir.

Şuşa, ılıman iklimi ile zengin tatil yeri kaynakları, çeşitli bileşimlerdeki mineral kaynakları, dağ tatil köyleri için uygun iklim koşulları, temiz ve şeffaf havası, güzel dağ manzaraları, zengin bitki örtüsü ve faunası ile fark yaratıyor. Tatil kaynakları burada nispeten az kullanılmasına rağmen, ova ve eteklerine göre daha umut vericidir. Atmosferik süreçlerdeki değişikliklerin yoğunluğu düşük olduğundan ve gün boyunca bulutlu hava yüzeyin güçlü bir şekilde ısınmasını engellediğinden, günlük sıcaklık değişkenliği de keskin değildir. Günlük sıcaklık genellikle yaz aylarında 5-8°C ve güneşli günlerde 9-12°C arasında olur. Bölgede iklim tedavisinin uygulanması için en uygun koşullar Şuşa-Kelbecer bölgesindedir. Şuşa'nın iklimi, Turşsu maden suyu, iklim-balneolojik tatil beldesi için çok elverişlidir. Yaz aylarında Şuşa'da serin ve rahat bir hava hakimdir. Ancak sıcaklık Ocak ayında 2°C, Temmuz ayında ise 3,3°C'dir. Şuşa'da dinlenme ve tedavi için en uygun zaman Haziran-Ağustos aylarıdır.

Şuşa beldesinin bölgesi dekoratif ve meyve ağaçları bakımından zengindir. Şuşa tatil beldesi, tatil faktör kompleksinin özellikleri, havanın saflığı, temizliği

ve tedavi edici değeri açısından dünyaca ünlü İsviçre tatil beldesi Davos ile karşılaştırılabilir.

Şuşa-Turşsu rekreasyon bölgesinin uygun mikro iklim göstergeleri, zengin şifalı su kaynakları, kardiyovasküler, solunum, gastrointestinal, karaciğer, safra ve ürolojik hastalıkların tedavisi için uygun kabul edilmektedir. Ek olarak, işgalden önce Şuşa'nın 400 yataklı bir dinlenme evi, 130 kişilik "Şafa" turist yerleri, Şuşa sanatoryum-tatil derneğine ait 1316 kişilik bir sanatoryumu vardı. Bu sanatoryum 1985'ten sonra ilk özel işletmelerden biriydi ve "Zamanpeye" (Soyugbulag) olarak işlev gördü. (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Turizm Acentesi, 2021)

İnanç turizmi: İnsanoğlunun var oluş tarihine bakıldığında birçok değişik din ve inanç grupları ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda altertanif turizm türü olarak, inanç turizm anlayışı yaranmıştır. İnanç turizmi ziyaretçilere ruhsal bir rahatlama, kültür, tarih ve hoş bir siyahet gibi, dinlerine ait mirasların kendi hayatlarını nasıl etkilediklerini anlayabilmesini sağlamaktadır. İnsanların inanç turizmine başvurmasının nedenleri dini vazifelerini yerine getirmek, manevi rahatlık, kendi dinlerine ait önemli ve ünlü merkezi görme isteyi ve b. (Olcay Kılınç, Utku Ongun ve Uğur Kılınç, 2019, C.24, S.2, s.199-213.)

İşgal öncesinde Şuşa şehrinde 17 caminin varlığı bilinmektedir ve günümüze kadar ulaşmış 3 camiden ikisi neredeyse yıkılmış durumdadır. Bu durumda ise Şuşa'nın türbeleri, müzeleri ve tarihi anıtları mutlaka restore edilecektir (Veysel Özbey, S.18, 2021). Şuşada tarihi yapılardan günümüzde nispeten daha ulaşılabilir durumda olan kültürel miraslarından dikkat çekenleri, Yukarı Gövher Ağa Camii, Aşağı Gövher Ağa Camii, Saatli Camii ola bilirler.

Yukarı Gövher Ağa Camii: Camii Karabağlı mimar Kelbelayi Sefi Han tarafından 1883-1884 yılları arasında yapılmıştır ve inşaatı 4 aşamada gerçekleştirilmişdir. Yukarı Gövher Ağa Camiisi, Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından ulusal öneme sahip tarihi ve kültürel bir anıt olarak tescil edilmiştir. Giriş cephesinin her iki yanına, cepheden yükselen silindirik taş kaideler üzerine oturtulmuş birer minare yerleştirilmiş ve minarelerin gövdeleri, yükseklikleri boyunca üç bölüme ayrılarak süslenmiştir. İç dekorasyonda süslü tavan, sıvası ile birlikte kazınmış durumdadır ve tuğla örtü algılanmaktadır. Şuşa'nın işgalden kurtarılması ile cami, tekrar kullanıma açılmış ve uzun bir aranın ardından 13 Kasım 2020 tarihinde ilk Cuma namazı

kılınmıştır. Camiye, 16 Kasım 2020 günü elektrik verilmiş, aydınlatmalar ve ses sitemi çalışır hale getirilmiştir.

Aşağı Gövher Ağa Camii: Bu camii de Karabağlı mimar Kelbelayi Sefi Han tarafından 1868-1870 yıllarında yapılmıştır. Yapısına bakıldığında kuzey-güney hattı boyunca uzanan dikdörtgen planlıdır ve caminin kuzeyinde medresesinin kalıntıları yer almaktatır. Yapının güney cephesinde, cepheye göre simetrik olarak yer alan iki minaresi, tuğla malzemeden üretildiyi ve her iki minarenin silindirik gövdesinin dış tarafları, tuğla dizimi ile oluşturulduğu bilinmektedir. Yapının üst örtüsü tuğla malzemeden üretilmiştir. Kubbe kasnaklarında hat sanatı ile mavi fonda beyaz yazılı Kur'an ayetlerinin yer aldığı süsleme bantları bulunmaktadır ve bu bantlar önemli ölçüde tahrip olmuş durumdadır. Tavanlardaki süslemeler sıvalarla birlikte sökülmüş durumdadır. Ashagi Govhar Ağa ile Yukarı Govhar Ağa camiileri arasındaki fark, birincisinin minarelerinin arka cephenin köşelerinde, Yukarı Govhar Ağa camisinin minarelerinin ise önde olmasıdır.

Saatli Camii: Camii, 1883 yılında Şuşa'nın Saatli Mahallesi'nde yapılmıştır ve bu sebepten “Saatli” adını almıştır. Yukarı Gövher Ağa Camii ve Aşağı Gövher Ağa Camii'nde olduğu gibi bu yapının da mimarı, Kelbelayi Sefi Han'dır. İnşaatında söveler ve silmeler hariç yığma taş malzemeden yapılmıştır. Camiinin güneybatı köşesinde konumlandırılan tek minaresinin gövde bölümü, şerefesi hariç günümüze ulaşmıştır. Yukarı Gövher Ağa Camii'nin minarelerinde de olduğu gibi minare taş bir kaideye oturtulmuş ve gövdesi üç bölüme ayrılarak kırmızı tonları ile beyaz renk tuğla kullanılarak tuğla dizimi ile süslenmiştir. Günümüzde camiinin genel durumu, tavan süslemelerinin tamamı, sıvalar dâhil sökülmüştür ve içeriden sadece tuğla örgü görünmektedir. Yapıyı aydınlatan vitray pencereler yerine normal pencere takılmış durumdadır. (Veysel Özbey, S.18, 2021)

Ekoturizm: Ekoturizm alternatif bir turizm çeşidi olarak, doğal çevre üzerinde yer alan bitki ve hayvanlar, kültürel değerleri yerinde görmeyi, genel anlamda kirlenmemiş ve ruhsal dinlenme duygusuyla daha fazla zarar görmeyen alanları keşfetmek, öğrenmek ve seyahet etmekden zevk almak gibi duygulara yönelik bir turizm türüdür. Kültürel değerleri, kültürelarası etkileşimi, yerel halka ve korunan alanlara zarar vermeden, onlara fayda sağlayan doğa temelli turizm türünün altbaşlığı ve sürdürülebilir kalkınma stratejisinin de bir alt disiplini olarak bilinmektedir. Ekoturizmin özellikleri arasında doğanın korunması ve olumsuz şekilde kullanılmasının karşısının alınması, yerel

halkın geleneksel mirasının korunması ve onlar için en olumlu şekilde faydanın sağlanması, turistlerin farklı eğlence olanaklarının ön plana çıkarılması gibi konullar yer almaktadır. (Erdem Keleş, 2020)

Bir alternatif turizm çeşidi olan ekoturizmin pek çok farklı uygulama alanı bulunmaktadır. Şuşa, Azerbaycan tarih ve kültürünün simgelerinden olmasının yanı sıra bölgeye hakim coğrafi konumu sayesinde stratejik öneme sahip şehirtir. Şehrin ekoturizm faaliyetleri kapsamında ön plana çıkan nitelik ve özellikleri incelendiğinde:

Atlı Doğa Yürüyüşü: Atlarla zaman geçirmek isteyen ve önemli bir seçim olarak bilinen bu faaliyet ekoturistlerin dikkatini çekmektedir. Bu tür isteklerin yerine getirilmesi ve uygulanması için Cıdır Düzü kullanışlı bir alan sağlayabilir. Şuşa'ya seyahat zamanı buradaki çarpıcı manzara sizi ziyaretçileri etkileyen şey olacaktır. Bu mekan şehrin güneyinde, Daşaltı nehri vadisi ve Küçük Kafkas Dağları'nın muhteşem manzarasına sahip çimenli bir platodur. Tarih boyu burada yapılan etkinlikler incelendiğinde geleneksel bir binicilik oyunu olan Çovqan oyunlarına bir mekan olarak kullanılıyordu (https://azerbaijan.travel/trip-to-shusha). Çovqan, Karabağ atlarına binmiş iki rakip takımın düz, çimenli bir alanda yarıştığı bir binicilik oyunudur. Karabağ atlarıyla oynanan “Çovqan oyunu” 2013 yılında UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi'ne alınmıştır. (https://www.lifebeyondtourism.org/places/storytelling-shusha-region/)

Botanik Turizmi: Bu tür turizm faaliyeti ender karşılaşılan, endemik olan bitki türlerinin görülmesi, onlar hakkında bilgi ve hikayelerin toplanılması gibi fikirlere dayanmaktadır. Har-ı Bülbül çiçeği, Karabağ'daki endemik yapı içerisinde yer almaktadır. Çiçek hatta bölgenin resmi çiçeği olarak da kabul edilmektedir. Dünyada yetişen nadir bitkilerden olan Har-ı Bülbül, orkidegillerdendir. Endemik bitkilerin bazıları çok sınırlı bir alanla sınırlıdır. Bu çiçek de onlardan biridir: Sadece Güney Kafkasya'nın Şuşa bölgesinde yetişir. Çiçeğin şekli bir bülbülü andırır, dolayısıyla adı: Azerice'de "Har" "diken" ve "bülbül" aynı amlama- "bülbül" anlamına gelir. Çiçeğe yakından bakıldığında, üç farklı yöne yayılan üç yaprağın olduğu görünür. İkisi kanat, üçüncüsü ise gagalı kuş başı şeklindedir ve çok kırılgan bir çiçektir. Hızla kaybolur ve kokusunu asla paylaşmaz. Efsaneye göre, Har-ı Bülbül dalına konan bülbülü sever, okşar... alt dallara konan arı bülbülü kıskanır, sokar ve öldürür... Şuşa'nın Çıdır ovasında yetişen "Har-ı Bülbül" çiçeğinin biyo-ekolojik özelliklerini ilk inceleyen Valida Tutayığ olmuştur. O, bu konuda bir bilimsel bir

açıklama yapmış ve bu nadide bitkinin Şuşa'nın doğasına ait olduğunu bildirmiştir. Valida Tutayug, 35 yaşında Biyolojik Bilimler Doktoru unvanını alan ilk Azerbaycanlı kadın olmuştur. (https://yadadushdu.az/archive/article/572)

Doğa Yürüyüşleri: Bu etkinlik önemli bir seçenek olarak en bilinen ekoturizm faaliyetleri arasında yer almaktadır. Şuşa havasının temizliği, saflığı ve tedavi edici nitelik taşıması ile bir dinlenme ve sağlık bölgesi olarak bilinmiştir.

Çetir şelalesi. Daşaltı vadisinde, Daşaltı nehri boyunca yer alan, kendine özgü şekli bir şemsiyeyi andıran çarpıcı bir şelaledir. Burada su, yemyeşil yosunlarla kaplı bir taş mağaranın üzerinden akar ve o kadar sakin bir manzara yaratır ki bölge, Şuşa sakinleri ve şehre gelen ziyaretçiler için her zaman çok popüler bir dinlenme yeri olarak bilinir. (https://azerbaijan.travel/trip-to-shusha)

Tophane ormanı: Tophane ormanı, kadim bir tarihe sahip Şuşa'nın ender hazinelerinden biridir. Orman, Şuşa bölgesindeki toprakların %20'sini kaplar. Bu ormanda karaağaç, yaşı bilinmeyen kayın ağaçları, zengin fauna, güzel çayırlar, tatlı su kaynakları vardı. Ermeni işgali sonucunda Topxana ormanı vandalizmin kurbanı olmuş, ağaçlar yakılmış, ender ağaçlar buldozerlerle yok edilmiş, ülkemizin toprak bütünlüğüne ve topraklarına saldırılmış, ekolojik soykırım yapılmıştır. Ekoloji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Topxana ormanı da dahil olmak üzere Şuşa'nın tahrip olmuş doğal kaynaklarını, tahrip olmuş yeşil alanlarını ve ekolojik dengesini yeniden sağlamak için çalışmalarını sürdürüyor. (Sevinc Azadi, 2021)

Sürdürülebilir kültür turizmi: Kültür turizmi, doğal alanları, mimarı anıtlar veya sivil mimarı yapıları, gelenekleri, sanat ürünleri, somut ve somut olmayan kültür mirasının tüm ürünlerini paylaşmayı ve onları tanıtmayı amaçlayan bir turizm türüdür. Bu bağlamda Şuşa’nın coğrafyasının barındığı doğa, kültür zenginliği ve çeşitliliği Azerbaycan`ı önemli bir konuma taşıyor. Bu turizm sayesinde tarihi şehirler için iş olanakları, belki yeni bir yatırım fırsatları, ekonomik kalkınma ve rekabet gücünü artıran konuları gündeme getiryor. Bunun yanı sıra, bölge algısını, rekabet gücünü arttırmak, ister yerel, isterse de bölgesel ekonomilere katkı sağlamak, doğal ve tarihsel mirası bilinçli bir şekilde geleceğe taşımak için kültür mirası tetikleyici role sahiptir. Tarihi şehirler, kültür turizminin öznesi ve hedefidir. Kültür turizmi ekonomik değer üreterek, yerel geleneklerin, önemli tarihlerin yaşanmasını sağlayarak, yerel

mekanları ve hizmetleri destekleyerek şehirler için böylece yarar sağlar. Sürdürülebilir kültür turizmi için temel unsurlar mevcuttur ki, bunlar turizmin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini desteklemek, yerel toplumun tümüne eşitlikçi yarar sağlanması, şehirlerin kültürel ve tarihsel mirasını turizmin getirirlinin üstünde tutulması, bu tür turizm uygulamalarında; farklılıklara, yerel kültürlere ve inançlara saygılı olunması, turizminin yönetimi ve gelişimi değişime açık olması, ziyaretçilerin ihtiyaçlarına cevap vermesi, nitelikli bir deneyim yaşatmayı amaç edilmesi gibi konuları ele almaktadır (Handan Dedehayır,2021).

Şuşa'nın tarihine bakıldığında kentin sahip olduğu mimari eserlerin işgal öncesi ve sonrası dönemlerdeki mevcut durumunu ve kentin genel faaliyetlerini nasıl etkilediğini açıkça görmek mümkündür. Tarihi-mimari ve kentsel planlama anıtlarının (170 mimari anıt ve 160 sanat anıtı) yüksek sanatsal önemi dikkate alınarak, 1977'de Şuşa tarihi-mimari rezerv haline getirilmiştir. Şehir 549 tarihi yapı, toplam uzunluğu 1203 metre olan taş döşeli sokaklar, 17 pınar, 17 cami, 6 kervansaray, 3 türbe, 2 medrese, 2 kale ve surlara sahip olmuştur. İşgal sonucunda Şuşa'da çok sayıda tarihi ve kültürel anıtlar düşman tarafından vandalizme kurban gitmiştir. Listede Han Mağarası, Şuşa Tarih Müzesi, Gakhal Mağarası ve Şuşa Kalesi de dahil olmak üzere toplam 279 dini, tarihi ve kültürel anıt yer alıyor. Özellikle, eşsiz müzeler ve diğer kültürel sergiler, merkezler, sanat galerileri yıkılıp yağmalandı, kutsal mekanlar ve camilere hakaret edildi, kütüphaneler yakıldı, eşsiz el yazmaları yok edildi. Ermeni vandalizmi canlılara beraber, anıtlara ve kültürel miraslara da yönelmiştir.

Şuşa Şehri için Marka Yaratma Sürecinde İzlenilecek Yol Haritası

Başarılı bir şehir markasının uygulanmasında uygun bir şehir imajı ve marka yaratma süreci çok önemli bir rol oynar. Aslında şehir markası bir bütün olarak "şehir geliştirme programı" olarak tanımlanır. Şuşa şehri için markalaşma sürecinde, dikkat edilecek konu sadece şehrin kendisini nasıl ifade etmek istediğini değil, aynı zamanda paydaşları olan çeşitli sosyo-ekonomik grupların şehri ve şehrin yönetimini nasıl algıladığını da görmeye yarar. Şehir markası geliştirme süreci şehir kimliğini anlaşılır kılma, şehir kimliğini imaja dönüştürme ve uygulama gibi 3 aşamadan oluşuyor.

Cittaslow şehir modeli yerel bir kalkınma modeli olarak Şuşa şehrinin tarihi ve doğal değerlerine sahip çıkarak, şehrin uzun vadeli kalkınma planını ve gelişme-büyüme stratejisini içericektir. Bu noktada markalaşma stratejisinin şehrin kalkınma planlarıyla paralel olarak değerleri korumakla beraber, yenilenebilir kaynaklara zemin hazırlayacak bir model, ya da marka imajı belirleme sürecinde şehrin kimliğini, değerlerini, vizyonunu ve misyonunu belirleme imkanı sunan uzun soluklu bir planlama olduğu söylenebilir. Modelin şehir üzerinde uygulanmasındaki asıl amaç geçmişe ait değerleri ve yerel farklılıkları desteklemek, doğaya saygı duymak, şehir kültür öğelerinin, gelenek ve göreneklerin, yerel mirasın korunması, yerel toplulukların ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra insanları şehirlere çekmek, şehrin gelişmesini sağlamak ve nüfusun yaşam koşullarını iyileştirmektir. Şuşa için yaratılacak bir imaj rakip şehirler arasında farkındalık yaratılması amacı ile şehrin vaadini ve karakterini oluşturan tek bir mesajın iletilmesi, hedef kitlenin ve toplumun zihinlerine hitap ettiği kadar, aynı zamanda duygularına da hitap edebilmesidir.

Şuşa şehrinde Cittaslow hareketi, şehre sayısal değer katmaktan yanı sıra, içeriksel anlamda zenginlik ve olgunluğu barındıran bir yaşam kalitesi sunmayı amaçlar. Bu hareket, insanların yaşamına yeresel ve küresel, analog ve dijital, maddi hayat ve hayat kalitesi arasında ahenki bulmak, yaşam kalitesi korumak, hayat ve dinamik bilgi toplumu arasında dengeyi sağlamaktan ibaretdir. Şuşa şehrinin yavaş ve sürdürülebilir kentsel gelişimde bölgesel değerler koruyub kullanılarak değerlendirebilecek, bölgesel özellikler öne çıkarılıcaktır. Araştırmacılar bu hareketin yerel yönetim için belirleyici bir yol haritası oluşturduğunu, aynı zamanda şehrin kendine has özelliklerini korumasını sağlayan gelecek vaat eden bir sürdürülebilir kalkınma startejisi olduğundan bahsetmektedirler. Turizm pazarının, destinasyonlar için rekabetin dikkatli bir şekilde analiz edilmesi ve gelişmiş araçlar kullanılarak, en iyi uygulamalar ve bu tür değişiklikler dikkate alınarak yöntemler kullanılarak ele alınması gereken küresel bir pazar haline geldiği aşikardır.

Turizm pazarının, destinasyonlar için rekabetin dikkatli bir şekilde analiz edilmesi ve gelişmiş araçlar kullanılması, en iyi yöntemler ve bu tür değişiklikler dikkate alınarak ele alınması gereken küresel bir pazar haline gelmektedir. Bugün, uluslararası düzeyde tanınmak ve kabul görmek için bir şehir çekici olmalı ve konumunu tanımlayabilmelidir. (Martina Cavalieri, 2021)

Şuşa şehrinin sahip olduğu ve markalaşma yönünde değer yaratabileceği turizm türlerinden bahsettik. Aşağıdaki Tablo'da termal, inanç, kültürel ve ekoturizmin faydalarına ilişkin tabloya genel bir bakış hazırlanmıştır.

Tablo 6: Turizm türlerinin olumlu etkileri

Ekoturizm
✓ Değerli kaynakların korunarak sürdürülebilir bir şekilde gelecek nesillere aktarılmasının sağlar, çevre ve gürültü kirliliğinin azalmasına sebep olur ✓ Kültürel, doğal ve tarihsel anlamda ön planda olan kaynakların tekrar canlandırılmasına ve bunlarla ilgili bilgilerin öğrenilmesine yardımcı olur ✓ Doğal ve tarihi alanlardaki turist sayısının artması sonucunda, bu alanlara merakın artmasına sebep olur ✓ Kategoriler üzre kültürel etkinliklerin oluşmasına fayda sağlar ✓ Bölgesel anlamda kültürel öğelerin korunması, el sanatlarının gelişmesine yardımcı olur. ✓ Yeni iş olanaklarını ortaya çıkarmak ve gelir seviyelerini artırılmasında katkı sağlar.
Termal Turizm
✓ Tüm yıl boyunca geliştirilebilen turizm türüdür. ✓ Mevsimlere göre sezonu kapanmayan, yıl boyunca hizmeti gösterile bilen bir alandır. ✓ Olumsuz ekonomik sorunlardan diğer turizm alanlarına nisbetde daha az zarar görebilen bir alandır. ✓ Çalışma kadrosunun alanına hakim uzmanlardan oluşu, aynı zamanda tıp, otel çalışanı ve uzman personeli sayesinde istihdamın sağlanmasına yardımcı olur. ✓ Değişik spor akitiviteleri yer ala bilir.
Kültür turizmi
✓ Eski yerlerin turizme kazandırılması, tarihi çevrenin kalitesinin genişletilmesini sağlaya bilir. ✓ Farklı kültürdeki insanların ilgisini kazanılması mümkün ola bilir. ✓ Yerel topluma ve ekonomiye yarar sağlanabilir. ✓ Şehrin diğer çekim merkezleri ile işbirliği yapılarak etkinlikler yapılabilir. ✓ Ziyaretçi ve turist sayısını ve akışını yönetmek bağlamında etkide buluna bilir.
İnanç Turizmi
✓ Turizmin gelişmesi, bölgeye yönelik yatırım fırsatlarına artış sağlanabilir. ✓ İnsanların kendi dinlerine mensup kişilerle tanışma ve buluşma edinebilir. ✓ Bu fikirle ziyaret eden turistler ve yerel sakinler şehrin diğer alternatif turizm türlerinden yararlana bilirler. ✓ Ziyaretleri sonucunda bir tatmin duygusu, zihinsel ve ruhsal rahatlık yaşayabilirler.

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

GZFT-(SWOT) analizinin Şuşa şehrine yönelik olacak Kentsel ve ya Bölge Planlama için uygulanılmasındakı asıl amac kalkınma projelerinin olumlu anlamda gelişimine yönelik olması, şehrin doğal, kültürel mirasa sahip çıkan bir yerel prosedürü gerekli kılmaktadır. Ek olarak, planlama alanının, sosyal,

fiziksel, kültürel ve ekonomik yönden nasıl geliştirile bileceğini anlamak, planlama alanına yönelik ister iç etmenler isterse de dış etkenler göz önünde bulundurularak, şehir için tehdit yaratabilen faktörlerin ve zayıf yönlerin en aza indirilmesi, aynı zamanda güçlü yönlerin ve fırsatların değerlendirilerek maksimum düzeyde kullanılması ve bu konuda stratejik planlamanın geliştirilmesidir.

Şuşa şehri için Şehir Planlama alanında kullanılan GZFT analizleri ticaret ve hizmet sektörü, turizm sektörü, kentsel yaşam kalitesi, sosyal yapı analizi, kültür ve tabiat varlıkları analizi gibi verilebilir.

Tablo 7: Şuşa şehri için GZFT analizi

	Güçlü Yönler	Zayıf Yönler	Fırsatlar	Tehditler
Doğal Yapı	Şuşa şehrini ziyaret etmek isteyen ziyaretçiler için, iklimin dört mevsim elverişli olması, camiler, çeşmeler, kuleler, meydanlar ve anıtlar gibi turistleri şehre çekecek çok sayıda tarihi mekanın bulunması, şehrinin atmosferi, temizlik, saflık ve tedavi edici değer açısından paha biçilmez olması	Kayalık üzerinde kurulmuş Şuşa'nın düşman ordusu tarafından işgal altında iken anıtların, binaların yıkılması ve ihmal sonucu bakımsız alanların mevcutluğu, mevcut durum için bir bölgesel planlamanın sonuçlanmaması , şehrin deprem riski olan bir bölgede yer alması	Turizm potansiyelinin varlığı, ülkenin kültür baş kenti olması, bir çok ulusal etkinliklerin gerçekleştirileceği, şehrin kalkınması ve tanıtılması için belirli kapsamda programların yapılması	Mimari anıtlar için yapılan yenileme çalışmaları yapının orijinal halini bozabilmesi, Altyapı hizmetleri arttırılmazsa, şehir içinde yaşanan yoğunluk, trafik, gürültü, çevre ve hava kirliliği, şehirde yaşayan yerli halkın da yaşam kalitesini olumsuz etkileye bilmesi

Sosyo-kültürel Yapı	Azerbeycan halkının misafirperver yapısı, ağırlama sektöründeki hizmet kalitesini de arttırmakta ve ziyaretçilerin ülkelerine memnun bir şekilde dönmesine sebep olmaktadır		Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı TÜRKSOY tarafından 2023 yılı için "Türk Dünyasının Kültür Başkenti" ve 2022 yılın Azerbeycanda "Şuşa Yılı" ilan edilmesi, 2021 yılında "Xarı-Bülbül" festivalinin, 2022 1. Uluslararası Mutfak Festivali ve bu ve bunun gibi bir çok etkinliklere ev sahipliği yapması	
Ekonomik Yapı	Devlet teşviklerinin olması, Halkın istekliliği ve motivasyonunun yüksekliği, temiz ve verimli toprakların varlığı		Yapılacak çalışmalar, girişimciliğin katılımı, farklı kategoriler üzere turizm ve kültürel etkinlikler sonucu ekonomik kalkınmaya neden olması	Kentin altyapı eksikliklerinin giderilmesi, kentsel dönüşümün yapılması ve hizmet kalitesinin arttırılması için büyük finansman probleminin yarana bileceği
Turizm Sektörü	Turizm potansiyelinin ve turizm aktivitesinin değerlendirilmesi (inanç, termal ve b.)	Turistleri kent içinde yönlendirecek bürolar, dokümanlar, nitelikli işgücü ve uzmanlar yetersiz kalmasının ön görülmesi	Kentsel dönüşüm faaliyetleri, kentin yenilenerek sağlıklı bir yapıya kavuşmasını ve daha fazla turist çekmesini sağlamak	Ziyaretçilerin havaalanında ve konaklama bölümlerinde oluşturabileceği yoğunluk, turistlerin konaklaması açısından yeterli alanın mevcudiyeti

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmışdır

İçerik analizi yöntemini kullanarak, Tablo 2, ekonomik performans, medya ve reklamcılık, kültürel faaliyetler, politika oluşturma ve kentsel planlama dahil

olmak üzere Şuşa şehir imajını ve dolaylı olarak şehir markalaşmasını etkileyen faktörlerin bir sınıflandırmasını sunmaktadır.

Tablo 8: Şehir markalaşmasını etkileyen faktörler

Alt Kategori	Kategori	Konsept
Ekonomik performans	Rekabet avantajı	Şuşada yaşam kalitesi ortamının iyileştirilmesi ve şehrin kültür-turizm faaliyetleri ile bilgiye dayalı ekonomi
	Ekonomik gelişme	Yatırımcıların cazibesi, Şuşa şehri ile ona benzer marka şehirler arasındaki rekabet
	Dünya Ekonomisi	Şehrin dünya ekonomisiyle bağlantı kurması, turizm kapasitelerinin dünya ekonomisinin bir parçası olarak uygulanması
Kültürel aktiviteler	Şehir kimliğini geliştirmek	Şuşa kentinin ayırt edici özelliklerinin keşfi, kent kimliğinin tanınması, kültürel mirasın yenilenmesi
	Mekanın imajının iyileştirilmesi	Mekanın güçlü yönlerinin tespiti, sakinlerin şehir hakkındaki görüşlerinin tanınması, ziyaretçilerin şehir hakkındaki görüşlerinin tanınması, ideal bir şehir imajının oluşturulmasına vatandaşların katılımı
	Küresel Olaylar	Küresel etkinlikler, kültürel sermaye olarak etkinlikler, kardeş şehirler olarak ortaklık ve uluslararası etkileşimlerin genişletilmesi için hedeflenen ev sahipliği

Politika oluşturma	Rekabet stratejisi	Şuşa ve benzeri şehirler arasındaki rekabet, ekonomik ve sosyal sermayenin çekiciliği, sürdürülebilir kentsel gelişme
	İç siyasi yapı	Siyasi sistemin türü, şehirlerin ulusal politikaların denetimi altındaki faaliyetleri, bir kamu politikası olarak şehir markalaşması, yatırıma devlet katılımı ve şehir markalaşması
	Dış siyasi yapı	Ulusal marka endeksinin kaynakları çekmedeki rolü, ulusal kimliğin şehirlerin kimliğine etkisi, dış ilişkiler
Medya ve reklam	Kültürel reklamcılık politikaları	Şuşanın kent markasının tanıtılmasında medyanın kullanımı, kültürel araçlarla yapıcı değişimler
	Reklam altyapısının iyileştirilmesi	Şuşa'da düzenlenen etkinlikler kapsayacak teknolojinin geliştirilmesi, çevrimiçi reklam üslerinin kurulması
	Tanıtım ve Reklam Paketinin Geliştirilmesi	Şehir için derlenmiş logo uygulaması, uygun sloganlar, etkili halkla ilişkiler, Şuşa'nın belirli bir alanlarda en iyi seçim olarak gösterilmesi için hedefli reklam
Kentsel planlama	Stratejik plan	Yerel ihtiyaçlar arasında bir denge, şehir markasının konumuna dikkat, paydaş çıkarlarının tanınması, paydaş güçlerinin kullanılması, şehrin tanımlayıcı özelliklerinin tanınması, şehir markasına ait olma duygusunun teşvik edilmesi

	Kentsel gelişim projeleri	Markalaşma, kentsel kamusal alanların geliştirilmesi, işgal sonrası dönem için kentsel altyapının geliştirilmesi ve yenilenmesi, küresel turizm modellerinden ilham alınacak inşaat projelerinin koordinasyonu
	Şehir markasının yönetimi	Anlamlı markalaşma, Şuşa şehri için dinamik marka yönetimi, çıkar gruplarının uygun şekilde belirlenmesi, paydaşların katılımına dayalı karar verme, şehir yöneticilerinin şehir markalama hedeflerindeki istikrarı

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmışdır

Şuşa şehrinin Cittaslow modelinin kriterleri kapsamında değerlendirilmesi

Bildiyimiz üzere, Cittaslow ağına katılacak şehirlerin 7 temel başlık altında özetlenmiş 70'in üstünde kirterlere göre değerlendirmesi yapılmaktadır. Şehirlerin bu model üzere üye ola bilmeleri, adaylık sürecinde söz konusu kriterlere en az %50 oranında uyum sağlamaları halinde mümkün olmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde Şuşa'nın üyelik kriterleri kapsamında geliştirilen politikalar oluşturulan tablolar ile birlikte incelenmiştir. Şuşa'nın altyapı politikaları maddi ve manevi tahribatlar, Ermenistan tarafından gerçekleştirilen işgal ve işgal süreci boyunca ihmal nedeniyle düşük seviye olduğu görülmektedir. Tüm bu zararlara rağmen devletimiz bir taraftan barbarlaştırılan dini, tarihi ve kültürel anıtlarımızın restorasyonu ile uğraşmaktadır. Günümüzde Karabağ kültürünün beşiği sayılan Şuşa'da kültür inşaatı çalışmaları başlatılmış ve ekonomik, sosyal ve kültürel merkezi olarak işlevini eski haline getirmek için işgal döneminde yıkılmış bölgelerinin yeniden canlandırılması çerçevesinde, bir dizi eylem planlanmaktadır. Cittaslow üyelik kriterlerinden, çevre politikaları, altyapı politikaları, Kentsel yaşam kalitesi politikaları, teknoloji ve tesisler, tarımsal, turistik, yerel üretimin korunması, misafirperverlik ve eğitim politikaları ve farkındalık, sosyal uyum ve ortaklık

başlıkları altında ele alınmaktadır. Bu başlıkların detayları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 9: Çevre politikaları

	Çevre politikaları
1	Uluslararası standartlara uygun olarak tanımlanan parametreler dahilinde hava temizliğinin sertifikalandırılması
2	Uluslararası standartlara uygun olarak tanımlanan parametreler dahilinde su temizliğinin sertifikalandırılması
3	Görsel kirliliğin ve minimum trafik gürültüsü
4	Bina ve kamu kullanım alanlarında enerji tasarrufu
5	Toplu kanalizasyon için atık su arıtma tesisinin bulunması
6	Atıkların ayrıştırılarak toplanması
7	Yenilebilir enerji kaynaklarından enerji üretimi
8	Doğayı korumak için önlemler almak
9	Halka açık yerlerde ve bahçelerde çevreyi iyileştirici bitkiler dikilmeyini planlanması
10	Sempatik olarak tasarlanmış çöp bidonlarının kullanımını
11	Alternatif enerji kaynaklarının kullanımını teşvik etmek

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Tablo 10: Altyapı Politikaları

	Altyapı Politikaları
1	Savunma duvarlarının restorasyonu
2	Kamu binalarına bağlı verimli bisiklet yolları
3	Alternatif olarak eko ulaşım planlanması
4	Engellilere yönelik ulaşım planlanması
5	Kirlilik yaratmayan motorsuz veya elektrikli taşıtların tercih edilmesi
6	Tarihi anıtların yenilenmesi
7	Amfi tiyatronun oditoryumun, müzik okullarının yeniden inşası, teknik tesislerin inşası, sahne ve çatı kaplaması yoluyla modernizasyonu
8	Tatil kompleksinin sürdürülebilir kalkınma kavramının geliştirilmesi
9	Sanatoryumların, pansiyonların ve balneolojik tatil bölgelerinin modernize edilmiş bir biçimde yeniden inşası
10	Meskûn alanları ve rekreasyon amaçlı kamusal alanların geliştirilmesi, trafik yollarının inşası, küçük mimari unsurları, aydınlatma, çeşmeler, yüksek ve alçak bitkilerin dikilmesi
11	Yıkılan konutların yeni işlevlerle yenilenmesi
12	Alternatif hareketliliği kolaylaştıran entegre trafik yönetimi, erişim stratejileri

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Tablo 11: Kentsel yaşam kalitesi politikaları

	Kentsel yaşam kalitesi politikaları
1	Kişisel ve kamusal sürdürülebilir kentsel planlamanın desteklenmesi
2	Kente ait değerlerin iyileştirilmesi için programların yapılması ve kentsel dayanıklılık için planlama
3	Yerel ürünlerin ticarileşmesi için imkanların ve alanların yaratılması
4	Doğal merkezlerin ve yerel alışveriş mekanlarının yaratılması
5	Şehir içindeki kullanışlı, verimli yeşil alanların oluşturulması ve zarar görmüş bitkilerin iyileştirilmesi
6	Sosyal altyapı çalışmalarının yapılması
7	Yerel sakinlerin ve turistlerin etkileşimli hizmetlerinin geliştirilmesi için bilgi ve iletişim teknolojilerinden faydalanılması
8	Doğaya zarar vere bilecek kirleticilerin izlenmesi ve azaltılması

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Tablo 12: Tarımsal, turistik, esnaf ve sanatkarlara dair politikalar

	Tarımsal, turistik, esnaf ve sanatkarlara dair politikalar
1	Tarımda ekolojik prensiplerin uygulanması
2	El yapımı ve sanatkâr ürünlerinin korunması
3	Yerel kültürel etkinliklerin korunması ve artırılması
4	Kamuya ait restoranlarda organik ürünlerin kullanılması
5	El sanatlarının değerini arttırılması
6	Organik gıda üretimi ile ilgili eğitim programlarının hazırlanması
7	Organik tarımı ve ürünler için kalite sertifikasyonunun alınması için teşvik

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir

Tablo 13: Misafirperverlik, farkındalık ve eğitim için politikalar

	Misafirperverlik, farkındalık ve eğitim için politikalar
1	Turistlere yönelik tanıtım için ve iyi karşılama hizmetleri için sorumlu ve eğitimli çalışanların belirlenmesi
2	Tüm yaş gruplarına ve toplumun tüm kesimlerine sağlıklı yaşam için eğitim ve etkinliklerin düzenlenmesi
3	Yöneticilerin ve çalışanların Cittaslow modeli hakkında sürekli eğitim görmesi ve bilgilendirme amaçlı etkinlikler
4	Cittaslow modeli üzerine yerel yönetim ile derneklerin aktif iletişimi
5	Cittaslow temalarının uygulandığının tasvir edildiyi broşürler ve web sitelerinin geliştirilmesi

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Tablo 14: Sosyal Uyum

	Sosyal Uyum
1	Gençlik faaliyetlerinin aktiv olduğu alanlarının varlığı ve bir gençlik merkezi
2	Farklı kültürlerin entegrasyon
3	Genç nesil için istihdam durumu
4	Engelli kişilerin entegrasyonu
5	Sosyal etkinliklerin, spor kulüplerinin ve tüm toplum için bu tür fırsatlarının genişletilmesi

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Tablo 15: Ortaklıklar

	Ortaklıklar
1	Sakin şehir yaklaşımı ile alakalı etkinlikler ve faaliyetler için destek
2	Geleneksel etkinlikler için diğer kuruluşlarla iş birliği
3	İzlemenin uygulanması
4	Girişimciliğin geliştirilmesi
5	Bölgesel karaktere sahip kültürel etkinliklerin tanıtımı
6	Yerel firmaları dahil etmeye yönelik girişimleri teşvik etmek
7	Üreticileri ve tüketicileri bir araya getirmek için etkinlikler ve tesisler planlanması

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Şuşa şehri için "marka şehir" yaratma çabasındaki asıl amacın şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel anlanma kalkınması ve bölge halkının yaşam kalitesinin artırılmasıdır. Marka yaratırken tüketici ile ürün arasında duygusal bir bağ kurulması gerekiyorsa, bir şehri marka yaparken de aynı süreç izlenmelidir.

Şehir markası yaratarak şehir pazarlaması yapmak; şehirde bir dizi yenilik yapmak, yeniliğe bağlı olarak sosyal, ekonomik, kültürel hayatta değişim ve değişim sonucunda da şehrin ekonomi ve refah düzeyini arttırmaktadır. Öncelikle, "şehrin stratejisi" belirlenmelidir. Şehre özgü, şehrin doğru ve etkin marka stratejisi hazırlanmalıdır.

Şehrin güçlü yönlerinin ön plana çıkartılması, zayıf yönlerinin giderilmeye çalışılması, artan rekabet ortamı içerisinde uluslararası pazardaki payını arttırmaktadır. Turizm açısından Şuşa'nın SWOT Analizinin de yapıldığı çalışmada, şehrin özellikle coğrafi, tarihi ve kültürel olarak çeşitli üstünlüklere

ve fırsatlara sahip olduğu, diğer yandan altyapı ve planlama gibi konularda eksikliklerinin olduğu görülmüştür.

Şuşa şehri için markalaşma stratejisi sürdürülebilir kalkınma ilkelerine göre hareket etmeli, doğal kaynaklara özen göstermeli ve onları aşırı derecede bozabilecek faaliyetlerde bulunmamalıdır. Bununla birlikte, şehir geliştirme stratejisini Cittaslow ilkeleriyle bütünleştirerek, şehir yatırımları, hem bölge sakinleri hem de ziyaretçiler için görsel olarak daha çekici hale gelecek şekilde alanı değiştiriyor. Şuşa şehrinin kalkınma stratejisini Slow ruhuyla uygulamak, yerel yetkililerin dikkatlerini çevrenin korunması ve ekolojik tutumların desteklenmesi, tarihi şehir dokusuna özen gösterilmesi, misafirperverlik kültürünün teşvik edilmesi gibi önemli konulara odaklamalarına olanak tanınmalıdır. Aynı zamanda, yerel mal ve ürünleri teşvik etmek, mimari engelleri ortadan kaldırmak, yerel yönetimin çalışmalarını iyileştirmek gibi amaclar uygulanmalıdır. Bu şüphesiz yerel yönetimlerin faaliyetlerine yepyeni bir pratik boyut katacaktır. Stratejik olarak hazırlanacak ve uygulanacak bu modelde sakinlerin yaşam kalitesinin artırılması, şehrin geliştirilmesi, alt yapı ve üst yapı ihtiyaçlarının hızla karşılanması, istihdamlarda artışın sağlanmasıyla daha modern kamu alanlarına sahip olunabilir. Yeni yatırımlar şehir alanını değiştirerek hem sakinler, hem de ziyaretçiler için görsel olarak daha çekici hal alacaktır. Şehirde, yaz sezonu boyunca el sanatları ve antika, mutfak yarışmaları, resim yarışması, sergiler, konserler, müzik (dans) festivalleri ve tiyatro gösterileri gibi birçok sosyal etkinlik organize edilebilir. Tarihi, mimari ve gastronomik zenginliği ile Şuşa, özgünlüğünü, misafirperverliğini ve sadeliğini ister yerel medya isterse de yabancı medyanın dikkatinde olacaktır.

Dünya üzerinde birçok başarılı örneği görülen markalaşmış şehir ve bölgelerin iletişim stratejilerinin incelenmesi ve buralardan ilham alarak yerel stratejilerin belirlenmesi oldukça önemlidir. Bu hareket süreci zarfında iletişim stratejilerinde Cittaslow uygulamalarına daha çok yer verilmesi, belirli dönemlerde verilecek eğitimlerle şehirlerin sahip olduğu bu özellikleri bölge halkının yaşam tarzları ve iş yapış biçimlerine adapte edebileceği konusunda bilgilendirmeler yapılması, şehrin kendine has değerleri önde bulunarak yapılacak etkinliklerin düzenlenmesi, düzenlenen etkinlik ve çalışmaların dijital ortamlarda paylaşımlarının yapılması, tanıtım projelerinin gerçekleştirilmesi, markalaşma konusunda başarılı şehirlerin belirlenerek,

iletişim biçimlerinin incelenmesi, kıyaslama yapılması ve bu çalışmaları yönetecek bir iletişim ekibinin kurulması önerilmektedir.

Bütün maddi ve manevi tahribatlara rağmen devletimiz ermeniler tarafından sahteleştirilmiş dini, tarihi ve kültürel anıtlarımızın restorasyonu ile uğraşmaktadır. Günümüzde Karabağ kültürünün beşiği sayılan Şuşa'da kültür inşaatı çalışmaları başlatılmıştır. Şuşa şehrinin devletimizin ekonomik, sosyal ve kültürel merkezi olarak işlevini eski haline getirmek için işgal döneminde yıkılmış bölgelerinin yeniden canlandırılması çerçevesinde, bir dizi eylem planlanmaktadır:

- ✓ Sakin Şehir felsefesi ve Kültür turizmi ile uyumlu olan kırsal turizm anlayışı, Şuşa bölgesinde kırsal turizme yönelik çekicilikler tespit edilerek, bir kırsal turizm koridorunun oluşturulması sağlanabilir.
- ✓ Yılın belli dönemlerinde yerel halka kırsal turizm ve kırsal turizm girişimciliği ile alakalı seminer ve kursların verilmesi sağlanabilir. Ayrıca yerel, ulusal basında ve sosyal medyada Şuşa şehrinin tanıtımına daha çok yer verilmesi sağlanabilir.
- ✓ Yerel halka, geleneksel el işçiliğinin, tarımsal üretim ve geleneksel yemek kültürünün kaybolmaması için yerel yönetimler tarafından teşvik edilmesi ve faizsiz kredilerin verilmesi sağlanabilir.
- ✓ Turizm açısından değerlendirildiğinde Şuşa'nın tarihi ve doğal alanların bozulması en temel tehditler arasında yer almaktadır. Bu tehditlerden en az oranda etkilenmek, ya da tehditleri ortadan kaldırabilmek için ilçenin turizm potansiyeline yönelik tanıtım faaliyetlerine ağırlık verilmesi ve çevreci anlayış konusunda ortak toplumsal bir bilinç oluşturulması önerilmektedir.
- ✓ Sanatoryumların, pansiyonların ve balneolojik tatil bölgelerinin modernize edilmiş bir biçimde yeniden inşası ve tatil kompleksinin sürdürülebilir kalkınma kavramının geliştirilmesi için çalışmalar yapılabilir.
- ✓ Binaların termal modernizasyonu, topluluk binalarının yalıtımı, pencerelerin, dış kapıların değiştirilmesi, ısı kaynağına bağlantı ile ısıtma sisteminin modernizasyonunun denetimlerinin ve teknik belgelerinin yapılması;

- ✓ Bölgesel karaktere sahip kültürel etkinliklerin tanıtımı, tarihi anıtların yenilenmesi, amfi tiyatronun oditoryumun, müzik okullarının yeniden inşası, teknik tesislerin inşası, sahne ve çatı kaplaması yoluyla modernizasyonu yapılabilir.
- ✓ Meskûn alanları ve rekreasyon amaçlı kamusal alanların geliştirilmesi, trafik yollarının inşası, küçük mimari unsurları, aydınlatma, çeşmeler, yüksek ve alçak bitkilerin dikilmesi, yeşillik alanlarının yapılımı
- ✓ Amfi tiyatronun oditoryumun, müzik okullarının yeniden inşası, teknik tesislerin inşası, sahne ve çatı kaplaması yoluyla modernizasyonu.
- ✓ Şehrin tanıtımı için oluşturulan şehir pazarlama birimince ya da başka birimlerce profesyonel bir web sayfası ve ya uygulama oluşturulmalıdır.
- ✓ Başarılan her hedef ve tanıtım amaçlı her faaliyetten ilçe vatandaşları ve medya mutlaka haberdar edilmeli, faaliyetlere dâhil edilmeli ve sonuçlar paylaşılarak onların destek vermesi sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

1. “Azərbaycanda Sağlamlıq Turizmi-Cari Vəziyyət və İnkişaf Perspektivləri”, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, 2021.
2. Ahmet Güven, “Kent, Kentlileşme ve Kentsel Yönetim İhtiyacı”. Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives, 2016. 4(1) 21–30.
3. Andriani Kusumawati and Supriono “City Branding Strategy to Improve the Competitiveness of Regional Tourism: Study on the City Branding Implementation in Malang Regency”, International Journal of Advanced Science and Technology, 2020, Vol. 29, No. 9s, pp. 3959-3966.
4. Ayşenur Coşkun ve Semra Arslan Selçuk “Sürdürülebilir Bir Çevre İçin Yavaş Kent Yaklaşımı: Halfeti Üzerine Bir Değerlendirme”, EJONS İnternational Journal On Mathematic, Engineering and Natural Sciences, 2018, Vol: 3.
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 3-cü cild. Bakı, 2011, s. 55-56.
6. Azərbaycan Milli Kitabxanası. 2021. “Şuşa-Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı”. Bakı, səh.600

7. Clarinda Rodrigues and Holger J. Schmidt “How the Creative Class Co-creates a City’s Brand Identity: A Qualitative Study”, Journal of Creating Value, 2021, 7(1) 19 –43.

8. Coşku Eren, 2021, “Şehir Markalaşması Bağlamında Kentsel Rekreasyon Alanları İle Şehir İmajı İlişkisinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma” Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 55 sayfa.

9. Çiğdem Çalapkulu ve Kübra Kızıldağ, “Küresel Mega Marka Şehir: Dubai’nin Markalaşma Süreci Ve Marka Algısına Yönelik Araştırma”. The Journal of Social Science, 2021, Cilt 5, Sayı 9.

10. Damla Duman, Gamze Eryılmaz ve Çağrı Saçlı “Şehir Pazarlaması Kapsamında Destinasyon İmajı Algısının Belirlenmesi: Hatay İli Örneği”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2020, Sayı 46, Denizli, ss. 125-147.

11. Doç. Dr. Yunus Emre Tansü ve Semra Çerkezoğlu (2021), Karabakh is Azerbaijan, Ankara, İksad Publishing House, Vol.334.

12. Dr. Cansu Şarkaya İçellioğlu “Kent Turizmi ve Marka Kentler: Turizm Potansiyeli Açısından İstanbul’un Swot Analizi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2014, Vol. 37-55.

13. Duygu Ak “Yavaş Kent (Cittaslow) Hareketi ve Türkiye Örnekleri Üzerine Bir Değerlendirme”, The Journal of International Social Research, 2017 Cilt:10, Sayı:52.

14. Elif Nisa Yayla, Buket Kaya ve Özge Üstün “Şehir Markasının Yönetimi”, 2021, Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi - Cilt 3 Sayı 3.

15. Emine Çeliksoy “İkinci Karabağ Savaşı’nda Şuşa’nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan”,International Journal on Social Sciences, 2021, Vol.6, issue 4.

16. Ercan Taşkın, Onur Şaylan ve Sarmaz Azimov “Şehir Markalaşmasında Sosyal Medyanın Rolü: TR33 Bölgesinde Bir Uygulama”, Journal of Humanities and Tourism Research, 2021, 11 (2): 272-289.

17. Erdem Keleş “Ekoturizm Nedir? Ekoturizm Örnekleri”, Turizme Bakış, 2020.

18. Gerard Toal “Five ways the 2020 Nagorno-Karabakh conflict will change the map”, The Washington Post, 2020.

19. Guest Contributor “For Azerbaijan 2022 will be the 'Year of Shusha': What does it mean?”, Europorter, 2022.

20. Handan Poyraz “GZFT Analizi” , ŞBP portalı, 2018.

21. Handen Dedehayır "Sürdürülebilir Kültür Turizmi", Çevre ve Kültür Değerlerini Koruma ve Tanıtma Vakfı, 2021.

22. Hesham Sameh, Hosam Mohamed Abd El-Aziz and Noha Hussein Hefnawy, "Building A Successful City Branding Case Study: Dubai", Journal of Al Azhar University Engineering Sector, 2018, Vol. 13, No. 48.

23. Hicran Hanım Halaçı ve Haşim Akdağ "Taşınmaz Kültür Varlıklarının Stratejik Planlarının Oluşturulmasında Swot Analizi Yöntemi; Mardin Kasımiye (Sultan Kasım) Medresesi Örneği", The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences, 2018, Vol. 4, No 1.

24. Hicran Rzazade, Özlem Güzel ve Rüya Ehtiyar "Azerbaycan'da İnanç Turizminin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesine Yönelik Nitel Bir Araştırma", Journal Of Awareness, 2018, Cilt:3, Sayı: Özel.

25. Ian Shank "How Milton Glaser's Iconic Logo Made the World Love New York Again", 2017.

26. Irena Alperytė, Margarita Išoraitė, "Developing a City Brand". Journal of Intercultural Management, 2019, Vol. 11, No. 4, pp. 1–27.

27. İlyas İsen, 2013, "Bir Şehrin Markalaşması ve Şehir Pazarlaması Açısından İncelenmesi: Örnek Bir Uygulama", Niğde Üniversitesi, Niğde, Vol.122.

28. Martina Cavalieri "City branding: When the city becomes a product to be sold", UX Collective, 2021.

29. Mehmet Ergin "Neden Birçok Şehir Markalaşması Çuvallıyor? Yerel Yönetimlerde Günümüzün Trendi "Marka Şehir" Olma Sürecini Doğru Yönetmek", Temmuz 2016.

30. Melahat Yıldırım Saçılık ve Aytaç Toptaş "Kültür Turizmi ve Etkileri Konusunda Turizm Öğrencilerinin Algılarının Belirlenmesi", Turizm Akademik Dergisi, 2017, 02 107-119.

31. Müge Rıza, Naciye Doratlı ve Mukaddes Faslı "City Branding and Identity", Procedia - Social and Behavioral Sciences 35, 2012, 293 – 300.

32. N. Beril Özer Tekin "Hızlanan Dünyaya Bir Alternatif Olarak Seferihisar Sakin Şehir Örneği", Kent Araştırmaları Dergisi, 2021, Cilt 12, S.34.

33. Nazim Məmmədov. (2016). Azərbaycan Respublikasının Şuşa Şəhərinin Tarixi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, səh.984.

34. Olcay Kılınç, Utku Ongun ve Uğur Kılınç "Sakin Şehir, İnanç ve Kırsal Turizm Üçgeni: Yalvaç İlçesi'nin Turizm Potansiyeline Yönelik Swot Analizi", İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2019, C.24, S.2, s.199-213.

35. Selma Aydoğan, "Sürdürülebilir Mimarlıkta Sakin Şehir (Cittaslow) Yaklaşımı", 2020.

36. Selma Meydan Uygur ve Eda Baykan "Kültür Turizmi ve Turizmin Kültürel Varlıklar Üzerindeki Etkileri" Vol.20.

37. Serdar Uzun "Türkiye'nin sakin şehirleri (Seferihisar'dan Güdül'e 18 sakin şehir)", NTV, 2021.

38. Serpil Ünal Kestane, Ali Murat Ateş ve Özer Kestane "Şehir Pazarlama Stratejilerinin Belirlenmesi İçin Swot Analizi: Manisa Köprübaşı İlçesi" 2017, Cilt 18, Sayı 2, 283-298.

39. Serpil Ünal Kestane, Ali Murat Ateş ve Özer Kestane "Şehir Pazarlama Stratejilerinin Belirlenmesi İçin Swot Analizi: Manisa Köprübaşı İlçesi", İşletme Fakültesi Dergisi, 2017, Cilt 18, Sayı 2, 283-298.

40. Sevinc Azadi "Topxana meşəsi: Şuşanın özünümüdafiə simvolu", İki Sahil Online İctimai-Siyasi Qəzet, 2021.

41. Şule Yüksel Özmen ve diğerleri "Cittaslow: Urban Concept in a Different Perspective and Analysing of Turkish", Online Journal of Communication and Media Technologies, 2017, Vol.7, Issue: 1.

42. Şuşa-qədim Azərbaycan torpağı. Qarabağ Yaddaş Kitabı Bakı 2010 MHS-paliqraf, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı, Bakı 2009.

43. Veysel Özbey "Kurtuluş Sonrası Şuşa Tarihî Ve Mimarî Koruma Alanı Kültürel Mirasının Korunmasına Yönelik İlk Çalışmalar", Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı.

44. Yaylagül Ceran "Şehirlerin Markalaştırılması ve Markanın Yönetimi", Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 2013, Cilt 5, No 1.

45. Yeliz Kuşay ve Duygu Kotan Türkden "Halkla İlişkiler Perspektifinden Şehir Markalaşması ve Cittaslow (Sakin Şehir) Modeli", Aksaray İletişim Dergisi, 2021, Cilt 3, Sayı 1.

46. Yrd. Doç. Dr. H.Burçin Henden Şolt "Kentlerde Swot Analizi Ve Maslow Gereksinim Hiyerarşisi Etkileşimi", Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 2018, Cilt 5, Sayı 5, S 214-223.

47. Yrd. Doç. Dr. Mutlu Yüksel Avcılar "Şehir Markası Kavramı ve Marka Şehir Yaratma Stratejilerine Yönelik Literatür İncelemesi", Sosyal Ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2015, Issue 34.
48. https://azerbaijan.travel/trip-to-shusha , 2021
49. https://www.virtualkarabakh.az/en/post-item/52/2871/the-second-karabakh-war.html , 2021
50. https://www.bbc.com/news/world-europe-54862180 , 2021
51. https://jam-news.net/why-shushi-shusha-is-important-for-azerbaijanis-and-armenians-news-karabakh-war-azerbaijan-armenia/ , 2021
52. https://www.frisaga.com/destination/about/shusha-92e266 , 2021
53. https://www.europeancitiesmarketing.com/city-branding-is-not-about-the-logo/ , 2021
54. https://www.toronto.ca/city-government/data-research-maps/toronto-progress-portal/world-rankings-for-toronto/worlds-best-city-brands/ , 2022
55. http://anl.az/el/emb/D.QARABAQ/index.htm , 2022
56. https://www.camhotel.com.tr/blog/termal-turizm/, 2022
57. https://kaspi.az/az/abideler-seherinin-air-taleyi,2022
58. https://www.lifebeyondtourism.org/places/storytelling-shusha-region/,2022
59. https://www.tourexpi.com/tr-intl/news/azerbaycanin-susa-kenti-2023-turk-dunyasi-kultur-baskenti-ilan-edildi-180114.html, 2022
60. https://cittaslowturkiye.org/uyelik-sureci-ve-kriterler/ , 2022
61. https://azerbaijan.az/en/related-information/223 , 2022
62. https://azerbaijan.travel/trip-to-shusha, 2022
63. https://www.tripadvisor.com/Attractions-g1808411-Activities-Shusha_Nagorny_Karabakh.html,2022
64. https://citytoursbaku.com/st_location/shusha/,2022
65. https://aztv.az/en/news/12697/azerbaijani-mp-shusha-city-has-uninterrupted-tourism-potential,2022

66. https://525.az/news/165367-susa-kurort-ve-istirahet-merkezi-kimi-arasdirma,2022

67. https://www.tourexpi.com/tr-intl/news/azerbaycanin-susa-kenti-2023-turk-dunyasi-kultur-baskenti-ilan-edildi-180114.html,2022

68. https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycanin-ve-turk-dunyasinin-kultur-baskenti-susa 632452.html ,2022

69. https://yadadushdu.az/archive/article/572,2022

TURİZM BİZNESİNİN İNKİŞAFINDA BEYNƏLXALQ VƏ YERLİ TƏCRÜBƏLƏRİN TƏTBİQİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: QARABAĞ VƏ ŞƏRGİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARI TİMSALINDA

Dos. Quliyev Elsevər
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Musayev Asiman
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xülasə

Qarabağ və Şərgi Zəngəzur torpaqları erməni işğalından müzəffər ordumuz tərəfindən azad olunduqdan sonra Azərbaycan Dövlətinin prioritet inkişaf istiqamətlərindən biri həmin ərazilərdə yol və sosial infrastrukturları tezliklə bərpa etməklə, məcburi köçkünlərin tarixi vətənlərinə qaydışını və özəl sektorun inkişafını təmin etməkdir. Sözügedən ərazilərin təbii-iqlim və iqtisadi şəraitlərini nəzərə alaraq, aqrobizneslə yanaşı turizm biznesinin də inkişaf etdirilməsi, investsiya baxımından çox cəlb edici iqtisadi layihə hesab edilir. Xüsusilə, məşğulluğun təmin edilməsi məqsədi ilə dağlıq ərazilərdə turizm sahələrinin inkişafı, beynəlxalq təcrübə və muasir yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Turizm biznesinin işğaldan azad olunmuş Azərbaycan torpaqlarında inkişaf etdirilməsi ilkin mərhələdə, təhlükəsizlik, infrastrukturun qurulması, kənd və qəsəbələrin yenidən tikintisi, əhalinin qayıdışı və mülkiyyət hüququnun təmin edilməsi məsələlərinin həllini tələb edir. Növbəti mərhələdə, turizmə dövlət dəstəyinin artırılması və vergi güzəştlərinin tətbiqi, bu sahənin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə daha dinamik inkişafına xidmət edəcək. Məqalədə, turizm sahəsində uğurlu beynəlxalq və yerli təcrübələrin öyrənilməsi və onların Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonlarda tətbiqi imkanları araşdırılır.

Açar sözlər: *Qarabağ, Şərgi Zəngəzur, turizm, investisiya*

Giriş

Turizm biznesi xidmət iqtisadiyyatının ən böyük sahəsi olmaqla, dünyanın bir çox ölkələrinin ÜDM-lərinin əsas gəlir mənbələrindən biri hesab edilir. Ekoturizm, Agroturizm, Qastroturizm və bu kimi bir çox gəlirli sahələri olan turizm biznesi hər bir ölkə üçün məşulluq səviyyəsinin artırılması, daxili və xarici investisyaların cəlb edilməsi və xidmət infrastrukturnun inkişafını təmin edən sahədir. Eyni zamanda, hər bir xalqın tarixi-mədəni irsinin yaşadılmasında turizmin böyük xidmətləri vardır. İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi mərhələli yanaşma tələb edir. Ərazilər minalardan təmizləndikdən sonra yol-nəqliyyat və kommunal infrastrukturunun bərpasını tələb edir. Növbəti mərhələdə dağıdılmış şəhər, qəsəbə və kəndlərin bərpa olunması və dövlət strukturlarının həmin ərazilərdə fəaliyyətinin tam bərpa edilməsidir. Üçüncü mərhələdə əhalinin bərpa olunmuş şəhər və qəsəbələrə köçürülməsi və məşğulluğun təmin edilməsidir. Bazar iqtisadiyyatı prinsiplərindən məlumdur ki, dövlət istəsədə belə hər kəsi işlə təmin edə bilməz, lakin bu işi həyata keçirə bilən özəl sektorun inkişafına əlverişli şərait yarada bilər. Bu baxımnan Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi zonalarında özəl sektorun inkişafı və perspektivli biznes sahələr üçün əlverişli biznes mühitin yaradılması, Azərbaycan Dövlətinin prioritet iqtisadi siyyasətlərindən biridir. Turizm sahəsinin Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi zonalarında inkişaf etdirilməsi, bir neçə mərhələ üzrə aparılmalıdır ki, bu sahəyə davamlı investisiyaların cəlb edilməsi təmin olunsun. Qeyd olunan mərhələrdən birincisi, təhlükəsizlik və mülkiyyət hüququnun təmin edilməsidir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə əhalinin böyük qayıdışından sonra, məşğulluq probleminin həlli dövlətin əsas prioritet məsələlərindən biridir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının təbiəti, iqlimi, mətbəxi və tarixi ənənələri turizm sahəsinin inkişafı üçün münbit amillər hesab edilir. İnfrastruktur və kənd təsərrüfatına investisiyalardan sonra turizmin inkişafı üçüncü prioritet istiqamət hesab edilir. Turizm biznesinin azad olunmuş ərazilərdə inkişafı ilə bağlı səmərəli modelin seçilməsi tədqiqatın aktuallığını əsaslandırır.

Tədqiqatın əsas məqsədi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizmin səmərəli inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və bu sahədə xarici təcrübənin araşdırılmasıdır. Sözü gedən tədqiqat üçün vəzifələr, praktiki cəhətdən əsaslandırılmış nəticə və təkliflərin hazırlanmasıdır. Tədqiqatda

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarında turizmin biznesinin inkişafı qarşısında duran problemlər tədqiq edilmiş və nəticədə beynəlxalq və yerli təcrübələrə əsaslanan təkliflər irəli sürülmüşdür

Qarabağ və Şərgi Zəngəzir iqtisadi rayonlarında turzmin inkişafı imkanları və muasir çağırışlar

Azərbaycan Dövləti öz doğma torpaqlarını erməni işğalından azad etdikdən sonra, qarşısında duran növbəti məqsəd, dağıdılmış şəhər, kənd və qəsəbələri bərpa etməklə dünyaya yeni və uğurlu bölgə inkişafı modelini nümayiş etdirməkdir. Başqa sözlərlə müasir hərb tarixinə düşmüş uğurdan əlavə, muasir iqtisadi tarixdə də yeni uğura imza atmaq vacibdir. Agıllı kənd, ağıllı şəhər, innovativ kənd təsərrüfatı istehsalı layihələrindən əlavə, muasir və inkşaf etmiş turizm sahibkarlığı da bölgənin inkişaf modelinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır. Şübhəsiz ki, bu məqsədlərin həyata keçirilməsində iri həcmli investisiyalar, xüsusilə turizmin inkişafında əsas rollardan birini oynayır. Ümumiyyətlə, turizm sahələrinə investisiyaların cəlb olunması, turizm əhəmiyyətli obyektlərin tikintisi və xidmət sahələrinin inkişafı özlüyündə bir çox amillərdən – mikro və makroiqtisadi dayanıqlıq, biznes fəaliyyəti, büdcə siyasəti və s. – asılıdır. Azərbaycan misalında isə əlavə olaraq təhlükəsizlik amili də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizm sahələrinə sərmayələrin yatırılması mərhələli şəkildə və minalardan tam təmizlənmiş ərazilərdə aparılmalıdır.

Turizmin inkişafı ilə bağlı ikinci böyük çətinlik maliyyə mənbələri və investor problemidir. Burada məntiqi bir sual yaranır ki, dövlət investsiyalarını nəzərə almasaq, özəl sektor işğaldan azad olunan ərazilərdə turizm inkişaf etdirməyə hazırdırmı? Azərbaycanın bank sistemi və investsisya şirkətləri ölkə sahibkarlarını bu məsələdə dəstəkləməyə hazırdırmı? İnvestorların da təbii olaraq dövlətdən də müəyyən gözləntiləri və tələbləri mövcuddur, bu ilk növbədə siyasi-iqtisadi sabitlik və mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığına zəmanətin verilməsidir. Qeyd etmək uyğun olardı ki, İraq, Kosovo və Xorvatiya ölkələri münaqişədən sonrakı dövrdə digər böyük çətinliklərlə üzləşdilər. Belə ki, iqtisadi böhran, yüksək inflyasiya səviyyəsi, böyük büdcə kəsirləri, yüksək dövlət borcları və digər problemlər hələdə həmin ölkələrdə dinamik sosial-iqtisadi inkişafa mane olmaqdadır. Ölkəmizdə mövcud olan siyasi-iqtisadi

sabitlik, Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının təməlidir, lakin Azərbaycan, Livan dövlətinin ərazisi qədər bir ərazini sıfırdan bərpa etməlidir. Xarici analitik şirkətlərinin hesablanmasına əsasən ölkə növbəti 10 ildə 10 mlrd. ABŞ dolları vəsaiti işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən bərpa işlərinə sərf etməklə yalnız 100 000 vətəndaşın geri qayıdışını təmin edə biləcək. Turizm biznesinin inkişafı da həmin infrastruktur tikintillərinin və yenidən bərpa işlərinin sürətindən çox asılıdır. Bundan əlavə, kadr hazırlığı, turizmin dövlət inkişaf proqramları və dövlətin özünün bu sahəyə investisyaları, özəl sektorun bu sahəyə investisyalarını stimulaşdırmalıdır. İnvestsiyalar isə sabitlik və təhlükəsizliyi sevir və istənilən risk amilindən qaçmağa çalışır. Ölkənin həmin riskləri sığortalamaq üçün hər zaman daha güclü ordusu olmalıdır və bu mövcuddur.

Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizm biznesinin inkişafı bir neçə aşağıda göstərilən mərhələli problemlərin həllini özündə əks etdirir:

I – mərhələ: ərazilərin minalardan təmizlənməsi, təhlükəsizliyin təmin edilməsi, yol-nəqliyyat infrastrukturu, şəhər, kənd və qəsəbələrin bərpası və əhalinin qayıdışının təmin edilməsi;

II – mərhələ: mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığının təmin edilməsi və turizm biznesinin fiskal alətlər və xüsusi dövlət proqramları vasitəsi ilə dəstəklənməsi;

III – mərhələ: işğaldan əvvəl fəaliyyət göstərən turizm müəssisələrinin (misal üçün Kəlbəcərin İsti Su sanatoriyası) bərpa edilməsinə üstünlüyün verilməsi;

IV – mərhələ: turizm üçün perspektiv hesab edilən ərazilərdə, iqlim və relyefin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq (dağlıq bölgə, dağ ətəyi bölgə və s.) uğurlu beynəlxalq və yerli turizm modellərinin və təcrübələrinin tətbiq edilməsi, daxili və xarici turistlərin cəlb edilməsinə dair xüsusi satış kampaniyalarının keçirilməsi;

V- mərhələ: turizm sahəsində fəaliyyətə başlayan mehmanxanaların xidmət keyfiyyəti meyarı hesab edilən "ulduz" qiymətləndirilməsi ilə təmin edilməsi;

VI – mərhələ: turizm (hotellər, restoranlar, turizm agentlikləri və s.) və sərnişin daşıma şirkətlərinin fəaliyyətini, ixtisas artırma təlimləri və nəqliyyat xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə dəstəklənməsi.

Problemin həlli yolları və beynəlxalq təcrübə

İşğaldan azad olunan və yeni bərpa olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizm biznesinin inkişafı bir neçə məqsədi hədəfləməlidir. Birinci hədəf yerli əhalinin rəğbətini qazanmaq və yeni tikilmiş kurort və istirahət mərkəzlərinə cəlb etmək. İkinci hədəf xarici turistlərin cəlb edilməsi www.booking.com, və bu kimi vebsaytların xidmətindən istifadə etmək və yeni istifadəyə verilmiş istrahət mərkəzlərinin xidmətlərini təklif etmək. Bunun üçün öncədən satış strategiyaları müəyyən edilməlidir və qiymətlər 10-15% qonşu ölkələrin turizm xidmətlərindən ucuz olmalıdır. Ümumiyyətlə satış strategiyaları uğurlu beynəlxalq və yerli təcrübələrə əsaslanmaqla, ərazi, iqlim, relyef, ənənələr, rəqabət və mövcud imkanları dəqiq nəzərə almalıdır. Azərbaycan daha çox Türkiyə, Gürcüstan və Avropa İttifaqı ölkələrinin turizm təcrübələrinə üstünlük verməlidir və burada tək özəl sektorun təcrübəsini yox, eləcə də turizm biznesinin dəstəklənməsi üçün qəbul olunan dövlət proqramları da araşdırılmalıdır və ölkə maraqlarına cavab verən proqramlara istinadlar edilməlidir.

Türkiyə Respublikası dünyada turizm baxımından seçilən ölkələrdən biridir. Ölkədə gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsi turizm hesabına formalaşır. İnvestisiyaların artımına kömək məqsədilə Turkiyə Turizm Bankı sahibkarlara kiçik faizlərlə kredit vəsaitlərini təklif edir. Türkiyə dövlətinə məxsus olan torpaqlar turizm biznesinin inkişaf etdirilməsi üçün 50 ilədək qeyri-rezident sahibkarlara icarəyə verilə bilər. Qeyd olunanlara baxmayaraq, Türkiyə turizm biznesinin uğur qazanması, səmərəli biznes idarəetməsi, peşakar və ixtisaslı menecerlər və işçi heyətin işə cəlb edilməsidir. Antalya, Bodrum və Alaniya şəhərlərinin turizmdən əldə etdikləri illik gəlir, Rusiya Federasiyasının turizmnən əldə etdiyi illik gəlir səviyyəsini üstələyir (Bayramov, 2007).

Turizm biznesinin inkişafı təcrübəsində Gürcüstanı da nümunə kimi dəyərləndirmək olar. Ölkə öz dağlıq və dəniz kənarı ərazilərini tam olaraq turizm biznesinin inkişafı üçün adaptasiya etmişdir. Qudauri, Borjomi və digər dağlıq ərazilərində tikilmiş kurortların, Azərbaycanda öyrənilməsi üçün çox faydalı təcrübələri vardır. Xüsusilə, azulduzlu hotellərin tikintisinə ciddi əhəmiyyət verən Gürcüstan hökuməti, eyni zamanda bu sahə üzrə vergi güzəştlərinin tətbiqini də həyata keçirməkdədir. Keçmiş post-sovet ölkəsi Latviya da ulduzsuz və ya azulduzlu hotel və motellərin tikintisi, yolboyu

kemping yerlərinin yaradılması işlərini təşkil etməkdə, eyni zamanda aqroturizmin inkişafı yönündə addımlarını atmaqdadır. Gürcüstan hökuməti, həmçinin, öz ekoloji-təmiz məhsulları ilə xarici turistlərin ölkəyə marağını cəlb etməkdədir (Bayramov, 2007).

Yaponiya Milli Turizm Təşkilatı tərəfindən xarici turistlər üçün "Visit JAPAN Fare" və "Star Alliance Japan Airpass Fare" güzəştli aviabiletlər tətbiq edilir ki, bu biletlər vasitəsilə ölkəyə səfər edən xarici turistlər ölkədaxili səfərlər üçün aldığı biletlərə də güzəştlər əldə edə bilərlər. Yaponiyada turizm sektorunda fəaliyyət göstərən agentliklər "insanların rifahı"nı üstün tuturlar. Yapon fəlsəfəsinə görə, ölkədə turizm istiqamətlərini inkişaf etdirməklə insanlar daha xoşbəxt və mənalı həyat sürə bilərlər. Eyni zamanda, aqroturizmin inkişafı yerli icmaların həyat səviyyəsinə və bütün ölkənin iqtisadiyyatına töhfə verməlidir. 1990-cı illərin ortalarından etibarən yapon fermerləri tərəfindən "fermer mehmanxanaları" yaranmağa başlamışdır. Burada şəhərdən gələn turistlər təsərrüfatın gündəlik iş həyatını müşahidə edirlər və öz istəkləri əsasında müəyyən işləri icra edirlər (Bayramov, 2007).

Əhalisi nisbətən az olan və dağlıq bölgələrdə yerləşən kənd yerlərində, təbiət və iqlim şəraitindən aslı olaraq uğurlu turizm layihələri həyata keçirilə bilər. Buna misal olaraq, İtaliyanın cənubu Basilicata bölgəsindəki Dolomiti Lucane dağ silsiləsinin ətəyində yerləşən kiçik Castelmezzano kəndini misal gətirmək olar. Kənd dəniz səviyyəsindən 750 m yüksəklikdə Gelipoli Koqnato Regional Parkının qorunan ərazisində yerləşir. 1980-ci il İrpinia zəlzələsindən ciddi zərər çəkmiş Castelmezzano kəndi, hal-hazırda İtaliyanın ən mənzərəli kəndlərindən biri hesab edilir. Onun tarixi tikili hesab edilən evləri zəlzələdən sonra xüsusi landşaft planına əsasən bərpa olunub. Sözügedən kəndə quraşdırılmış atraksionlar və digər turizm obyektləri yerli əhalinin iqtisadi və mədəni inkişafına müsbət töhfə vermiş və kənddə uğurlu turizm məkanlarının yaradılmasına səbəb olmuşdur (Russo, Parisi, Notarianni, Manuelli and Carvao, 2021).

Azərbaycanda yüksək dağlıq rayonlarından biri hesab olunan Kəlbəcərdə, hündürlüyü 3500 metrdən yuxarı olan Gamışdağ və Dəlidağ zirvələri mövcuddur. Bu ərazilərdə alpinizm və xizək sürmək həvaskarları üçün çox cəlb edici qış kurort mərkəzlərinin tikintisi, fikrimizcə əsaslandırılmış investisiya layihələri hesab ediləcək. Bundan əlavə, Yuxarı və Aşağı İstisu kimi böyük müalicə əhəmiyyət daşıyan mineral su mənbələrinin yanında Hotel spa-mərkəzlərinin tikintisini biznes baxımından çox faydalı investisiya

qoyuluşu hesab etmək olar. Nəzərə alsaq ki, ölkədə dağ rayonlarında turizm biznesi əsasən, Quba, Balakən, Şəki, Qəbələ, Şamaxı Göygöl və Şabran rayonlarında, orta keyfiyyət səviyyəsində inkişaf etdirilmişdi. Lakin orta səviyyədə inkişaf ölkə daxili və xarici turistlərin cəlb edilməsinə kifayət etmir. Bu baxımdan Şərgi Zəngəzur və Qarabağ ərazilərində açılan yeni turizm mərkəzləri, rəqabət mühitini daha da gücləndirərək, qiymət səviyyəsinin tənzimləyəcək və ilk növbədə daha çox xaricə istrahətə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının ölkəmizdə istrahət etməsini şərait yaradacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xaricə istrahətə üz tutan vətəndaşlarımız tirizm xidmətlərinin orada daha ucuz və daha keyfiyyətli olması ilə əsaslandırırlar (http://ikisahil.com/post/179963-kelbecer-zengin-tebii-resurslar-ve-turizm-potensiali).

Kəlbəcər ərazisinin dağlıq relyefini nəzərə alaraq İtaliyanın Castelmezzano bölgəsinin turizm təcrübəsindən faydalanmaq mümkündür. Beləki, Kəlbəcər rayonu da Castelmezzanoda olduğu kimi bir çox tarixi abidələrlə zəngindir. Burada qədim alban dövrünə aid abidələr, məbədlər, qədim körpü və qalalar mövcuddur. Bu tarixi əhəmiyyətli yerlərə ekskursiyaların təşkili yüksək gəlir gətirə bilər. Kanat yollarının çəkilməsi, turizm əhəmiyyətli atraksionların yaradılması üçün də Kəlbəcər rayonun relyefi çox əlverişlidir. Eyni zamanda, Gürcüstanın dağlıq turizm bölgəsi hesab edilən Qudauridə, inşa edilmiş qış istrahət mərkəzi və və turizm infrastruktur modelini, müsbət təcrübə olaraq Kəlbəcər rayonunda inşa ediləcək qış istrahət mərkəzlərinin layihələndirilməsində istifadə etmək olar. Belə ki, Qudauri bölgəsində su təchizatının bərpası, suni gölün yaradılması, kanat yollarının inşası və sair xizək kurortunun inkişafında istifadə olunan təcrübələr çox uğurlu nəticələr verməkdədir. Qeyd edək ki, Qudaurini xizək kurortu kimi inkişaf etdirilməsi üçün Fransa və İsveçrədən dəvət olunan mütəxəssislər orada xüsusi təlimlər keçməkdədirlər. Kəlbəcərdə qış kurortu mərkəzlərinin və bütövlükdə turizm infrastruktutnun bərpası, çoxlu sayda uğurlu beynəlxalq təcrübələrin təhlili və uyğun modelin seçimini tələb edəcək (Russo, Parisi, Notarianni, Manuelli and Carvao, 2021; https://sightlytravel.com/az/246171-resorts-gudauri-and-bakuriani-are-waiting-for- conversion/).

Kəlbəcər torpağının digər zənginliklərindən biri də İstisu mineral bulağı sayılır ki, bu bulaq üzərində sovet dönəmində, İstisu kurortu inşa edilmişdi, lakin erməni işğalı nəticəsində tamami ilə yararsız hala salınmışdı. İstisu bulağının müalicəvi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, kurortun bərpası tibbi-sağlamlıq

turizmin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə bu turizm növünün inkişafı ilə bağlı da təcrübə mövcuddur. Beləki 2015-ci ildə Şabran rayonunda ölkə prezidentinin də iştirakı ilə Qalaaltı Hotel-Spa Mərkəzinin açılışı olmuşdur. Göstərilən ərazidə 1969-cu ildə müalicəvi su kəşf edilmişdir. Buranın xüsusi təbii şəraiti ilə seçilən çox quru, təmiz havası var. Ərazi Xəzər dənizi sahilindən 10-15 kilometrlik məsafədə, çox füsunkar təbiəti olan məkanda yerləşir və burada dağ havası dəniz havası ilə birləşərək insanların özlərini rahat hiss etməsinə səbəb olur. Qalaaltı müalicə-istirahət kompleksində mövsüm ərzində 300 nəfərə yaxın insan daimi işlə təmin olunmuşdur (https://www.azerbaijan-news.az/view-160782/qalaalti-kurortu-duneni-bugunu-ve-geleceyi).

Qalaaltı mərkəzinin təcrübəsi beynəlxalq təcrübə ilə yanaşı, Kəlbəcərin İstisu mualicə sanatoriyasının muasir standartlar əsasında bərpası üçün, istifadə edilə bilər. Sözsuz ki, bu cür turizm məkanının yaxın gələcəkdə yaradılması, Kəlbəcərdə öz döğma yurdlarına qayıtmış əhalinin işlə təmin olunmasında çox müsbət faktor olacaq (http://ikisahil.com/post/179963-kelbecer-zengin-tebii-resurslar-ve-turizm-potensiali).

Avropanın ən hündür dağ kurortu olan Davos, ətrafındakı gözəl dağ silsilə mənzərələri ilə seçilir. Davos, bütün sezonlar üçün, ən əsasda qış mövsumu üçün ixtisaslaşdırılmış dünya kurort mərkəzlərindən biridir. Burada istrahərdən başqa, havanın mualicəvi xüsisiyətlərini nəzərə alaraq, tənəffüs yolları xəstəlikləri, allergiya və digər bu kimi digər xəstəliklərin müalicəsi üzrə ixtisaslaşmış nüfuzlu tibb klinikası fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə Davos qəsəbəsi, məşhur Davos İqtisadi Forumuna hər il ev sahibliyi edir. Forum zamanı inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkə rəhbərlərinin çıxışları maraqla izlənilir və bir çox hallarda həmin forum iqtisadi yox, siyasi forum təəssüratı yaradır (https://www.myswitzerland.com/en/destinations/davos/).

Azərbaycanın incisi, Qarabağın gözü hesab olunan, mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri eyni zamanda Respublikanın əsas sağlamlıq və istirahət mərkəzlərindən biri hesab olunur. Dəniz səviyyəsindən 1600 metr hündürlükdə yerləşən Şuşa şəhərinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin bir neçəsini, Davos kurortunun biznes modeli əsasında təşkil edilə bilər. Uzun illər Şuşanın təbii iqlim şəraitini tədqiq edən alimlər, bu şəhərin havasının insan orqanizminə müsbət müalicəvi təsir göstərməsi fikrində, yekdildilər. Məlumdur ki, Azərbaycan öz mədəni mərkəzinin bu təbii üstünlüyündən istifadə edərək, müalicəvi istrahat kurortlarını beynəlxlaq səviyyədə inşa

etdirməlidir ki, gələcəkdə Şuşa şəhəri benəlxalq mədəni tədbirlərə yanaşı, iqtisadi-siyasi tədbirlərədə ev sahibliyi edə bilsin (https://www.myswitzerland.com/en/destinations/davos/).

Qeyd etmək lazımdır ki, gələcəkdə inşa olunacaq Laçın, Kəlbəcər və Xocalı, inşası gedən Zəngilan və artıq istifadəyə verilmiş Fizuli beynəlxalq aeroportları, dünyanın hər yerindən Şərgi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi zonalarında yaradılacaq turizm mərkəzlərinə sərnişin daşınmanını, rahat və təhlükəsiz qayda da həyata keçirəcəklər. Lakin burada avia biletlərin qiymət tariflərinin tənzimlənməsi prioritet vəzifələrdən biridir. Avropa daxilində 30-40 Avroya sərnişin daşıyan avia şirkətlərin, adları yuxarıda qeyd olunan aeroportlara reyslərinin təşkil olunması, vacib inkişaf amillərindən biri seçilməsi dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir.

Uğurlu Aqroturizm fəaliyyətinin yerli modeli

Aqroturizm - turizminin bir sahəsi olmaqla, turistlərin təsərrüfatçılıq proseslərinin müşahidə edilməsi və ya iştrakının təmin olunmasıdır. Aqroturizmi, kənd təsərrüfatı ilə turizmin qarışıq modeli kimi təsvir etmək olar. Azərbaycanda ən uğrlu aqroturizm modellərindən biri kimi, "Citrus Valley" təsərrüfatı bazasında yaradılmış turizm mərkəzini misal göstərmək olar. "Citrus Valley" təsərrüfatı 2006-cı ildə Lənkəran rayonunun İsti Su qəsəbəsində sahibkar xanım Rəftarə Şükürova tərəfindən təsis edilmişdir. Ümumi sahəsi 15 hektar olan təsərrüfatda kivi, feyxoa, limon, mandarin, portağal, alça və az sayda gilas meyvələri yetişdirilir. Təsərrüfat yetişdirilmiş məhsulun satışı ilə yanaşı, kiçik emal müəssisəsi kimi müəyyən meyvə növlərinin emalını və Rusiya bazarlarına ixracını həyata keçirir. "Citrus Valley" əsasən, eqzotik turşu və

mürəbbələrin istehsalına üstünlük verilir və daxili bazarı fərqli məhsul çeşidləri təmin etməyə üstünlük verir. Təsərrüfatın məhsulları, "Aqrar Tədarük və Təchizat" ASC-nin təşkil etdiyi "Kənddən Şəhərə" yarmarkalarında alıcılar tərəfindən yüksək rəğbətlə qarşılanmışdı (https://www.azernews.az/business/159690.html).

"Citrus Valley" eyni zamanda Azərbaycanda özünün yeni inkişaf dövrünü yaşayan aqro, eko və qastro turizm xidmətlərinin cəmini özündə birləşdirən, yerli turizm mərkəzidir. Mərkəzdə eyni zamanda 100 qonağı qəbul edib yerləşdirmək imkanları mövcuddur. Aqroturizm həvəskarlarının mərkəzə səfərləri zamanı, onlar bağ sahələrini gəzir, mövsümlü təsərrüfat işlərinin müşahidə edir və öz istəkləri əsasında həmin işlərə qatılırlar. Turistlərin

təsərrüfatda, ən çox iştiraka həvəsli olduqları işlərdən biri məhsul yığımıdır. Onlar məhsul yığımında təsərrüfata köməklik göstərirlər və yaxud topladıqları məhsulu təsərrüfatdan güzəştli qiymətlə əldə edirlər (https://www.azernews.az/business/159690.html).

"Citrus Valley" aqroturizm mərkəzində xüsusi diqqət qastroturizm fəaliyyətinə də verilmişdi. Zəngin Lənkəran mətbəxinin ən ləziz təamları, mərkəzin peşəkar aşbazları tərəfindən qonaqlara təklif edilir və hətta bəzi təamların hazırlanmasına dair master-class təqdimatları keçirilir.

"Citrus Valley" təsərrüfatı, Lənkaran rayonu İstisu qəsəbəsinin fəal iş təminatçılarından biridir. Təsərrüfatda və aqroturizm mərkəzində 15-dan artıq qadın daimi işlə təmin olunmuşdur və mövsümlü işlərin səviyyəsindən aslı olaraq, xüsusəndə məhsul yığımı zamanı, təsərrüfata əlavə olraq 60

nəfər mövsümlü işçi cəlb edilir. Aqroturizm mərkəzi 2021-ci il ərzində 2000 yaxın turist qəbul etmişdir. Qeyd etmək zəruri olardı ki, “Citrus Valley” öz aqroturizm xidmətlərinin təbliğatını İnstagram (https://www.instagram.com/citrusvalley_lankaran/) və Fecabook (https://www.facebook.com/pages/Citrus%20Valley/108228884742678/) sosial şəbəkələri vasitəsi ilə aparır. Gələcək perspektivdə təsərrüfatın və aqroturizm mərkəzinin fəaliyyətini geniş işıqlandıran vebsaytın yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur. “Citrus Valley” aqroturizm modeli işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərgi Zəngəzur rayonlarında, turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsində, uğurlu yerli təcrübə kimi geniş tətbiq oluna bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının işğaldan sonrakı bərpası, iri həcmli investisiyalar tələb edir. Həmin investisiyaların böyük hissəsini (90-95%), Azərbaycan Dövləti öz üzərinə götürmüş və həyata keçirdiyi infrastruktur, şəhər və kəndlərin yenidən tikilməsi hesabına, əhalinin öz doğma yurdlarına rahat qayıdışını təmin edəcəkdir. Özəl sektorun həmin rayonlarda inkişaf etdirilməsi, aqrar təsərrüfatların, yeni salınmış sənaye parkları daxilində özəl istehsal müəssisələrinin və turizm biznesinin inkişaf etdirilməsi ilə səciyyələnəcəkdir. Bundan əlavə dövlətin iqtisadi investsisyaları, mədən sənayesinin inkişafı və digər strateji baxımından perspektiv layihələrin icrasına yönələcəkdir. Özəl İnvestisyaların Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına cəlb edilməsi dövlətdən, təhlükəsizlik və münbit iqtisadi mühitin təmin edilməsini tələb edir. Turizm sahəsinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında inkişaf etdirilməsi, uğurlu beynəlxlaq və yerli təcrübələrin tətbiqini tələb edir və turistlərin cəlb olunmasında rəqabət qabiliyyətli satış strategiyasının həyata keçirilməsinə əsaslanacaqdır. Peşakar menecerlərin turizm mərkəzlərinin idarəedilməsinə cəlb edilməsi və kadr hazırlğı, Özəl Sektorun qarşısında duran və bütün zamanlarda həlli aktual olan problemlərdən biridir. Deyilənləri nəzərə alaraq, aşağıda qeyd olunan təklifləri maraqlı tərflər üçün tövsiyyə olunur:

- Dağlıq bölgələrdə (Kəlbəcər, Laçın, Şuşa və s.) ilkin mərhələdə ənənəvi (tarixi) turizm mərkəzləri bərpa olunmalı və sahibkarlara dövlət tərəfindən müəyyən müddət üçün vergi güzəştləri təqdim olunmalıdır;

- Turizm biznesinin inkişaf etdirilməsi uğulu beynəlxalq və yerli təcrübələrə əsalanmalıdır, hansılar ki, təkmil idarəetmə modellərinin tədqiqini nəzərdə tutur;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə, turizm sahəsi üzrə investisya qoyuluşlarında üstünlük, bu sahə üzrə təcrübəsi olan Azərbaycan və Türkiyyə sahibkarlarına verilməlidir;
- Turistlərin cəlb edilməsində sahibkarlar xarici turistlərlə yanaşı, yerli turistləri də cəlb etməkdə maraqlı olmalı və bunun üçün qonşu dövlətlərin istrahət mərkəzləri ilə müqaisədə daha əlverişli qiymət təkliflərini bazarda təqdim etməlidirlər;
- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında inşa edilmiş turzm mərkəzləri Azərbaycanın bütün bölgələrində fəaliyyət göstərən turizm agentlikləri ilə səmərəli əməkdaşlıq qurmalı və dövrü olaraq “Hot” turlar təşkil etməlidirlər;
- Turizm mərkəzləri haqqında informasiya təminatı, sosial şəbəkələr və turizm məkanının ayrıca vebsayt vasitəsi ilə həyata keçirilməlidir, o cümldən də, turizm byurosunun akredtasiyandan keçmiş və “ulduz” almış otellər öz xidmətlərini www.booking.com və ya digər bu kimi məşur turizm vebsaytlarında, təklif etməlidirlər.
- Turizm sahəsində peşakar menecerlərin işə cəlb edilməsi və kadr hazırlığı məsələləri, turizm məkanlarının inşası ilə paralel, sahibkar tərəfindən həll edilməlidir.
- Aqroturizm mərkəzlərinin inkişafında prioritet dağ ətəyi bölgələrə verilməlidir (Ağdam, Fizuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan) və həmin mərkəzlərdə qastroturizmin inkişafı yerli mətbəxin xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaqla təmin edilməlidir.
- Dövlət, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında istifadəyə veriləcək bütün hava limanlarında, beynəlxlaq sərnişin daşınma xidmətlərini, əlverişli qiymətlər əsasında həyata keçirilməsinə nəzarət etməlidir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizm biznesini aid növbəti elmi tədqiqatlar mikroiqtisadi səviyyədə aparılmalıdır və Azərbaycanda turizm sahəsi üzrə həyata keçirilmiş konkret investsiya layihəsinin real göstəricilərini

əhatə etməlidir. Analiz, PP - investsisyanın geriya ödəmə müddəti, SRR - investsisyaların gəlirlik dərəcəsi, NPV - xalsi cari dəyər və İRR - daxili gəlilrlilik əmsalı, investsiya təhlil metodları əsasında aparılmalıdı. Nəticələr xaricdə həyata keçirilmiş oxşar layihənin eyni göstəriciləri ilə müqaisə olunmalı və investsisya qərarlarının verilməsinə, iqtisadi əsaslandırma kimi xidmət eləmələdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayramov V., (2017). “Turizm sektorunun inkişaf perspektivləri”, Bakı, “CESD Tədqiqat qrupu” - 26 səh
2. Romeo R., Russo, L., Parisi F., Notarianni M., Manuelli S. and Carvao S.,(2021). “Mountain tourism – Towards a more sustainable path”. Roma, “FAO” səh.49
3. https://azertag.az
4. https://www.myswitzerland.com
5. https://www.locationscout.net/italy/20922-castelmezzano-with-drone
6. https://sightlytravel.com/az/246171-resorts-gudauri-and-bakuriani-are-waiting-for- conversion/
7. https://www.azerbaijan-news.az/view-160782/qalaalti-kurortu-duneni-bugunu-ve-geleceyi
8. https://www.instagram.com/citrusvalley_lankaran/https://www.facebook.com/pages/Citrus%20Valley/108228884742678/
9. http://ikisahil.com/post/179963-kelbecer-zengin-tebii-resurslar-ve-turizm-potensiali
10. https://www.azernews.az/business/159690.html

QARABAĞDA TURİZMİN DAYANIQLI İNKİŞAFINDA KOB-LARIN FƏALİYYƏTİNİN QURULMASI: (EKO-OTELLƏRİN YARADILMASI KONTEKSTİNDƏ)

İsmayılova Pərvanə
UNEC KOB Tədqiqat və İnkişaf Mərkəzi

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl
UNEC KOB Tədqiqat və İnkişaf Mərkəzi

Xülasə

Bu gün varlığını uzun müddət qorumaq istəyən müəssisələr davamlılıq meyarlarını yerinə yetirməlidirlər. Müəssisələrin material seçimindən tutmuş tikinti mərhələsinə və biznes fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinə qədər bütün proseslərdə davamlılıq meyarları nəzərə alınmalıdır. Turizm sektorunda davamlılıq meyarlarının yerinə yetirilməsində eko-otellər mühüm yer tutur. İşğaldan azad olunmuş Azərbaycan torpaqlarında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün münbit iqtisadi mühitin formalaşdırılması, ərazinin inkişafı üçün labüd amillərdəndir. Bacasız sənaye adlandırılan turizmin resurslarla zəngin olan Qarabağ bölgəsində canlandırılması üçün mümkün olan sahə və istiqamətlərdən biri də eko-otellərdir. Regionun iqtisadi inkişafına töhfə verəcək, turist axınını təmin edəcək, regionun iqtisadiyyatının şaxələnməsinə stimul verəcək bu sahibkarlıq fəaliyyətinin qurulması dövlətin də marağındadır. 2017-ci ildən bəri əhəmiyyəti artmaqda davam edən KOB subyektlərinin iqtisadi inkişafda, məşğulluqda, ÜDM-da payı da artmaqdadır. Əsasən də 2020-2021-ci illərdə “ölü sektor” halına gələn turizm, onun təbii, ekoloji növü olan eko-otellər işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qurularsa, bu ərazidə yaxın gələcəkdə turizm bumunun yaşanması proqnozunu vermək olar. Məqalə Qarabağın resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün ərazidə KOB subyektlərinin fəaliyyətə başlamasının stimullaşdırılması və mövcud potensialın dünyanın əhəmiyyətli istehlakçı seqmentini əhatə edən eko-otellərin qurulmasından bəhs edir.

Açar sözlər: *Qarabağ iqtisadi rayonu, turizm, dayanıqlı turizm, eko-otel, KOB, sahibkarlıq*

Qarabağ iqtisadi rayonu

2020-ci ildə baş vermiş və Azərbaycan üçün qalibiyyətlə nəticələnmiş 44 günlük müharibə Azərbaycan dövləti və cəmiyyəti üçün yeni səhifənin açılması demək idi. Müharibənin acı həqiqətləri və nəticələri ilə birlikdə sevindirici hal ondan ibarətdir ki, bol resurslarla zəngin, davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf potensialı olan əzəli Azərbaycan torpaqları düşmən işğalından azad olundu, torpaq üstündə can verən, şəhid olan həmvətənlərimizin qanı yerdə qalmadı, məcburi köçkünlərin illərdir yaşadığı həsrət sona çatdı. Bütün bunların yekununda Azərbaycan iqtisadi, siyasi, sosial tarixi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Düşünürəm ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı, siyasəti dedikdə bundan sonrakı dövrdə bölünəcək mərhələlər özündə işğaldan əvvəl, işğal müddəti və işğaldan azad olunma dövrü ilə təsnifləşdiriləcək. Hər dövrün özünməxsus iqtisadi inkişafı, siyasi vəziyyəti, beynəlxalq münasibətləri, sosial inkişafı fərqləndirilərək tədqiq ediləcək. Növbəti illərdə investisiya xərclərində bu istiqamətdə xərclərin planlaşdırılması və işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı və investisiyaların cəlb olunması ilə bağlı yeni alətlərin tətbiq olunması qeyd olunan inkişafa öz töhvəsini vermiş olacaq (https://meclis.gov.az/documents/24.12.2020.pdf).

1991-2021-ci illərdə Azərbaycan 10 iqtisadi rayon üzrə bölgünü həyata keçirmişdisə, 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" fərmana əsasən Azərbaycan rayonları 14 iqtisadi rayonda təsnifləşdirilmişdir https://marja.az/73384/yeni-iqtisadi-rayonlar-yaradildi-ferman (Cədvəl 1.). Cədvəl 1-ə əsasən bəzi iqtisadi rayonlar məsələn, Abşeron iqtisadi rayonu Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarına bölünmüşdür. 2021-ci ildə iqtisadi rayonlar arasındakı bu təsnifat iqtisadi inkişaf tempinə, sosial statusuna, əhalinin məşğulluğuna görə bölgü aparılmaqla rayonların bir iqtisadi rayon adı altına birləşməsini nəzərdə tutmuşdur. Cədvəl 1. bu dəyişikliyin əyani şəkildə göstərilməsi məqsədilə tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 1: İqtisadi rayonların təsnifatı

№	1991-2021-ci illərdə iqtisadi rayonlar	2021-ci ildən bəri iqtisadi rayonlar
1		Bakı (Bakı şəhəri)
2	Abşeron	**Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu** (Sumqayıt şəhəri, Abşeron və Xızı rayonları)

3	Naxçıvan	Naxçıvan (Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz və Şərur rayonları)
4	Dağlıq Şirvan	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu (Ağsu, İsmayıllı, Qobustan və Şamaxı rayonları)
5		**Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu** (Şirvan şəhəri, Biləsuvar, Hacıqabul, Neftçala və Salyan rayonları)
6	Gəncə-Qazax	**Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu** (Gəncə və Naftalan şəhərləri, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl və Samux rayonları)
7		**Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu** (Ağstafa, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir və Tovuz rayonları)
8	Yuxarı-Qarabağ	**Qarabağ iqtisadi rayonu** (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları)
9	Kəlbəcər-Laçın	**Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu** (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları)
10	Quba-Xaçmaz	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu (Xaçmaz, Quba, Qusar, Siyəzən və Şabran rayonları)
11	Lənkəran	Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu (Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı rayonları)
12	Aran	Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu (Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Yevlax və Zərdab rayonları)
13		**Mil-Muğan iqtisadi rayon**u (Beyləqan, İmişli, Saatlı və Sabirabad rayonları)
14	Şəki-Zaqatala	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu (Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Şəki və Zaqatala rayonları)

Mənbə: 2021-ci il Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" fərmanına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Davamlı və dayanıqlı turizm

Turizmin iqtisadiyyata, cəmiyyətə, mədəniyyətə, ətraf mühitə müsbət və mənfi tərəfləri vardır ki, qeyd olunanlar arasında müsbət amillərin sayının artması sənayesinin “ağıllı” idarəetməsi sahəsində mümkündür.

1970-1990-cı illərdən sonra davamlı inkişafın tərifinin verilməsi və ətraf mühitlə bağlı qlobal məlumatlılığın artması nəticəsində ətraf mühitin mühafizəsindən qat-qat daha əhatəli bir anlayış olan davamlı turizm ekoturizm, yaşıl turizm və yumşaq turizm anlayışı kimi məşhur anlayışlara əlavə edilmişdir (Ertuğrul, 2018 s.34). Davamlı turizmin qlobal miqyasda inkişaf tarixləri illəri ilə birlikdə əsas hədəf və məzmun göstərilməklə Cədvəl 2.də qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 2: Qlobal miqyasda davamlılıq konsepsiyasının inkişafı

Qlobal miqyasda inkişaf	Tarix	Məzmunu
Birləşmiş Millətlər Stokholm konfransı	1972	Ətraf mühitin mühafizəsi və inkişafı, davamlılıq şüuru
Bruntland hesabatı	1987	Davamlılıq və dayanıqlı inkişaf
Rio BMT-nin ətraf mühit və inkişaf konfransı	1992	Gündəlik 21 Fəaliyyət Planı Beynəlxalq əməkdaşlıq
Rio+10 Dünya Ətraf Mühitin İnkişafı Sammiti	2002	10 illik balans hesabatı və milli davamlı inkişaf strategiyalarının yaradılması
Rio+20 Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Konfransı	2012	Yaşıl artım və qlobal miqyasdan yerli miqyasda davamlı inkişaf şüurunun yaradılması

Mənbə: Ertuğrul, 2018, s.8

Dünyanın ən böyük sənaye sahələrindən biri kimi turizm planetə əhəmiyyətli sosial və ekoloji təsir göstərir. Turizm sənayesi bərpa olunmayan resursların mühüm istifadəçisidir. Turizmin davamlı inkişafı üçün zəruri ilkin şərtlər müəyyən edildikdə, onların davamlı inkişaf prinsipləri ilə üst-üstə düşdüyü görünür (Ceylan, 2001). İnkişafda və ya regional inkişafda mühüm bir alt sektor olaraq təyin etdiyimiz turizm, ətraf mühit və təbii ehtiyatlarla sıx əlaqəsi sayəsində inkişaf və ətraf mühit arasındakı əlaqəni harmoniyaya çevirmək ehtiyacını ortaya qoyur. Bu nöqtədə ətraf mühiti, iqtisadiyyatı və turizmi artan əhəmiyyəti ilə bir-birinin parçaları kimi görmək, ətraf mühitin keyfiyyətini qorumaq və inkişafı bərabərləşdirmək kimi əsas məqsədləri ehtiva edən davamlı turizm anlayışı ortaya çıxır (Beyhan və Ünügür 2005).

Davamlı turizmin prinsipləri 1988-ci ildə Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) tərəfindən müəyyən edilmişdir. O, mədəni bütövlüyü, əsas ekoloji prosesləri, biomüxtəlifliyi və həyatı təmin edən sistemləri qoruyarkən iqtisadi, sosial və estetik ehtiyacları qarşılamağa qadirdir.

Turizm fəaliyyətinin özünəməxsusluğu, xidmətin keyfiyyəti, turistlərin sayının artmasının ekoloji fəsadları və təbii və mədəni sərvətlərdən daha çox insan tərəfindən istifadə edilməsi, problemlərin həlli üçün tədbirlər və siyasətin strukturu ciddi diqqət tələb edən məsələlərdir (Erdoğan, 2003).

Artan ekoloji problemlərə həll yolu kimi irəli sürülən davamlılıq və davamlı inkişaf konsepsiyaları ətraf mühitə vurulan zərərin minimuma endirilməsinə yönəlmiş təcrübələri önə çəkir. Ciddi enerji istehlakçısı olan turizm sektorunda təmiz və bərpa olunan enerji resurslarından istifadənin artırılması davamlı

inkişafa və dayanıqlı turizm hədəflərinə nail olmağa imkan verəcək (Lim ve McAleer, 2005). Turizmin davamlı olması üçün daşıma qabiliyyətini və ekosistemləri idarə edə biləcəkləri həddə idarə etmək, biomüxtəlifliyi qorumaq lazımdır.

Bu gün bir çox otellər turizm və ətraf mühit arasındakı əlaqənin yaratdığı problemlər səbəbindən ətraf mühitə vurduqları zərəri minimuma endirmək və turizmdən daha çox pay almaq üçün ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrə keçməli olmuşdur (Manaktola və Jauhari, 2007; Dief and Font, 2010). "Ətraf mühitə həssas" fəaliyyət göstərən təşkilatların təsiri və "ekoloji cəhətdən təmiz" anlayışına getdikcə daha çox əhəmiyyət verilməsi ilə eko otellərə üstünlük verən məsuliyyətli turistlərin sayında artım müşahidə olunur. Araşdırmalar göstərir ki, gündəlik həyatlarında ekoloji cəhətdən təmiz davranışlara müsbət münasibət bəsləyən istehlakçılar, yaşayış müəssisələrinin ekoloji cəhətdən təmiz idarə olunmasını da alqışlayırlar. Bu kontekstdə istehlakçıların ekoloji mehmanxanalardan xidmət almağa meyli yüksək olacaq, onlar bu cür otelləri başqalarına tövsiyə edə bilərlər və bunun üçün daha çox xərclədikləri müəyyən edilmişdir (Han et al., 2011). Bu vəziyyət ekoloji otellərin əhəmiyyətini günü-gündən artırır.

Səyahət və Turizmin İnkişafı İndeksi və Azərbaycanın mövqeyi

Səyahət və Turizmin İnkişafı İndeksi- Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən "Səyahət və Turizmin İnkişafı İndeksi 2021- Davamlı və Güclü Gələcək üçün Yenidən Qurulması" hesabatı çox yeni tarixdə, 2022-ci ilin may ayında yayınlanmışdır. İndeks Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən 2019-cu ildə "Səyahət və Turizm Rəqabətqabiliyyətlilik İndeksi" kimi yayınlanmış olsa da bu il "Səyahət və Turizmin İnkişafı İndeksi" kimi dəyişmişdir. Bu indeks, 5 subindeks, 17 göstərici və 113 alt göstəricilərdən ibarət çərçivədə səyahət və turizm üzrə dünyanın, ayrı-ayrı regionların və ayrılıqda ölkələrin mövqeyini əks etdirir. Subindekslər olaraq 1) Mühit təmini, 2) Səyahət və Turizm siyasəti, Şərtlərin təmini, 3) İnfrastruktur, 4) Səyahət və Turizmə tələbin əsas drayverləri və 5) Səyahət və Turizm dayanıqlılığıdır. Səyahət və turizmin inkişafı, dayanıqlılığı və davamlılığı prinsipi əsas tutulan bu hesabatda əksər alt göstəricilərdə davamlı və dayanıqlı turizmə nail olmaq üçün inkişaf etdirilməsi vacib istiqamətlər yer almaqdadır. Xüsusilə tədqiqatımızın mövzusu nöqteyi nəzərindən yanaşsaq, Səyahət və Turizmə tələbin əsas

drayverləri subindeksində yer alan göstəricilərdən Təbii resurslar, Mədəni resurslar və Qeyri-əyləncə resurları, İnfrastruktur subindeksində yer alan Turist xidmətləri infrastrukturu, Səyahət və Turizm dayanıqlılığı subindeksdə yer alan ətraf mühitin davamlılığı, Mühit təmini subindeksində yer alan Biznes mühiti, Təhlükəsizlik və Mühafizə, Sağlamlıq və Hijyen, Səyahət və Turizm siyasəti və Şərtlərin təmini subindeksdə yer alan Səyahət və turizmin prioritetləşdirilməsi, Beynəlxalq açıqlıq və digər göstəricilər üzrə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda, həm də ümumi olaraq ölkədə proaktiv fəaliyyətlərin və effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkəmizdə turizmin gələcək inkişafı istiqamətində vacib siyasətlərdən olmalıdır.

Ölkəmizin son yayınlanan hesabatda mövqeyi 63-cü sıradadır. Hesabatda ümumi göstəricilər üzrə hesablanan ən yüksək qiymətin 7 bal olduğunu nəzərə aldıqda "4" bala malik ölkəmizin bu mövqeyini qənaətbəxş mövqe kimi qiymətləndirmək mümkündür (https://www3.weforum.org/docs/WEF_Travel_Tourism_Development_2021.pdf). Ancaq Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun turizm potensialının düzgün dəyərləndirilməsi və məqsədli istifadəsi bu indeksdə ölkəmizin daha yüksək mövqeyə yerləşməsi imkanı yaradacaqdır.

Destinasiya cəlbediciliyi və Qarabağ turizm destinasiyası

Destinasiya cəlbediciliyi (Destination attractiveness), bir şəxsin fərdi tətil ehtiyacının təmin edilməsi zamanı destinasiya ilə bağlı hisslərini, inanclarını və görüşlərini formalaşdıran faktorların bütünüdür. Bu faktorlar turizmin rəqabətqabiliyyətliliyi faktorları ilə həmahəngdir. Yuxarıda "Səyahət və Turizm İnkişafı İndeksi"ndə yer alan subindeks və göstəricilər destinasiya cəlb ediciliyi faktorları kimi dqəbul edilə bilər. Destinasiya cəlbediciliyində məqsəd: 1) turistləri destinasiyalara cəlb edən faktorların, 2) tələb və təklifi formalaşdıran faktorların və 3) turistlərin qərarvermə prosesinə təsir edən faktorların dərindən öyrənilməsi ilə turizm siyasət və fəaliyyətlərinin daha məqsədyönlü və effektiv həyata keçirilməsidir. Destinasiya cəlbediciliyi faktorlarını eyni zamanda xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı cədvəldəki kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Cədvəl 3: Destinasiya (turizm) cəlbediciliyi faktorlarının klassifikasiyası

A. Təbii faktorlar	
A1-Təbiətin gözəllikləri	Ərazinin ümumi coğrafi xüsusiyyətləri: dağlar, ovalıq, düzənliklər, meşə və bitki örtüyü, çaylar, göllər, ziyarət ediləcək təbiət möcüzələri, isti su qaynaqları, şəlalələr və s.
A2-İqlim	İl ərzində günəşli günlərin miqdarı, turizm üçün əlverişli hava şərtləri, dağ turizmi üçün uyğunluq, yay və qış turizmi imkanları, yağışlı günlərin uzunluğu, yağıntı miqdarı və s.
B. Sosial faktorlar	
B1- Memarlıq xüsusiyyətləri	Bölgənin və şəhərlərin özünəxas memarlıq xüsusiyyətləri, tətil yeri seçimində memarlıq xüsusiyyətlərinin təsiri, fərqli memarlıqların yaratdığı fərqli yaşayış şəkilləri
B2-Festivallar	Musiqi festivalları, Müxtəlif oyunlar festivalları və idman müsabiqələri, Bölgəyə aid xüsusi festivallar
B3-Bölgənin xüsusiyyətləri	Bölgənin folklor xüsusiyyətləri, rəqs, bölgəyə xas yeməklər, əl işləri və sənətkarlıq nümunələri, bölgə xalqının yaşayış şəkli, adət-ənənələri
B4-Xalqın turistlərə qarşı davranışı	Bölgə xalqının turistlərlə maraqlanma dərəcəsi, qarşılıqlı ünsiyyət və əlaqələr
C-Tarixi dəyərlər	
C1-Önəmli xarabalıqlar	Antiq dövr qalıqları, müharibə nəticəsində yaranan xarabalıqlar, funksiyasını itirmiş əsərlər, qalalar
C2-Dini xüsusiyyəti olan əsərlər	Köhnə məscid və kilsələr, sitayiş yerləri və s.
C3- Tarixi əhəmiyyəti olan əsərlər	Müxtəlif dövrlərin tarixini əks etdirən və öz funksiyasını itirməmiş və ya fərqli məqsədlər üçün istifadə edilə biləcək əsərlər
D- Reakrasiya və alış-veriş imkanları	
D1- İdman turizmi fəaliyyətləri	Dağçılıq, ovçuluq, balıqçılıq, atçılıq yarışları, üzmə, yelkəncilik
D2- Mədəni turizm fəaliyyətləri	Arxeoloji və etnoqrafi muzeyləri, milli parklar, teatrlar, sərgi yerləri, zooparklar və s.
D3-Sağlamlıq və istirahət imkanları	Eko otellər, SPA-lar, bulaqlar və piknik məkanları
D4- Gecə reakrasiyası	Gecə əyləncə yerləri
D5- Alış-veriş imkanları	Xatirə və hədiyyəlik əşya satan mağazaların olması, bölgəyə xas əl işlərinin satışı məkanları, avtomobil təmiri və yanacaqdoldurma məntəqələri, böyük ticarət məkanları və müxtəlif təyinatlı mağazalar
E-İnfrastruktur	
E1- Turizmin inkişafına və turustlərə imkan yaradacaq infrastruktur	Nəqliyyat, hava, qatar və avtomobil yolları, əsas yollar boyu müxtəlif xidmət məntəqələri, su, elektrik, təbii qazdan istifadə imkanları, tətil bölgələrinə asan çatmaq imkanı

E2- Qidalanma və qonaqlama imkanları	Müxtəlif xüsusiyyətdə və seqmentdə otellərin (otel, eko-otel, motel, hostel) mövcudluğu, tətil kəndləri, bungalo və koteclərin mövcudluğu, müxtəlif restoranların, xüsusilə bölgəyə xas milli yeməklərin təklif edildiyi restoranların mövcudluğu və s.

Mənbə: Kutvan A. B. və Kutvan A. Ş. *“Turizm planlamasında destinasyon çekiciliğinin ölçümü: bir yöntem yaklaşımı”* məqaləsi istifadə edilərək müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/201963

Yuxarıdakı cədvəldə qeyd olunan müxtəlif destinasiya cəlbediciliyi faktorlarının Qarabağda mövcudluğu və Qarabağ turizm destinasiyası ilə əlaqədar əsas xüsusiyyətləri ümumi şəkildə təhlil edə bilərik. 30 ilə yaxın işğal altında qalan torpaqların resurs zənginliyi bütün dünyaya məlumdur. Dünyada yeganə rəqibi Çexiyadakı Karlovi-Varl olan Kəlbəcərdə İstisu bulağı başda olmaqla, münbit torpaqları, flora və faunası, təbiəti, rekresasiya ehtiyatları, dağıdılmış vəziyyətdə olsa da tarixi abidələri, zəngin mədəni irs, şərabçılıq ilə işğaldan azad olunmuş torpaqlar real və mümkün turizm potensialıdır. Bu potensialdan səmərəli istifadə etmək regionun davamlı və dayanıqlı inkişafı üçün edilməli olan əsas şərtlərdən biridir. Qarabağda müxtəlif turizm növlərini – rekreasiya turizmi, müalicə-sağlamlıq turizmi, dərketmə turizmi, dağ turizmi, qış turizmi, qara turizmi, ekoloji turizmi inkişaf etdirmək üçün potensial vardır. Bunun üçün zamana ehtiyac olduğunu, yalnızca resurslardan səmərəli və ağıllı istifadə etməklə davamlı və dayanıqlı inkişafa nail olmağın mümkün olduğunu bilirik.

Qarabağın Kiçik Qafqaz dağlarında yerləşməsi, xüsusi potensial coğrafi mövqeyə sahib olması turizm potensialının əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilməsinə təkan ola bilər. Əslində Qarabağ regionunun turizm potensialından əldə olunan gəlir ümumi ölkənin turizm potensialından əldə olunan gəlirdən çox ola bilər. Bunun üçün tarixi yerlərin, eləcə də regionun təbiəti və ekoloji potensialı bərpa olunmalı, beynəlxalq turizm təşkilatlarının müəyyənləşdirdiyi hədəflər tətbiq olunaraq modern turizm şəraiti formalaşdırılmalıdır (Sadıqov E. səh.17).

Destinasiya müxtəlif turizm dəyərlərinə və xüsusiyyətlərinə malik və turistin səyahəti müddətində ehtiyac olan turizm məhsullarının cəmini və ya bir qismini təklif edən coğrafi məkandır. Dünyada bir çox məşhur turizm destinasiyaları vardır ki, bunlar həm tarix, coğrafiya, həm qonaqpərvərlik və əyləncə sənayesinin mövcudluğu ilə yüksək tempdə turistləri qəbul etmək potensialındadır.

Şəkil 1: Destinasiyanın dayanıqlığının ölçü meyarları

Mənbə: B.Himmetoğlu, 2021, s.115

Qarabağ 2020-ci ilə qədər siyasi destinasiya idi. Ərazinin qaynar zona olması, münaqişələrin qızğın olması, daim təhlükə kimi amillərlə Qarabağ siyasi destinasiya kimi dünya ictimaiyyətində tanınırdı. Bugün isə müharibənin bitməsi, Qarabağda quruculuq işlərinin aparılması, yol infrastrukturunun qurulması, KOB subyektlərinin Qarabağda sahibkarlıq fəaliyyəti qurmaları üçün təşviqat və təbliğat işlərinin aparılması nəticəsində, həmçinin mövcud turizm potensialına görə Qarabağ turizm destinasiyasına çevrilə bilər. Bunun üçün ilk öncə ərazidə turistə zəruri olan əsas (zəruri) və əlavə (izafi) xidmətlərin təklif olunması üçün turizm müəssisələrinin yaradılması vacibdir. Ən vacibi isə yerləşdirmə müəssisələridir. Dərəcəsindən asılı olmayaraq ərazidə yerləşdirmə müəssisələrinin olması əraziyə gələn turistlərin həmin yerdə 24 saatdan daha çox qalmasına şərait yaradar, həmçinin regionda daha çox xərcləməklə region iqtisadiyyatında canlanma yarada bilər.

Qeyd olunan yerləşdirmə müəssisələrindən Qarabağın potensialına əsasən qurulması mümkün olan və dünya bazarında xeyli tələbat olan eko-otellərin qurulması Qarabağa olan marağı daha da artırar.

Qarabağa mümkün ola biləcək turizm səyahətlərinin səbəbləri:

- İllərdir münaqişə bölgəsi olan ərazini görmək marağı
- Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşanı və xarı bülbülü görmək marağı
- Qara turizm məqsədilə səfərlər

- Etnik turizm məqsədilə səfərlər
- Təbiətdə dincəlmək məqsədilə səfərlər
- Müalicə-sağlamlıq məqsədli səyahət

İşğaldan azad olunduqdan sonra Qarabağda yol infrastrukturunun qurulması, Kəlbəcər və Füzulidə müasir Beynəlxalq Hava Limanlarının inşası, əhalinin Qarabağa böyük qayıdışının təmin olunması sonrakı mərhələlərdə iş prosesini asanlaşdıra bilər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq subyektlərinin qurulması

Qarabağ regionunun yenidənqurulması, eləcə də biznes potensialının reallaşdırılması istiqamətində aparılan işlərə özəl sektorun cəlb edilməsi əhəmiyyətlidir. Özəl sektorun prosesdə iştirakı dövlət investisiya xərclərinin azaldılması, habelə alternativ və şaxələndirilmiş maliyyələşmə mexanizmləri vasitəsilə yerli və xarici sərmayələrin cəlb edilməsi baxımından faydalı ola bilər. Eyni zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçiriləcək bərpa və yenidənqurma işlərində özəl sektorun innovativ texnoloji yanaşmasının və effektiv idarəetmə təcrübəsinin tətbiqi, həyata keçiriləcək iş və xidmətlərin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir https://smb.gov.az/az/all-news/isgaldan-azad-edilmis-erazilerin-berpasi-ve-yenidenqurulmasi-prosesinde-is-adamlarinin-istirakina-dair-muzakireler-aparilib.

Cədvəl 4: Qarabağda fəaliyyətdə olan KOB-ların sayı

	2019		2020	
	Kiçik	Orta	Kiçik	Orta
Ölkə üzrə fəaliyyətdə olan KOBların sayı	5956	2726	5943	2710
Qarabağ iqtisadi regionunda fəaliyyətdə olan KOBların sayı	133	56	114	51

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

2019-2020-ci illərdə Qarabağda KOB-ların sayının az olması, ÜDM-da payının az olması mümkün və olması lazım olan rəqəmlərdir. Gələcəyə baxışı düzgün quraraq 2021-ci il və ondan sonrakı dövr üçün KOB-ların ərazidə sahibkarlıq fəaliyyəti qurmaları üçün təşviq etmək əsas məqsədlərdəndir. Cədvəl 4.ə əsasən 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə fəaliyyətdə olan

KOBların sayı azalmışdır ki, buna da səbəb 44 günlük "Qarabağ müharibəsi"nin iqtisadiyyata və sahibkarlıq subyektlərinə zərər vurması kimi izah olunur. 2021 və ondan sonrakı dövrdə regionda KOB subyektlərinin sayının artması, həmçinin Bərdədə mərkəzləşmənin digər rayonlara bərabər bölgüsü ilə əvəzlənməsi gözləniləndir. Bu dövlətin ölkə və beynəlxalq bazarda təbliğat işləri, sahibkarların stimullaşdırılması tədbirlərinin olması, ölkəyə investisiya axınının intensivləşməsi nəticəsində mümkün ola bilər.

Yeni yaradılmış sahibkarlıq subyektlərindən turistllərin yerləşdirilməsi və ictimai-iaşə üzrə KOB-ların sayı 2019-cu ildə 72, 2020-ci ildə 82 sayda olmuş, onlardan 16-cı Ağcabədi, 8-i Ağdam, 26-sı Bərdə, 11-i Füzuli, 11-i Tərtər rayonlarında fəaliyyət göstərir. Reallıq odur ki, yeni yaradılmış və ya fəaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektləri içərisində mikrosahibkarlar üstünlük təşkil edir. Belə ki, 2019-cu ildə turizm sahəsində fəaliyyət göstərən 1 kiçik biznes subyekti yeni fəaliyyətə başlamış, 2020-ci ildə isə heç bir yeni kiçik və ya orta biznes qurulmamışdır. 2020-ci ili Covid-19 pandemiyası və II Qarabağ müharibəsi ilə əlaqələndirə bilərik. Ümumi təhlil etsək, mikrosahibkarlıq subyektləri məşğulluqda elə də əhəmiyyətli rol oynamır.

Şəkil 2: Qarabağda turizm insfrastrukturunun qurulması zamanı faydalananlar qrupu

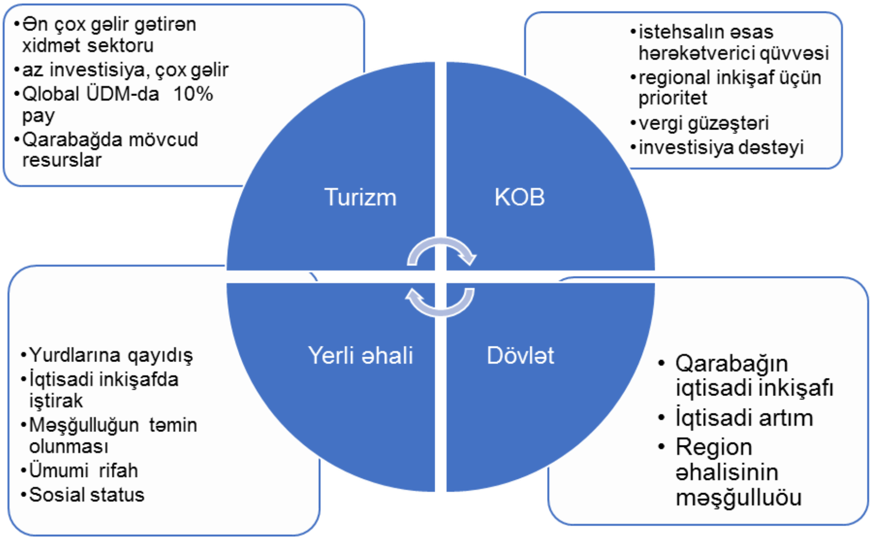

Mənbə: Məqalənin yazılmasında istifadə olunan ədəbiyyatlardan qeydlər götürülərək, müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qarabağda turizmin inkişafı bir çox sahələrin də inkişafını özü ilə bərabər gətirir. Bura tikinti, qida sənayesi, yüngül sənaye, kənd təsərrüfatı və digər sənaye sahələrini misal göstərmək olar. Bunlardan başqa Qarabağda turizmin inkişafından faydalanacaqlar qrupu Şəkil 2.də göstərilmişdir. Şəkil 2.ə əsasən dövlət-özəl sektor-ictimaiyyət əməkdaşlığı Qarabağ turizminin inkişafı üçün hər tərəfin maraqlarının təmin olunması və regionda turizm xidmətlərinin intensivləşməsinin əhəmiyyətini görmək mümkündür.

2021-ci ildə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə layihələr həyata keçirməkdə maraqlı olan yerli və xarici investorlardan KOBİA-ya təxminən 220-yə yaxın müraciət daxil olub. Bu müraciətlərin təxminən 50%-i Türk Şurasına üzv olan və müşahidəçi qismində iştirak edən ölkələrdən daxil olub. Bunlar arasında çoxluğu türk investorlar təşkil edir (https://www.smb.gov.az/az/all-news/qarabaga-investisiya-yatirmaq-ucun-muraciet-etmis-sermayedarlarin-50-e-yaxini-turk-surasina-uzv-olkelerin-investorlaridir).

İnvestisiya layihələri ixracyönümlü və idxalı əvəz edən, yüksək keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalını nəzərdə tutmaqla, qeyri-neft sektorunun prioritet istiqamətlərini əhatə etməli, yeni müəssisələrin yaradılmasını və ya innovativ alətlərin tətbiqi ilə mövcud müəssisələrin və bizneslərin yenidən qurulmasını təmin etməlidir (https://smb.gov.az/az/all-news/investorlara-teqdim-etmek-ucun-kob-subyektlerinden-investisiya-layiheleri-qebul-olunur).

Qarabağın iqtisadi və sosial inkişafı üçün sadə bir yol xəritəsi hazırlamalı olsaq mərhələlərə bölməklə işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan təmizlənməsi, elektrik enerjisinin təminatı, kritik yol xətlərinin bərpası, içməli su, sanitar qovşaqlarının və irriqasiya sistemlərinin bərpası, ev və ya mənzil yaşayış sahələrinin bərpası və təminatı, humanitar yardım məqsədləri üçün hava limanının bərpası kimi işlər ilk mərhələni əhatə etməklə 10 ilə yaxın bir dövrü əhatə edə bilər ki, sadalananlardan bir neçəsi artıq icra mərhələsindədir. İkinci mərhələ Qarabağda ən vacib, iqtisadi inkişafa daha çox töhvə verəcək sənaye sahələrinin inkişafı olacaq ki, bunlara kənd təsərrüfatı, turizm, şərabçılıq, xalçaçılıq və s. aiddir. Əlavə olaraq uzun müddətdə dayanıqlı iqtisadi inkişaf modeli yaradılmalı və sərmayə qoyuluşlarında davamlı gəlirlər əldə etmək üçün strateji sahələr seçilməlidir. Bu sahələrin inkişafı ərazidə iqtisadi gücə, iqtisadiyyatın şaxələnməsinə kömək olacaq (A.Satıcı, s.4)

Qarabağ regionunda ekoloji baxımdan daha əlverişli fəaliyyət sahələrinin inkişaf etdirilməsi strateji hədəflər kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlə regiona "yaşıl iqtisadiyyat" parametrlərini tətbiq etməyə imkan verən yüksək texnologiyaların transferi tələb olunur. Klasterlər investisiyaların və texnoloji şirkətlərin maraqlarını özündə əks etdirən mexanizmlərə malikdirlər. Həmin məntiqdən yanaşsaq, belə fəaliyyət zonalarının və qurumlarının yaradılması hesabına postkonflikt vəziyyətdə regionun iqtisadi dirçəlişinin sürətləndirilməsində klasterlərdən məhsuldar istifadə etmək imkanları vardır. Qarabağın mineral ehtiyatlarından, turizm-rekreasiya potensialından, təbii və füsunkar gözəlliklərindən səmərəli olaraq bəhrələnməkdə klasterləşmə formaları fəaliyyət iştirakçılarının maraqlarına cavab verə bilər (Əliyev Ş., Musayeva S., s.58).

Sənaye sahələrində enerjidən istifadə olunması vacib şərtlərdəndir. Bütün fəaliyyətlərin əsasında məhz enerji dayanır. Enerji mənbələrindən səmərəli istifadə olunması ekoloji cəhətdən zəruridir. Son illərdə dünyada belə bir tendensiya yaranmışdır ki, ölkələr külək, dalğa, günəş, qabarma-çəkilmə və digər alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə üstünlük verilməsinə çalışırlar. Çünki bu zaman neft, qaz, daş-kömür və s.-dən istifadə azalır, ölkədə enerjiyə qənaət edilmiş olur. Ümumiyyətlə, alternativ enerji mənbələrindən (AEM) sənayenin müxtəlif sahələrində istifadə olunmasının ölkənin enerji təhlükəsizliyi və elektrik enerjisinə olan tələbatının ödənilməsində böyük rolu vardır (Rəhimli E.s.93).

2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" sərəncam imzalamışdır (Rəhimli E.s.95). 2010-cu ildə Azərbaycanda Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi yaradıldı.

Təhlillər göstərir ki, yanacaq enerjisindən asılılıq dövrü artıq başa çatmaq üzrədir və dünya energetikasının gələcəyi bərpa oluna bilən enerji resurslarındadır. 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisi istehsalı gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30%-ə çatdırılması əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir (Rəhimli, E.s.95).

Hidroenerji potensialı baxımından "Xudafərin", "Qız Qalası" su elektrik stansiyaları və "Tərtər" SES-i nümunə göstərmək olar. Həmçinin, Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında günəş enerji potensialı, Qarabağın dağlıq

hissələri, əsasda Kəlbəcər və Laçın rayonlarında külək enerji potensialı, geotermal enerji resurslarımız isə Kəlbəcər və Şuşada geniş yayılıb (A.Satıcı s.6).

Artıq Qarabağda bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsini, enerji səmərəliliyini, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaları, o cümlədən nəqliyyat vasitələrinin istifadəsini və s. əhatə edəcək yaşıl zona konsepsiyasının inkişafına başlanmışdır. Bu istiqamətdə Beynəlxalq Bərpa olunan Enerji Agentliyi ilə müzakirələr aparılır. İlkin hesablamalara görə, bu ərazilərdə 4000 meqavatdan çox günəş, 500 meqavatadək külək enerjisi ehtiyatları mövcuddur. Qarabağ bölgəsində çox geniş turizm potensialı da var. Qarabağ bölgəsinin olduqca zəngin, mənzərəli, misilsiz təbiətə və tarixi abidələrə malik olduğunu nəzərə alsaq, bu regionun Azərbaycanın əsas turizm zonalarının birinə çevrilməsi ehtimalı yüksəkdir (Rzayeva, s.37).

Ekoloji otellər

Beynəlxalq Ekoturizm Cəmiyyətinin (TIES-The International Ecoturism Society) tərifinə görə (1990), ekoturizm ətraf mühiti qoruyan və yerli əhalinin rifahını yaxşılaşdıran təbii ərazilərə məsuliyyətli səyahətdir. IUCN Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqı (IUNC- International Union for Conservation of Nature) isə ekoturizmi təbiətdən həzz almaq və qiymətləndirmək üçün təbii ərazidə ekoloji cəhətdən məsuliyyətli səyahət, keçmiş və gələcək mədəni xüsusiyyətlərin hər birini müşayiət etməklə ziyarətçilərin az təsiri ilə mühafizəni gücləndirən və yerli əhalinin aktiv sosial-iqtisadi iştirakını təmin edən səyahət kimi müəyyən etdi (The Nature Conservancy 2009). Turizmin davamlılığını təmin etmək və turizmin cəlbediciliyini artırmaq məqsədilə bu gün bir turizm növü kimi ortaya çıxan ekoturizm termini 1983-cü ildə Hector Ceballos-Leascurain tərəfindən ortaya atılmış və ekoturizm təbiətdən həzz almaq və təbiəti dəyərləndirmək kimi müəyyən edilmişdir.

ÜTT-na görə, ekoturizmin məqsədləri (Özkan 2005);

- Turizmin təbii və ənənəvi ətraf mühitə vurduğu zərərin minimuma endirilməsi,
- Turistlərə və yerli əhaliyə təbiətin və ənənəvi sosial-mədəni mühitin mühafizəsi üzrə təlimlərin keçirilməsi,

- Turizmin yerli əhalinin ehtiyaclarına cavab verən və yerli hökumət və ictimaiyyətlə əməkdaşlıqda inkişaf edən məsuliyyətli ticarət kimi təşviq edilməsini təmin etmək,
- Mühafizə olunan (təbii və sosial-mədəni) ərazilərin idarə edilməsi üçün resursların ayrılması;
- Turizmin mənfi təsirini minimuma endirmək üçün sosial-mədəni və təbii mühit üçün uzunmüddətli təqib və qiymətləndirmə proqramlarının dəstəklənməsi,
- Turizmin yerli əhalinin güzəranına töhfə verəcək şəkildə inkişafının təmin edilməsi,
- Turizmin regionun sosial və ekoloji potensialını artıracaq şəkildə inkişafının təmin edilməsi,
- Turizmin ətraf mühitə uyğun, təbii və ənənəvi sosial-mədəni həyatla iç-içə olan, yerli bitki örtüyünü və canlı aləmi qoruyan infrastruktur investisiyalarının reallaşdırılmasıdır.

Yerləşdirmə müəssisələri turizmin vazkeçilməz elementlərindən biridir. Bu gün bir mehmanxananın yer tələbləri yerləşdirmə obyektinin növünə, təsnifatına və yerləşdiyi yerə görə dəyişir, lakin orta bir oteldə olmalı olan məkanlar aşağıdakılardır;

- Ümumi yerlər və ümumi sahələr;
- Obyektin ətrafı və açıq ərazilər (landşaft, bağ və s.),
- Lobbi və giriş sahəsi (resepsiyon, foye və gözləmə sahəsi),
- Yemək-içmək yerləri (bar və restoran),
- Fəaliyyət (istirahət) yerləri (hamam, sauna, spa, hovuz və idman sahələri),
- Toplantı və dəvət sahələri (top, konsert və sərgi salonları),
- Üfüqi və şaquli dövriyyə sahələri (pilləkənlər, dəhlizlər və liftlər),
- Yerləşdirmə vahidləri,
- Otaqlar (otaq növlərinə, yaşayış sahələrinə, mətbəxə və s. asılı olaraq),

- Rütubətli yerlər (hamam, tualet, cakuzi və s.),
- İdarəetmə və xidmət sahələri,
- Ofislər (biznes meneceri, mühasibatlıq, kadrlar üzrə menecer və s.),
- Camaşırxana sahəsi (camaşırxana, ütüləmə və s.),
- Mətbəx və xidmət sahələri (əsas mətbəx, otaq xidməti və s.),
- Personalın istifadə sahələri (soyunma, istirahət və yemək yerləri) olaraq sıralana bilər.

Turizmdə davamlılıq konsepsiyasının inkişafı ilə "ekoloji otel" anlayışı getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbiyyatda ekoloji otellər təbiəti qorumaqla enerji, su, tullantıların idarə edilməsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə keyfiyyətli xidmət göstərən otellər kimi müəyyən edliir (Cooper 1998:113). Güneş (2011:48) ekoloji otelləri "su və enerjiyə qənaət edən, bərk tullantıları azaldan, təkrar emalı və təkrar istifadə proqramlarını həyata keçirən, davamlı ekoloji qaydalar və iqtisadi həllər inkişaf etdirən otellər" olaraq təyin edir.

İvanovski və Rushmore (1994) öz araşdırmalarında ekoloji cəhətdən təmiz mehmanxanaların bəzi xüsusiyyətlərini bərk tullantıların idarə edilməsi, tərkibində birdəfəlik deyil, təkrar istifadə oluna bilən məhsulların olması, kimyəvi maddələrdən istifadənin minimuma endirilməsi, məhsulun ömrünün uzadılmasına diqqət yetirilməsi, təkrar emalın tətbiqi kimi bir sıra xüsusiyyətlər qeyd etmişlər.

Eko-otellərin standartlara uyğun şəkildə hazırlanması üçün dünyada bir neçə məşhur dəyərləndirmə təşkilatları fəaliyyət göstərir. Təşkilatların sertifikasiyasını almış və ya həmin təşkilatlar tərəfindən qurulmuş eko-otellər müştərilərdə daha çox inam hissi oyadır. Həmin təşkilatlar haqqında qısa məlumatlar Cədvəl 5.də verilmişdir.

Cədvəl 5: Yaşıl bina dəyərləndirmə sistemləri

	BREEAM	LEED	Green Star	DGNB
Sertifikasiya loqoları	BREEAM®	U.S. GREEN BUILDING COUNCIL LEED USGBC	green building council australia	DGNB
Tarix, ölkə	1990, İngiltərə	1998, ABŞ	2003, Avstraliya	2008, Almaniya
Təşkilat	BRE	USGBC	GBCA	DGNB
Qiymətləndirmə meyarları	İdarəetmə Sağlamlıq və rifah Enerji Nəqliyyat Su Material Tullantılar Torpaqdan istifadə və ekologiya Çirklənmə Yenilik	Dayanıqlı ərazi Su səmərəliliyi Enerji və atmosfer Materiallar və resurslar Daxili mühitin keyfiyyəti Dizaynda yenilik və regional prioritet	İdarəetmə Daxili mühitin keyfiyyəti Enerji Nəqliyyat Su Torpaqdan istifadə və ekologiya Material Emissiya Yenilik	Ətraf mühit İqtisadiyyat Sosial mədəniyyət və funksiya Texniki Ərazi yerləşməsi Proseslər
Tətbiq edilən struktur növləri	Yeni binalar Mövcud binalar interyerlər Evlər Məhəllələr	Yeni binalar Mövcud binalar interyerlər Kampuslar Evlər Məhəllələr	Yeni binalar və performans Mövcud binalar interyerlər Rayonlar və məhəllələr	Yeni binalar Mövcud binalar Evlər Məhəllələr
Sertifikasiya səviyyələri	Kafi Yaxşı Çox yaxşı Əla Mükəmməl	Sertifikatlanmış Gümüş Qızıl Platin	1 ulduz 2 ulduz 3 ulduz 4 ulduz 5 ulduz 6 ulduz	Bürünc Gümüş Qızıl Platin
Layihə sayı	16281	37326	1715	1226

Mənbə: Ertuğrul, 2018 s. 32.

Qarabağ yaşıl enerji zonasıdır

Dünyada və Azərbaycanda alternativ enerji mənbələrindən istifadənin genişlənməsi təbiəti qorumaq, ekologiyanın davamlı inkişafının təmin olunması, resursların gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədi daşıyır.

Qarabağda külək və günəş enerjisindən istifadə üçün uyğun şərait vardır. Bu resursların turizmə istiqamətlənməsi, turizmin ətraf mühitə təsirinin azaldılması məqsədilə eko-otellərin qurulması prioritet istiqamətlərdəndir.

Qarabağda eko-otelin qurulması ilə tullantısız texnologiyanın tətbiqi, alternativ enerji mənbələrindən istifadə, su resurslarının qorunması, təbiətin qorunması ilə bərabər mədəniyyətin, kulinariyanın da turistlərə təqdim olunması deməkdir. Yüksək investisiya tələb edən eko-otellər qurulduqdan sonra daha az xərclə, daha çox mənfəətlə və vicdan rahatlığı ilə işlədilir.

“Sustainable Hotel” və ya başqa sözlə “yaşıl otel” ekoloji cəhətdən təmiz yerli və təkrar emal edilə bilən materiallardan istifadə etməklə tikilir, daha az enerji və su sərf edir, CO2 emissiyasını azaldır, qlobal iqlim dəyişikliyinə müsbət təsir göstərir və şirkətin sosial və ekoloji məsuliyyətini daşıyır (Vatan & Poyraz, 2016, s. 21).

Otel müəssisəsinin ölçüsündən, personalın sayından və oteldə qalacaq insanların sayından asılı olaraq istehlakın artması ətraf mühitə böyük ziyan vurur. Məsələn, dörd nəfərdən ibarət standart bir ailə gündə təxminən 450 litr su sərf etdiyi halda, lüks otel otağında qonaq bir gecədə orta hesabla 1000 litr su istehlak edir (Arısoy, 2014, s. 1). Otel istifadəçilərinin gündə istehlak etdikləri enerjinin miqdarının 130 Mg, gündə buraxılan CO2 emissiyasının miqdarının isə 20,6 kq olduğu bildirilir (Özkök, Özdemir & Güçlü, 2018, s. 185).

Eko-otellərin qurulmasında və istifadəsində bir çox ağıllı texnologiyalardan istifadə danılmazdır. Bunlara tullantıların idarəedilməsi, suya qənaət, enerjiyə qənaət, kimi idarəetmə texnologiyalarını misal göstərmək olar. Tullantıların idarəedilməsi texnologiyasında dünyada geniş istifadə olunan üsullar aşağıdakılardır (Dilek, s.41):

- Qida artıqlarının tullantı şəklində atılmaması, yeməklərin qonaq sayına uyğun hazırlanması və ya artıq qalan lakin qonaq çəngəl-bıçaqlarının dəymədiyi yeməklərin personala təklif edilməsi, ən sonda isə eko-otelin ətrafında bəslənilən toyuq-cücə və ya itlərə verilməsi;
- Qida sənayesində seçilən yağların sənaye yağları yox, təbii yağlarla əvəz edilməs, yağla 2 dəfə yeməyin hazırlanması, 3cü dəfəsində itlər üçün yal hazırlanmasında istifadə;

- Otelin əsas tullantıları olan plastik və şüşə qablar ayrı konteynerlərə yığılmaqla təkrar emal üçün göndərilməli;
- Otaqlarda sabun, şampun qalıqlarının az olması məqsədilə əksər otellərdə istifadə olunan bu tipli məhsulların 1 ölçülərinin 1 dəfəlik istifadə üçün nəzərdə tutulması;
- Otaqlarda istifadə olunan mebel avadanlıqları və digər avadanlıqların inşaatda artıq qalan materiallar hesabına düzəldilməsi;
- Qonaq otaqlarında istifadə olunan və yuyulması nəzərdə tutulan mələfələrin Turmepa və digər adda dəniz ağardıcılarından istifadə edərək yuyulması.

Suya qənaət prinsipinin əsas texnologiyası aşağıdakı kimidir (Dilek, s.41):

- Vanna otaqlarında olan təchizatın qənaət sisteminə uyğun quraşdırılması;
- Duşlardan axan suyun təzyiqinin və miqdarının nəzarət ediləbilən olması;
- İstifadə olunmuş boz suların müxtəlif təmizləyici sistemdən keçərək bağın sulanmasında istifadəsi (məsələn Biopart);
- Yağış suyunun toplanması və bağçanın sulanmasında istifadəsi;
- Yağış suyunun artığını süni yaratmaqla orada saxlanılmasının təmin edilməsi;

Enerjiyə qənaət texnologiyasının əsas üsullarını təşkil edir (Dilek, s.42):

- Alternativ enerji mənbələrindən (günəş və külək) istifadə üçün infrastruturun qurulması;
- Yay aylarında kondinsioner istifadə etmədən karbonun udulmasını təmin edən təchizatın qurulması;
- Qış aylarında istiliyin təmin olunması üçün otaqların qurulması və günəş enerjisiylə otaqların isidilməsi;
- Otaqların divarlarının termostat temperaturu ilə idarə olunması;
- İsinmə üçün qranul qazanlardan istifadə olunması. Bu təbii gipslənmiş ağac tozudur.

- Otaqlarda suyun isidilməsi üçün günəş enerjisindən istifadə. Günəşin isitməyə çatdırmadığı vaxtlarda isə qranul qazanxanalardan suyun isidilməsinin təmin edilməsi;

Oteldə istifadə olunacaq qidaların yerli sakinlərin təsərrüfatından almaqla və ya otelin ərazisində əkin-biçin, maldarlıq işlərini qurmaqla həyata keçirmək mümkündür. Ərazidə qarğıdalı, buğda əkilməsi, bu məhsullardan təbii, qatqısız çörəklər hazırlanması, maldarlıqda, arıçılıqda əlavə qatqı olmadan məhsulların alınması eko-otellərin əsas iş prinsipidir.

Eko qonaqpərvərlik konsepsiyası aşağıdakı prinsipləri qəbul etmişdir:

Şəkil 3: Eko-otel konsepsiyasının əsas prinsipləri.

Mənbə: (Marie Hammer və Townsend, 1993: 25)

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Məqalədə müxtəlif istiqamətli araşdırma aparılmış, araşdırmanın alt başlıqları Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonları, həmin rayonlardakı mövcud potensial, rayonların iqtisadi vəziyyəti və turizm resursları təhlil edilmiş, digər tərəfdən də davamlı və dayanıqlı inkişaf üçün baza olan eko-turizm və eko-otellər anlayışlarının izahı verilmiş, dünya üzrə həmin növ otellərin

qurulmasının əsas nəticələri göstərilmiş və eko-otel konsepsiyasının Qarabağ iqtisadiyyatına faydası təhlil edilmişdir.

Qeyd olunanları ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, Azərbaycanda eko-otellərin qurulması üçün mümkün potensial var. Qarabağ regionu bunun üçün ən ideal destinasiyadır. Buna səbəb ilk öncə ərazinin işğaldan yeni azad olunması, iqtisadi inkişafda turizmin əsas rol oynaması, destinasiyanın inkişafında ölkənin maraqlı olması və dünya ictimaiyyətinin gözünün Qarabağ üzərində olması, digər tərəfdən isə yeni konseptlərin və çağırışların tətbiqi üçün münasib şəraitə malik olmasıdır.

Təbii ki, Qarabağda eko-otellərin qurulmasının və ya hər-hansı bir iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmağın potensial riskləri də mövcuddur. Bu mərhələdə dövlət sahibkarı mümkün ola biləcək risklərdən sığortalamaqla, həmçinin sahibkarları Qarabağ iqtisadiyyatının inkişafı üçün təşviq etməklə regionun qısa müddət ərzində inkişafına şərait yaratmış olar.

Dünya ölkələrində iqtisadiyyatda əsas payı olan KOB subyektlərinin təşviqi Azərbaycanda da əsas inkişaf istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bunu 2016-cı ildə 11 sektorun inkişafına dair hazırlanmış “Strateji yol xəritəsində” KOB subyektlərinin də xüsusilə inkişaf planın çəkilməsini misal göstərməklə izah etmək olar. Ən çox inkişafı planlaşdırılan sahibkarlıq subyektlərinin ən çox inkişaf edə biləcək sektorla (turizm), inkişafı yolunda təbliğat-təşviqat işlərinin görüldüyü Qarabağ destinasiyasında turizmin yeni, lakin iqtisadi, sosial və təbii səmərə verəcək alt-sektorunun – eko otellərin qurulması regionun, ölkənin, sahibkarların inkişafı üçün ən ideal şərait deməkdir.

Yazılmış tədqiqat işi Qarabağ destinasiyası üçün aparılması zəruri olan başqa bir tədqiqatın başlanğıcıdır. Belə ki, məqalədə qeyd olunan destinasiyaların inkişafı üçün zəruri olan cəlbedicilik ünsürləri, destinasiyaların dayanıqlılıq indeksi sırf Qarabağ bölgəsi üçün fundamental tədqiqat işinin aparılmasına şərait yaradır.

Məqaləni araşdırarkən əldə olunan nəticələrə əsasən Qarabağda rentabelliyi yüksək olan eko-otellərin qurulması üçün təkliflər aşağıdakı kimidir:

KOB subyektləri müxtəlif qrant layihələri vasitəsilə və ya investorlar cəlb etməklə Qarabağda turizm infrastrukturunu qurmağa çalışmalıdır.

Turizm biznesinin inkişafının intensivləşdirilməsi üçün region üzrə konkret turizm layihələri hazırlanmalı, ekspertizadan keçirilməli, biznes-planlar əsaslandırılmalı və bu sahədə təcrübəsi olan turizm firmalarına və şirkətlərinə, potensial investorlara təqdim olunmalıdır.

Regionda turizmin canlandırılması üçün ən azından ilk 10 il üçün güzəştlər paketi, o cümlədən vergi güzəştləri mexanizmləri və alətləri hazırlanmalı, özəl turizm müəssisələrinə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin gücləndirilməsi təmin edilməlidir və s.

Eko otellərdə xüsusi proqramlar çərçivəsində həyata keçirilə biləcək ekoloji təcrübələr:

- Təsərrüfat xidmətlərində və camaşırxana üçün istifadə olunan yuyucu vasitələr toksik olmayan məhsullardan seçilir,
- 100% üzvi kətan çarşafların, dəsmalların və pərdələrin istifadəsi vacibdir,
- Oteldə siqaret çəkmək qadağandır,
- Bərpa olunan enerji mənbələrinin (məsələn, külək və günəş) istifadəsi təşviq edilir,
- Üzvi qida və içkilərdən istifadə edilir və suyun azaldılması təmin edilir, Otel otaqlarında təkrar emal edilə bilən materiallardan istifadə edilir,
- Qonaqlara su sərfiyyatını azaltmaq üçün zərurət olmadıqca çarpayı və dəsmalların dəyişdirilməməsi barədə məlumat verilir,
- Effektiv və enerjiyə qənaət edən işıqlandırma təşviq edilir,
- Yaşıl nəqliyyat vasitələri və ictimai nəqliyyatla nəqliyyat təşviq edilir,
- Üzvi və yerli tərəvəz və meyvələr təqdim olunur,
- Müəssisə yemək və içki xidməti üçün birdəfəlik boşqablardan istifadə etmir,
- Təmiz hava mübadiləsi proqramları həyata keçirilir,
- Mətbəxdə, hamamda və camaşırxanada təkrar emal edilmiş suyun istifadəsi və suvarma üçün istifadəsi təşviq edilir,

- Qonaqlara verilən gündəlik qəzetlərin təkrar istifadəsi təmin edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Alexander S., (2002), "Green Hotels: Opportunities and Resources for Success", Zero Waste Alliance, September 2002, 1-9
2. Arısoy, K. (2014). Turizm İşletmelerinde Yeşil Yıldız Uygulaması. Ekoyapı Dergisi.
3. Beyhan, Ş. G. ve S. M. Ünügür (2005). Çağdaş Gereksinimler Bağlamında Sürdürülebilir Turizm ve Kimlik Modeli, İ.T.Ü. Mimarlık, Planlama, Tasarım Dergisi,.4(2), ss. 79-87.
4. Ceylan, T. (2001), Turizm ve Sürdürülebilir Gelişme, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 12(2), ss.169-177.
5. Cooper, I. (1998). Emerging Issues in Environmental Management A.K. (Ed.) içinde: Facility Management: Theory and Practice London: Spon Press.
6. Dilek D.P, Sürdürülebilirlik Kapsamında Ekolojik Oteller: Narköy Ekolojik Otel ve Eğitim Merkezi, Journal of Travel and Hospitality Management 14 (2), 2017, 31-46.
7. Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən "Səyahət və Turizmin İnkişafı İndeksi 2021-Davamlı və Güclü Gələcək üçün Yenidən Qurulması" hesabatı, Dünya İtisadi Forumu, may, 2022, https://www3.weforum.org/docs/WEF_Travel_Tourism_Development_2021.pdf
8. Elnur Sadıqov, Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına təsiri, UNEC Expert, Mart 2021. səh. 14-18.
9. Erdoğan, N. (2003), Çevre ve Ekoturizm, Erk Yayınları: Ankara.
10. Əliyev Ş., Musayeva S., Azərbaycanda regional biznesin inkişafinin şaxələndirilməsində klaster institutunun multiplikativ rolu, Sumqayıt Dövlət Universiteti, konfrans materialları, 2021, s.52-55, ISSN 2709-6033 (on-line)
11. Gökdeniz A., Turizm Sektöründe Yeşil Pazarlama: Eko Oteller ve Ekolojik Uygulamalar, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Özel Sayı 3, səh.1-11, 2017, DOI:10.14230/joiss447
12. Güneş, G. (2011), Konaklama Sektöründe Çevre Dostu Yönetimin Önemi, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 13(20), ss. 45-51.

13. Hamele, H., Eckerdt S., (2002), "Environmental initiatives by European tourism businesses Instruments, indicators and practical examples", A contribution to the development of sustainable tourism in Europe, Universität Stuttgart, 1-39.

14. Han, H, L.-T.J. Hsu, J.-S. Lee, C. Sheu (2011), Are Lodging Customers Ready To Green? An Examination of Attitudes, Demographics, and Eco-Friendly Intentions, International Journal of Hospitality Management, 30(2), ss.345-355.

15. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin post-konflikt dövründə bərpa prosesi İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin kiçik analitiki Ayhan Satıcının şərhi

16. Lim, C. ve McAleer, M. (2005), Ecologically sustainable tourism management, Environmental Modelling & Software, 20(11), ss. 1431-1438.

17. Manaktola, K. ve Jauhari, V. (2007). Exploring consumer attitude and behaviour towards green practices in the lodging industry in India, International Journal of Contemporary Hospitality Management, 19(5), s.364-377

18. Maria S., Hammer Jo, Townsend M., (1993), Eco Purchasing Guide for Hotels and Motels, Fall, Copyright, 1993 University of Florida, Printed on Recycled Paper, 6-50.

19. Özkan, Y. E. (2005), Turizmin geleceği: ekoturizm, Standard Dergisi, 42(500).

20. P.İsmayılova, N.Musayeva, B.Himmetoğlu, Destinasiyaların yaranması və inkişafının nəzəri əsasları, Turizmdə destinasiyaların idarəedilməsi, çoxmüəllifli dərslik, 2021, s. 10-116

21. Rəhimli E., Bərpa olunan enerji mənbələrinin sosial iqtisadi aspektləri, Sumqayıt Dövlət Universiteti, konfrans materialları, 2021, s.93-95, ISSN 2709-6033 (on-line)

22. Rzayeva Ü., Qarabağda kiçik və orta müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin stimullaşdirilmasi və perspektivləri, UNEC Expert, Mart 2021, səh.36-37

23. Sürdürülebilir tasarım kriterlerinin otel iç mekân tasarımına olan etkisinin kullanıcı yorumları üzerinden değerlendirilmesi: Tasigo ve h2hotel örneği yüksek lisans tezi Ümmü Ertuğrul, Eskişehir, 2018 səh. 32.

24. The Nature Conservancy. About Art Travel, www.nature.org (30.12.2015).

25. Vatan, A., & Poyraz, M. (2016). Nasıl Sürdürülebilir Otel Olunur? How to Create a Sustainable Hotel? ÇATALHÖYÜK Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15-30.

26. E-stat.gov.az

27. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/201963

28. https://marja.az/73384/yeni-iqtisadi-rayonlar-yaradildi-ferman

29. https://meclis.gov.az/documents/24.12.2020.pdf

30. https://smb.gov.az/az/all-news/investorlara-teqdim-etmek-ucun-kob-subyektlerinden-investisiya-layiheleri-qebul-olunur

31. https://smb.gov.az/az/all-news/isgaldan-azad-edilmis-erazilerin-berpasi-ve-yenidenqurulmasi-prosesinde-is-adamlarinin-istirakina-dair-muzakireler-aparilib

32. https://www.smb.gov.az/az/all-news/qarabaga-investisiya-yatirmaq-ucun-muraciet-etmis-sermayedarlarin-50-e-yaxini-turk-surasina-uzv-olkelerin-investorlaridir

33. https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/pdf/2021-2.pdf

34. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Travel_Tourism_Development_2021.pdf

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ ZONASINDA MİKRO, KİÇİK VƏ ORTA BİZNESİN ALTERNATİV MALİYYƏLƏŞMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

i.ü.f.d. Atakişiyev Ruslan
İqtisadi Resursların Öyrənilməsi Mərkəzi

Qəhrəmanlı Qafqaz
İqtisadi Resursların Öyrənilməsi Mərkəzi

Xülasə

Beynəlxalq aləmdə olduğu kimi ölkəmizdə də iqtisadiyyatın inkişafında və genişlənməsində mikro, kiçik və orta biznes nümayəndələrinin rolu çox böyükdür. Buna görə də KOB-ların alternative maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının artırılması Dövlətimiz üçün prioritet təşkil edir, əsasən də 2020-ci il şanlı tarixində müzəffər ordumuzun qəhrəmanlığı ilə işğalçılardan təmizlənən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonasında hazırda bu istiqamətdə bir sıra layihələr icra edilir, tədiqatlar aparılır və siyasət sənədləri hazırlanaraq requlyativ qurumlara təqdim edilir. Məqalədə KOB-ların ölkə iqtisadiyytaında yeri (statistik məlumatlara istinadən), və onların maliyyə mənbələrinə çıxış problemlərinn araşdırılmasına geniş yer verilmişdir. Burada xüsusilə Vençur Fondları, Kraudfandinq və Paydaşa iştiraka dair real sektorun inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyan alternativ maliyyə mənbələrinə baxılmışdır. Məqalənin əsaslandığı tədqiqatda aşkarlanmış nəticələr və təkliflər elmi-nəzəri və metodoloji baxımdan işlənmişdir.

Açar sözlər: *mikro, kiçik və orta sahibkarlıq, vençur, kraudfandinq, payda iştirak.*

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında qeyri-neft sektorunun tərəqqisi günün aktual məsələsinə çevrilmişdir. Məlumdur ki, özəl sektorun inkişafında onun başlıca hərəkətverici qüvvəsi mikro, kiçik və orta biznes (MKOB) subyektləridir. Belə ki, əhalinin çox çeşidli məhsullarla təminində, ölkənin ucqar bölgələrinə məhsulların çatdırılmasında, dəyişkən iqtisadi mühitə tez bir zamanda uyğunlaşmaqda və fəal şəxslərin məşğulluğa cəlb olunmasında MKOB-ların rolu müstəsnadır.

Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə müəssisələrin 99 faizini kiçik və orta müəssisələr təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ortahəcmli müəssisələr məşğulluğun əsas təminatçısıdır.

Azərbaycan Respublikasında (AR) mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri Nazirlər Kabinetinin (NK) meyarlarına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Mikro sahibkarlara işçilərinin orta sayı 10 nəfərədək, illik gəliri 200 min manatadək olan, kiçik sahibkarlara işçilərinin orta sayı 11 nəfərdən 50 nəfərədək, illik gəliri 200 min manatdan 3 milyon manatadək olan, orta sahibkarlar isə işçilərinin orta sayı 51 nəfərdən 250 nəfərədək, illik gəliri 3 milyon manatdan 30 milyon manatadək olan sahibkarlıq subyektləri aid edilirlər. 2021-ci il üzrə Azərbaycanda ticarət, tikinti, kənd təsərrüfatı, emal, peşə, logistika və digər xidmətlər üzrə fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin hüquqi və fiziki şəxslər üzrə ümumi payı 99.6 % təşkil etmişdir, eləcə də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sayı ölkə üzrə 1 milyon 114 min 700 nəfər olmuşdur. (AR-nın Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/)

Ölkə üzrə sahibkarlıq subyektlərinin 99 faizinin MKOB subyektləri olması kiçik və orta sahibkarlığın ÜDM-də və ixracda payının artırılması üçün böyük potensialın olduğunu göstərir. MKOB-ların ölkə iqtisadiyyatında rolunun və çəkisinin artırılması davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi baxımından prioritet istiqamətlərdəndir. (https://www.azerbaijan-news.az/view-172675/kicik-sahibkarin-boyuk-destekcisi)

Məlumdur ki, Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlairnın da sosial – iqtisadi inkişafının təmin olunmasında MKOB subyektlərinin hərtərəfli fəaliyyətinin dəstəklənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sənaye, kənd təsərrüfatı, mədənçilik və turizm sahələrinin tərəqqisi üçün böyük potensiala malik olan sözügedən iqtisadi zonalarda MKOB-ların işinin

təşkilində də başlıca amil zəruri investisiya resursları ilə təminatıdır. Çünki, ərazinin 30 ilə qədər müddətdə işğal altında qalması, mövcud infrastrukturun tamamilə məhv edilməsi burada yaranacaq təsərrüfat subyektləri üçün başqa regionalardan fərqli olaraq "Yerdən başlamaq" xarakterini daşıyacaqdır.

Nəticədə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında MKOB-ların inkişafı məsələlərində ümumrespublika dövlət proqram və fəaliyyət planlarında sahibkarlıq maliyyə mənbələrinə çıxışı ilə bağlı müddəalara daha çox diqqət yetirilməlidir.

Ölkəmizdə MKOB subyektlərinin iqtisadiyyatda rolununun möhkəmləndirilməsi, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, onlara dəstək mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi sahibkarlığın inkişafı istiqamətində dövlət siyasətinin öndə duran strateji hədəflərindəndir. Bu sahədə həyata keçirilən islahatlar, o cümlədən ixracın və investisiyaların səmərəli təşviq mexanizmlərinin işə salınması, güzəştli kreditlərin əldə edilməsi və digər alternativ maliyyə dəstəyi mexanizmlərindən istifadəsi ilə bağlı prosedurların sadələşdirilməsi sahibkarların marağında olan məsələlərdir.

Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanda hələ də MKOB-lardan gözlənilən töhfənin tam şəkildə əldə olunmasında, onların iqtisadi potensialının aşkarlanaraq üzə çıxarılmasında bir sıra çətinliklər mövcuddur. MKOB-ların inkişafı qarşısında dayanan əngəllər içərisində maliyyə mənbələrinə çıxış ən başlıca yerlərdən birini tutur. Mövzunun vacibliyi dövlət tərəfindən qəbul olunan proqram və planlarda da öz əksini tapmışdır.

AR Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair" Strateji Yol Xəritəsində MKOB-ların maliyyə resurslarına çıxışı problemlərinin öyrənilməsinə və tədbirlərin hazırlanmasına geniş yer ayrılmışdır. Burada Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" ASC, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Layihələri və Kreditlərinin İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Xidməti, Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin tabeliyində İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu və s. vasitəsilə verilən dövlət dəstəyi qiymətləndirilmişdir.(AR-da kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair

Strateji Yol Xəritəsi, https://mida.gov.az/documents/Ki%C3%A7ik_v%C9%99_orta_sahibkarl%C4%B1q_s%C9%99viyy%C9%99sind%C9%99_istehlak_mallar%C4%B1n%C4%B1n_istehsal%C4%B1na_dair.pdf)

AR İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən MKOB subyektlərinin 51 faizi maliyyə resurslarına çıxış məsələsini biznesin inkişafında ən ciddi maneə kimi qeyd etmişdir.

Erkən inkişaf mərhələsində məlumatların toplanması və nağd pul vəsaitlərinin effektiv idarəolunması ilə əlaqədar bacarıqların aşağı səviyyədə olması, habelə peşəkar düşüncə tərzi və korporativ idarəetmənin zəif olması MKOB subyektləri üçün xarakterik cəhətlərdəndir. Əlavə olaraq, artıq kredit əldə etmiş MKOB subyektlərində qeyri-işlək kreditlərin nisbətinin yüksək səviyyədə olması və müflisləşmə ilə bağlı həll variantlarının azlığı bank sektorunun fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Nəticədə, banklar MKOB subyektlərinin kreditləşməsində daha az maraqlı olurlar.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq Strateji Yol Xəritələrində Azərbaycanda alternativ maliyyə alətləri bazarının inkişaf etdirilməsi, eləcə də bu bazara MKOB-un çıxış imkanlarının artırılması irəli sürülmüşdür. Bu səbəbdən MKOB subyektlərinin maliyyələşməsində alternativ maliyyə alətlərindən istifadənin genişləndirilməsi Azərbaycanda maliyyə sisteminə uyğun olaraq, alternativ maliyyə alətlərindən istifadə imkanları, mexanizmləri və tətbiqi perspektivlərinin araşdırılması bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Bunlarla yanaşı, AR Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" konsepsiyasında da MKOB-un inkişafı başlıca prioritet kimi qeyd olunur. Belə ki, həmin sənəddə "Özəl sektorun, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi artımın və məşğulluğun başlıca mənbəyinə çevrilməsi üçün işgüzar mühit əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmalı, məhkəmə-hüquq sistemində şəffaflıq artırılmalı, haqsız rəqabətin qarşısı alınmalıdır." kimi tezislər vurğulanmışdır. (https://president.az/az/articles/view/50474)

Milli prioritetlər konsepsiyasında MKOB-un maliyyə mənbələrinə çıxışında alternativ investisiya qaynaqlarının önə çəkilməsi bir daha öz əksini tapmışdır. Həmin istiqamət sənəddə əks olunan "Yeni dövrdə qurulacaq ekosistem (müvafiq təşviqlər, inkubasiya və akselerasiya mərkəzləri, dövlət-özəl əməkdaşlığı əsasında maliyyələşmə modelləri, vençur və kraudfandinq

institutları və s.) iqtisadiyyatın texnoloji tutumluluğunun artırılmasına yönləndirilməlidir." tezisində tam şəkildə təsbit olunur.

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycanda MKOB-un inkişafı üçün əhəmiyyətli ola biləcək bir neçə alternativ maliyyə mənbələrinə MKOB-ların çıxış imkanları qiymətləndirilmiş, mövcud problemlər öyrənilmiş və praktiki həll yolları aşkarlanaraq tövsiyələr hazırlanmışdır.

Azərbaycanda Kiçik və Orta biznesin yeri

Azərbaycan iqtisadiyyatının genişlənməsində MKOB-ların rolu çox böyükdür. Diaqram 1.1. -dən də göründüyü kimi 2020-ci il üzrə fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ölkə üzrə ümumi sayı 316,4 min olmaqla bütün sahibkarlıq subyektlərinin 99.7 %-ni təşkil etmişdir. Bu biznes subyektlərinin 33,5 mini hüquqi şəxs; 282,9 mini isə fərdi sahibkarlar olub. (AR-nın Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/)

Diaqram 1: Fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri, faizlə (2020)

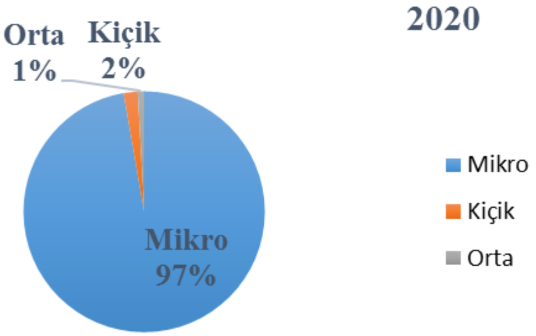

Mənbə: AR-nın Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/)

Bununla yanaşı kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarda mikro sahibkarlığın payı 36%, kiçik təsərrüfat subyektləri 14%, orta müəssisələrin payı isə 50% təşkil etmişdir. Diaqram 1.2. -ə nəzər saldıqda bunu aydın şəkildə görmək olar. Mikro sahiblkarlıq

subyektlərinin sayının MKOB-larda payının 97% təşkil etməsinə baxmayaraq ümumi investisiya həcmində çəkisi daha aşağıdır.

Diaqram 2: Kiçik və orta Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin ümumi dəyərində mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payı, faizlə

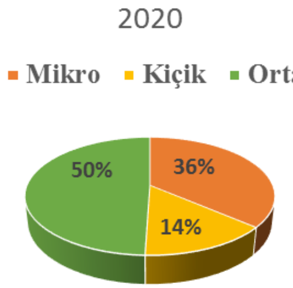

Mənbə: AR-nın Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazasına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın ənənəvi və alternativ maliyyə mənbələrinə çıxışı problemləri

Azərbaycan üzrə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) Dünya Bankı (DB) ilə birgə keçirdiyi Biznes Mühiti və Müəssisələrin Göstəriciləri Sorğusunun (BEEPS) nəticələrinə görə, maliyyəyə çıxış biznesin inkişafı üçün əsas maneələrdən biridir. 390 MKOB subyektinin iştirakı ilə keçirilən sorğunun nəticələri 2013-cü ili üzrə məlumatları özündə əks etdirir. Sorğuda iştirak edən yerli müəssisələrdən kiçik sahibkarlıq subyektlərinin 21,7 %-i, orta sahibkarlığın isə 21,6 %-i maliyyəyə çıxış imkanlarını əsas problem kimi qaldırıb. Azərbaycanda MKOB-lar kredit almaq üçün əsasən banklara və bank olmayan kredit təşkilatlarına müraciət edir. Sahibkarlar kənar maliyyələşmə mənbəyi kimi əsasən kreditlərdən istifadə edirlər.

Asiya İnkişaf Bankının Azərbaycanda MKOB-un maliyyə mənbələrinə çıxışını qiymətləndirən hesabatında bildirilir ki, MKOB-ların təxminən yarısı kreditə ehtiyac duyur. Sorğunun nəticələrinə görə, bank kreditləri MKOB-lar üçün kənar maliyyələşdirmənin əsas mənbəyidir və alternativ kənar maliyyələşdirmə mənbələri hələ də işlənməyib. Sorğuda iştirak edən kiçik

müəssisələrin 14,7 %-i və orta sahibkarlıq subyektlərinin isə 14,6 %-i kredit xəttinə malik olduqlarını bildiriblər.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) “MKOB siyasəti indeksi: Şərq Tərəfdaşlığı ölkələri 2016” hesabatında qeyd edilir ki, digər Şərq Tərəfdaşlığı (ŞT) ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da maliyyəyə çıxış məsələsi MKOB subyektləri üçün problem olaraq qalır. Hesabata görə, Azərbaycanın MKOB-ların maliyyəyə çıxış imkanları üzrə mövqeyi 5 baldan 2,70 bal təşkil edib ki, bu da Avropa Birliyi Şərq Tərəfdaşlığı ölkələri arasında ən aşağı göstəricidir. (SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2016. Assessing the Implementation of the Small Business Act for Europe, http://www.oecd.org/countries/belarus/sme-policy-index-eastern-partner-countries-2016-9789264246249-en.htm)

Bu tədqiqata qədər Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları və yerli tədqiqat mərkəzləri tərəfindən Azərbaycanda MKOB-un zəruri kapitalla təminatı ilə bağlı aşkarlanmış problemlərdən bəziləri aşağıdakı kimidir: (Aliyev Samir, “Problems and Opportunities for Leveraging SME Finance Through Value Chains in Azerbaijan”, ADBI Working Paper Series, No. 973 July 2019, p. 20-21, https://www.adb.org/contact/aliyev-samir)

- ✓ Yüksək faiz dərəcələri. Kreditlər üzrə yüksək faiz dərəcəsi MKOB-ların kredit resurslarına çıxışını zəiflədən amillər sırasındadır. Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatına görə, bir ilədək kreditlər üzrə illik faiz dərəcəsi milli valyutada 17,75 %, xarici valyutada 7,75 %; 1 ildən 3 ilədək müddətə müvafiq olaraq 19,5 % və 11 %; 3 ildən 5 ilədək müddəti əhatə edən kreditlər üzrə isə faiz dərəcələri müvafiq olaraq 14,31 % və 11,65 % təşkil edir.

Qabus Araşdırma və Konsaltinq Şirkəti (QRCC) və Media və İctimai Təşəbbüslər Mərkəzi (CMPI) MKOB-ların kreditlərə çıxış imkanları ilə bağlı keçirdiyi sorğunun nəticələrinə görə respondentlərin 38%-i kredit təşkilatlarına müraciət etməmələrinin səbəbi kimi yüksək faiz dərəcəsini göstərib. Sorğuda iştirak edən sahibkarların 85%-ə qədəri öz kreditləri üçün orta illik faiz dərəcəsinin 20%-dən yuxarı olduğunu bildirib.

- ✓ Sərt kredit şərtləri. Kreditin tələb olunan məbləğdə və müddətdə alınmaması MKOB-ların üzləşdiyi ümumi problemlərdən biridir. QRCC və CMPI-nin sorğusunda 43 sahibkar bu problemi gündəmə gətirib.

Sorğunun nəticələrinin təhlili göstərdi ki, respondentlərin 31,5 %-i tələb olunan qədər kredit götürə bilmiş, digərləri isə kreditlərin kiçik həcmli (29,6%), qısamüddətli (10,2%) və yüksək faiz dərəcələrindən şikayətləniblər. (Aliyev Samir, "Problems and Opportunities for Leveraging SME Finance Through Value Chains in Azerbaijan", ADBI Working Paper Series, No. 973 July 2019, p. 20-21, https://www.adb.org/contact/aliyev-samir)

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə mənbələrinə çıxışında hələ də bir sıra problemlər mövcuddur. Bu da həmin mənbələrin daha da təkmilləşməsi ilə yanaşı alternativ resursların da tətbiqinin genişləndirilməsini zərurətə çevirir.

Tədqiqat

Tərəfimizdən mövzu üzrə aparılan araşdırma zamanı 100 sahibkar arasında sorğu keçirilmiş, qanunvericilik bazasına baxılmış, beynəlxalq təcrübə öyrənilmişdir. Aparılan sorğulardan aşağıdakı şəkildə suallar qoyulmuşdur.

1. «Biznesinizin yazılı planı varmı?» sualına 43 sahibkar «BƏLİ» cavabını verib, 57 sahibkar isə bu suala «XEYR» cavabı verib.

Diaqram 3: Biznesinizin yazılı planı varmı?

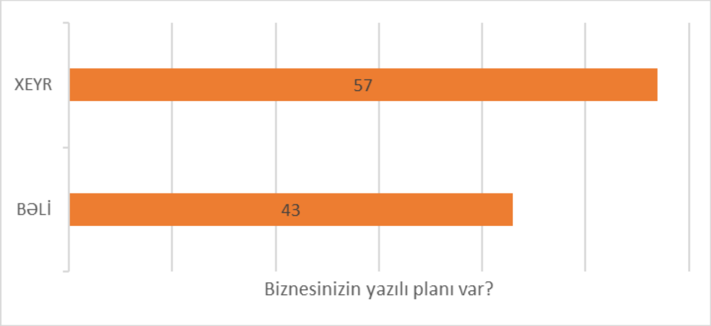

Mənbə: Tədqiqat nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diaqram 4: İşinizə pul cəlbi üçün harasa müraciət etmisiniz?

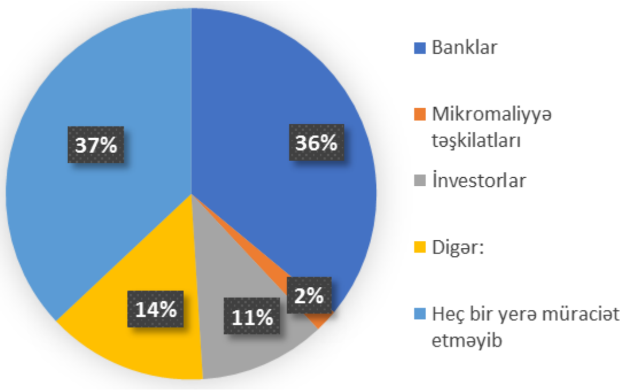

Mənbə: Tədqiqat nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sorğuda iştirak etmiş 100 sahibkarın 36%-i (36 nəfər) öz biznesinə pul cəlb etmək üçün banklara müraciət edib. 27 % sahibkar isə digər mənbələrdən istifadə edib. Bu mənbələrə investorlar, mikromaliyyə təşkilatları, dost təşkilatlar, yaxın qohumlar və s. aiddir. Respondentlərin 37 %-i heç bir yerə müraciət etmədiyini bildirib.

Diaqram 5: Azərbaycanda banklardan kredit almısınız?

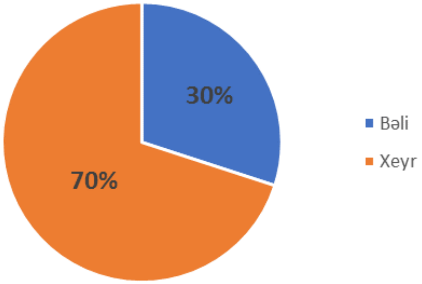

Mənbə: Tədqiqat nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ümumilikdə banklara müraciət edib kredit cəlb edən sahibkarların ümumi sayıdakı payı 30 faiz təşkil edir. 70 nəfərin kredit müraciətinə isə banklardan yox cavabı gəlmişdir.

Diaqram 6: Sahibkarların kreditə görə bank xidmətlərindən məmnunluq dərəcəsi

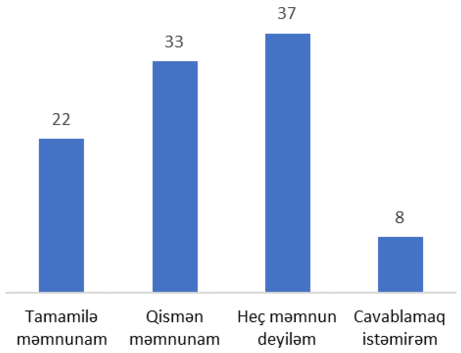

Mənbə: Tədqiqat nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Kreditə görə bankların xidmətlərindən nə qədər məmnunsunuz sualına respondentlərin 37 % - i «HEÇ MƏMNUN DEYİLƏM», 33 %-i «QİSMƏN MƏMNUNAM» cavabını verib. Sahibkarların 22 % -i xidmətlərdən məmnun olduğunu bildirib. 8 % sahibkar bu suala cavab verməkdən imtina edib.

Diaqram 7: Azərbaycanda banklardan ona görə məmnun deyiləm ki

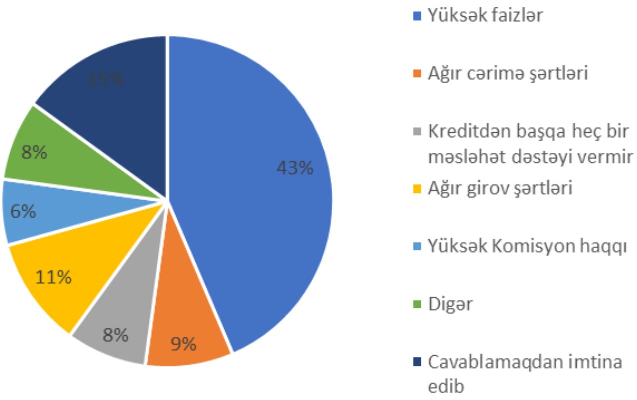

Mənbə: Tədqiqat nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Sorğu nəticəsində məlum olub ki, sahibkarların banklardan narazı olmasının əsas səbəbi YÜKSƏK KREDİT FAİZLƏRİDİR. Respondentlərin 43%-i yüksək kredit faizlərindən, 11%-i ağır girov şərtlərindən, 9%-i cərimə şərtlərinin

ağırlığından şikayət ediblər. 8 % sahibkar isə bankların kreditdən başqa heç bir məsləhət dəstəyi verməməsini mənfi hal olaraq qiymətləndirib. Komisyon haqqlarının yüksək olmasından şikayətlənən sahibkarlar 6 % təşkil edib. Respondentlərin 15 %-i bu suala cavab verməkdən imtina edib.

Diaqram 8: Aşağıda sadalanan Alternativ maliyyə mənbələrindən hansıları haqqında eşitmisiniz?

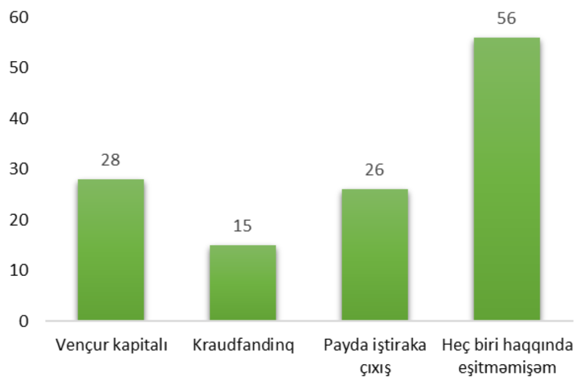

Mənbə: Tədqiqat nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Respondentlərin «VENÇUR KAPİTALI» haqqında məlumatlılığı 30 %, «KRAUDFANDİNQ» haqqında 15 %, «PAYDA İŞTİRAKA ÇIXIŞ» haqqında isə 26 % təşkil etmişdir. Sahibkarların 56 %-i Alternativ maliyyə mənbələri haqqında məlumatsızdır. Vençur kapitalı haqqında məlumatlı olan 30 sahibkardan 5-i maliyyə cəlbi üçün vençur fondlarına müraciət etsə də, 25 sahibkar heç bir yerə müraciət etməyib. Müraciət edən 5 nəfər bu şəkildə maliyyə əldə edə bilib. Kraudfandinq haqqında məlumatlı olan 15 sahibkardan sadəcə 2-i bundan istifadə edib və ona lazım olan məbləği yalnız 1 nəfər sahibkar toplaya bilib. Sahibkarların ümumilikdə 35 faizi Payda iştiraka çıxış yolundan istifadə etsə də yalnız 17 sahibkar bu üsulla maliyyə cəlb edə bilmişdir.

Diaqram 9: Payda iştirak (Şərikdən pul almaq) üçün ən çox kimlərə müraciət olunub?

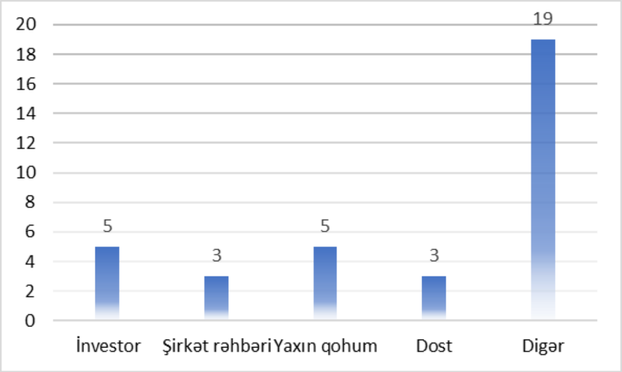

Mənbə: Tədqiqat nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu şəxslərdən 17-i payda iştirakla maliyyə cəlb edə bilsə də 18-i buna nail ola bilməyib.

Diaqram 10: Sahibkarlıq subyektlərinin cavabları

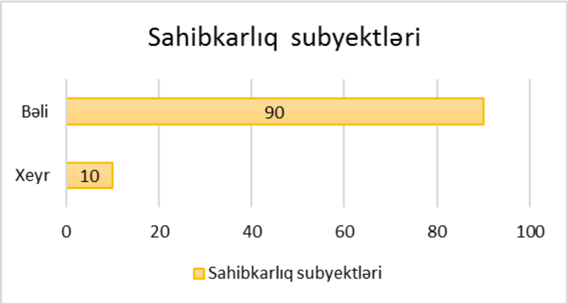

Mənbə: Tədqiqat nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

"Əgər sizə Alternativ maliyyə mənbələri təklif olunarsa işlərinizi tam şəkildə şəffaf, uçota alınmaqla aparmağa və biznesinizə pul yatıran şəxslərə gəlir və xərcləriniz barədə məlumat verərək iş qurmağa hazırsınızmı?" sualına sahibkarların əksəriyyəti "Bəli" cavabını vermiş, 10 nəfər isə tərəddüd edərək bu suala "Xeyr" cavabı vermişdir.

Sorğunun nəticəsi

Tədqiqat zamanı aşağıdakılar aşkarlanmışdır:

1. MKOB-lar ölkədə rəqabət mühitinin formalaşmasında, şəffalığın təminində, məşğulluğun təminində, innovasiyaların meydana çıxmasında, məhsulları çeşidlərinin artmasında, ucqar yerlərə əmtəə və xidmətlərin çatdırılmasında, qeyri-müəyyənlik şəraitində çevik davranışına, bazarıq dəyişən və yeniləşən konyukturasına daha tez adaptasiya olunması baxımından sahibkarlığın strukturunda mühüm yerə malikdir;

2. Azərbaycanda MKOB-ların bir sıra çətinlikləri içərisində maliyyə mənbələrinə çıxış imkanları ən başlıca problem kimi qalmaqdadır;

3. Ölkəmizdə sahibkarlığın başlıca maliyyə qaynaqları bank kreditləri, Bank Olmayan kredit Təşkilatlarının vəsaitləri, kreditlər təşkil etməkdədir. Mövcud maliyyə tələbində bazarda olan boşluqda əsas aparıcı yeri tutan ənənəvi kapital institutları risklərin ötürülməsində fürsətdən istifadə etməkdə davam edirlər;

4. Alternativ maliyyə mənbələrinin inkişafı üçün Azərbaycanda böyük potensial mövcuddur. Lakin bu imkanımn üzə çıxması üçün həm mühit, həm də maliyyə savadlığı baxımından bir sıra problemlər var;

5. MKOB-ların Alternativ maliyyə mənbələri ilə bağlı məlumatlılıq səviyyəsi çox aşağıdır;

6. Azərbaycanda alternativ maliyyə institutlarının tam inkişafı üçün şəffaflığın təmini, qabaqcıl təcrübələrin ölkəmizə gətirilməsi və yerli qanunvericiliyin adaptasiya olunması, o cümlədən bu bazarda dünyada mövcud olan rəqabətlilik çağışlarına cavab verəcək tədbirlərin çevikliyi çox aşağıdır;

7. MKOB-ların maliyyə təminatı sahəsində İnstitutsional islahatların ləngliyi, investisiya əlçatanlığının informasiya təminatının aşağı səviyyədə olması bu bazar subyektlərinin mövcud potensialının tam şəkildə üzə çıxararaq Azərbaycan iqtisadiyyatına dəyər qatmasında hələ də gözlənilən nəticələr əldə olunmamışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqatın nəticəsi olaraq həm ekspertlərin gəldiyi qənaətdən həm də sorğu blanklarında sahibkarların təkliflərindən çıxış edərək aşağıdakı təklifləri

sadalamaq olar: Azərbaycanda Vençur Fondlarının fəaliyyətini, investisyaların qoyulması və qarşılıqlı hüquqları tənzimləyən “Vençur fondları” haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun qəbul olunması;

Azərbaycanda Kraudfindinq bazarı iştirakçılarının fəaliyyətini nizamlayan “Kraudfindinq maliyyələşmə” haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun qəbul olunması;

Şəriklər arasında münasibətlərin gərginləşməsinin aradan qaldırılması, mövcud ortqalıq müəssisələrinin dayanıqlığının təmini üçün “Ortaqlıq məhkəmələri” İnstitutunu formalaşdırılması;

Vençur maliyyələşməsinin sərmayədarlarına məhsulun bazara çıxıb özünü tam doğruldana kimi olan dövr ərzind Mənfəət vergisindən azad etmək. Bu müddət 1, 5 və daha çox ili əhatə edə bilər;

Kraudfindinq layihələrinin müəllif hüquqlarının qorunmasının təkmilləşdirilməsi;

Kraudfindinq platformalarının genişlənlənməsini stimullaşdırmaq, dövlət nəzarət mexanizmləri vasitəsilə şəffaflıq təmin olunması;

Alternativ maliyyələşmə mənbələrindən olan İslam Bankçılığı modelinin ölkəmizdə tətbiqi ilə bağlı mövcud Qanunvericilikdə zəruri islahatların aparılması sürətləndirilməlidir. Bunun üçün İslam Bank məhsullarının sərbəst tətbiqi üçün bu sektorun şərikli müəssilərin qurulmasında iştirakına, ticarət mexanizmlərini formalaşdırmağa, investisiya fəaliyyətində aktiv iştiraka, payçılarla münasibətlərin səmərəli qurulmasına şərait yaradılmalıdır;

MKOB subyektlərinin maliyyə mənbələrinə çıxışını zəiflədən bir sıra tələb amilləri (bura idarəetmə, zəif kapitallaşma, şəffaflıq, hesabatlıq və s. aid etmək olar) də mövcuddur;

Alternativ maliyyələşmə alətlərindən istifadəni asanlaşdırmaq və qarşılıqlı inam, şəffaflıq mühitinin formalaşdırılması üçün Dövlət Vergi Xidməti, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi bu sistemlərə inteqrasiya olunmuş Riskli vergi ödəyiciləri və sahibkarlığın adına xələl gətirən “işbazların” bazasını təqdim etməsi daha məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. AR-nın Dövlət Statistika Komitəsi, statistik məlumatlar, https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/;
2. Azərbaycan Qəzetinin Rəsmi internet səhifəsi, https://www.azerbaijan-news.az/view-172675/kicik-sahibkarin-boyuk-destekcisi;
3. AR-da kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi;
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, https://president.az/az/articles/view/50474 ;
5. Şahbazov İ. (2019), Tədqiqat metodları, Bakı, “TEAS Press Nəşriyyat evi”, 336 s.
6. Atakişiyev R., (2019), Biznesdə Uğura aparan yol “Şərikli Biznes”, Bakı, “QHT nəşriyyatı”, 96 s.
7. Atakişiyev R., (2021), İslam Maliyyə Sistemi və Alətləri, Bakı, “Tuna nəşriyyatı”, 129 s.
8. SOCAR, https://socar.az/socar/az/company/regulations/azerbaijan-2030-national-prioritiesfor-socio-economic-development;
9. SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2016. Assessing the Implementation of the Small Business Act for Europe, http://www.oecd.org/countries/belarus/sme-policy-index-eastern-partner-countries-2016-9789264246249-en.htm;
10. Aliyev, Samir, “Problems and Opportunities for Leveraging SME Finance Through Value Chains in Azerbaijan”, ADBI Working Paper Series, No. 973 July 2019, p. 20-21, https://www.adb.org/publications/problems-opportunities-leveraging-sme-finance-value-chains-azerbaijan;
11. The World Bank Crowdfunding’s Potential for the Developing World, a guide for development organizations to launch a crowdfunding initiative, 2013;
12. List of countries by Fragile States Index, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_Fragile_States_Index;
13. The Legatum Prosperity Index™ 2021, https://www.prosperity.com/rankings

THE IMPACT OF THE ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT OF THE LIBERATED REGIONS ON THE NATIONAL ECONOMY

Assoc.prof. Aghayeva Konul
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Isayeva Sabina
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Abstract

This research work is aimed at studying the current situation in entrepreneurship in the Azerbaijan Republic, identifying existing problems in this area and making proposals for solutions to these problems. Before starting the research, the analysis was carried out using various methods, and a certain conclusion was reached based on the sources available in our country and the world.

The study was conducted in two parts. In the first part, the activities of local and foreign Turkish companies operating in the liberated territories were analyzed through questionnaires and surveys, and perspective development opportunities were identified. In this part, a questionnaire consisting of 10 questions was prepared and answered, meetings were held with Kolin Construction, Kalyon Construction, Cengiz Construction, Polatyol companies.

In the second part, based on the analysis data of the first part, the areas of activity that will dominate in these areas have been identified. These areas include agriculture, industry, construction and tourism. The work to be done by the state for the development of promising areas and the possible impact of the development of these areas on the country's economy were clarified.

Key words: *entrepreneurship, SME, employment, growth*

Introduction

After 44 days of war, the Azerbaijani army liberated our occupied lands and ensured our territorial integrity. During the occupation, our territories were destroyed by Armenian vandals, and the infrastructure was completely destroyed. Rehabilitation and reconstruction of the plundered territories and economic entities was the main task of the state and every citizen of Azerbaijan.

7 district centers, 6 cities, 12 settlements, 830 villages, 700 hospitals and medical institutions, 6 state theaters, 368 clubs, 85 music schools, 600 industrial and agricultural enterprises were destroyed and looted in the occupied territories, more than 1 million hectares of villages, 647.9 thousand hectares of fertile land, about 128,000 irrigated lands, 35,000 hectares of vineyards and orchards were destroyed and put out of circulation. (Rəşid Leyla,2020: s.9).

The liberated areas have rich mineral deposits. There are about 167 different mineral deposits in these areas. According to the information, 5 of them are cement and soda raw materials, 42 are facing, sawn and various types of building stones, 19 are gypsum and clay, 14 are colored and decorative stones; 14 are sand-gravel and construction sand, 21 are pumice and volcanic ash deposits. In 1988, 2.7% of the total industrial output of the Azerbaijan SSR and 3.4% of fixed assets fell to the occupied regions (https://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf). Prior to the occupation, these regions accounted for 10% (Müzəffərli N.,İsmayılov E., 2010) of the country's GDP, 14.3% of grain production, 31.5% of grape production, 6.3% of potato production, 14.5% of meat production and 17.1% of milk production (https://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf).

The liberated areas have great renewable potential, especially hydropower potential and rich natural and environmental resources. Irrigation networks supplying irrigation water to the occupied territories, the reservoir became unusable during the occupation, and the rest became neglected after the occupation. 22 irrigation systems, 6426 km long irrigation network, 10 reservoirs with a total capacity of about 635 million cubic meters belong to the water systems that have become unusable (Aslanov R.,2020 : s.9). The formation of most of the local water resources, 25 in these areas, will create opportunities for the construction of hydropower plants (HPPs) in these areas.

Before the occupation, there were hydroelectric power stations in these areas. One of them was the Tartar HPP, which was built jointly with the Sarsang reservoir. According to 1990 statistics, the electricity generated by the hydropower plant during the year was 81.9 million kW/hour (https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/dagliq-qarabag-ve-etraf regionlarin-enerji-potensiali).

The correct assessment of the economic potential of the territories and the development of these territories led to a reconsideration of the division of the liberated territories into economic zones. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 7, 2021 on the new division of economic regions in the Republic of Azerbaijan, these territories are divided into two economic regions:

- Karabakh economic region: Khankendi, Agjabadi, Aghdam, Barda, Fuzuli, Khojaly, Khojavend, Shusha and Tartar regions;
- East Zangazur economic region: Jabrayil, Kalbajar, Gubadli, Lachin and Zangilan regions;

Analysis of local and foreign companies operating in the liberated territories

The Great Return to the Occupied Territories has become a national priority by President Ilham Aliyev. Many structures have already been instructed to study these areas, clear mines, and restore infrastructure, and a legislative framework has been established in this direction. Both government agencies, local (business entities) and foreign investors are involved in the reconstruction of the territories.

Small-Medium Business Development Agency (SMB) has a great responsibility to establish entrepreneurial activity in the liberated territories. The organization of entrepreneurial activities, support for attracting local and foreign investment, and the formation of the small and medium business entreprises (SME) sector in the liberated territories have become priorities of the Agency's strategic goals.

SMB under the Ministry of Economy is responsible for receiving, analyzing and directing applications to establish businesses in the liberated territories.

Priority of investment projects submitted to the Agency is analyzed, potential projects are identified and included in the database. Detailed information on the economic and investment potential of the liberated territories, professional advisory services, coordination with relevant government agencies, support in finding local partners and services are provided entrepreneurs who apply to the agency.

I applied in writing to SMB regarding the work done in the liberated territories, and my appeal was answered by the agency with statistics. In this regard, SMB stated that the applications of business entities wishing to establish a business in the liberated territories are summarized in the prescribed form and regularly added to the list by the Agency. As of January 2022, SMB received 990 applications.

Graphic 1: Appeals to SMB

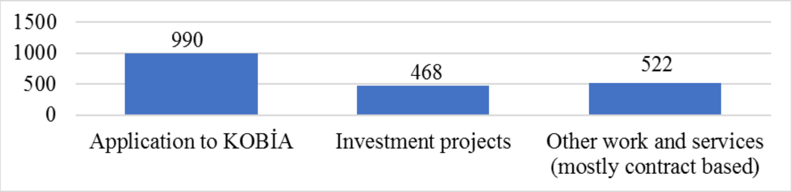

Source: According to the SMB compiled by the author, 31.01.2022, https://www.smb.gov.az/az

These appeals cover trade and services, industry, agriculture, construction, tourism, education, transport and logistics and other areas, respectively.

Graphic 2: Distribution of appeals received by SMB by areas

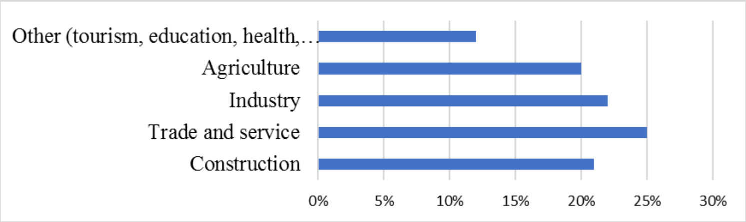

Source: According to the SMB compiled by the author, 31.01.2022**,** https://www.smb.gov.az/az

These appeals also include those from foreign countries (mainly Turkey, Russia, Pakistan, Hungary, Kazakhstan). Of the 990 applications received by SMB, 42 are related to women entrepreneurs, of which 24 are related to investment projects and 18 to other works and services.

I will mention the Turkish companies carrying out reconstruction work in these areas, information about them, the work done in these areas and my survey with them. Since my workplace is currently actively involved in providing these companies with the financial resources they need to operate in those areas, I have organized the survey through customer representatives at my workplace.

Kolin Construction, Kalyon Holding, Ceniz Construction, Polat Yol Yapi San. and Tic. A.Ş. operating in Karabakh, are the leading construction companies in Turkey. These companies are located in Turkey and are distinguished by their activities on more than 3 continents. Main areas of activity:

Kolin Construction : transport and infrastructure; agriculture, energy and irrigation; building, housing and industrial facility; tourist facilities, etc. (https://www.kolin.com.tr/tr)

Kalyon Holding: construction, investment, real estate, energy, industry (https://kalyonholding.com/)

Cengiz Construction: highway, airport, power plant, pipeline, water supply etc. (https://www.cengiz-insaat.com.tr/)

Polatyol Yapi San. and Tic. A.Ş.: construction, energy, real estate (http://www.polatyol.com/)

The mentioned companies are distinguished by their invaluable role in construction and building works in the liberated territories. Undoubtedly, the most important project in the liberated areas is the "Victory" road from Fizuli to Shusha. Although the manpower and equipment of the Azerbaijan State Agency of Motor Roads are currently working on the project, the Turkish Group of Companies, led by Kolin Construction, which has experience in building roads in difficult terrain, is also involved in the project. The road was fully commissioned in September 2021, and was officially opened on November 7.

One of the road infrastructure projects implemented in the liberated territories is the Toganali-Kalbajar-Istisu highway. Kolin Construction and Cengiz Inshaat Sanaye ve Ticaret are also subcontractors in the implementation of this road construction project. The project is currently being implemented.

Polat Yol, a Turkish company, is a subcontractor in the construction of the Khudafarin-Gubadli-Lachin highway, one of the other road projects.

Turkish companies are also actively involved in the construction of the Horadiz-Jabrayil-Zangilan-Agband highway (Zangazur corridor), which was laid on October 26 with the participation of the Presidents of Azerbaijan and Turkey. These companies also played an important role in the construction of Fizuli Airport.

The survey consisted of 10 questions and was conducted by both Turkish companies whose names I have mentioned. I conducted the survey through meetings and negotiations with representatives of these companies, as well as through customer representatives at my workplace. The answers to the addressed questions provided by Turkish companies can be grouped in the following table.

Table 1: Answers to the questions of the surveyed Turkish companies

Organizations / Questions	**Kolin Construction**	**Kalyon Construction**	**Cengiz Construction**	**Polatyol**
I question	subcontractor	subcontractor	subcontractor	Subcontractor
II question	state invitation	state invitation	state invitation	state invitation
III question	abundance of mines	abundance of mines, problems with the use of communicatio n tools	abundance of mines, employee insurance problems	abundance of mines
IV question	yes	yes	yes	yes
V question	mineral resource	mineral resource, forest, vegetation	mineral resource	mineral resource, water resources

VI question	attraction of foreign investors	increasing export opportunities	increasing export opportunities	all
VII question	agrarian business	agrarian business and turism	industry, manufacturing	agrarian business, transport logistics
VIII question	richness of natural resources, abundance of water resources	richness of natural resources	all	all
IX question	use the experience of foreign countries	the economic significance of partnerships with local investors	increase in exports; use the experience of foreign countries	the economic significance of partnerships with local investors
X question	agrarian business, turism	agrarian business, construction	agrarian business, industry, manufacturing	industry and manufacturing, turism

Source: Compiled by the author on the basis of information collected from surveys with companies, 2022

Arzu Khalilova, Head of Human Resources in Azerbaijan, was the person who responded to the survey from Kalyon Construction. The survey first asked each company to provide a brief overview of its activities in the liberated areas. Kalyon Construction stated in its summary:

"We are one of the companies doing major reconstruction work in the region. We mainly provide the construction of highways and transport routes. This will be very important for the country."

As a second question, I asked Kalyon Construction how it operates in the liberated areas (subcontractor, investment, etc.), and the answer to this question was as the main subcontractor. The third question was whether they participated in the reconstruction work in these areas with state support or through tenders, and the answer to this question was stated state support. In my next question, what was the reason for operating in the liberated territories, and this question was answered as follows: "As one of the largest construction companies in Turkey, to share experience in this field and act as a key player". When asked about the risks they face while operating in these areas and what

caused the delays, it was stated that there are many mines and therefore there are delays. My next question was which area was suitable for the development of these areas in the future, and the answer was the processing of minerals.

One of the interesting questions was whether cooperation with local companies was carried out during the operation in the liberated territories, and if so, at what level. A representative of Kalyon Construction said that they were cooperating with local companies and that was at a high level (mainly in the supply of raw materials). The question of whether there is a support mechanism by the state was answered in the affirmative.

In another question, the sources of labor resources provided while operating in these areas were asked, and the company's representative stated that they used external (their own internal resources) labor resources in their activities.

The next questions are mostly based on the prospects of the liberated territories. The question of which resources are more important in the development of these areas, mineral and recreational opportunities were mentioned. Based on these resources, there is the potential of industry and production for the development of entrepreneurship in the area. The development of these areas will create new jobs and increase export opportunities in these areas. As Kalyon Construction, it is recommended to apply financial and tax support mechanisms by the state to increase the number of business entities in the region.

Representatives of other Turkish companies (Kolin Construction, Cengiz Construction, Polat Yol) also participated in the survey and answered questions. These companies reported that they acted as the main subcontractor in these areas, such as Kalyon Construction. These companies are mainly working on important projects in road construction, construction of railways and pipelines. These companies stated that they operate in these areas with state support. Kolin Contruction wanted to play a direct role in the reconstruction of the territories liberated from the occupation, as the construction had previously been carried out in our country and worksite. Cengiz Construction and Polatyol touched upon the same issues as the reason for operating here, and also said that this would be a new opportunity for them.

They stated that they cooperated with state companies in their activities and that this cooperation was mainly with the companies of the Azerbaijan State Railway. When asked about the problems they face in these areas, they said that there are too many mines (it takes time to clear them), communication and insurance problems.

As a construction company, they use their local labor resources to carry out their work here. They insure their employees with local companies in our country. Due to the use of the Turkish model in construction work in the liberated areas, the state provides special support to Turkish companies.

According to them, the abundance of natural resources in the region creates the basis for the development of metallurgy, agriculture and engineering. Finally, they recommended the introduction of tax and customs incentives and financial support mechanisms by the state for the development of businesses in the region.

I met with a number of local companies and learned about their work in the area. One such company was As Group Investment. I had the opportunity to get acquainted with the project to be implemented by this company in Karabakh with their stand at the Rebuild Karabakh exhibition.

The company was founded in 2003 under the name AS Construction, and in 2011 the already expanded company was merged under the name AS Group Investment. The company specializes in a number of business areas: construction, real estate, manufacturing, agriculture, transport and transportation, HoReCa (https://www.asgroup.az/).

The "Smart Village" project is being implemented by As Group Investment in the liberated territories. In brief, the company's representative provided information about the work done here – “As As Group Investment, we carry out design and construction work in the area of Agayarli village of Zangilan region, starting from the concept of this project, urban planning, agriculture and job creation".

It should be noted that the Ministry of Agriculture has been appointed as the main customer of this project and 10.8 million manat has been allocated for the project. The company has signed a contract with the Ministry of Agriculture to implement the project. The company was not selected for the project

through a tender, the company signed a contract with the Ministry of Agriculture to implement the project.

SMB, the State Employment Agency, the Agrarian Services Agency and the Zangilan District Executive Power are cooperating within the framework of this project. A meeting was held with a group of Agali villagers to address the questions of the residents, to determine their areas of activity and needs in this direction.

I addressed questions to As Group Investment about the work done in this area and the future prospects of these areas. The company said it was working with a Turkish company as a subcontractor in the project. It was also noted that cooperation was established with local companies and they were supplied with raw materials and supplies. When asked whether internal or external labor resources were used in the implementation of this project, the company was informed that they used internal resources, and the subcontractor company used both internal and external resources. They voiced the problems they faced while operating in these areas. The main problems are the large number of mines in the area, poor communication, problems with the supply of goods and materials and absence of entrepreneurial legislation specified by the state during operation in these territories. The company answered the question of which sector will be most developed in these areas, agriculture and trade and services.

Telecommunications is one of the tools needed to carry out entrepreneurial activities in the liberated territories. Relevant work has been started by the country's mobile operators as soon as possible to eliminate this problem of entrepreneurs and the local population who will move here. “Azercell Telecom LLC” was the first company to establish a network of mobile operators in the liberated territories. Azercell Telecom LLC, in turn, has installed the first mobile infrastructure and fourth-generation LTE radio base stations in the liberated territories. Following Azercell Telecom LLC,“ Azerfon/Nar” and “Bakcell” operators completed the interior design work in these areas and implemented an action plan.

Orman Aliyev, B2B SME Specialist from “Azerfon/Nar” company, gave detailed information about the company's activities and the problems they face in these areas. “Azerfon/Nar” and “Bakcell” (because they operate under the same holding company – Neqsol Holding) have already set up their base

stations in these areas. The base stations are built mainly in the direction of strategically important areas - Zafar Road and Nakhchivan Road. The employee said that the rival company Azercell Telecom has an advantage in the construction of base stations in the direction of Kalbajar and Lachin. In addition to base stations, the company offers partner companies portable set devices. Partner companies include Turkish companies - Kolin Construction, Kalyon Construction, Cengiz Construction.

One of the problems the company faces during its operation is the application of restrictions by the state. The government imposes restrictions on the Internet and calls during certain hours. The reason for this is to prevent the transmission of data from certain strategically important objects via radio waves. Another problem is the mixing of networks with neighboring countries - Iran and Armenia.

Employee Orman Aliyev said that the company's next plan is to open its first branch in these areas. The most suitable place to open a branch is Shusha. The reason is that Shusha is ahead of other areas in terms of infrastructure. Finally, the company's long-term and short-term goals in the liberated areas were answered by the employee. The short-term goal is to increase the level of service provided to partner companies, and the long-term goal is to increase the level of activity of the existing 4G network in these areas.

One of the other companies I met was “Ateshgah” Insurance Company. The company is engaged in casco insurance of equipment and machinery of partner companies operating in the area. Partner companies include Kolin Inshaat and Azvirt LLC. It should be noted that Azvirt LLC is engaged in the construction of runways, aprons and routes at Fuzuli, Zangilan and Lachin International Airports in these areas.

“Ateshgah Life” Insurance Company is also involved in insuring the employees working in these areas against possible accidents. An employee of “Ateshgah Insurance” Company stressed the risks of operating in these areas. This includes financial risks. At present, due to the incomplete road infrastructure in these areas, the equipment of the partner companies quickly breaks down and becomes unusable. This in itself is a direct cost to the insurance company. The company's complaints from customers are related to gaps in the legislation. According to the insurance legislation, if an employee is injured or loses his life during a war, conflict, mine explosion, the

insurance does not cover the costs. At the end of conversation an employee of the company said that they will open a branch in Shusha in the near future.

The State Program “Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan for 2019-2023” identifies areas and executive structures to be developed in different areas for the development of the Upper Karabakh and Kalbajar-Lachin economic regions. At present, the development of the non-oil sector, one of the priority areas in our country, has great potential in these areas. The development of non-oil sectors industry, production and processing of agricultural products has been identified as a strategic goal for 2019-2023 (Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı, 2019-2023).

Perspective areas of entrepreneurship development in Karabakh and East Zangazur economic regions

As I mentioned, there are a number of areas that provide a comparative advantage of these areas. These areas included:

- agriculture (grain, livestock, equestrian and other fields)
- industry (construction materials, meat and dairy products, leather industry)
- services (tourism, music)

One of the most important areas for future development in the liberated territories is agriculture. There will be an increase in key macroeconomic indicators in these areas with the correct assessment and development of agricultural production and agro-processing potential. For this reason, the restoration and development of agriculture in our liberated lands is one of the main tasks.

If we look at the share of imports in the stocks of basic food products, we can see that the share of our country's dependence on other countries is large.

Table 2: Share of imports in main food stocks, %

	2016	2017	2018	2019	2020
resources and utilization of grain (excluding paddy) and leguminous	28.02	24.9	20.9	27.0	24.8
including wheat					33.7

	37,4	31,3	27,7	36,0	
potato	11,7	10,1	9,5	11,3	10.3
all sorts of vegetables	4,0	2,8	2,1	2,0	2.7
fruits and berries	7,4	9,3	9,0	11,5	11.3
all types of meat and meat products	12,0	15,3	16,9	17,2	15.0
milk and dairy products	12,4	14,5	13,7	15,3	17.2
fishs and fish products	17,8	18,7	16,8	17,7	18.3
vegetable oils	60,4	57,9	60,2	61,4	60.9

Source: According to the State Statistics Committee compiled by the author, 2021 https://www.stat.gov.az/source/trade/

As can be seen from the data in Table 2, the share of imports in the composition of whole grains and legumes (including wheat stocks), as well as vegetable oils is very high. One of the main perspective areas in the agricultural sector is grain production and wheat production. At present, Azerbaijan's wheat demand is about 3.1 million tons, the annual volume of wheat produced in our country is about 1.9 million tons, and imports are about 1.3 million tons (https://marja.az/75875/butun-cehdlere-baxmayaraq-azerbaycan-bugdaya-olan-telebati-yerli-istehsal-hesabina-temin-ede-bilmir). About 40-45% of the demand is met by imports. The main countries where wheat is imported are Russia, Kazakhstan, and Ukraine. As a result of any problems in these countries, there is a direct impact on the supply of wheat in our country.

One of such problems was Kazakhstan's ban on wheat exports in the context of the 2008 global food crisis, which created difficulties in importing wheat into our country. Recent conflicts between Russia and Ukraine have had a negative impact on our need for wheat imports. Russia's ban on the import of cereals and wheat has resulted in rising market prices for these products.

The “smart village” project implemented in Agali village of Zangilan region will enable the development of small businesses in these areas, as well as employment of the local rural population. The farms created on the basis of the project with innovative technologies will produce fruits, vegetables, meat and dairy products. The implementation of this project will turn the Karabakh region into a technological innovation startup, lay the groundwork for attracting technological investment and creating technoparks here. “The project "Smart Village" includes not only the development of agriculture, but also the construction of ecological houses, construction of hydropower plants, installation of solar panels, the introduction of intelligent management systems. It is expected that there will be state benefits and assistance for businesses operating in the smart village.

In order to properly assess the agricultural potential in the liberated areas, it is necessary to work in a number of areas. In this direction:

- land and water planning, rehabilitation and land reform should be carried out;
- agribusiness should be developed;
- establishment of livestock farms;
- establish a supply base for agro-technical services, seeds, fertilizers and pesticides;
- training of agricultural specialists and organization of information and consulting services should be organized;
- agro-processing enterprises should be established;
- establish a logistics infrastructure for the supply and trade of products;
- a specific state support mechanism should be established

Through the tourism potential of the liberated territories, we can have an influx of foreign tourists by developing the tourism and recreation sector here. Our lands liberated from occupation are rich in mineral and thermal water sources, flora and fauna, historical monuments. Even during the Soviet era, Azerbaijan had many health resorts and recreation areas.

As a result of the restoration of these areas, it will be possible to develop a number of types of tourism. It will be possible to apply different types of ecotourism in these areas, which is one of the goals of the Strategic Road Map for the development of tourism. Using its high potential, the Karabakh region can carry out the following ecotourism activities:

- mountain tourism
- agrotourism
- thermal activities
- botanical tourism
- cave tourism
- trekking

At the same time, cycling tours, equestrian, religious tourism, acquaintance of tourists with cultural and historical places and teaching visitors about the unique culture of the Karabakh region can help the region compete with other destinations and diversify tourism products as a tourist destination.

A number of measures can be proposed to increase the potential of tourism businesses in the liberated territories and strengthen the activities of tourism enterprises:

- an objective and fundamental analysis of the region's tourism potential should be conducted, and the tourism potential should be assessed transparently;
- in order to intensify the development of tourism business, specific tourism projects in the region should be developed, examined, business plans should be substantiated and presented to tourism firms and companies with experience in this field, potential investors;
- a package of incentives, including tax incentive mechanisms and tools, should be developed for at least the first 5-10 years to revitalize tourism in the region, and mechanisms for state support for private tourism enterprises should be strengthened

Along with the restoration and construction work in the economic regions of Karabakh and East Zangazur liberated from Armenian occupation, a strategic plan is being prepared for the integration of these lands with rich economic resources into the national economy. The revival of economic activity in Karabakh and East Zangazur will be reflected in macro-economic indicators. According to the indicator in January 2022, compared to the same period, 5.8% more GDP (9257,6 mln. AZN) was produced. In economic indicators, there was less growth in the oil and gas sector (0.6%), and a positive trend was observed in the non-oil and gas sector (8.8%) (https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5133). The integration of Karabakh will play an important role in economic growth, and as a result of this, 3% of GDP are expected to increase.

Table 3: Future impact of the Karabakh region on the country's economy, %

Agriculture	10.4
Mining industry	5.3
Processing industry	4.3
Transportation services	4.9
Turism	16

Source: Compiled by the author according to the calculations of the Executive Director of the Center for Economic Reforms Analysis and Communication (CERAC) Vusal Gasimli - https://azertag.az/xeber/Vusal_Qasimli_Qarabagda_iqtisadiyyatin_6_esas_istiqameti_ve_4_agirliq_merkezi_var-1803091

The low number of employees in the share of micro-enterprises will also increase, the 4.9 % indicator will be 6-8 %. The industrial zones created here will play a significant role in the growth of the number of employees in micro-enterprises. In the new industrial park, the population will work in various positions in the field of agricultural processing, industrial, social and technical zones.

The creation of new jobs and an increase employment in the liberated areas are also required in the employment programs that will regulate this. The main target group in the employment plan will be the local population (repatriates). Once repatriates are employed, it will be possible to involve other groups in the program. Under the employment program, it is planned that the local population will first work in administrative bodies and in the work on rehabilitation of infrastructure.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

Entrepreneurship is one of the important components in the development of any country and the formation of a market economy. If we look at developed countries, we can see that in these countries, SMEs are more advanced than in developing countries, and the number of such enterprises is predominant.

At present, our country lags behind the world in terms of the share of business entities. The government has adopted a number of mechanisms to increase this figure and increase the share of SMEs in the country's economy.

After the restoration of infrastructure in the liberated territories, the development of various types of entrepreneurship in these areas will have a direct impact on the growth of macroeconomic indicators of the country's economy, the elimination of inter-regional differences.

The rich potential of the liberated territories leads to the conclusion that these territories are the basis for the development of entrepreneurship. After the restoration of infrastructure and a favorable living environment in these areas, SMEs will be able to start their business here without any problems. Based on the information we received from SMB, meetings of local and foreign companies operating in these areas and the potential of these areas, we can conclude that the businesses operating in these areas will be particularly advanced in agriculture, industry and manufacturing, trade. SMEs will have a larger share in the agricultural and service sectors than large businesses. Industrial parks to be created by SME entities in the region, innovative equipment and technology to be used, special benefits from the state will create a basis for the development of the agrarian sector in the region. We can say that the work of the established business entities in the agricultural sector will contribute to the country's economy by about 11%.

The possible effects of the development of entrepreneurship in these areas on the country's economy can be summarized as follows:

- the country's GDP will grow by about 3% in the coming years due to the liberated areas;
- production in the region will meet domestic demand and increase the share of exports, especially in the agricultural sector;

- the relocation of the local population will create new jobs and increase employment rates;
- effective provision of public-private business cooperation;
- increasing the attractiveness of foreign investment;
- increasing access to foreign markets through the construction of transit roads;
- use of foreign market experience;
- increasing the share of innovative technologies;

It is important to take the following measures to achieve the above effects and develop entrepreneurship:

- accurate assessment of the potential of the liberated territories;
- formulation of the right budget policy for the development of the liberated territories;
- formation of the necessary legal framework for the implementation of entrepreneurial activities in these areas;
- rehabilitation of life support systems and infrastructure;
- re-drafting the adopted strategic roadmap for the coming years in accordance with the liberated territories;
- return of the local population to their territories and implementation of land privatization;
- establish a financial support mechanism for businesses to build and develop their businesses;
- exemption from tax and customs duties or exemptions for the part of the population engaged in entrepreneurial activity in these areas who have returned to these areas for a certain period of time;
- provision of subsidies by the state;

- simplification of the credit mechanism of commercial and non-commercial banks for business entities operating in these areas (issuance of SİF loans) ;
- attracting foreign and domestic investment in these areas;
- taking necessary measures by SMB for entrepreneurs operating in these areas, establishment of SME friendly and SME houses;
- establishment of Asan Service Centers for operative implementation of necessary documentation and clearance work.

REFERENCES

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı, 2019-2023
2. Leyla Rəşid, (9 dekabr 2020). “İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri”, Xalq qəzeti S.9.
3. Müzəffərli N. ,İsmayılov E. (2010), “Azərbaycan post-konflikt ərazilərin bərpası (konseptual əsaslar)”, Bakı. “Qafqaz”, 139 səh.
4. Rafiq Aslanov, (28 oktyabr 2020). “İşğaldan azad olunmuş su anbarları yenidən Azərbaycan kəndinə xidmət edəcək”, Azərbaycan qəzeti S.9
5. https://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf
6. https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/dagliq-qarabag-ve-etraf regionlarin-enerji-potensiali
7. https://www.asgroup.az/
8. https://www.kolin.com.tr/tr
9. https://kalyonholding.com/
10. https://www.cengiz-insaat.com.tr/
11. http://www.polatyol.com/
12. https://marja.az/75875/butun-cehdlere-baxmayaraq-azerbaycan-bugdaya-olan-telebati-yerli-istehsal-hesabina-temin-ede-bilmir

13. https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5133
14. https://www.smb.gov.az/az
15. https://azertag.az/xeber/Vusal_Qasimli_Qarabagda_iqtisadiyyatin_6_esas_istiqameti_ve_4_agirliq_merkezi_var-1803091

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ

Dos. Kaşıyeva Flora
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Həsənli Gülnar
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xülasə

44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilən Qələbə vasitəsilə Azərbaycanda mahiyyət etibarı vasitəsilə yeni inkişaf mərhələsi başlandı. Qələbə nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir.

Artıq regionun yeni siyasi və iqtisadi mənzərəsi formalaşıb. Münaqişənin həlli, eyni zamanda, regionun təhlükəsizliyini və iqtisadi cəlbediciliyini təmin edən strateji faktordur. Sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu və statusunu daha da möhkəmləndirəcək, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzu daha da artacaq.

Qarabağa və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına investisiya qoymaq üçün kifayət qədər səbəblər var. Belə ki, burada bol enerji mənbələri, yeraltı qiymətli dəmir filizləri, tikinti materialları üçün xammal yataqları və s. mövcuddur.. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və inkişafı, o cümlədən zəruri infrastrukturun, avtomobil və dəmir yolları şəbəkəsinin, yeni hava limanlarının tikintisi, biznes üçün şərait yaradılması, yeni nəqliyyat dəhlizlərinin, xüsusən də Zəngəzur dəhlizinin açılması yeni iqtisadi imkanlar yaradacaq.

Hesab edirik ki, biznes dairələri də dövlətin yaratdığı imkanlardan yararlanaraq, rəqabətədavamlı məhsul və xidmətlər istehsalını genişləndirməli, yeni reallıqlar fonunda yaranmış əlverişli şəraitdən səmərəli və düzgün istifadə etməlidir. Necə deyərlər, qalır yalnız doğru-dürüst işləmək, özünə və dövlətinə faydalı olmaq. Bunu isə əksər sahibkarlarımız çox yaxşı bacarırlar.

***Açar sözlər**: işğaldan azad olunmuş rayonlar, sahibkarlıq subyektləri, kreditləşdirmə.*

Giriş

Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi vasitəsilə şanlı Ordumuzun Böyük Zəfəri, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi və ölkənin ərazi bütövlüyünün yenidən bərpa olunması sözsüz ki, qarşıdakı illərdə iqtisadiyyatın, turizmin və digər bütün sahələrin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Məlumdur ki, bu torpaqların iqtisadi potensialı və təbii ehtiyatları kifayət qədər əlverişlidir. Sözsüz ki, bundan sonra azad edilən ərazilər həm yerli və xarici investisiyaların cəlbi, həm də əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi baxımından dövlət siyasətinin bir hissəsi olacaq.

Otuz il əvvəlki tarixə nəzər saldıqda görürük ki, azad edilən rayonlar işğaldan əvvəl üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq, heyvandarlıq sahəsində xüsusi paya malik olub. Bu ərazilərin aqrar istehsal və ixrac potensialı kifayət qədər böyükdür. Füzuli, Şuşa, Kəlbəcər, Zəngilan və Laçın rayonları böyük turizm potensialına malikdir. Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən olan Azıx mağarası Füzuli rayonu ərazisində yerləşir. Bundan başqa, Kəlbəcərin İstisuyu, tarixin müxtəlif zamanlarında inşa edilən qalalar, kilsə, məscid və digər mədəni-tarixi abidələr bu rayonların turizm imkanlarını kifayət qədər artırır.

Bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş istənilən dövlətin müstəqil yaşaması və inkişafı prosesində özəl sektor önəmli rol oynayır. Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına xüsusi diqqət göstərilir. Son illərdə Prezident İlham Əliyevin "Ölkəmizin inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır" strateji xəttinə uyğun olaraq biznes və investisiya mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması vasitəsilə bağlı ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir (İslamov, E., 2017: s. 67).

Azərbaycanda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üzrə aparılan iqtisadi islahatlar ölkədə sahibkarlığın inkişafına təkan vermişdir. Xüsusən də dövlət-sahibkar münasibətlərinin, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması, o cümlədən özəl sektora təşviq mexanizmlərinin tətbiqi, aqrar sektora dövlət qayğısının artırılması, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

Aparılan iqtisadi islahatlar, biznes mühitini tənzimləyən iqtisadi qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi nəticəsində ölkədə biznes mühiti daha da yaxşılaşır, sahibkarlıq fəaliyyəti genişlənir və ÜDM-də, iqtisadiyyatın bütün sahələrində özəl sektorun xüsusi çəkisi artır. Dövlət müxtəlif vasitələrlə özəl sektorun inkişafını təşviq edir. Bu məqsədlə qanunvericilik bazası daim

təkmilləşdirilir, özəlləşdirmə aparılır, müxtəlif proqramlar qəbul edilir, vergi və gömrük sistemində islahatlar həyata keçirilir, özəl sektorun dəstəklənməsi üzrə müxtəlif maliyyə mənbələri formalaşdırılır, infrastruktur təkmilləşdirilir və s. (Manafov, Q. N. 2011: s. 19).

Azərbaycanda biznes və investisiya mühitinin davamlı surətdə yaxşılaşdırılması, biznesə yeni dəstək mexanizmlərinin tətbiqi və digər istiqamətlərdə mühüm tədbirlər həyata keçirilir, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin əhatə dairəsi genişləndirilir. Bu kursa uyğun olaraq lisenziyalaşdırmanın sadələşdirilməsi, sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların dayandırılması, investisiyaların və ixracın təşviqi mexanizmlərinin tətbiqi, güzəştli kreditləşmə faizinin aşağı salınması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı tədbirləri, elektron xidmətlər şəbəkəsinin genişləndirilməsi, vergi, gömrük, sosial ödənişlər sisteminin təkmilləşdirilməsi özəl sektorun iqtisadiyyatda rolunun artırılmasına əlavə imkanlar yaradır.
Kiçik və orta sahibkarlığın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, institusional dəstək mexanizmlərinin formalaşdırılması üçün İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi fəaliyyət göstərir.

Agentlik tərəfindən ölkənin 20 şəhər və rayonunda 25 “KOB Dostu” ofisi yaradılıb və sahibkarlara xidmətlərini davam etdirir. Mikro, kiçik və orta biznes (KOB) subyektlərinin bilik və bacarıqlarının inkişafı, maarifləndirilməsi məqsədilə 2020-ci ildə 4 KOB inkişafı mərkəzi fəaliyyətə başlayıb, bu mərkəzlər tərəfindən ötən il ödənişsiz olaraq KOB subyektləri üçün l00-ə yaxın təlim keçirilib, məsləhət xidmətləri və digər xidmətlər göstərilib. Hazırda Agentlik tərəfindən KOB-lara daxili bazar araşdırmasının aparılması, təhsil, elm, tədqiqat və dəstək layihələrinin maliyyələşdirilməsi və KOB-ların ixtisaslaşmış sərgilərdə iştirakına birbaşa dəstək göstərilir.

Digər tədbir olaraq, dövlətimizin başçısının müvafıq fərman və sərəncamlarına əsasən Sumqayıt Kimya, Balaxanı, Mingəçevir, Qaradağ və Pirallahı sənaye parkları, Neftçala, Masallı, Hacıqabul, Sabirabad və Şərur sənaye məhəllələri yaradılıb, sahibkarlara müasir infrastruktur və lazım olan dəstək təqdim edilir.

Sahibkarların investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün Sahibkarlığa İnkişafı Fondu tərəfindən verilən güzəştli kreditlərin illik faiz dərəcəsi 5 faizə endirilib. Sahibkarların dövlət zəmanətli krediti asan və şəffaf əldə etməsi üçün Elektron Kredit Platforması (www.e-edf.gov.az) yaradılıb və 2020-ci il

iyunun 30-dan sahibkarların istifadəsinə verilib. Elektron Kredit Platforması sahibkara şəffaf, çevik, məmur müdaxiləsindən kənar, sağlam rəqabət mühitində kredit almaq imkanı yaradıb. Kredit üçün müraciət sistemi sahibkar tərəfindən izlənə bilən rəqəmsal həllə söykənir (Əliyev, T. N., 2011: s. 36).

Bunlarla yanaşı, mütərəqqi metod kimi investisiya təşviqi mexanizminin tətbiqi də qeyd edilməlidir. Ölkədə idxalı əvəz edən və ixracyönümlü sənayenin inkişafı, bu sahəyə investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması məqsədilə investisiyaların təşviqi sənədinin verilməsi 20l6-cı ildən həyata keçirilir. İndiyədək 4l2 sahibkarlıq subyektinə 495 investisiya təşviq sənədi verilib ki, bu layihələrin də ümumi dəyəri 4,5 milyard manatdan çoxdur.

Bununla yanaşı, ölkə ərazisində istehsal edilən və istehsal prosesində istifadə edilən yerli komponentlərin, qeyri-neft məhsullarının dəyərindən, habelə ixrac edilən məhsulların növündən asılı olaraq, qeyri-neft məhsullarının ixracı vasitəsilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqi ödənilib. 20l6-2020-ci illər ərzində 334 müraciət üzrə həyata keçirilmiş ixrac üçün 26,5 milyon manat vəsait geri ödənilib.

Prezident İlham Əliyevin “Dövlət hər zaman sahibkarların yanında olacaq” prinsipinə uyğun olaraq, koronavirus pandemiyasının milli iqtisadiyyata, makroiqtisadi sabitliyə, məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfı təsirlərinin azaldılması məqsədilə geniş dəstək paketini nəzərdə tutan proqramlar, çoxşaxəli, çoxstrukturlu, biznesin qısa və orta müddətdə dəstəklənməsini əhatə edən mühüm sənədlər qəbul edildi, pandemiya vasitəsilə bağlı fəaliyyəti məhdudlaşdırılmış sahibkarlara və fərdi (mikro) sahibkarlıq subyektlərinə dövlət tərəfindən maliyyə yardımı göstərildi.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərəcək sahibkarlıq subyektlərinə (o cümlədən kiçik və orta sahibkarlara) vergi güzəştləri və tətillərinin, habelə sosial sığorta üzrə güzəştlərin verilməsi vasitəsilə bağlı təkliflər hazırlanır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi canlanmanın sürətləndirilməsini və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasını, optimal güzəştlərin hazırlanmasını və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını əhatə edən layihələr üzərində işlər davam etdirilir.

AR Prezidentinin 202l-ci il 2 fevral tarixli “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamının 2.l-ci bəndində nəzərdə tutulmuş, hazırda son müzakirələr mərhələsində olan

“2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda iqtisadıyyatın şaxələnməsinə və investisiyaların cəlb olunmasına vergi siyasətinin effektiv dəstəyinin təmin edilməsi və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər nəzərdə tutulur: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafı üçün vergi təşviqlərinin tətbiq olunması; Yeni istehsal sahələrinin qurulmasına əsasən kapital qoyuluşlarına uyğun olaraq mənfəət vergisinə güzəştlərin verilməsi; Turizmin inkişafı üçün vergi təşviqlərinin verilməsi və s. (Abdullayev, Ş. Ə., 2009: s. 65).

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərəcək sahibkarlıq subyektlərinin böyük bir hissəsinin investisiya təşviqi sənədi ala biləcəyini nəzərə alaraq, onlar üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş vergi güzəştlərini xatırlatmaq istərdim. İnvestisiya təşviqi sənədi almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar həmin sənədi aldığı tarixdən 7 il müddətinə bir sıra vergiləri və rüsumları ödəməkdən azaddırlar: Hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar əldə etdikləri mənfəətin (gəlirin) 50 faizinə əsasən mənfəət (gəlir) vergisi; Müvafıq investisiya layihəsi çərçivəsində investisiya vəsaiti hesabına əldə olunmuş əmlaklarına əsasən əmlak vergisi; Mülkiyyətində və yaxud istifadəsində olan müvafıq torpaqlarına əsasən torpaq vergisi; Müvafıq təsdiqedici sənəd əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalına əsasən ƏDV və gömrük rüsumu. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən bütün layihələrin investisiya təşviqi sənədi verilən layihələrə aid edilməsi məsələsi də müzakirə olunur

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı sahəsində aparılmış dövlət siyasəti və həyata keçirilmiş işlərin nəticəsi olaraq 2020-ci il ərzində qeydiyyata alınmış sahibkarlıq subyektlərinin sayı ümumilikdə l3% artaraq 202l-ci ilin yanvarın l-i tarixinə l 2l7 972 olub. Onların l3%-i (l55 435) hüquqi şəxslərin, 87%-i (l 062 537) fərdi sahibkarların payına düşür. 2020-ci il ərzində fərdi sahibkarlar istisna olmaqla statistik vahidlərin sayı 6,3% artaraq 202l-ci ilin yanvarın l-i vəziyyətinə l55 435 olub ki, onların da 96l9-u 2020-ci il ərzində yaradılıb. Qeydiyyata alınmış statistik vahidlərin l27 5l7-si mikro, 7282-si kiçik, 29l6-sı orta, 678-i isə iri sahibkarlıq subyektidir.

Son illər qəbul olunmuş və uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında, strateji yol xəritələrində, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, kommunal xidmətlərin və sosial infrastruktur təminatının keyfıyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin

daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun yüksəlməsinə, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasına və nəticədə, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və sosial rifahın artırılmasına təkan vermişdir. Dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004–2018-ci illər ərzində ümumidaxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır. Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2019-cu ildə iqtisadi artım 2.2%, o cümlədən qeyri-neft sektorunda 3.5% olmuşdur. Rəsmi məlumata əsasən cari ildə ölkə ərazisində 16,448 yeni müəssisə yaradılmış, 164 mindən çox yeni iş yerləri açılmışdır.

Qrafık 1: Əsas sosial-iqtisadi göstəricilər (artım tempi %-lə)

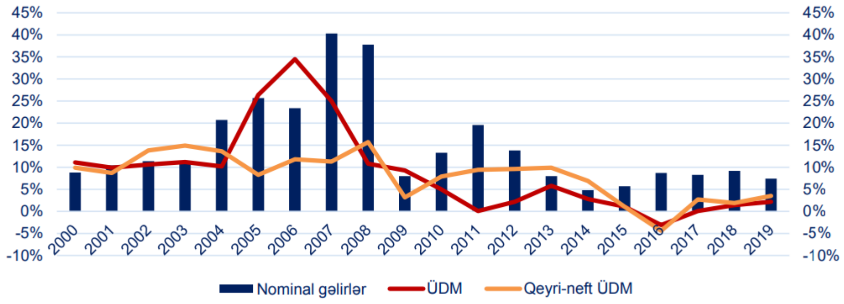

Mənbə: http://mcgf.gov.az/uploads/strategiya_2020-2025.pdf

Sahibkarlığa dəstək məqsədilə beynəlxalq təcrübədə olan bütün alətlərdən istifadə olunur, o cümlədən: kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları üçün vergi, gömrük güzəştləri və birbaşa maddi yardım və subsidiyaların verilməsi; kapitalda iştirak (səhm/payların alınması); güzəştli kreditlərin təqdim edilməsi; konsaltinq, maarifləndirmə və treyninq; satışın təşkili və logistika.

Cədvəl 1: PEST analiz

Siyasi faktorlar	- Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə hədəflərin müəyyən olunması; - İqtisadiyyatın şaxalənməsi, sahibkarlığın inkişafı, özəl sektorun iqtisadiyyatda rolunun artması üzrə siyasətin həyata keçirilməsi; - Əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü siyasəti; - Vergi siyasəti, dövlət-sahibkar münasibətləri, dövlət nəzarəti və tənzimlənməsi istiqamətində islahatların aparılması; - Mülkiyyət hüquqlarının (xüsusilə tikinti sektorunda və daşınmaz əmlak üzərində) qeydiyyatı və qorunması sahəsində islahatlar; - Fondun digər aidiyyəti qurumlarla əməkdaşlığı.
İqtisadi faktorlar	- Makroiqtisadi sabitliyin, müsbət iqtisadi artımın təmin olunması; - Sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləyən biznes mühitinin yaradılması, qeyri-neft ixracın artması; - İqtisadiyyatın prioritet sahələrinin (turizm, nəqliyyat, emal və s.) potensial imkanlarının genişlənməsi; - Büdcə intizamının gücləndirilməsi; - Ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi.
Sosial faktorlar	- Əhalinin sosial rifahının, gəlirlərinin artması; - Əhalinin artımı, urbanizasiyanın surətlənməsi; - Əhali arasında özünüməşğulluq səviyyəsi; - Əhalinin demoqrafik strukturu, gənc və əmək qabiliyyətli əhalinin payının yüksək olması.
Texnoloji faktorlar	- Ölkə üzrə dövlət və maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşması və vahid elektron platforma üzərindən göstərilməsi tendensiyanın surətlənməsi; - E-kommersiyanın inkişafı; - Ölkə üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir İT əsasında aparılması üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması; - Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün müasir istehsal texnologiyaların və avadanlığın mövcud olması.

Mənbə: (Fonun hesabatı əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

“İnkişaf maliyyəsi” üzrə son qlobal araşdırmalar göstərir ki, inkişaf edən ölklərdə maliyyə vasitəçiliyinin dərinləşidirilməsi vasitəsilə iqtsadi artım arasında birbaşa və güclü əlaqə vardır. Belə ki, özəl sektora kreditlərin ÜDM-ə nisbətinin 10 f.b. artması iqtisadi artımın 0.2 f.b. yüksəlməsinə səbəb olur. Maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarına və maliyyə xidmətlərindən istifadəsinə əsasən də Azərbaycanda son illər əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olunsa belə, helə də dünya ölkələri vasitəsilə müqayisə geriləmə qalır.

Qrafık 2: Real sektora verilmiş kreditlərin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti, %-lə

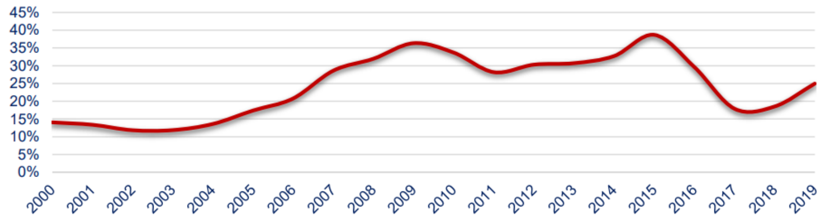

Mənbə: http://mcgf.gov.az/uploads/strategiya_2020-2025.pdf

Dünya Bankının iş adamları arasında apardığı sorğuya əsasən Azərbaycanda maliyyə resursların çatışmazlığı və/və yaxud bahalılığı biznesin başlanmasında ikinci mühüm məhdudlaşdırıcı amildir. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən aparılmış araşdırmalara əsasən özəl sahibkarlığın inkişafı, yeni müasir texnologiyalara əsaslanan müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin genişləndirilməsini məhdudlaşdıran amillərin sırasında sahibkarların maliyyə resursları vasitəsilə təminatlılıq səviyyəsinin aşağı, vəsaitlərin dəyərinin isə yüksək olması, iş adamlarının məhdud maliyyə savadlılığı, maliyyə hesabatlığının keyfiyyət və şəffaflığının aşağı səviyyədə olması, bir çox hallarda banklar tərəfindən yüksək girov təminatının tələbini qeyd edirlər.

Fondun təşəbbüsü vasitəsilə 2019-cu ildə ölkənin böyük şəhərlərində fəaliyyət göstərən sahibkarlar arasında sorğu keçirilmişdir. Sorğuda iştirak edən sahibkarların böyük hissəsi bank və digər maliyyə institutlarından kredit alarkən ən çox rastlaşdığı çətinliklər arasında kreditin alınması zamanı artıq bürokratiya, sənədləşmə prosesinin uzun və mürəkkəb olması, tələb edilən sənədlərin sayının çox olmasını qeyd etmişlər. Eyni zamanda sahibkarlar anderraytinqin çox zaman aparması və bank tərəfindən qərarın gec verilməsi, kredit üzrə yüksək təminatın tələb olmasını və s. qeyd etmişlər. Kredit şərtlərinə gəldikdə ən böyük narahatçılıq kreditlər üzrə faizlərin yüksək, müddətin isə qısa olması vasitəsilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, sorğu zamanı müəyyən olunmuşdur ki, sahibkarların 68%-i öz bizneslərini şəxsi vəsaitləri hesabına maliyyələşdirirlər və yalnız 7% sahibkar kredit təşkilatlarının verdikləri kreditlərdən istifadə edir.

Dünya təcrübəsində münaqişədən sonrakı dövrdə büdcə resurslarının səfərbər edilməsi və yenidən prioritetləşdirilməsi müşahidə olunur. Bu şərtlər daxilində bu modelin Azərbaycanda istifadəsi daha məqsədəuyğun olar. 1971-ci ildə Malayziyada qəbul edilmiş yeni iqtisadi siyasət strategiyası iki yolla milli birliyi təmin etməyə yönəlmişdi: yoxsulluğun azaldılması və cəmiyyətin yenidən qurulmasının sürətləndirilməsi ilə iqtisadi disbalansın aradan qaldırılması. Dünya təcrübəsinə görə, ilk növbədə, keçmiş münaqişə zonasının əhalisini əhatə edən daxili insan kapitalını qiymətləndirmək lazımdır. Bu iqtisadi aktorlar passiv şəkildə xarici agentlərdən maliyyə gözləməməlidirlər. Əksinə, əzmkarlıq, çalışqanlıq və yenilik göstərməklə özləri əlavə dəyər yarada bilərlər. İnkişaf strategiyaları sosial dinamikaya və institusional proseslərin tam başa düşülməsinə əsaslanarsa, daha davamlı

olacaq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramına əsasən, bərpa planında yerli iqtisadi aktorlar əsas rol oynamalıdırlar.

Münaqişədən sonrakı ölkələrin təcrübəsində makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün yeni iqtisadi inkişaf strategiyası aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir (Gasımov L. 2018: s.23):

- iqtisadi islahatların mərhələli və ardıcıl həyata keçirilməsi;
- özəl sərmayənin əsas prioritet kimi seçilməsi;
- iqtisadiyyatın bərpasını təmin edən pul və fiskal siyasətin yenidən qurulması;
- bərabər fiskal dayanıqlığın təmin edilməsi ilə yanaşı, bərpa və məşğulluğun artırılmasının maliyyələşdirilməsini fiskal siyasətin əsas məqsədi kimi müəyyən etmək;
- fiziki şəxslər və ev təsərrüfatları üçün bütün sosial xidmətlərin bərpası;
- beynəlxalq yardım və qrantların idarə edilməsində şəffaflığın və səmərəliliyin təmin edilməsi;
- donor koordinasiya mərkəzinin düzgün qurulması;
- strategiyanın həyata keçirilməsini təmin edən qurumun formalaşdırılması.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin tapşırığı ilə Azərbaycanda yaradılmış iqtisadi siyasətin strateji idarə olunmasının yeni çərçivəsinə uyğun olaraq, Qarabağ bölgəsi daim inkişaf edəcək və ölkə həyatına yenidən inteqrasiya edəcəkdir. Qarabağın inkişaf strategiyası zaman və regionlar baxımından ardıcıl icra nəzərə alınmaqla aşağıdakı prioritetlər üzrə həyata keçirilə bilər. Qarabağın inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün idarəetmə, monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmi, o cümlədən şəffaf və hesabatlı maliyyələşmə mexanizmi yaradıla bilər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə şəhər, qəsəbə və kəndlərin yeni baş planlarına uyğun olaraq zərərsizləşdirmə, eləcə də tikinti və abadlıq işlərinə başlanılacaq. Ərazidə iqtisadi infrastrukturun, o cümlədən yollar, meliorasiya və irriqasiya sistemləri, elektrik enerjisi, qaz, su təchizatı, kanalizasiya və s. yaratmaq, bərpa etmək və inkişaf etdirmək lazımdır. Eyni zamanda, sosial infrastrukturun, o cümlədən təhsil və səhiyyənin inkişafı vacibdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dövlət və bələdiyyə orqanlarının tam fəaliyyətinin

təmin edilməsinə, iqtisadiyyatın rəqabətədavamlı sahələrinin və məşğulluğun, o cümlədən özünüməşğulluğun inkişafına üstünlük verilməlidir. Prioritetlərə həmçinin iqtisadi və sosial məsələlər nəzərə alınmaqla məcburi köçkünlərin mərhələli şəkildə öz yaşayış yerlərinə qayıtması, insan kapitalının inkişafı, dövlət investisiyaları ilə bərabər əsasda xarici və yerli sərmayələrin cəlb edilməsi, sahibkarlığın, xüsusən də mikro, kiçik və orta biznes, o cümlədən iqtisadiyyatın innovativ həllər prinsiplərinə yeni texnologiyalara, yaşıl və dairəvi iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğun inkişafı və sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi daxildir.

Kiçik və orta sahibkarlıq mövcud sosial-iqtisadi problemlərin həllində, əhalinin məşğulluğunun genişləndirilməsində böyük rol oynayır. Ədalət Muradov və Elşən Bağırzadə "Azərbaycan iqtisadiyyatı (infoqrafika)" kitabında kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyətini belə vurğulamışdır: "Yeni dövrdə hökümət neft-kimya, kənd təsərrüfatı, kiçik və orta sahibkarlıq, ağır və maşınqayırma sənayesi, turizm, logistika və ticarət, mənzil, peşə təhsili, maliyyət xidmətləri, informasiya texnologiyaları və ictimai infrastruktur xidmətləri sektorlarını prioritet sektorlar olaraq elan etmişdir" (Muradov Ə., Bağırzadə E. 2021: s.18)

Yaxşı inkişaf etmiş biznes mədəniyyəti Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini və gələcəkdə iqtisadi artımı təmin etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi inkişafın mühüm "lokomotivi"dir. Deməli, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması həm kiçik sektor, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik biznesin dövriyyəsinin ən böyük həcmi topdan və pərakəndə ticarət, daşınmaz əmlak, tikinti və istehsalatdadır.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri əsasən istehsal, tikinti, topdan və pərakəndə ticarət sahələrində fəaliyyət göstərirlər. İşğaldan azad olunmuş bölgələrdə kiçik və orta biznesin əksəriyyəti çeviklik, bazar şərtlərinə yüksək dərəcədə uyğunlaşma və əhəmiyyətli əmək intensivliyi ilə xarakterizə olunur. Qeyd edək ki, kiçik və orta biznesin inkişafına, yeni kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasına ən çox mane olan üç qrup problem var. Müəyyən edilmiş problemlər regional xarakter daşıyır.

• Maliyyə:

- enerji qurğularına və su təchizatına texnoloji qoşulma xərcləri;

- kredit resurslarının əlçatmazlığı (yüksək faiz dərəcələri, girovun olmaması);

- lizinq mexanizminin yüksək qiyməti;

- kiçik biznesin fəaliyyətini dəstəkləmək üçün öz başlanğıc kapitalının olmaması;

- kiçik və orta biznesin yüksək büdcə yönümlü olması.

• Təşkilati:

- uzunmüddətli inkişaf planlarının olmaması;

- biznes bacarıqlarının olmaması və zəif marketinq;

- biznesin inkişafı və mütərəqqi aparılması üçün zəif stimullar;

- biznesin aparılması üçün ixtisaslaşdırılmış sahələrin çatışmazlığı və yüksək qiyməti;

- zəruri texnoloji avadanlıqların xarab olması;

- ixtisaslı işçilərin çatışmazlığı.

• Xarici mühit və bazar şərtləri (Нуриев А.Х. 2018: s.76):

- kiçik və orta biznesin istehsal etdiyi mal və xidmətlərin mövqeləri uğrunda bazarlarda rəqabətin səviyyəsinin artması;

- sahibkarlıq subyektlərinin aşağı ixrac və investisiya fəallığı.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf perspektivləri bilavasitə sadalanan problemlərin həllindən asılıdır, çünki onlar kiçik və orta biznes sahəsinin uğurla inkişaf edə biləcəyi şəraitin yaradılmasında əsas amillərdir. Kiçik və orta biznesin iqtisadi artım templərini sürətləndirmək üçün yoxsulluğa qarşı mübarizə və innovasiyaların inkişafı amili kimi yeni kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasını stimullaşdırmaq, onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq, iqtisadiyyatın bu sektorunda məşğulluğun artırılması mütləqdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kiçik və orta biznesin yaradılması üçün Dövlət Proqramlarının tətbiq edilməsi zəruridir. Proqramın məqsədləri aşağıdakılardır (Аббасов Ф.Х. 2018: s.93):

- kiçik və orta biznesin inkişafına yardım;

- kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətli məhsullarının (işlərinin, xidmətlərinin) istehsalının həcminin artırılmasına şərait yaradılması, onların daxili və xarici bazarlarda təşviqi.

Proqramın həyata keçirilməsi mexanizmi məqsədə çatmaq və qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli üçün zəruri olan təşkilati, maliyyə və hüquqi tədbirlər kompleksindən istifadəni nəzərdə tutmalıdır.

Yeni güzəştli kredit imkanları KOS-un maliyyələşdirilməsi üçün əlavə imkanlar yaradır. Belə ki, sahibkarların kredit götürərkən qarşılaşdıqları ən böyük çətinlik girovla bağlıdır. Kiçik biznesin daha məhdud ipoteka kreditləri var. Yeni kreditləşmə mexanizminin üstünlüklərindən biri odur ki, avadanlıq almaq üçün güzəştli kredit götürmüş sahibkar daşınmaz əmlaka malik olmadığı təqdirdə həmin texnikanı girov qoya biləcək. Bu mexanizmə əsasən, bank kreditləri üzrə faiz dərəcəsi illik 7% təşkil edir. Bu obyekt iqtisadi artımın və məşğulluğun dəstəklənməsinə, eləcə də biznesin, xüsusilə girov təminatına çıxışı olmayan kiçik sahibkarların maliyyəyə çıxış imkanlarının daha da genişləndirilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

Əminliklə demək olar ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əlverişli biznes mühitinin yaradılması, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşdırılması qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına böyük təkan verəcək, eyni zamanda, iqtisadi artıma da təkan verəcəkdir. Bu inamın maddi əsasını işğaldan azad edilmiş ərazilərin təbii sərvətləri, sosial-iqtisadi əsasını isə öz doğma torpaqlarına qayıdan fədakar insanlar təşkil edəcək. Bütün bu faktlar ondan xəbər verir ki, bu ərazilərdə müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin geniş şəbəkəsini yaratmaq üçün kifayət qədər xammal və enerji ehtiyatları mövcuddur. İndiki və gələcək nəsillərin qarşısında duran əsas vəzifə bu ehtiyatlardan qənaətlə istifadə etməklə Qarabağın davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməkdir. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, erməni vandalları tərəfindən məhv edilmiş əraziləri, daşınmaz əmlakı, maddi və mənəvi sərvətləri qısa zamanda bərpa etmək asan olmayacaqdır.

Bu gün banklar tərəfindən verilən kreditlər KOS-ların inkişafına, onların istehsalının həcminin artmasına xidmət edir. Kiçik müəssisələrin inkişafının ilkin mərhələsində kredit almaq xüsusilə vacibdir, çünki kredit resursları uzunmüddətli investisiyalar üçün istifadə olunur, buna görə də banklardan uzunmüddətli kreditlər tələb olunur. Həmçinin, dövriyyə kapitalının sabit səviyyəsini saxlamaq üçün qısamüddətli kreditləşmə lazımdır. Bununla belə,

Azərbaycan bankları kiçik biznesə, xüsusən də fəaliyyətlərinin ilkin mərhələsində kömək etməyə o qədər də həvəsli deyillər, çünki onların hələ kredit tarixçəsi yoxdur və onların gələcək kredit qabiliyyətini müəyyən etmək çətindir. Bank üçün bir neçə vacib şərt var (Financial Risk Management, 2015: s.42):

- müəssisənin qeydiyyatı və ən azı altı ay müddətində fəaliyyət göstərməsi;

- vaxtı keçmiş kreditlərin olmaması;

- şirkətin daimi gəlirinin olması.

Eyni zamanda, kiçik və orta biznesin kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları faktiki olaraq iri sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşdirilməsinə qoyulan tələblərdən fərqlənmir. Buna baxmayaraq, kredit bazarının bu sektorunun inkişafına mane olan bir çox səbəblər tamamilə aradan qaldırıla bilər. Xüsusilə müəssisənin ilkin mərhələsində bu şərtlərin hamısını yerinə yetirmək mümkün deyil. Bəzi iş adamları kiçik və orta biznesin aktiv dəyərinin aşağı olması səbəbindən girov təmin etməkdə çətinlik çəkirlər. Amma bu cür kreditlərin də üstünlükləri var: onlar girovsuz və böyük sənədlər paketi olmadan verilir ki, bu da onların səmərəliliyini təmin edir. Kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşdirilməsi prosesində aşağıdakı şərtlər təklif oluna bilər (Егорова Н.Е., Смулов А.М. 2012: с.256):

- kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün son dərəcə illik 5%-dən çox olmamalıdır;

- iqtisadiyyatın prioritet sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatı, istehsal, tikinti, nəqliyyat və rabitə, turizm, səhiyyə və tullantıların emalı sahəsində, habelə ictimai iaşə və məişət xidmətləri sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə güzəştli kreditlər verilməlidir.

KOS-lar üçün kredit məhsullarının mövcudluğudur ki, bu da bir sıra aspektlərlə müəyyən edilir (Егорова Н.Е., Смулов А.М. 2012: с.272):

- girov və zəmanətlərin təqdim edilməsi zərurəti;

- yüksək faiz dərəcələri;

- sənədləşmə işlərinin mürəkkəbliyi.

Kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşməsi sektorunun banklar tərəfindən daha fəal inkişafına və onun işğaldan azad olunmuş ərazilərdə diversifikasiyasına aşağıdakı şərtlər daxildir:

- bankların iri və kiçik borcalanlarla işləmək üçün əməliyyat xərclərinin bərabər olması səbəbindən kredit üçün sərfəli deyil;

- bir çox banklar KOS-lara etibarsız və riskli müştərilər kimi baxırlar. Buna görə də, bir çox kredit təşkilatları böyük korporasiyalara kredit verməyə daha çox hazırdırlar;

- təminatsız kreditlərin verilməsi təcrübəsinin risklərin qiymətləndirilməsi üçün effektiv əsası yoxdur. Kiçik və orta müəssisələrin kredit resurslarına çıxışını təmin etmək üçün hökumət tədbirləri kiçik və orta sahibkarlığın kredit resurslarından istifadə imkanlarının artırılmasına yönəlib (Вороновская О.Е. 2001: c.62).

Aydındır ki, hər bir müəssisənin inkişafı daha çox xarici maliyyələşmədən asılıdır. Azərbaycanda xarici maliyyələşdirmənin əsas nisbətən əlverişli mənbəyi bank kreditləridir. Banklar kiçik və orta biznesin kreditləşdirilməsi şərtlərini daim sərtləşdirir. Bu səbəbdən sahibkarlar nə yeni texnikaya, nə bizneslərini genişləndirməyə, nə də yeni iş yerlərinin açılmasına sərmayə qoya bilmirlər. Belə şəraitdə dövriyyədə olan kreditlərin artırılması, faktorinq şərtləri üzərində uğurla işləyən və ya lizinq üzrə avadanlıq almış kiçik müəssisələr sıradan çıxacaqdır. Bundan əlavə, kredit üçün girovun olması bankların formalaşdırdığı ehtiyatların həcminə təsir göstərir. Bankın borcalanların kredit keyfiyyətini qiymətləndirmək tələbləri, bankın verilən kreditlərin həcminin 20% -dən çox ehtiyat yaratmağa borclu olduğuna gətirib çıxarır. Kapital adekvatlığının aşağı düşməsi şəraitində banklar tənzimləyici tələblərə cavab vermək üçün yüksək keyfiyyətli kiçik biznes krediti girovuna ehtiyac duyurlar.

Kredit proqramlarının kompleks şəkildə həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün daha müsbət meyillər gətirir. Hazırda ölkəmizdə korporativ kreditləşmə fəal inkişaf edir ki, bu da təkcə bank sektoruna deyil, həm də iqtisadiyyatın real sektoruna müsbət təsir göstərir. Bu gün korporativ kredit bazarı Azərbaycanın, xüsusilə də işğaldan azad olunmuş rayonların inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətinə mühüm təsir göstərir, bir çox təsərrüfat subyektlərinin, istər bank xidmətlərinin birbaşa istehsalçısı olan kommersiya banklarının, istərsə də bank xidmətlərinin

istehlakçısı kimi iqtisadiyyatın real sektorunun təşkilatlarının maraqlarına toxunur.

2019-cu ilin statistik göstəricilərinə əsasən qeyd edə bilərik ki, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin çoxu Bakı şəhərinin payına düşür. Sahibkarlığın inkişafına bilavasitə təsir edən amillərdən biri də maliyyə resurslarına çıxışın olmamasıdır. Burada həm daxili, həm də xarici maliyyə mənbələri vacibdir.

Sahibkarlığın inkişafı, əlverişli biznes mühitinin yaradılması məqsədilə əsaslı islahatların aparılması ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının tələblərindən irəli gəlir və hazırda Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ardıcıl surətdə həyata keçirilir. Ölkə iqtisadiyyatının davamlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsi, regionların inkişafının sürətləndirilməsi ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsinin prioritet istiqamətlərindən biridir və qəbul edilmiş məqsədli dövlət proqramları çərçivəsində uğurla həyata keçirilir. Hazırda bu sahədə siyasət sahibkarlığa dövlət dəstəyinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə, sahibkarlara dövlət dəstəyi tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib. Bu strateji istiqamətin həyata keçirilməsi üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Kiçik və orta sahibkarların maliyyə tələbatının ödənilməsinin mühüm real mənbəyi kimi çıxış edən sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyi mexanizmi yaradılmışdır. Dövlət-sahibkarlıq münasibətləri inkişaf etdirilmiş, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi üçün iş mexanizmləri yaradılmış, onların tətbiqi nəticəsində müdaxilə hallarının sayı azalmışdır. Biznes konsaltinqinin gücləndirilməsi, informasiya dəstəyi və işgüzar əlaqələrin inkişafı istiqamətində mütəmadi olaraq tədbirlər həyata keçirilir.

2008-ci il yanvarın 1-dən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin “Bir pəncərə” prinsipi ilə təşkili təmin edilmişdir. “Bir pəncərə” sisteminin tətbiqindən sonra Azərbaycanda biznesə başlamaq üçün prosedurlar 15-dən 1-ə, buna sərf olunan vaxt isə 30 gündən 3 günə endirilib. Bu sistemin tətbiqindən sonra qeydiyyatdan keçən hüquqi şəxslərin sayı xeyli artıb. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ümumi daxili məhsulda özəl sektorun payı 85%-ə çatıb (Валиев Э. 2015: с.37).

Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə dövlətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional təşkili tətbiq edilib. Bu baxımdan yaradılan mexanizmlər dövlətlə sahibkar arasında əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır. 2003-cü ildə ölkənin ixrac potensialının artırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üzrə prioritet məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) yaradılmışdır. Fond ölkə sahibkarlarının ixrac potensialının artırılmasında, investisiya imkanlarının genişləndirilməsində, potensial tərəfdaşların axtarışında və birgə əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsində sahibkarlara fəal dəstək verir.

İqtisadiyyat Nazirliyi, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) bu istiqamətdə həm ölkə daxilində, həm də xaricdə mühüm iqtisadi tədbirlər, o cümlədən biznes forumlar, sərgilər, seminarlar və konfranslar keçirir. Bu tədbirlər həm ölkənin biznes mühitinin və iqtisadi potensialının təşviqi, həm də yerli sahibkarlar arasında işgüzar əlaqələrin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, xarici ölkələrdə keçirilən tədbirlər ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinə investisiyaların həcminin artırılmasında öz müsbət nəticələrini göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında" 31 iyul 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Sahibkarlığın İnkişafı Fondu publik hüquqi şəxs yaradılıb. Güzəştli kreditlərdən daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə Sahibkarlığın İnkişafı Fondundan kreditlər üzrə illik faiz dərəcəsi 6 faizdən 5 faizə endirilib. Eyni zamanda, Fondun 2018-ci ildə təsdiq olunmuş Nizamnaməsində qeyd olunmuş yeni qaydalar orta hesabla kreditlərin verilməsi üçün limitləri 50 001 manatdan 1 000 000 manatadək dəyişib.

Bu günə kimi sahibkarlığın hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş bir çox qanunlar qəbul edilmişdir. Sahibkarlığın inkişafına töhfə verən bu qanunlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 02 iyul 2013-cü il tarixində qəbul edilmiş "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Qanunda sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların məqsəd və prinsipləri, təşkili və aparılması qaydaları, yoxlayıcı orqan və vəzifəli şəxslərin hüquq və vəzifələri, sahibkarların hüquq və mənafelərinin müdafiəsi ilə bağlı məsələlər öz əksini

tapıb. Qanunun əsas məqsədi sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların aparılmasının vahid qaydalarının müəyyən edilməsi və yoxlamalar zamanı sahibkarların fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilənin qarşısının alınmasıdır. Ölkə ərazisində aparılan bütün növ yoxlamalar yalnız bu Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada vahid məlumat reyestrində ilkin qeydiyyata alınmaqla aparılmalıdır.

Dünyanın aparıcı ölkələrində sahibkarlığın inkişafı üçün müxtəlif iqtisadi modellərdən istifadə olunur. Bu modellərdən biri də xüsusi iqtisadi zonalardır. Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasında məqsəd iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması, yüksək texnologiyalara əsaslanan sənaye sahələrinin inkişafına dəstək, rəqabətqabiliyyətli, səmərəli istehsal və xidmətlərin təşkilindən ibarətdir. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı üçün yeni modellərin - xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye parklarının və mikrorayonların, aqroparkların yaradılması istiqamətində müvafiq işlər aparılır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 28 dekabr 2017-ci il tarixli fərmanı ilə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi yaradılıb. Agentlik ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstək verən, sahibkarlıq subyektlərinə bir sıra xidmətlər göstərən, dövlət orqanlarının bu sahədə xidmətlərini əlaqələndirən və tənzimləyən publik hüquqi şəxsdir. Hazırda ölkədə sahibkarlığın genişləndirilməsi və iqtisadiyyatda rolunun artırılması, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində sistemli və ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Özəl sektorun dəstəklənməsi, yeni iqtisadi şəraitə uyğun olaraq sahibkarların hüquq və mənafelərinin müdafiəsi, beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla bu sahənin inkişafı üçün müasir tələblərə cavab verən mexanizmlərin tətbiqi istiqamətində islahatlar aparılır. Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyinin rəsmi veb səhifəsində verilmiş məlumata əsasən 2021-ci ildə sahibkarlığa göstərilən dövlət dəstəyinin nəticəsində, sahibkarlıq subyektlərinin sayı 5 dəfə artmış, özəl sektorun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 85 faizi, məşğulluqda xüsusi çəkisi isə 76 faizi ötmüşdür.

Qarabağın yüksək texnologiyalar və innovasiyalar regionuna çevrilməsi dövlətimizin iqtisadiyyatı və tərəqqisi üçün çox vacibdir. Bu baxımdan kiçik və orta sahibkarlar müasir iqtisadiyyatın xüsusi sektoru kimi iqtisadiyyatın struktur transformasiyasında "sıçrayan" rol oynayırlar. Bu mövqe innovasiya

potensialının kiçik və orta biznes (KOB) tərəfindən uğurla yaradıldığı, sonra isə iri şirkətlər tərəfindən tətbiq edildiyi inkişaf etmiş ölkələrin kiçik biznes təcrübəsi ilə təsdiqlənir. Qarabağın azad edilməsi bu bölgələrdə kiçik və orta biznes üçün tarixi fürsət yaradır. Həqiqətən də, ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar, görülən işlər, xüsusən də sahibkarlığın və biznesin inkişafı daim möhtərəm Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin diqqət mərkəzində olub, diqqətdən kənarda qalmayıb və əldə olunub. Bu baxımdan Qarabağın ərazisi, onun zəngin torpaqları həm yerli sahibkarlar, investorlar, iş adamları, həm də xarici investorlar üçün əlverişli və sərfəli ola bilər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa, yenidənqurma və yeni infrastrukturun yaradılması istiqamətində görüləcək işlərdən birincisi, təbii ki, minaların təmizlənməsi, həyat üçün vacib olan yeni infrastrukturun qurulmasıdır. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı, xidmət, ticarət, tikinti, nəqliyyat və s. ilə bağlı yeni fəaliyyət sahələri yaranıb. Eyni zamanda, görüləcək işlər, dəymiş ziyan və bu itkilərin aradan qaldırılması üçün dövlət tərəfindən atılan addımlar göstərilməli, müvafiq investisiyalar dəqiq müəyyən edilməlidir.

2021-ci ildə Ermənistan Silahı Qüvvələri tərəfindən dəymiş ziyanın aradan qaldırılması və qiymətləndirilməsi üçün Dövlət Komissiyası yaradılıb, ona dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi və zədələnmiş obyektlərin tam bərpası üçün zəruri olan vəsaitin dövlət başçısına verilməsi tapşırılıb. Təbii ki, istehsal sahələrinin inkişaf tempi artdıqca xidmət və ticarətin dinamik tempi də artacaq. Bu dinamik iqtisadi göstərici artdıqca əhali üçün yeni iş yerlərinin yaradılmasının da müsbət nəticələrdən biri olacağına ümid edilir. Xüsusilə, ərazilərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı göstərir ki, bu ərazi iqtisadi fəaliyyət növlərindən biri olacaqdır. Çünki, məcburi köçkün və qaçqınlarımızın geri qayıtmasının işlə təmin olunması mühüm məsələlərdən biri olacaq. Bu baxımdan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının dinamik inkişafı aydın sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir. Bəli, qeyd olunan hadisələrin siyahısını davam etdirmək olar. Bu gün doğma Azərbaycanda həyat dəyişir, insanların rifah halı yaxşılaşır, istər paytaxtda, istərsə də bölgələrdə yeni sosial layihələrə imza atılır, göydələnlər, nəhəng körpülər, rahat yollar salınır və s. müstəqil Azərbaycanımızın artan iqtisadi qüdrətindən xəbər verir. Sevindirici hallardan biri də odur ki, bu məsələlərin həlli üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı əsasında Qarabağın Dirçəliş Fondu yaradılıb. “İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir!” - Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin bu fikri bizdə tam əminlik yaradır ki, güclü iqtisadiyyata, dünya ölkələri

arasında böyük nüfuza malik bir xalq daima xarici investorların diqqət mərkəzindədir, rəqabətədavamlı, yenilməz, səbirlə gözləyən bir dövlətdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi, zəfərimiz xalqımızın tarixi nailiyyətidir.

Bu tədbirlərin vaxtında, sistemli və ardıcıl həyata keçirilməsi Azərbaycanın qüdrətini gücləndirməklə yanaşı, onun nüfuzunun artmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərəcək. Qarabağın ənənəvi iqtisadi təcrübəsinə əsaslanaraq işğaldan azad edilmiş torpaqlarda üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, bostançılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün kifayət qədər imkanlar mövcuddur. Qarabağın kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və yeyinti sənayesinin inkişafı üçün potensialı və ənənələri var. Ona görə də aqrar sahənin inkişafında fermer təsərrüfatlarının, kooperativlərin və aqroparkların, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının emalından son məhsula qədər bütün mərhələləri əhatə edən klasterlərin yaradılmasına üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Aqrar-sənaye kompleksindəki müəssisə və təsərrüfatlara dövlət maliyyə yardımı göstərilməli, kənd təsərrüfatında bazar prinsiplərinə əsaslanan sığorta sistemi yaradılmalıdır. Gənclər üçün münasib iş yerlərinin yaradılması, onların sahibkarlığa cəlb olunması üçün işlək mexanizm hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir. Gənclərin sahibkarlığı və məşğulluğu ilə bağlı genişmiqyaslı özünüməşğulluq layihələrinin həyata keçirilməsi zəruridir. Beynəlxalq təşkilatların dəstəyindən istifadə etmək də vacibdir.

2022-ci ilin büdcə layihəsi pandemiya ilə əlaqədar dünya iqtisadiyyatında neftin qiymətlərinin konservativ müəyyənləşdirilməsini, strateji inkişafa uyğun olaraq büdcə xərclərinin prioritetləşdirilməsini tələb edir. Qarabağın ölkənin iqtisadi həyatına inteqrasiyası üçün dövlət siyasətini ehtiva edir. Şübhəsiz ki, işğaldan azad edilmiş torpaqlar ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası baxımından böyük siyasi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, həm də strateji iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, münaqişədən sonrakı müddətdə 2021-ci ilin dövlət büdcəsində Qarabağın bərpası üçün 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Böyük Vətən Müharibəsində qazanılan böyük Qələbənin əhəmiyyəti ərazilərin bərpasının milli iqtisadiyyatın artım tempinə, əhalinin məşğulluğuna, ərzaq təhlükəsizliyinə və xidmət sahələrinə, turizm sektorunun gələcək inkişafına, habelə yeni iqtisadi imkanların yaradılmasıdır. İri dövlət müəssisələri tərəfindən dövlətə ödənilən dividendlərin büdcəyə mədaxil daxil edilməsində böyük perspektivlər mövcuddur. Belə ki, büdcə

gəlirlərinin mənbələrinin genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımdır. Bütün bu imkanların növbəti illərdə reallaşması dövlət büdcəsinin gəlirlərinin genişlənməsinə, bütövlükdə ölkədə şaxələndirilmiş iqtisadi artımın yeni modelinin uğurla həyata keçirilməsinə, tamamilə yeni simanın formalaşmasına güclü təkan verəcəkdir. Bu imkanlardan və strateji çağırışlardan yararlanmaq üçün gələcək nəslin struktur islahatlarının aparılması, iqtisadi mühitdə və idarəetmədə mövcud problemlərin daha tez həll edilməsinin vacibliyi getdikcə artır. Bu baxımdan rəqabətqabiliyyətli və innovativ iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi inkişafın əsas qüvvəsinə çevrilməsi, ixrac imkanlarının genişləndirilməsi, iqtisadiyyatda səmərəli maliyyə vasitəçiliyinin təmin edilməsi, o cümlədən kapital bazarının dərinləşdirilməsi, dövlət müəssisələrinin şəffaf və səmərəli fəaliyyətini təmin etmək, inklüziv inkişafa nail olmaq kimi yeni çağırışlarla üzləşirik.

Bütün bu islahatlar istiqamətlərinin həyata keçirilməsi işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası amili ilə yanaşı, təbii ki, iqtisadiyyatımızın sürətli artım dinamikasının formalaşmasına və bu əsasda ölkəmizin bu qrupa daxil olmasına geniş imkanlar açır. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə müəyyən edilmiş növbəti 10 ildə iqtisadiyyatın həcminin iki dəfə artırılmasına dair vaxtında çağırış olub. Bu çağırış qeyri-neft iqtisadiyyatının sürətli artımını qaçılmaz edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkəmizdə davamlı iqtisadi inkişaf əsasında iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin, inklüzivliyinin və sosial rifahın daha da artırılması məqsədi vasitəsilə AR Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” 2016-cı il 6 dekabr tarixli Il38 nömrəli Fərmanı vasitəsilə milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır.

Məhz sözügedən Fərmanın tətbiqi vasitəsilə əlaqədar dövlət başçısının “Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” 2017-ci il 28 dekabr tarixli 1771 nömrəli Fərmanı əsasında AR-nın Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) yaradılmışdır. AR

Prezidentinin 26 iyun 2018-ci il tarixli 148 nömrəli Fərmanı vasitəsilə Agentliyin nizamnaməsi və strukturu təsdiq edilmişdir.

Sahibkarların maliyyə savadlılığı və şəffaflığı aşağı səviyyədədir. Belə ki, sorğuda iştirak edən sahibkarların təxminən 30 faizi sahibkarlıq fəaliyyətləri vasitəsilə bağlı heç bir maliyyə uçotu aparmır (və yaxud maliyyə hesabatları hazırlamır), 80%-i isə kənar auditor tərəfindən audit olunmur.

Beləliklə, ölkədə sahibkarların kredit resurslarına çıxış imkanlarının zəif olması səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdıra bilərik:

- maliyyə şəffaflığının və hesabatlılığın aşağı səviyyədə olması;

- yüksək faiz dərəcələri;

- mürəkkəb prosedurlar;

- təminat yetərsizliyi;

- risklərin bölüşdürülməsi məsələsi;

- maliyyə savadlılığının lazımi səviyyədə olmaması;

- tərəfdaşlar arasında işgüzar münasibətlərin zəif olması.

Təminat yetərsizliyi və yaxud qeyri-likvidliyi bir çox hallarda perspektivli layihələrin maliyyələşdirilməsinə imkan vermir. Belə olan halda isə banklar tərəfindən kredit resurslarının yerləşdirilməsi məsələsi çətinləşir, sahibkarlıq subyektləri yetərli maliyyə vəsaitləri vasitəsilə təmin edilmir və nəticədə bank kreditləşməsinin zəifləməsi fonunda iqtisadi aktivlik aşağı düşür.

Nəticədə əhalinin gəlirləri arasında bərabərsizliyi aradan qaldırmaq üçün gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi və inflyasiyanın qarşısının alınması üçün müvafiq tənzimləyici tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin edilməsini təklif edirik.

Bank müştərilərinin diqqət yetirdiyi yüksək keyfiyyətli xidmətin əsas aspektləri texnologiyalar (xidmətin göstərilməsi proseduru və şərtləri, xidmət şərtləri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi) və insanlardır. İşğaldan azad olunmuş rayonlarda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşməsinin artması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə kreditləşmənin genişləndirilməsi üçün tədbirlər görülməlidir:

1. filial şəbəkəsinin genişləndirilməsi;

2. yeni kredit proqramlarının yaradılması;

3. faiz dərəcələrinin aşağı salınması.

Ümumiyyətlə, ölkədə kiçik və orta biznesin maliyyələşmə probleminin həll edilməsi ilə ölkədə iqtisadi fəallığın artımına nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev, Ş. Ə. və Əsgərova, R. V. (2009). “Bank işi”, Bakı, “Elm”, 472.
2. Əliyev, T. N., Əhmədli, A. M. və Məmmədov, R. M. (2011). “Müştərək müəssisə və sahibkarlıq.” Bakı, Şərq və Qərb, 368.
3. İslamov, E., Musayeva, G., Babaşov B. və Ağayeva, Ş. (20l7). “Françayzinq: Kiçik Sahibkarlıq üçün bələdçi”, Bakı, Şərq və Qərb, 29.
4. Kaşıyeva F., Pul, kredit, banklar (2011). Bakı, Şərq və Qərb, 221.
5. Manafov, Q. N. (2011). “Sahibkarlıq nəzəriyyəsi”. Bakı, “Azərbaycan”, 118.
6. Manafov, Q. N. (2012). “Sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişafının elmipraktiki problemləri” iqt. e. d-ru a. dər. al. üçün təq. ol. dis.: 08.00.0l Manafov Q. N. Azərbaycan Dövlət İqtisad Un-ti.Bakı, 324.
7. Niftullayev, V. (20l2. “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı, Zaman, 618.
8. http://mcgf.gov.az/uploads/strategiya_2020-2025.pdf
9. https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf
10. https://azertag.az/xeber/Gelen_ilden_Qarabagda_sahibkarlara_guzestlerle_bagli_teklifler_hazirlanir-l9439l6